

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՄԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄՐԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄՐԱՆՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագրական կոլեգիա

Էդ. Մ. Զրբաշյան (գլխավոր խմբագիր), Խ. Մ. Գյուլնազարյան,
Թ. Հ. Ֆուլմանյան, Լ. Մ. Կարապետյան, Լ. Հ. Հախվերդյան,
Պ. Հ. Հակոբյան, Հ. Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Ն. Սարխնյան

*Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին
Խ. Մ. Գյուլնազարյանը և Մ. Մ. Մելիքյանը*

Հատորի խմբագիր՝ Էդ. Մ. Զրբաշյան

ОВАНЕС ТУМАНЯН
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
в десяти томах
Том первый
Стихотворения
(на армянском языке)
Издательство АН Армянской ССР
Ереван, 1988

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1988
Շանթազրույթի համար

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

J. P. Amis

Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործական ժառանգությունը բացառիկ կարևոր տեղ է գրավում հայ բազմադարյան գրականության և ողջ հոգևոր մշակույթի պատմության մեջ: Ինչպես իր գեղարվեստական երկերով, այնպես էլ գրական-քննադատական և հրապարակախոսական գործունեությամբ Թումանյանը XIX դարի վերջի և XX դարի սուսջին տասնամյակների հայ գրականության և ամբողջ հասարակական կյանքի խոշորագույն, կենտրոնաձիգ դեմքերից մեկն է, որի շուրջն էին համախմբվում հայրենի մշակույթի բոլոր առողջ և առաջադեմ ուժերը:

Թումանյանի նշանակությունը վաղուց դուրս է եկել իր ապրած և ստեղծագործած պատմական ժամանակի սահմաններից, այն չի կարող պարփակվել մեկ սուսձիին շրջափուլի մեջ: Իր երկերի համազգային և համամարդկային բովանդակությամբ, գեղարվեստական փթիխարի ընդհանրացումներով Թումանյանն ավելի, քան մեկ ուրիշը, նվաճել է հայ ժողովրդի ազգային մեծ գրող, «ամենայն հայոց բանաստեղծ» կոչվելու իրավունքը: Նրա ստեղծագործությունը դարձավ հայրենիքի անցյալի և ներկայի, նրա հոգևոր ուժերի և գեղարվեստական ավանդույթների լավագույն, ամենախոր մարմնավորումը: Այդ իրողությունը գիտակցվել է դեռևս Թումանյանի կենդանության ժամանակ: 1914 թ. Վահուստյանը նրան բնութագրել է իբրև «մեծ գեղարվեստագետ և ժողովրդական հոգու իմաստուն ու վսեմ թարգման», իսկ Վալերի Բրյուսովը երկու տարի անց գրել է. «Ամբողջությամբ վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան ինքը Հայաստանն է՝ հնադարյան և նոր, հարություն առած և դրոշմված բանաստեղծական տողերում մեծ վարպետի ձեռքով»:

Անցած տասնամյակներին հասարակական և գրականագիտական միտքը, չնայած առանձին շեղումներին, ընթացել է Թումանյանի ժառանգության համաժողովրդական նշանակությունը և գեղարվեստական անմրցելի մեծությունը

ավելի ու ավելի խոր, բազմակողմանիորեն ըմբռնելու և իմաստավորելու ճանապարհով: Իրա ամենից ցայտուն արտահայտությունը պետք է համարվեն մեր մեծ բանաստեղծների պատկերավոր բնութագրումները: Թումանյանի մահվան թարմ տպավորության տակ գրած հոդվածում (1923) Ազ. Իսահակյանը նրա պոեմներն ու լեգենդները համարեց «մեր գրի անմահ փառքն ու գոհարակերտ բարձունքը, որից այն կողմ չի անցել մեր թոփաքը»: Դրանից ճիշտ մեկ տասնամյակ անց Ե. Չարենցն այդ նույն միտքն ամփոփեց թեմավոր բանաստեղծական բանաձևի մեջ. «Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության»:

Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության համազգային նշանակությունը, նրա անվիտարիների դերը հայ գրականության մեջ ռեալիզմի և ժողովրդայնության սկզբունքների զարգացման գործում, ինչպես նաև նրա առնչությունները ՍՍՀՄ ժողովուրդների գրականության, նոր ժամանակների համաշխարհային գրական պրոցեսի և գեղարվեստական որոնումների հետ բացահայտվել և մեկնաբանվել են գիտական բազմաթիվ ուսումնասիրությունների մեջ: Այդ հարցերը լայնորեն լուսաբանվեցին հատկապես մեծ բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակի համաժողովրդական տոնակատարության ժամանակ, որը մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ անցկացվեց 1969 թվականին: Թումանյանի անունը լիակատար իրավունքով մտել է նոր ժամանակների համաշխարհային խոշորագույն բանաստեղծների՝ Գյոթեի և Բայրոնի, Պուշկինի և Լերմոնտովի, Միցկևիչի և Շևչենկոյի, Նեկրասովի և Լոնգֆելդի անունների շարքը, որոնց ժառանգությունը պատկանում է ամբողջ մարդկությանը:

Ավելորդ է ապացուցել, թե ինչքան կարևոր է ինչպես Թումանյանի երկերի մասսայական հրատարակությունների ու թարգմանությունների, այնպես էլ, մանավանդ, նրա գրական ժառանգությունը բնագրագիտության նորագույն սկզբունքներով տպագրության պատրաստելու գործը: Դա հայ գրականագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է և ունի ոչ միայն գրական, այլև հասարակական և ընդհանուր մշա-

կության մեծ արժեք ու նշանակություն: Ներկա հրատարակությունը կոչված է լինելու կարևորագույն քայլ այդ խնդրի իրականացման ճանապարհին:

Թումանյանի երկերի գիտական հրատարակության համար սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն, ամենից առաջ, նրա կենդանության ժամանակ լույս տեսած ժողովածուները, ինչպես նաև չափածո և արձակ բազմաթիվ գործերի տրւսագրությունը առանձին գրքույկներով: Այսպես 1890 թվականից մինչև 1922 թ., ավելի քան երեսուն տարվա ընթացքում Թումանյանը հրատարակել է հինգ համեմատաբար ծավալուն ժողովածու (1890, 1892, 1903, 1908, 1922), բոլորն էլ «Բանաստեղծություններ» ընդհանուր վերտառությամբ: Այդ ժողովածուներն ամփոփում են քնարական բանաստեղծություններ, պոեմներ և բալլադներ, ինչպես նաև թարգմանություններ: Մի քանի անգամ էլ Թումանյանը լույս է ընծայել չափածո երկերի ժողովածուներ՝ կազմված ժանրային կամ թեմատիկ սկզբունքով՝ «Իաշնակներ» (1893, 1896), «Լեգենդներ» (1904), «Հայրենիքիս հետ» (1916), «Բառչակներ» (1920):

Հովհ. Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուն («Բանաստեղծություններ», առաջին հատոր, Մոսկվա, 1890) իր պարունակած քնարական գործերով և պոեմներով («Լոռեցի Սաքոն», «Մեհրի», «Ալեք») հեղինակի անունը դասեց արեվելահայ առաջատար բանաստեղծների շարքը: Երկու տարի անց (1892) տպագրվեց «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը, ուր, ի թիվս այլ երկերի, տեղ գտան ևս երեք պոեմ («Անուշ», «Մերժած օրենք», «Մարոն»): Այս երկու հատորները, չնայած ուսումնատության և որոնումների շրջանում գտնվող հեղինակի նկատելի թուլություններին (որոնք հետագայում մղեցին նրան՝ Էական վերամշակման ենթարկելու հիշյալ երկերից մի քանիսը), կարևորագույն նշանակություն ունեն Թումանյանի ստեղծագործական ողոր առաջին փուլը ճիշտ հասկանալու և գնահատելու համար:

Մեր դարի սկզբին Թումանյանն իր գեղարվեստական զարգացման մեջ հասավ վարպետության և խորության նոր,

շատ ավելի բարձր աստիճանի: Այդ ժամանակ էլ ծագեց նրա չափածո ստեղծագործության լավագույն մասը մեկ ստվար հատորով հրատարակելու միտքը, որի իրականացումը եղավ 1903 թ. Թիֆլիսում տպագրված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն: Այդ գրքով առաջին անգամ հասարակությանը ներկայացավ «նոր Թումանյանը»՝ նախորդ տարիների գեղարվեստական թերություններից իսպառ ազատագրված և ռեալիստական պոեզիայի բարձունքներին հասած բանաստեղծը: Կարելի է ասել, որ հենց այդ գրքով էր, որ Թումանյանը դարձավ արևելահայ բանաստեղծության խոշորագույն, առաջատար դեմքը: Նրա դասական շատ երկերի, մանավանդ հանրահայտ պոեմների ու բալլադների հիմնովին վերամշակված, բարձրագույն գեղարվեստական մակարդակի հասցված բնագրերը առաջին անգամ երևան եկան 1903 թ. ժողովածուի մեջ: Այդ գրքի նշանակությունը մեծանում է հատկապես նրանով, որ դա Թումանյանի ժողովածուներից միակն է, որի տպագրության ընթացքին նա հնարավորություն է ունեցել սկզբից մինչև վերջ հետևելու անձամբ և ամենայն ուշադրությամբ («Բանաստեղծություններ» վերտառությամբ մյուս չորս գրքերը տպագրվել են Մոսկվայում, Բաքվում, Կ. Պոլսում, և Թումանյանը դրանց հրատարակությանը անձամբ և անմիջականորեն հետևելու կամ վերահսկելու հնարավորություն չի ունեցել):

Հինգ տարի անց՝ 1908 թ. Բաքվում հրատարակվեց Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» նոր ժողովածուն, որն իր կազմով և բնագրով զգալիորեն տարբերվում էր նախորդից. բնագրերի մեջ մտցվել են բազմաթիվ փոփոխություններ և լրացումներ, հանվել են մի շարք երկեր և ավելացվել նորերը (օրինակ՝ «Թմկաբերդի առումը»): Սակայն այն հանգամանքը, որ այս ժողովածուն տպագրվեց առանց հեղինակի անմիջական վերահսկողության, պատճառ է դարձել մի շարք վրիպակների և աղճատումների (դրանց մի մասը Թումանյանը նշել է գրքի հեղինակային օրինակների վրա):

Նույնը զգալի չափով վերաբերում է նաև Թումանյանի կազմած վերջին ժողովածուին («Բանաստեղծություններ»

Կ. Պոլիս. անվանաթերթի վրա նշված է 1922, իսկ շապիկի վրա՝ 1923, քանի որ գիրքը լույս է տեսել 1923 թ. սկզբին): Այս հատորն ամենից ծավալունն ու բազմազանն է Թումանյանի կենդանության ժամանակ հրատարակված ժողովածուներից և շատ կողմերով արտահայտում է հեղինակի վերջին կամքը: Գրքի վերջում գետեղված՝ հրատարակչի (Կ. Քեչիշյան որդի) փոքրիկ ծանոթագրության մեջ նշվում է. «Ներկա հավաքածուն պատրաստած է պ. Հովհաննես Թումանյան, 1921-ին» (պետք է ենթադրել, որ գիրքը կազմվել է նախքան 1921 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլիս մեկնելը և անձամբ հանձնվել հրատարակչին): Նույն ծանոթագրությունից իմանում ենք նաև, որ հեղինակն «այս հատորեն հասկանալի էր հրատարակված իր բանաստեղծություններն ոմանք, իր իսկ բառերով իբր իր հոգիին անհարազատ արտահայտություններ, և մյուսներուն վրա կատարած է սրբագրություններ, կրճատումներ և փոփոխություններ»: Այս առումով Կ. Պոլսի ժողովածուն, անշուշտ, շատ կարևոր աղբյուր է Թումանյանի չափածո երկերի (մանավանդ պոեմների և բալլադների) վերջնական բնագրերը որոշելու համար: Սակայն այդ գրքի տպագրությունը նույնպես իրականացվեց առանց հեղինակի անմիջական մասնակցության (1922 թ. և 1923 թ. սկզբին Թումանյանը հիվանդ վիճակում գտնվում էր Թիֆլիսում և ապա՝ Մոսկվայում, ուր և վախճանվեց): Այդ պայմաններում գրքի մեջ տեղ են գտել բազմաթիվ վրիպակներ, բառերի սխալ գրություններ (դրանց մի մասը հետևանք էր արևմտահայ գրական լեզվի ձևերի և ուղղագրության ազդեցության): Ժամանակակիցների և հարազատների վկայությամբ՝ Թումանյանը հիվանդ վիճակում նկատել է այդ սխալների մի մասը, օտարիսկների վրա նշել և ուղարկել է Կ. Պոլիս, բայց, ըստ երկվյթից, դրանք ժամանակին տեղ չեն հասել և տպագրությունից առաջ չեն ուղղվել (միայն գրքի որոշ օրինակների վրա կան տպագրությունից հետո արված մի շարք ուղղումներ, որոնք, պետք է ենթադրել, մտցվել են Թումանյանի նշումների հիման վրա):

20—30-ական թվականներին ետմահու լույս տեսան Թումանյանի երկերի մի քանի ժողովածուներ (օրինակ՝ «Երկերի ժողովածու. ժողովրդական հրատարակություն», Երևան, 1926, «Երկեր. մի հատորյակ», կազմեց Ն. Թումանյան, Երևան, 1938, և այլն), եղան առանձին երկերի բազմաթիվ հրատարակություններ: Սակայն իրենց բովանդակությամբ և գրական-հասարակական նշանակությամբ հիշատակության են արժանի հատկապես հետևյալ երկու գրքերը:

1934 թ. լույս տեսավ Հովհ. Թումանյանի «Գեղարվեստական երկեր» մեծադիր ժողովածուն Եղիշե Չարենցի խմբագրությամբ և նկարիչ Տաճատ Խաչվանքյանի շքեղ ձեվավորմամբ: Դա մեկ հատորի մեջ Թումանյանի գրեթե ամբողջ գեղարվեստական ստեղծագործությունը ի մի հավաքելու փորձ էր: Այդ հրատարակությանը, բացի խմբագրից, գործուն մասնակցություն է քերել նաև բանաստեղծի դուստր Նվարդ Թումանյանը: Ինչպես նշված է խմբագրի առաջաբանում, այդ հատորը ծնվել է Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի նախապատրաստման ընթացքում, մի հրատարակություն, որը պետք է կազմված լիներ երեք մեծադիր հատորից (I—ավարտուն գեղարվեստական երկեր, II—վաղ շրջանի երկեր, սևագիր և անավարտ գործեր, տարբերակներ, III—հոդվածներ և նամակներ), ունենար համապատասխան գիտական ապարատ: Այդ ծրագիրը հետագայում փոխարինվեց լայն ընթերցող շրջաններին հասցեագրված մեկ հատորյակով, որը ներկայացնում է Թումանյանի գրական ժառանգությունը՝ ըստ հիմնական ժանրերի (պոեմներ, լեգենդներ և բալլադներ, երգեր, քառյակներ, պատմվածքներ, հեքիաթներ, թարգմանություններ և փոխադրություններ): Բացի ավարտուն երկերից, այս գրքում առաջին անգամ հրատարակվեցին նաև մի քանի տասնյակ անտիպ բանաստեղծություններ, սևագիր հատվածներ «Հառաչանք», «Անուշ», «Սասունցի Դավիթը», «Հազարան բլբուլ» պոեմներից: «Գեղարվեստական երկեր» գիրքը իր հարուստ բովանդակության և գեղեցիկ ձևավորման շնորհիվ լայն տարածում գտավ, նվաճեց բազմահազար ընթերցողների

սերը: Չարենցն իր խմբագրած ժողովածուն համարում էր «որոշ անխուսափելի էտապ մեր մեծագույն բանաստեղծի երկերի իդեալական, այսինքն՝ ակադեմիական հրատարակության ճանապարհին,—մի նպատակ, որ, ինչպես փորձը ցույց է տալիս, կարող է մարմնավորվել միմիայն մեր բոլոր լավագույն գրական-գիտական ուժերի կոլեկտիվ, մանրակրկիտ, համառ և բազմամյա աշխատանքով»:

1939 թ. հրատարակվեց Նվարդ Թումանյանի կազմած «Թումանյանը քննադատ» ժողովածուն: Այստեղ առաջին անգամ ի մի հավաքվեցին մամուլի էջերում ցրված թումանյանական հոդվածների ու ելույթների մի զգալի մասը, հատվածներ նրա անտիպ նամակներից: Նյութերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով՝ ամեն մի տարեթվի տակ առանձնացնելով հոդվածներն ու նամակները: Ժողովածուն, որն առ այսօր իր տեսակի մեջ մնում է միակը, մեծ դեր խաղաց Թումանյանի գեղագիտական և քննադատական ըմբռնումներն ընթերցող լայն շրջանների սեփականությունը դարձնելու գործում:

1930-ական թթ. կեսերին ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) գրականության և լեզվի ինստիտուտում սկսվեցին Հովհ. Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության աշխատանքները, որոնք 1943 թ. հետո շարունակվեցին և ավարտվեցին ՀՍՍՀ ԳԱՄ Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում: Երկերի ժողովածուի վեց հատորները (սկզբնապես նախատեսված հինգի փոխարեն) լույս տեսան հետևյալ ժամանակագրական հաջորդականությամբ և կազմով. 1940 թ.—հ. II (պոեմներ), 1947 թ.—հ. V (նամակներ), 1949 թ.—հ. III (պատմվածքներ և հեքիաթներ), 1950 թ.—հ. I (բանաստեղծություններ), 1951 թ.—հ. IV (քննադատություն և հրատարակախոսություն), 1959 թ.—հ. VI (լրացուցիչ՝ գեղարվեստական երկեր, հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, նամակներ): Հատորների բնագրերը տպագրության պատրաստելու և ծանոթագրելու բարդ և դժվարին աշխատանքը իրագործվել է մի խումբ գրականագետների, բայց

ամենից ավելի՝ Նվարդ Թումանյանի և Արամ Ինճիկյանի ջանքերով: Նրանք, Սիմակ Սահակյանի (պատասխանատու խմբագիր) և Ստեփան Զորյանի հետ միասին, եղել են նաև խմբագրական կոլեգիայի անդամներ:

Հովհ. Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակությունը նշանակալի երևույթ էր ոչ միայն թումանյանագիտության, այլև ընդհանրապես սովետահայ բնագրագիտության պատմության մեջ: Ընդհատ է, 1920—30-ական թթ. եղել էին սուսանձին հայ դասականների երկերի ժողովածուներ, որոնք իրենց բնույթով մոտենում էին գիտական հրատարակության սկզբունքներին ու պահանջներին, ինչպես Վահան Տերյանի երկերի քառահատորյակը Պ. Մակինջյանի խմբագրությամբ (1923—25), Միսաք Մեծարեանի Երկերի լիակատար ժողովածուն մեկ հատորով, Վ. Ալազանի և Վ. Նորենցի խմբագրությամբ (1934), Հակոբ Պարոնյանի Երկերի լիակատար ժողովածուն 11 հատորով, որի հրատարակությունն սկսվեց 1931 թվականից: Թումանյանի երկերի հրատարակության հետ գրեթե միաժամանակ սկսվեց նաև Միքայել Նալբանդյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի տպագրությունը չորս հատորով (1940—1949): Սակայն, առանց չափազանցներու, կարելի է ասել, որ Հովհ. Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակությունը հատկապես բարդ և դժվարին գործ էր: Առաջին անգամ էր հայ նոր գրականության բնագրագիտությունը գործ ունենում քանակով այդքան շատ ու բազմազան տպագիր ու ձեռագիր (այն էլ՝ մեծ մասամբ սևագիր) նյութերի հետ, որոնց հավաքումը, վերծանումն ու համակարգումը կապված են հրակայական դժվարությունների հետ: Թումանյանի երկերի բնագրերը հրատարակության են պատրաստվել ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրների ստուգման և համեմատության հիման վրա: Բացի հիմնական (կանոնիկ) բնագրերից հրատարակվել են նաև նրանց նախնական տարբերակները, զանազան հրատարակությունների ու ձեռագրերի մեջ եղած տարբերությունները: Այս ճանապարհով վեցհատորյակի մեջ առաջին անգամ հավաքվեցին ու հրատարակվեցին բազ-

մաթիվ ավարտված երգեր ու հատվածներ, ձեռագրային այլ ընթերցումներ (հատկապես առաջին և երկրորդ հատորներում): Ծանոթագրությունների մեջ տրված են տեղեկություններ երկերի ստեղծագործական պատմության, հիմնական հրատարակությունների և պահպանված ձեռագրերի մասին:

Այսպիսով, վեցհատորյակն առաջին անգամ ներկայացրեց հայ ազգային մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգությունը իր բոլոր կողմերով, նրա գրեթե ամբողջական ստեղծագործական դիմապատկերը: 40-ական թվականներից ի վեր այդ հրատարակությունը դարձավ Թումանյանի ստեղծագործության ուսումնասիրության հիմքը:

Սակայն, իր գրական և գիտական խոշոր արժանիքներով հանդերձ, Թումանյանի երկերի այդ առաջին ակադեմիական հրատարակությունն ուներ մի շարք բացթողումներ և թերություններ: Ամենից առաջ, այն ըստ ամենայնի լիակատար չէ: Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կարգի տարբեր ճառներով՝ նրանից դուրս են մնացել չափածո և արձակ ոչ քիչ թվով ավարտուն և անավարտ երկեր, բազմաթիվ հոդվածներ ու նամակներ: Կազմողները միշտ չէ, որ հնարավորություն են ունեցել հաշվի առնելու բանաստեղծի բոլոր ձեռագրերը, որի հետևանքով հրատարակության մեջ տեղ չեն գտել որոշ երկերի (մանավանդ՝ պոեմների) սևագիր տարբերակների մի զգալի մասը, հետևաբար և ըստ ամենայնի չի ներկայացվել հեղինակի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի լրիվ պատկերը: Մի շարք հոդվածներ, ելույթներ, նամակներ, նույնիսկ բանաստեղծություններ, տպագրվել են կրճատումներով: Թեև 1959 թ. տպագրված լրացուցիչ VI հատորն զգալի չափով հարստացրեց հրատարակության կազմը, սակայն չէր կարող լիովին վերացնել նշված բացերը: Պետք է ավելացնել, որ վեցհատորյակի ծանոթագրությունները ևս, ընդհանուր առմամբ, խիստ կարճատև են, իսկ երբեմն (մանավանդ IV հատորում) չեն պարունակում նույնիսկ ամենաանհրաժեշտ տվյալները:

Հետագայում հրատարակված՝ Թումանյանի երկերի մի

քանի ժողովածուներ (օրինակ՝ «Ընտիր երկեր», 1953, «Երկեր: Երկու հատորով», 1958 և այլն) բնագրային առումով հենվում էին վեցհատորյակի վրա և որևէ նորություն չէին պարունակում: Նույնը վերաբերում է նաև բանաստեղծի երկերի բազմաթիվ առանձին հրատարակություններին:

1969 թ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի ստոյիվ տպագրվեց նրա երկերի ժողովածուն չորս հատորով (խըմբագրությամբ Ա. Ինճիկյանի և Էդ. Ջրբաշյանի), հետևյալ բովանդակությամբ. հ. 1—պոեմներ և բալլադներ, հ. 2—բանաստեղծություններ, հ. 3—պատմվածքներ և հեքիաթներ, հ. 4—հողվածներ և նամակներ: Այս հրատարակության մեջ փորձ արվեց վերստուգելու Թումանյանի երկերի բնագրերի հետ կապված մի շարք հարցեր, սկզբնաղբյուրների հիման վրա բնագրերի և ծանոթագրությունների մեջ մտցվեցին բազմաթիվ ճշտումներ և լրացումներ: Սակայն քառահատորյակի մասնաշաղկան բնույթը, բնականաբար, հնարավորություն չէր տալիս լուծելու այն բոլոր հարցերը, որոնք պետք է տեղ գտնեն գրողի ժառանգության գիտական հրատարակության մեջ (այսպես, հատորներում չկան տարբերակների և բնագրային տարբերությունների բաժիններ, խիստ սեղմ են ծանոթագրությունները և այլն):

Հետագայում հրատարակվեցին Թումանյանի երկերի ժողովածուներ մեկ (1978), երկու հատորներով (1985), որոնց կազմող Լ. Հախվերդյանը հենվել է 1969 թ. քառահատորյակի բնագրերի վրա:

Դեռևս 60-ական թթ. սկզբին, երբ հանրագումարի էին բերվում Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության արդյունքները, պարզ դարձավ, որ այն շատ կողմերով թերի է, և մոտ ապագայում պետք է դրվի բանաստեղծի գրական ժառանգության նոր, իսկապես լիակատար և ակադեմիական հրատարակության խնդիրը: Բայց դրա իրագործմանը կարելի էր ձեռնարկել միայն երկարատև ու բազմակողմանի նախապատրաստական աշխատանքից հետո: 1962 թվականից սկսվեցին պարբերաբար գումարվող թումանյանական ընթերցումները, որոնք կազմակերպում են

ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը և Հովհ. Թումանյանի թանգարանը: Այդ ընթերցումների հիման վրա 1964 թ. լույս տեսավ «Թումանյան: Ուսումնասիրություններ և հրատարակումներ» մատենաշարի առաջին գիրքը, որին (ճիշտ է, երբեմն մեծ ընդմիջումներով) հաջորդեցին երկրորդ (1969), երրորդ (1983) և չորրորդ (1985) հատորները: Այդ գրքերում, բացի Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարբեր կողմերի լուսաբանմանը նվիրված հողվածներից, հրատարակվում են նաև գրողի ժառանգության բազմաթիվ անծանոթ էջեր, ինչպես նաև ժամանակին մամուլում տպագրված, բայց հեղինակի կազմած ժողովածուներում տեղ չգտած մի շարք նյութեր: Գիտական և գրական շրջանների սեփականությունը դարձան «Հառաչանք», «Դեպի Անհունը» պոեմների սևագիր հատվածներ, «Հազարան բլբուլի» հետ կապված բազմաթիվ նյութեր, «Դեպի հայրենիք» անավարտ վիպակի ծավալուն սկիզբը, ավարտուն և անմշակ շատ ուրիշ երկեր, տարբերակներ, սևագրություններ և հատվածներ, ստեղծագործական և ինքնակենսագրական գրառումներ, նամակներ, Թումանյանի հասարակական գործունեության հետ կապված փաստաթղթեր: Այդ հրատարակումները, առանց որոնց չի կարելի պատկերացնել թումանյանագիտության հետագա զարգացումը, զգալի չափով կմտնեն նաև գրողի երկերի ակադեմիական նոր հրատարակության մեջ:

Նախորդ տասնամյակներում Թումանյանի ստեղծագործության գիտական հրատարակության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, ինչպես նաև թումանյանագիտության ակնառու նվաճումները, Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտին հնարավորություն տվեցին ձեռնամուխ լինելու մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության այս նոր ժողովածուի հրատարակությանը, որը պետք է, ըստ ամենայնի, համապատասխանի ժամանակակից բնագրագիտության չափանիշներին ու պահանջներին: Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուն ծրագրված է հրատարակել տաս հատորով և հետևյալ բովանդակությամբ.

- 1 — Բանաստեղծություններ,
- 2 — Քառյակներ, բալլադներ, թարգմանություններ,
- 3 — Պոեմներ,
- 4 — Պոեմներ (այդ թվում՝ թարգմանական),
- 5 — Գեղարվեստական արձակ,
- 6 — Գրական-հրապարակախոսական հոդվածներ (1887—1912),
- 7 — Գրական-հրապարակախոսական հոդվածներ (1913—1921),
- 8 — Ուսումնասիրություններ, զանազան հատվածներ և գրառումներ (այս հատորում կտրվի նաև Թումանյանի բոլոր երկերի այբբենական ցանկը),
- 9 — Նամակներ և գրություններ (1885—1904),
- 10 — Նամակներ և գրություններ (1905—1922):

Հատորներում նյութերը դասավորվում են ժամանակագրական կարգով, իսկ տվյալ ժանրի ներսում բաժանվում են երկու մասի՝ 1) ավարտված երկեր, 2) սկսագրություններ և հատվածներ: Եթե որևէ երկի ստեղծման ճիշտ տարեթիվը հայտնի չէ, հիմք է ընդունվում առաջին տպագրության թվականը: Հեղինակի կենդանության ժամանակ չտպագրված այն երկերը, որոնց գրության ճիշտ տարեթիվը հնարավոր չէ պարզել, գետնադրվում են մոտավոր թվագրությամբ (1890-ական թթ., 1900-ական թթ. և այլն):

Սույն հրատարակության հատորները կունենան նաև տարբերակների բաժին: Այստեղ տրվում են երկի ստեղծման տարբեր փուլերում գրված և վերջնական խմբագրությանը նախորդած ամբողջական կամ հատվածային այն տարբերակները, որոնք գեղարվեստական հատկանիշներով և լեզվաոճական մշակման առումով տարբերվում են իրարից և ունեն որոշակի ինքնուրույն արժեք: Եթե տողի մեջ փոխվել է նույնիսկ մեկ բառ, ապա բերվում է ոչ թե միայն փոխված բառը, այլ ամբողջ տողը՝ ընթերցողին հնարավորություն տալով ընկալելու տողի նախնական ձևն իր ամբողջության մեջ (փոփոխված բառը կամ արտահայտությունը տրվում է ոչ թե շղագիր, այլ սովորական տառերով):

Ելնելով ստեղծագործության մշակման ուղղությամբ կատարված աշխատանքի բնույթից հրատարակության մեջ կիրառվել են բնագրային տարբերությունների մատուցման տարբեր եղանակներ: Փոքրածավալ չափածո երկերի (բանաստեղծություններ, քառյակներ) ձեռագրերի և հրատարակությունների մեջ եղած տարբերությունները ցույց են տրվում ըստ առանձին տողերի: Իսկ մեծ ծավալի երկերի (պոեմներ, բալլադներ) մեջ կատարված փոփոխությունները բերվում են համեմատաբար ամբողջական հատվածներով և ըստ աշխատանքի փուլերի՝ առանձին-առանձին ներկայացնելով ձեռագրերի և տպագրությունների պատկերը, նրանց տարբերությունները հիմնական բնագրից: Այն դեպքում, երբ տվյալ ձեռագրում այս կամ այն տողն ունեցել է մշակման մի քանի աստիճան, դրանք նույնպես դասավորվում են ըստ ստեղծագործական աշխատանքի փուլերի և, զանազանվելու համար, համարակալվում հայկական այբուբենի տառերով՝ ա, բ, գ, և այլն: Եթե սկսագրության մեջ հեղինակը որևէ բառի կամ արտահայտության համար գրել է երկու կամ ավելի տարբերակ, նրանց միջև վերջնական ընտրություն չկատարելով, ապա այդ գուգահեռ ձևերից առաջինը բերվում է հիմնական բնագրում, իսկ մյուսները տարվում են տողատակ:

Հեղինակի տված բացատրություններն ու ծանոթագրությունները, ելնելով նրանց բնույթից ու բովանդակությունից տեղադրվում են կամ հիմնական տեքստի հետ, կամ էլ տարբերակների և ծանոթագրությունների բաժիններում: Իսկ բնագիրը պատրաստողների կազմած ծանոթագրությունները գետնադրված են հատորի վերջում: Հոդվածների, ուսումնասիրությունների, գրառումների և նամակների համար կազմված ծանոթագրությունների տեղը բնագրում նշվում է արաբական թվերով: Բացատրվող բառը կամ արտահայտությունը, անհրաժեշտության դեպքում, բերվում է նաև տվյալ ծանոթագրության սկզբում: Գեղարվեստական երկերի՝ բացատրություն պահանջող տեղերը ծանոթագրությունների մեջ մատնանշվում են տողերի համարակալման թվերով:

Յուրաքանչյուր ժանրի ծանոթագրություններից առաջ տրվում է ընդհանրացնող հոդված տվյալ բնագավառում Թումանյանի ստեղծագործական վաստակի հիմնական գծերի, հայրենի գրականությանն Կատարության մեջ նրա գրաված տեղի և յուրահատկության մասին: Ծանոթագրությունները, բացի ձեռագրերին և տպագրություններին վերաբերող փաստերից, պարունակում են նաև ստեղծություններ երկի մշակման հիմնական փուլերի, կենսական և գրական ազդակների մասին:

Հովհ. Թումանյանի ձեռագրերը, ճնշող մեծամասնությամբ, հավաքված են ՀՍՍՀ Կուլտուրայի մինիստրության Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), իսկ նրանց լուսապատճենները՝ Թումանյանի թանգարանում: Բնագիր պատրաստողները օգտվել են նաև ուրիշ արխիվներում, Թումանյանի ընտանիքի կամ մասնավոր անձանց մոտ գտնվող նյութերից:

Թումանյանի լեզվական անդադրում որոնումները և վառ արտահայտված յուրահատկությունը, գրական և բարբառային տարրերը գուգակցելու մշտական ձգտումը արտահայտվել են նաև այն բանում, որ ոչ միայն ստեղծագործական զարգացման տարբեր փուլերում կամ տվյալ երկի մշակման տարբեր աստիճաններում, այլև երբեմն միաժամանակ (նույնիսկ միևնույն ձեռագրի մեջ կողք-կողքի) բանաստեղծն օգտագործել է գուգակետ ձևեր, ինչպես, օրինակ. այս-էս, այն-էն, ձայն-ձեն, մայր-մեր, հայր-հեր, վերս-վրս, նորս-նրս, դժվար-դժար, կանաչ-կանանչ, ջահել-ջահիլ, տալիս-տալի, լալիս-լալի և այլն: Ինչքան էլ սա լեզվական որոշ անհետևողականության տպավորություն ստեղծի, ներկա հրատարակության մեջ նույնությամբ պահպանվել են բանաստեղծի օգտագործած այդ կրկնակի ձևերը, որպես Թումանյանի լեզվական որոնումների ուղղակի վկայություն: Պահպանվել են նաև միևնույն բառի գրության տարբեր ձևերը, եթե դրանք պայմանավորված են ընտրված նյութով կամ արտահայտված տրամադրությամբ: Օրինակ, Թումանյանի երկերի տարբեր տպագիր և ձեռագիր աղբյուրներում

կարելի է հանդիպել ոչ միայն աշխարհ, այլև աշխարհք, աշխարք, աշխար գրությունների, որոնցից ամեն մեկն արդարևնում է տվյալ կոնկրետ բովանդակությամբ կամ հանգաբանական նկատառումներով: Գրության այդ տարբեր ձևերը մնացել են անփոփոխ: Այլ դեպքերում, երբ միևնույն բառի գրության անմիօրինակությունը գեղագիտական կամ կառուցվածքային որևէ դեր չի խաղում, այլ բխում է անցյալում որոշ ուղղագրական նորմերի չկարգավորված լինելուց (օրինակ՝ ճամբա-ճամփա-ճանպա, բաղդ-բախտ, թագուն-թաքուն, աղջի-ախշի, բղխել-բխել և այլն) ընտրվել են ներկայումս ընդունված գրության ձևերը:

Չափածո Լրկերում, գաղտնավանկերի մեջ ամենուրեք պահպանված Լ. Թումանյանի դրած ը ձայնավորի գրությունը, որը կարևոր նշանակություն ունի ոտանավորի ռիթմը ճիշտ ընկալելու համար: Ըստ հնարավորին՝ հարազատորեն պահպանված են նաև Թումանյանի երկերի կետադրական առանձնահատկությունները (բացի այն դեպքերից, երբ տը-պագրվածի մեջ սպորդել են կետադրական ակնհայտ սխալներ, և կամ սևագրության մեջ բանաստեղծն ինչ-որ պատճառով չի դրել անհրաժեշտ կետադրական այս կամ այն նշանը):

Ներկա հրատարակության տարբերակների և ծանոթագրությունների մեջ ընդունված է պայմանական նշանների և հապավումների այն համակարգը, որը կիրառվել է նաև Թումանյանի երկերի վեցհատորյակում:

Հեղինակի փակագծերը պահպանվում են նույնությամբ՝ կլոր ():

Ձեռագրում ջնջված բառերը վերականգնելիս դրված են ուղղանկյուն [] փակագծերի մեջ:

Խմբագրության կողմից ավելացված կամ ենթադրաբար վերծանված բառերը դրված են սուր < > փակագծերի մեջ: Հեղինակի կողմից բաց թողնված և չգրված բառերն արտահայտվում են սուր փակագծերի մեջ առնված բազմակետադրով < >, իսկ անընթեռնելի և չվերծանված բառերը՝ նույնպիսի փակագծերում, նշելով դրանց բանակը <1 անընթ.>, <2 անընթ.> և այլն:

Չափածո երկերն ընդգրկող հատորներում հիմնական բնագրի և տարբերակների տողերը համարակալվում են (բանաստեղծությունները և բալլադները 5, 10, 15, 20, իսկ պոեմները՝ 10, 20, 30 սկզբունքով), որի հիման վրա և նշվում են բնագրային տարբերությունները:

Յուրաքանչյուր հատորի ծանոթագրությունների սկզբում կտրվի այդ հատորի մեջ օգտագործված աղբյուրների և նրանց հապավումների ցանկը:

Թեև ներկա հրատարակությունը կոչվում է Երկերի լիակատար ժողովածու, բայց այն, բնականաբար, չի կարող ամփոփել բանաստեղծի գրչի տակից դուրս եկած անխտիր բոլոր տեքստերն ու նյութերը: Բազմաթիվ օրագրային և այլ բնույթի գրառումներ, հոդվածների պատասխիկներ, նշումներ և ցանկեր, ինչպես նաև Թումանյանի ստորագրած պաշտոնական գրություններ, դուրս կմնան այս հրատարակությունից, քանի որ դրանք ունեն սուկ մասնագիտական արժեք և ընթերցող լայն շրջաններին հասցեագրվել չեն կարող: Այդ բոլոր նյութերը հաջորդաբար կգտնողվեն «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» մատենաշարի հերթական հատորների մեջ, որոնց տպագրությունը զուգահեռաբար կիրականացնի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը: Այսպիսով, հիշյալ մատենաշարի ինչպես նախորդ, այնպես էլ նոր հատորները շատ կողմերով կլրացնեն ներկա տասնհատորյակը, կամբողջացնեն Թումանյանի գրական ամբողջ ժառանգության հավաքման և տպագրության, այն գիտական շրջանառության մեջ մտցնելու խնդիրը:

Հովհաննես Թումանյանի Երկերի լիակատար ժողովածուն կոչված է ամփոփելու թումանյանագիտության շուրջ հարյուրամյա ճանապարհի ձեռքբերումները, դառնալու կալուն հիմք՝ հայ ազգային մեծ բանաստեղծի երկերի նոր մասսայական հրատարակությունների և թարգմանությունների, նրա կյանքի և ստեղծագործության գիտական ուսումնասիրության կարևորագույն խնդիրների լուծման համար:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

- Կեռնե՛ր, ներշնչված դարձյալ ձեզանով,
Թընդում է հոգիս աշխուժով լըցված,
Ու շերժ ըղձերըս, բախտից հալածված,
Ձեզ մոտ են թըռչում հախուռն երամով:
- 5 Ձե՛զ, ձեզ, վերըստին, ամպամած լեռներ,
Կյանքի տըխրության ամպերի տակից
Ես ձայն եմ տալիս ու ծանրաթախիծ
Հոգուս ձայները ձեզ բերում նըվեր:
- Քեզ մոտ եմ գալիս, իմ հի՛ն տրտմություն,
10 Վեհափառ դալակ մանուկ օրերիս,
Այնժամ էլ շէիր ինձ հանգիստ տալիս՝
Սըրտիս ականջին խոսելով թաքուն...
Ո՛վ, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ
Հազար ցավերով, հազար ձևերով,—
- 15 Ոգևորության հըզոր թևերով
Քեզ մոտ եմ գալիս, հայրենի՛ք իմ հեզ:
Գալիս եմ, բայց ոչ ուրախ երգերով
Քո ծաղիկներին ծաղիկ ավելցնեմ,
Այլ դառն հեծության հառաչանքներով
- 20 էդ անդընդախոր ձորերըդ լըցնեմ:
Ձորե՛ր, ա՛յ ձորեր, սև, լայնաբերան,
Սըրտիս էս խորունկ վերքերի նըման.
Աստծու հարվածի հետքերն եք դուք էլ,
Ձեզ մոտ եմ գալիս, ուզում եմ երգել:
- 25 Դուք էլ խոսեցե՛ք, դուք էլ պատմեցե՛ք,
Ձեր անդունդներով եկեք շափվեցե՛ք,
Դուք է՞լ եք, տեսնեմ, էնքան մեծ ու խոր,
Ինչքան իմ հոգու թախիծն ահավոր...

•
•

- Հոգուս հատոր
 Աբրտիս կըտոր,
 Դասիս համար
 Դու մի՛ հոգար,
 5 Թե կան դասեր
 Կա նաև սեր,
 Եվ ի՛նչ զարմանք,
 Իմ աղավնյակ,
 Որ կենդանի
 10 Մի պատանի
 Մերը սըրտում
 Դաս է սերտում:

ԱՂՈԹՔ

- Սողոմոնի պես, տեր,
 Ես խելք չեմ ուզում,
 Ինձ երկար օրեր
 Եվ փող տուր բազում:
- 5 Մի ձեռք էլ շոր,
 Միայն մողնի, տեր,
 Մին էլ մի հաստ փոր,
 Տրոստ, ակնոցներ:
- Եվ բավական է,
 10 Դու վերեն դիտե,
 Թե ինչեր կանե,
 Այդ ծառադ գիտե:

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԸ

Արի՛, գութան, վարի՛, գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շուռ տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնյալ է աստված, հորովե՛լ:

5 Քաշի՛, եզը, ուսիդ մատաղ,
Քաշի՛, քաշենք, վար անենք.
Հիպտի՛ն արա, քըշի՛, հոտաղ,
Մեր սև օրին ճար անենք:

Պարտքատերը գանգատ գնաց,
10 Քյոխվեն կըգա, կըծեծի,
Տերտերն օրհնեց, անվարձ մնաց,
Կըբարկանա, կանիծի:

էն օրն եկան թովջի արին,
Հարկ են ուզում տերության.
15 Ի՞նչ տամ կոռին ու բեգյառին...
Վարի՛, վարի՛, իմ գութան:

Ձեռքս պակաս, ուժքս հատած,
Հազար ու մի ցավի տեր,
Ինձ են նայում մերկ ու սոված
20 Մի տուն լիքը մանուկներ:

Արի՛, գութան, վարի՛, գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շո՛ւռ տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնյա՛լ է աստված, հորովե՛լ:

ԱՄԱՌՎԱ ԳԻԾԵՐԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Հուսընկա գիշեր,
Երկինքը պայծառ,
Անհամար աստղեր
Ցուլցում են վառ:

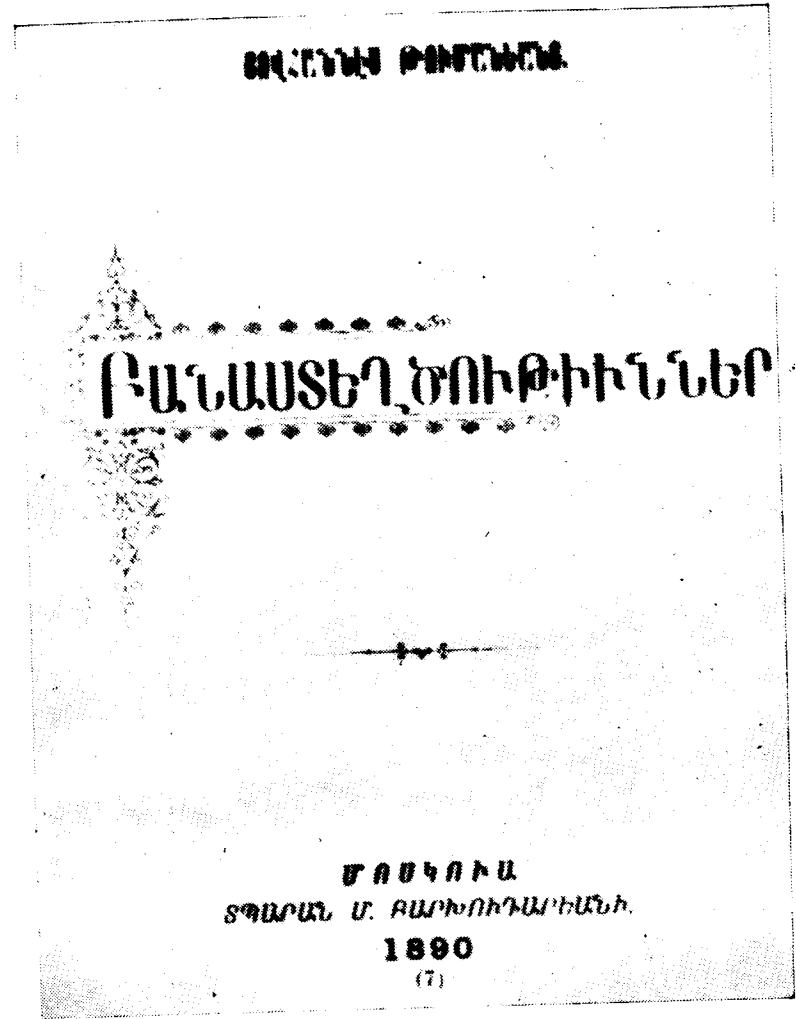
5 Քընած է արգեն
Հովտի մեջ գյուղը,
Մըթնած ու լուռ է
Գյուղացու հյուղը:

Հոգնած գյուղական
10 Հնտանիքն ահա
Սրահում, կալում.
Կամ կըտրի վրա:

Երկընքի դիմաց
Գրկված են քընած,
15 Վերևիցն, ասես,
Ժըպտում է աստված:

ՀԻՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ,
Իրենց հասակի կարգով, ծալպատակ,
Միասին բազմած,
Մի շրջան կազմած,
5 Քեֆ լին անում
Եվ ուրախանում
Մեր հըսկա պապերն ու մեր հայրերը՝
Գլուղի տերերը:
- Մենք, առույգ ու ժիր գեղջուկ մանուկներ,
10 Երեք դասընկեր,
Նըրանց առաջին գըլխաբաց կանգնած,
Ձեռքներըս խոնարհ սըրտներիս դըրած,
Ձի՛լ, ումեղ ձայնով նըրանց ըսպասում—
Տաղ էինք ասում:
- Երբ զըվարթաձայն մեր երգը լըռեց,
15 Մըռայլ թամաղեն բեխերն ոլորեց,
Նըրա հետ վերցրին լիք բաժակները
Բոլոր մեծերը
Ու մեզ օրհնեցին.— «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
20 Բայց մեզ պես չապրեք...»
- Ժամանակ անցավ, նրանք էլ անցան,
Ջըվարթ երգերըս վըշտալի դարձան.
Ու ես հիշեցի մեր օրը լալիս,
Թե մեզ օրհնելիս
25 Ինչու ասացին.— «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Բայց մեզ պես չապրեք...»

Ձ. Ղովհ. Թումանյանի առաջին ժողովածուի շապիկը

Սիրտս
Սիրտս

Սիրտս գրեցի քեզ, սիրտս
կրկնակա՛նք քան քան
սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան

Սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան

Սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան
Սիրտս քան քան քան քան

Խաղաղութիւնն ձեզ, մեր անբախտ պապեր,
Ձեզ տանջող ցավը մե՛զ էլ է պատել:
Այժըմ, տրիստիական թե քեֆի ժամին,
30 Մենք էլ՝ օրհնելիս մեր զավակներին՝
Ձեր խոսքն ենք ասում.— «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Բայց մեզ պես չապրեք...»

Յ. ԵՐՈՒՅԱՆԻ ԵՐԳՐՈՒ ՔԱՆԱՍՏԵԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԽՆՁԱԿԱՆ ԽՈՐՐԵՐԱԿԸ

ՆԱՀԱՏԱԿ

I

Փարթամ Կովկասի պարզ երկնքի տակ,
 Երկնաբերձ լեռան զառիվայր կրճթին,
 Հանգչում է վաղուց մի սուրբ նահատակ,
 Կուսական և թավ ծմակի միջին:

5 Քանդված է մատուռն, քարերը ցրված,
 Եվ ավերակի վերա սգառած,
 Կանաչ բաղեղով խստապինդ գրկված
 Նիրհում էր ուռին ճյուղերը փռած:

10 Խոնարհված էր խաչն յուր պատվանդանից
 Եվ ընկած հեռու սուրբ ավերակից,
 Իսկ գերեզմանը մեծ նահատակի
 Մամոռտ նայում էր խաչամի տակից:

15 Գիշերներն այնտեղ կանթեղ չէր վառվում,
 Այցելում էին նրան երևները,
 Եվ միշտ հանգստյան երգ էր հորինում
 Քամին, շարժելով լայն տերևները:

II

20 Այդ լուռ ու խաղաղ վայրում մենացած,
 Երկար ժամանակ աստուծո մարդու
 Անշուք շիրիմը մարդկանցից մնաց
 Անհայտ և անզարդ, առանց այցելու:

Մինչև որ մի օր աստուծո հրամանով,
 Երազ եկավ մի արդար մարդու մոտ,—
 Թե այս ինչ տեղը թաղված է մի սուրբ,
 Ցավերով լիքը երկրին անծանոթ:

25 Այսպիսի հրաշքով նա հայտնվեցավ
 Մարդկային ազգի փրկության համար,
 Եվ հռչակավոր ուխտատեղ դարձավ,
 Բարձրացավ խորան գեղեցկակամար:

III

30 Նա անտրտունջ, ասում է հին բանը,
 Ինչպես քրիստոնյա բարեպաշտ և քաջ,
 Պահելով Տիրոջ սուրբ պատվիրանը,
 Գլուխը թեթեց թշնամու առաջ:

35 Եվ արդար մարդիկ տեսել են աչքով,
 Ասում է նույնպես ավանդութունը,
 Որ լույս է իջել երկնային հրաշքով
 Եվ բժշկում է հիվանդութունը:

40 Հաճախ բերանովն արժանավորի
 Հալտնել է երկրին աստըծո կամքը,
 Եվ ժողովուրդը գլխովին տեղի
 Չոնում է նրան իրան հարգանքը:

Բայց և շատ անգամ յուր գորութունը
 Նա ցույց է տվել մի պատժով արդար,
 Քանդելով մեկի ողջ տեղ ու տունը,
 Մարդկանցն անհայտ մեղքերի համար:

45 Նա է մեղավորին տալիս պատիժը,
 Արժանավորին ուզած բարիքը.
 Նա է սահմանում, գործքին համեմատ,
 Մահկանացուի գլխի գալիքը:

Ահա թե ինչու հայ ժողովուրդը,
50 Խաչ կամ նահատակ անունը տալով,
Զուր է համարում մարդկային շանքը,—
Նրա մեծ զորքի վերա հուսալով:

Կամ երբ որ տերտերն յուր տուփը ձեռքին
Հայտնվում է նրան կրկին և կրկին,
55 Առատ շահելով, հանուն սուրբ խաչին,
Նա հավատում է թե՛ փրկեց հոգին:

IV

Անցնում է անցվոր այն մատրան մոտից
Երկյուղածությամբ և խաչակնքում,
Զարատանջ օրով դառնացած սրտից
60 Այսպես լիասիրտ ազոթում մտքում.—

«Ո՛վ սուրբ նահատակ, գլխովդ պտույտ գամ,
«Դուն հասցնես ինձ ապրուստ օրական,
«Քո մեծ զորքովդ, անգութ, անզգամ
«Թշնամուս ջնջես և առնես կոխան»:

*
* *

65 Հայոց ժողովուրդն ահա խոնված
Հետևում է յուր ծերուկ տերտերին՝
Խաչից խնդրելու, որ բռնված
Երկինքը խնայե իրան արտերին:

Թե մի վարակիչ ցավ է տարածված,
70 Մարախն ուտում է գյուղացու ցանը,
Այս «երկնառաք պատուհասի» դեմ
«Օրհնած հողն» է միակ դարմանը:

*
* *

Արևը կրակ է թափում վերից.

Հայուհին ընկած խաչի առաջին,
75 Արյուն արցունք է չափում աչերից,
Օգնություն հայցում,— հիվանդ է որդին:

Եվ զարդարում է ջերմեռանդ սրտով
Մառի ճյուղերը յուր կտրած մազով.
Ուխտում է երկար պաս ու ծոմ պահել,
80 Ինչպես ազդել է խաչը Լրազով:

*
* *

Ահա մի ծեր կին մաղախն ուսին,
Որդի չի ծնում մանկատի հարսին,
Պիտի յոթն գյուղ «խաչի սեր» ման գա,—
Ամուլ արգանդին խաչը պտուղ տա:

85 Տատի ետևից քողը Լրեսին,
Ոտքերը բոբիկ, կուչ ու հուպ գալով
Գնում է հարսը գրավը ձեռքին,
Իրավ շրգործած մեղքերը լալով:

*
* *

Ահա ուխտավորն ահով ու դողով
90 Խմբված լսում է պատգամավորին*,
Որը պատմում է, իրան ծեծելով,
Ինչ է կամեցել Երկինքը որին:

Սրան մուրազը, նրան աշխարանք,
Կամ պահանջում է զոհեր ծանրագին.
95 Մյուսին ցեղե-ցեղ նզովք, բանադրանք,
Որ հայհոյել է յուր ընկնավորին:

* Պատգամավոր կամ ընկնավոր, շատ տեղ «նզավող» են ասում, որովհետև դեռ Գեղի պատգամախոսի նման ուշաբարձվում է, ապա փրփրած, իրան ծեծելով հայտնում «աղայի»—խաչի կամքը: (Այս ծանոթագրության մի մասը պահպանվել է նաև ինքնագրում—խմբ.):

V

Փարթամ Կովկասի պարզ երկնքի տակ,
Ուր շոր քարն էլ է ծլում, կանաչում,
Տեղացու սիրտը միաժամանակ

100 Մի գաղտնի երկյուղ հալում է, մաշում:

Նա իրան ուժին դեռ չէ հավատում,
Նա դեռ իրանից դուրս է որոնում
Բարօրությունըն յուր շարքաշ կյանքի
Եվ գոհացումն հասած զրկանքի:

Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ,
Բայց ես չըգտա նրան կյանքի մեջ,
Եվ քաջալերված պատիր խոստմունքից,
Կյանքի դեմ իզուր վարեցի ես վեճ:

5 Կարծում էի, թե մարդիկ անհամբեր
Ուրախությամբ ինձ սպասում էին,
Եվ ամեն քայլում խղճմտանք ու սեր
Մարդոց սրտերը միշտ հուզում էին:

Կարճատև՝ ցնորք, որ անցար արագ,
10 Ինչպես մի քամի, առավել շքնչին,
Եվ ահա ընկած իբրև մի նավակ,
Որ կամեր լողալ ավազի միջին:

Դուն անցար, այո՛, դարձյալ աշխարհը
Կառավարվում է յուր օրենքներով,
15 Եվ դիմակ առած մեծ բարերարը
Մարդիկ է սպանում գաղտնի զենքերով:

Մահացու ախտով վարակվածն ահա
Անարատության հազած վերարկու,
Եվ խավարասեր ամբոխը նրա
20 Զազիր գործերին կանգնած խնկարկու:

Եվ հազարավոր անմեղ հոգիներ
Հալածված են շար կրքերից անսանձ,

Եվ, ի նախատինս բանականության,
Արդար է միայն զորեղը մարդկանց:

25 Ահա գետնաքարշ և շարախնդում
Խումբերըն անսիրտ մարդ-հրեշների
Վխտում են անվախ՝ հրապարակներում,
Իբրև առաջնորդ մարդոց մտքերի:

30 Ահա, խնդության ձայներ են թնդում,
Իբրև արձագանք շարության խոսքի,
Ի՞նչ են կամենում, էլ ի՞նչ են խնդում
Պատուհասները մարդկային ազգի:

— Ի՞նչ եք կամենում դուք, մարդիկ ստոր,
Մա՞հը, կործանո՞ւմն արժանավորի.

35 Եվ այդ բոլորը միայն մի կտոր
Հացի համար. սակայն, ո՞վ գիտի,

Գուցե խավարը ձեզ տվեց պաշտոն
Բանականության բռնավորների,

40 Եվ դուք, անմիտներ, ամբողջ մարդկություն,
Ձեզ հավիտենական կարծում եք գերի:

Խղճե՛ր, նայեցե՛ք, ահա ձեր դիմաց,
Առանց նայելու ձեր կտոր հացին,
Բանականության զավակը կանգնած,
Սպասում է նա մոտ լուսաբացին:

45 Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ,
Սակայն շրգտա նրան կյանքի մեջ.
Բայց չեմ վհատել. անսպառ մեկ իղձ
Դեռ ինձ մղում է դեպ հառաջ անվերջ:

50 Հառա՛ջ, կովելով, և կըգա մի օր,
Որ կընկնի ներկան վատշվեր, դաժան,
Նրա ավերի վերա փառավոր
Ապագան լուսո կըկանգնի նշան:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍՔ

Հեռո՛ւ, ո՞վ սուրբ խաղաղություն,
Մենք քեզ համար շունենք անկյուն
Մեր հալածված հայրենիքում
Եվ մեր ցաված սրտի խորքում:

5 Գնա դեպի այն լեռները,
Ուր որ հովիվն ու գառները
Ապահով են պատառողից,
Մենք ազատ չենք ահ ու դողից:

10 Գնա՛, հանգիր այն դաշտերում,
Ուր որ իրար էլ չեն տիրում
Նղբայր-մարդիկ, և հերկելով
Քեզ օրհնում են սուրբ երգերով:

15 Գնա դեպի երանավետ
Այն վայրերը, ուր կյանքի հետ
Խաղ չեն անում զվարճության
Կամ հեշտության համար միայն:

20 Իսկ մենք ցավով լեցուն սրտով
Անկարող ենք միշտ անվրդով
Ե՛վ քուրդերի լուծը տանել,
Ե՛վ քեզ օրհնել, փառաբանել:

Հեռո՛ւ, ո՞վ սուրբ խաղաղություն,
Մենք քեզ, իբրև մի լուկ անուն,
Երանությամբ միշտ հիշելով
Պիտի կովենք մեռցնող սրով:

Ի՞նչ ես կատաղել անմեղ արարքից,
Միամիտ ամբոխ, ես ի՞նչ արեցի.
Ուզում ես անձեռ քշել աշխարհքից,
Որ ես իմ պարտքը միայն կատարեցի:

5 Արժանավորի առաջ խոնարհած
Ես պաստարագ եմ մատուցանում,
Եվ շար նախանձից ահա կուրացած
Դուն ինձ քարկոծել ես ցանկանում:

10 Հապա քո աստվածը որտե՞ղ է բնակվում,
Այնտե՞ղ արդյոք, ուր դուն էլ շրջիտես,
Նա՞ է որ միայն սարսափ է զարկում,
Այդպիսի աստված ո՞վ քարոզեց քեզ:

15 Միամիտ ամբոխ, մոլորված ես դուն,
Ես անգիտությամբ կուրք չըպաշտեցի.
Ես այն մարդու մեջ տեսա աստըծուն,
Ահա թե ինչու երկրպագեցի:

Ես նայում եմ. իմ առջև
Ահա տիրոջ աշխարհը.
Քերքի դաշակը մինչև
Հեռու լեռանց այն շարքը:

5 Լայնարձակ, դալարագեղ
Տարածվում են և կորչում
Մշուշի մեջ, իսկ այնտեղ
Ճոխ անտառն է կանաչում:

10 Ուր որ ազատ շրջելով
Ապրում են ևրե, զազան,
Եվ թռչունքը ճախրելով
Երգ են ասում գո՛նիթյան:

15 Ահա, շքեղ դաշտի միջով
Գալարվում է և անցնում
Հանդարտ գետը մրմունջով
Հեռո՛ւ, հեռու է գնում:

20 Նրա դալար փեերում
Մինը հազար է բերում.
Սակայն ահա, մյուս կողմում
Կապույտ ծովն է մեղմ ծփում:

Ինչքա՛ն ճոխ է, նրաշալի,
Այս աշխարհը լայն, արձակ,
Ամեն մի շունչ աչքը լի
Կապրի այստեղ համարձակ:

25 Ես նայում եմ, և մի միտք
Հղանում է ինձանում.
Ինչո՞ւ համար են մարդիկ
Իրար զրկում, սպանում:

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ որ գարշելով տեսնում եմ շուրջս
Մուկանած կյանքի պատկերը ցավոտ,
Հաճախ, մանկություն, խռոված հոգուս
Ներկայանում ես ինչպես առավոտ:

- 5 Եվ մանկան նման արտասվում եմ ես,
Երբ այս օրերում, շարությամբ լցված,
Քեզ, սուրբ մանկություն, հիշում եմ ինչպես
Երազի տեսիլք անհետ շրջացած:

Ինչպես արևի ճաճանչը վերջին

- 10 Թռչում է հանկարծ, տիրում է խավար,
Այնպես շողացիր և անցար կրկին,
Մնացի անզոր, ցոփ կյանքին ավար:

Թե հնար լիներ մի անգամ դարձյալ
Դառնալ քո գիրկը... ա՛խ, ի՞նչ եմ ասում,

- 15 Այդ անհնար է. արդեն հանդերձյալ
Կյանքի ճամփան է իմ առջև բացվում:

Բայց մինչև այնտեղ, սոսկալի՞ ուղի,
Ահա բռնություն, պատիվ անարգած,
Ահա հառաչանք, արտասուք աղի,

- 20 Ահա սև նախանձ և սեր սակարկած...

Կըմեննեմ և ես այս ցավերի տակ
Ինձ հետ տանելով շատ իղձ ու փափազ,
Իսկ այս աշխարհից և ոչ մի պսակ—
Միայն քո անմեղ, քո սուրբ հիշատակ:

- 25 Մի տխրատեսիլ գուցե գերեզման
Անցվորականից: Խնդրե մի բերան
Ողորմի ասել... ո՞վ գիտե, և այն
Կըլինի՞ արդյոք, կընայե՞ն նորան...

. .

Ների՛ր, ո՞վ կույս, որ հուզեցի
Խաղաղ կուրծքդ կուսական,
Մեղսոտ սրտով ես շուզեցի
Կործանել քո ապագան:

- 5 Այն մի անմեղ խաղ էր, հոգի՛ս,
Պատանեկան հասակի,
Որ անցնելով պատճառ դարձավ
Քո աչքերիդ արցունքի:

Ես գուշակել չըկարացի

- 10 Կյանքի վճիռն անարդար,
Անգիտությամբ ես հարուցի
Այդ փոթորիկն անդադար:

Ների՛ր, ո՞վ կույս, բուռն եռմունքին
Պատանեկան կրքերի,

- 15 Ների՛ր, հոգիս, որ մատնեցին
Քնքուշ սիրտդ վշտերի:

ԿԱԼԻ ԵՐԳ.
(Լոռեցունց)

Կալ արա, գնանք,
Ա՛հ եզը ջան.
Հորովե՛լ,
Հո՛րո՛ վեկա՛:

5 Արի՛, ման արա,
Այ քեղ մեռնեմ,
Դարման արա,
Ղաղեղ առնեմ:

10 Ոտիդ արա,
Ոտիդ դուրբան,
Ոտիդ արա,
Այ ախպեր ջան:

էլէլ ա, էլէլ,
Կալն էլէլ ա,
15 Հարել ես, հալել,
Հորովելա:

*
* *

Երբ ես տխուր, հուսահատ,
Ինձ կորած եմ համարում,
Շուրջս մեռած, անապատ,
Սրտիս երկյուղ է տիրում:

5 Մահու ձայնը դառնալուր
Հասանում է ականջիս,
Մարդիկ մնում անհամբույր
Եվ խլանում են կանչիս:

10 Մի զորութուն հզորեղ
Ինձ հուսադրում է հանկարծ.
Եվ զգում եմ, ամեն տեղ
Գուն ինձ հետ ես, աստված:

•
•

Ա՛խ, երանի թե լիներ մի հնար—
Այդ ժպիտը միշտ քո դեմքին մնար.
Ես վախենում եմ մի ժամից հետո
Անցնի խնջույքը, և կյանքից դժգոհ
5 Մտածմունքներով դարձյալ դու տխրես...
Ա՛խ, երանի թե մնայիր այդպես...

•
•

Այդ ի՛նչ սրտամաշ տխրություն է քեզ
Պատել, հայրենի գեղեցիկ աշխարհ.
Մինչև ե՛րբ պիտի շարշարվես այդպես
Տառապանքներով, առանց մխիթար...
5 Իմ հայրենիքս տխուր է, տխուր...
Ուր աչք եմ դարձնում՝ տխուր ավերակ,
Ամեն տեղ միայն, միայն ցավալուր
Հեծության ձայներ, երկշոտ աղաղակ:
Թե երկրագործն է հորովել կանչում,
10 Թե մայրը որդուն օրորք է ասում,
Թե հովիվն իրան սրինգը հնչում,
Մի հուսակտուր հառաչք եմ լսում:
Աշխարհից, մարդուց հույսերը կտրած
Գանգատվում է նա, և ցավից տնքում,
15 Կյանքիցը զզված, սակայն դեռ շապրած,
Հանգիստ է խնդրում հեռո՛ւ, երկնքում...
Մի՞թե տրտմության թախիծըն այդպես
Խեղդեց նրա մեջ ապրելու հույսը.
Մի՞թե այլևս նա չէ երգելու
20 Իրան պապերի երգած խրախույսը:
Մինչև ե՛րբ պիտի մարդիկ կատաղի
Արցունքովն հայի կերածը թրջեն,

Եվ երկար պիտի մեռելաթաղի
Տաղերով ազահ ցերեբերնէր շրջեն...

- 25 Մի՞թէ դեռես անսիրտ հագարը
Այն ավերակաց վերա պիտ իշխես,
Անարգէ, պղծն մեր սուրբ տաճարը,
Անարժաններին շնորհներ բաշխես...

- 30 Եվ շարագուշակ մտքերով հուզված
Քաշվում, մտնում եմ մի խաղաղ անկյուն.
Եվ երկար անշարժ ու խորասուզված
Հածում եմ նրա ցավերում անհուն:

- Ավելի խորը, ավելի հեռու
Միտքս ինձ առնում, թոցնում, տանում է.
35 Թռչում է հանկարծ մի ծանր հառաչանք
Եվ սիրտս կարծես հանգստանում է:

Եթէ իմ վերջին հայացքը մնա
Քո դեմքիդ վերա տխուր, վշտահար,
Տեսնեմ արտասուքդ ու սիրտս իմանա,
Որ սրտանց ես դու կոծում ինձ համար,

- 5 Եթէ գիտենամ, իրավ պիտի դու
Ինձանից հետո ցավես իմ մահով,—
Երգվում եմ սիրով, առանց ցավելու
Կրմեռնեմ ես այդ հուսով ապահով:

- Եվ երբ կըլսեմ իմ գերեզմանից
10 Ու կրճանաչեմ քո հեկեկանքը,
Կըմխիթարվիմ, որ սիրում ես ինձ,
Որ քաղցրը էր քեզ համար իմ կյանքը:

Պանդուխտն Երզնց օտար երկրում
 Եվ սրտաբեկ հոգոց քաշեց,
 Երբ որ տխուր լուր երգերում
 Անցած ուրախ օրերն հիշեց:

5 Մարմնով տկար, հոգով տխուր
 Շուրջը նայեց մեկը շրկար,
 Որ տար գեթ մի բաժակ ցուրտ ջուր,—
 Ողբաց պանդուխտն անմխիթար:

Եվ նա խնդրեց անժամանակ
 10 Հանդատության լուռ գերեզման,
 Անհույս երգեց վերջին նվազ—
 «Մերի՛, շարքաշ կյանքիս վախճան».

Էլ ույժ չըկա, բարյավ մնաք,
 Գուր սև օրեր պանդխտության.
 15 Գո՛ւն, հայրական հեռու տնակ,
 Եվ երազներ պատանեկան:

Իսկ դուն արի՛, քաղցր հիշատակ,
 Կորցրած սիրո, վայելչության,
 Արի ինչ հետ իբրև սփոփանք
 20 Գերեզմանիս լուռ տխրության»:

Մեռավ տանդուխտն, բարյավ մնաք...
 Գիտեր, որքան ձեզնից թաքուն
 Խեղճը հեծեց, ողբաց մենակ...
 Գեթ ողորմի տվեք հոգուն:

Մի՛ որոնիր մի ժամանակ
 Արհամարհածդ՝ այս կըրծքի տակ,
 Հառաչանքով դուրս թռավ նա,
 Ու դատարկ է տեղը հիմա...

5 Էլ մի՛ կանչիր, մի՛ լար իզուր.
 Քո արցունքից միայն տրխուր
 Հին-հին հուշեր պիտի զարթեն,
 Եվ ի՛նչ օգուտ... ո՛ւր է արդեն...

Շատերի նման նա էլ խեղդվեցավ.
Փոքրոգութիւնն էր պարսավում նրա:
Լոնցե՛ք, եղբարք, ի՞նչ գիտեք, ի՞նչ ցավ
Առաջնորդեց այն մարդուն դեպի մահ:

- 5 Տեսե՛ք, այս խեղճը տխուր, գլխակոր,
Մոլոր շրջում է սգվորի նման.
Բայց նրա մասին մի՛ դատեք, երբ որ
Զգիտեք ինչն է կորացրել նրան:

- Ահա, վարում են մյուսին պատժարան.
10 Օ՛, մի՛ անվանեք նրան շարագործ:
Ի՞նչ գիտեք, գուցե մի միտք երկնարժան
Այս օրին մատնեց այդ մարդուն անփորձ:

- Եվ դուք ի՞նչ գիտեք, թե երգիչն ուրախ,
Որ ձեզ համար միշտ երգեր է երգում,
15 Քարասիրտ մարդկանց ծաղրանքից ծածկած
Ի՞նչ ցավեր ունի յուր սրտի խորքում:

Ո՞րն է դրախտը,—վայրն երանավետ,
Ուր պիտի ապրեմ գերեզմանից ետ.
Մի՞թե մարդկային տառապած կյանքը
Զբառւղծեց այն սուտ մխիթարանքը.

- 5 Եվ մի՞թե նորա մահից սարսափած
Ագահութիւնը չէ իրան խաբած...
Սակայն բարի է.—մի տանջված արդար,
Կամ իրան արդար համարող մի շար
Երկրային կյանքի վերջին վայրկյանին
10 Հանգիստ ու խաղաղ կավանդե հոգին,
Համաձայն իրան ճաշակի, կամքի,
Վայելքն հիշելով խոտացյալ կյանքի.
Եվ ահա միակ, բայց մեծ օգուտը,
Որ մարդկութեանը տվեց այս սուտը:
15 Ա՛յս է մեր կյանքը.—լոկ խաբեութիւն.
Ո՛հ, մի՞թե և ես, ինչպես մի հնչյուն,
Այս իմ հույսերիս, ձգտումներիս հետ
Պիտի մեռանիմ, չքանամ անհետ...
Զէ՛, սիրելի է խոստումն երկնքի—
20 Հույսն հավերժական, անվախճան կյանքի.
Հեռո՛ւ ինձանից հոգեմաշ կասկած,
Ողջույն քեզ, ողջո՛ւյն, ո՛վ կյանքի աստված.
Արի՛, հայտնվի՛ր, նշկահիր մահու
Տարակուսանաց տազնապն ահարկու
25 Եվ կույր հավատով զորացրու հոգիս—
Անմահութիւն տուր լքացած կյանքիս...
Բայց ի՞նչպես պիտի կյանք առնեմ կրկին,

- Արդյոք լուսակազմ, աննյութ, անմարմին
 Պիտի սավառնեմ անծայր եթերքում,
 30 Թե՞ իբրև մի հունչ շրջեմ աշխարքում,
 Թե՞ անփույթ, անգործ թափառեմ պիտի
 Մարդոց աչքերին անտեսանելի,
 Թե՞ ամպերի մեջ պիտի ես հանգչեմ
 Եվ ոտքիս տակից կայծակներ իջնեն...
 35 Օ՛, ներիր, աստված՝ ծածկագետ, անհուն,
 Ներիր մեծամիտ, գոռոզ պատանուն.
 Աննշան ճճիս շարաշար մեղա,—
 Հանդուգն խորհրդով խորամուխ եղա,
 Զգտեցի պարզել քո աստվածային
 40 Անհասանելի, անմեկին գաղտնին:

ՄԱՐԳԱՐԵ

- Երբ որ վեհության կնիքը ճակատին
 Եվ ճշմարտության սուրբ պատգամներով
 Նա հայտնվեցավ մոլոր աշխարքին
 Եվ դարձ քարոզեց հրաթափ լեզվով,
 5 Նրա աստվածային ձայնից սարսափած
 Գիշերատեսիլ մարդիկ հուզվեցին,
 Իրանց սեղանից վեր կացան հարբած,
 Մոլեգնության մեջ աղաղակեցին.
 — Ո՞վ ես դուն, արի՛, այս մեր հանցավոր
 10 Ուրախությանը մասնակից եղիր,
 Կամ թո՛ղ վայելենք մեր կյանքն անցավոր,
 Թե չէ՝ խիստ պատժի քարերից փախիր:
 Սակայն անվհատ նա հառաչ գնաց
 Անուշադիր յուր անձի վնասին,
 15 Մոլորությունը ներելով մարդկանց՝
 Հոգ տարավ նրանց փրկության մասին:
 Եվ երբ որ լուսո նա ջահը ձեռքին
 Մոտեցավ կորստյան փոսի եզրքին,
 Ապերախտ ձեռքով ամբոխը խավար
 20 Զարկեց, խորտակեց ջահը փրկարար:
 Փամանակ անցավ. թշվառ ամբոխին
 Արդեն փորձանքը վրա էր հասած,
 Երբ ուշքի եկավ, վայ տվեց գլխին.—
 «Նա մարգարե էր, նա իրավ ասաց»:

A Ia' Նադում
ՊՈՒՏԻՆ

Թաքցրու, պոռետ, վշտերդ ամբարված
Մեծ գաղտնարանում ալետանջ հոգուդ,
Ամբոխի առաջ մի երգիր նրանց,
Եվ ինչո՞ւ համար ողբալ անօգուտ.

5 Եվ դուն շես կոչված, որ փոքրոգության
Արտասուքներով քո վշտերն երգես,
Դուն պիտի ճնշված մարդկության առաջ
Սև ճակատագրի գոյությունն հերքես:

Թեկուզ կեղծ լինի ժպիտը դեմքիդ,
10 Թեև դժվար է քեզ համար կեղծել,
Պետք է մոլորված, անկիրթ ու նեղսիրտ
Ամբոխի համար հավատ ստեղծել.

Գուրգուրիր նրան ինչպես շար մանկան,
Պատժի ժամանակ անողորմ եղիր,
15 Ձևորումդ ունեցիր փայլուն խարազան,
Հարվածիր նրան և հառաջ մղիր.

Հառաջ տար նրան և ձեռքդ մեկնիր,
Ցույց տուր փրկության արյունոտ ուղին,
Կովից փախչողին ծաղրանքով հեզներ,
20 Փառագոչ երգով գովիր կովողին.

Սիրտ տուր ընկածին, գետնից վեր քաշիր.
Մի՛ թողնիր երբեք, որ մնա նա ցած.

Կենդանի երգով զարթեցրու, շարժիր
Զգացմունքները նրա վհատած.

Բարկության հրով շնչիր շարի դեմ,
Որ թույնով, փողով գահ է բարձրացել,
Եվ լուսավորիր, ցույց տուր ամբոխին,
Թե ինչ ընթացքով շարիք է գործել:

Թող որ ճանաչե և պատուհասե
20 Նրա շարությունն ամենակատար,
Եվ այնուհետև կուրորեն շասե,
Մեծ կամ մարդասեր, ազգի բարերար.

Եվ պատվանդանը հիմքից խորտակիր
Ոսկի հորթերի, ինքնամոլության,
Մարդոց սրտերում դարձյալ հաստատիր
Լրբությամբ մերժած գահն աստվածության.

Մենք այն ժամանակ և կրգանք քեզ հետ
Եվ քեզ կըսիրենք, կըփառավորենք,
Սրտի հրճվանքով կանվանենք «պոռետ»,
30 Ամեն մի խոսքդ կընդունենք օրենք:

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՍՏՂԻ ԴԻՄԱՑ

Արևը թռավ. երկինք ու երկիր
Առավ խավարը գիրկն համատարած.
Դուն, փայլուն աստղիկ, դարձյալ շողացիր,
Արդյոք այս գիշեր ի՞նչ բերիր մարդկանց:

5 Դուն ավետեցիր ժամը տեսության
Այն սիրատենչիկ սիրահարներին.
Որ սրտատրոփ անհամբերությունամբ
Սպասում էին խաղաղ գիշերին:

Դուն երևացիր խավար երկնքից...
10 Օ՛, նա սպասում էր քո երևալուն.
Ահա հուսահատ, զզված յուր կյանքից,
Խեղդվելու զնաց մարդկանցից թաքուն:

Դուն երևացիր և բազկատարած
Պատրաստվում է մեկն աղոթք անելու,
15 Այնինչ, մի ուրիշն յուր զենքերն առած
Գնում է անմեղ մարդ սպանելու:

Իսկ մեծատունը, խնջույքից հոգնած,
Հանգստանում է. ա՛խ, թե նա հիշեր,
Որ յուր պալատի պատի տակ կանգնած
20 Թշվառն օթևան շունի այս գիշեր...

Դուն, փայլուն աստղիկ, որ շողշողում ես,
Ինչպես սիրուհու թրթռուն տենչանք,
Էմեն գիշեր ինձ համար բերում ես
Կրքերի հուզմունք և հոգու տանջանք:

ՉԱՐԱՄԻՏՆԵՐԻՆ

Դո՛ւք, մեծ հայրերի ընկած զավակներ,
Դո՛ւք, ո՛վ ստրուկներ մոլի կրքերի,
Դո՛ւք, ո՛վ զեխության խղճալի հյուրեր,
Որ շվայտ կյանքին դարձել եք գերի.

5 Դո՛ւք, որ ընկնում եք ո՛չ պատերազմում
Քշնամու սրով և ո՛չ ձեր մահով,
Որ եղբայրադավ ժողով եք կազմում
Եվ տեսնող աչքից կարծում ապահով:

Դո՛ւք, որ պատրաստ եք անմեղին կապած
10 Սեղանավորի ոտքի տակ զոհել,
Որ ավազակի առաջ սարսափած,
Ճշմարտությունն եք ուրանում խոսել.

Դո՛ւք, որ ուզում եք աշխարհին խաբել.
Եվ դատաստանի առաջ դողալով
15 Գիտեք կեղծավոր արտասուք թափել
Չարությունը լեցուն, հանցավոր սրտով.

Դո՛ւք, որ մարդկանց աչքերն եք կապում,
Ո՛վ սպասավորներ բանտի, խավարի,
Որ հարազատի արյունն եք թափում
20 Եվ ձեր եղբոր զույթն առնում ավարի.

Դո՛ւք, որ այրիի դառն արտասուքով
Շաղախեցիք ձեր սեղանի հացը,
Որ հպարտացած անօրեն գործքով
Հարցանում եք թե՛ ո՛ւր է աստվածը.—

25 Կըհասնի նա ձեզ, բարկությունամբ արդար
Արժանի մահով պատուհասելու,
Եվ ո՛վ պիտի ձեզ ցույց տա ճանապարհ
Նորա բարկության պատժից փախչելու:

ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՐԱՆՑ

Հայտնի եզվիտներ, ի՞նչ եք աղմկում.
Այո՛, սաստիկ է ձեր աչքը ծակում
Հայ ժողովրդի կյանքի նորավառ
Պարզ արշալույսի ճաճանչը պայծառ.

5 Բայց ի՞նչ եք գոռում. ինչո՞ւ եք փրփրել:
Իզո՛ւր, դժվար է այլևս խաբել
Սուտ երդումներով հավատարմության,
Կեղծ գովեստներով պաշտելի անվան:

10 Մինչդեռ անամոթ կանգնած եք ոտքի
Ընդդեմ լուսավոր մարդկային մտքի
Եվ աշխատում եք մեզ համար կրկին
Հոգատար բերել հոշակված լոբին.

15 Դուք գիշերվան մեջ աստղեր եք տեսնում:
Եվ ուրանում եք արևն երկնքում,
Ծգնում եք բռնել ընթացքն աշխարհի,
Ուզում եք հերոսն օրրանում նիրհի.

20 Եվ պարծենում եք այդքան մոլորված՝
Վե՛հ անուններով մեծագործ մարդկանց,
Դո՛ւք ապօրինի նրանց ժառանգներ,
Դո՛ւք փարիսեցիք և կեղծավորներ:

ՄԻԱՄԻՏՆԵՐԻՆ

Երանի է ձեզ, որ չեք հասկանում,
Թե մարդիկ ինչու ինչեր են անում,
Երանի ձեզ, որ մարդու չեք զրկում
Եվ ոչ ձեզ հասած հարվածն եք զգում.
5 Երանի ձեզ, որ ոչինչ չըզգիտեք,
Որ հոգով անդորր, սրտով հանգիստ եք:

Ո՛հ, խնայեցեք, մի՛ հիշեցնեք ինձ,
 Քե ինչպես էր նա արտասուք թափում,
 Երբ, արդեն խաբված նենգավոր խոսքից,
 Անձնուրաց սիրույս էլ չէր հավատում:

5 Ո՛հ, մի՛ հեշտացնեք՝ այդ խոսքեր են լուկ
 Եվ շեն դարձնելու կորուստս անգին,
 Անտարբեր եք դուք, դեռ ձեզ անողոք
 Բախտը չի մատնել սիրո վտանգին:

10 Մի՛ հիշեցնեք, մի՛, թե ինչպես դաժան
 Մարդիկ մեզ այսպես ջոկեցին հավետ,
 Քե ոնց եմ ապրում նըրանից բաժան,
 Իմ նոր սիրուհու—իմ լուռ վշտի հետ:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

Այս կրծքի տակ ապականված,
 Հեռու կյանքի ժրխորից,
 Դեռ մի հնչյուն կա պահպանված
 Իմ մանկության օրերից:

5 Եվ երբեմն պատահում է,
 Որ հնչում է նա հստակ,
 Կյանքի ձայնը նշկահում է—
 Ես շնչում եմ համարձակ:

Պայծառ շողերն հիշողության
 10 Մտնում են ծոցն անցյալի,
 Լուսավորում իմ մանկության
 Անհոգ պատկերն անձկալի:

Ահա երկինքն իմ հայրենի—
 Հայի սրտի նման պարզ,
 15 Ահա երկիրն իմ հայրենի—
 Կանաչազարդ հանապազ:

Ողջույն ձեզ, ո՛վ ուրախ, ազատ,
 Անցած օրեր իմ մանկության...
 Ա՛խ, ձեզանից ինձ մի բացատ.
 20 Անջատել է հավիտյան:

Ահա փոքրիկ իմ քույրերը
 Խաղ են անում միասին,
 Օ՛հ, անհանգիստ, շար եղբայրը
 Նրանց ծեծում է կրկին...

25 Մորս ձայնը մեղեդիական
Ահա հնչում է քնքույշ,
Նրա հայացքը մայրական
Ինձ հետևում է զգույշ:

Ահա կանգնած է իմ առաջ
30 Մեր բազմահոգ գյուղացին,
Մեծամարմին և քաջալանջ,
Ծիծաղ շրկա երեսին:

Ո՛հ, լսում եմ նրա երգը
Միանման ու տխուր.

35 Լայնաբերան նրա վերքը
Մեծանում է օր-ավուր...

Ահա թշվառ հայ գեղջկուհին,
Դեմքը վշտոտ ու նիհառ.
Պատառոտած մի շոր հագին,

40 Զարշարվում է անդադար:

Ահա ծերուկը, շարժելով
Ալիքները, առաջվան
Կյանքն է հիշում հառաչելով
Եվ մտնում է գերեզման...

45 Եվ պարզ աչքով ես տեսնում եմ
Հայրենիքս ծաղկավետ,
Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ
Անհոգ ծիծաղ լացի հետ...

Դալարագեղ նրա հովտում
50 Ի՛նչ աղմուկ է վայրենի,—
Գետի գոռոց և որոտում
Հազարավոր ձայների:

Ահա նրա լուռ, ահավոր
Խաղաղ գիշերն աստղաշատ,

55 Ահա նրա հանդիսավոր
Առավոտը ցողապատ.

Նրա ձորերն անգնդ լեռոս
Եվ բարձրաբերձ բլրափր,
Նրա սարերն ու հորդանոս

60 Սովորական տարսփը.

Երբ որ կայծակը շեշտակի
Ահեղորոտ իջնում է,
Անտառապատ և վիթխարի
Լեռանց կրճքին հանգում է:

65 Ի՛նչ սիրուն է և հոյակապ
Հայրենիքս վշտակիր,
Եվ դու, մերժած սեր իմ հրատապ,
Այն լեռների մեջ հանգիր:

Ո՛հ, մեղմացնել շէս կարող դուն
Սաստկութիւնը տանջանքիս,
Եվ հաշված են թույնով լեցուն
Սակավ ժամերը կյանքիս.

5 Բայց տեսնում ես, ես հանգիստ եմ,
Մի՛ լար և դուն, իմ անգին,—
Քո արտասուքն ես կարող շեմ
Փոխարինել այս կյանքին.

10 Օ՛, գերութիւնն ես ատում եմ,
Եվ ցոփ կյանքը հեշտասեր,
Այժմ, ահա, թոթափում եմ
Նրանց լուծը մահաբեր.

15 Սակայն գիտե՞ս, թե այսքան
Ինչն է տանջում ինձ այսպես—
Արտասուքի և տրամութիւն
Համար չէի ծնված ես.

20 — Ես ուզեցի ազատ երգել
Ե՛վ օրհնութիւն, և՛ անեծ,
Սիրով սրտերը բորբոքել,
Որ նախանձը բաժանեց.—

Կյանքի աղմուկն և գոյութիւն
Պատերազմը տմարդի

Արգելեցին լիաբերան
Երգել զեղմունքն իմ սրտի.

25 Ես լռեցի. կատաղությամբ
Սիրտս ուժգին տրոփեց,
Ոգևորված և համարձակ
Մտա կովի ասպարեզ.

30 Բայց իմ խնդրած այն սրբազան
Կռիվը չէր բորբոքված,
Ուր կովում են ազատութիւն,
Պատվի համար անարգված.

35 Անհավասար և վաղաժամ
Կովում ուժերս վատնեցի.
Հափշտակված, հոժարկամ
Ինձ գերութիւն մատնեցի.

Ո՛հ, շէս կարող մխիթարել,
Հոգիս անչափ է տրտում,
Աչքս դեռ նոր եմ բաց արել
40 Գերեզմանս եմ նկատում:

Դեռ անհիշելի վաղ մանկությունից
Անհայտ ըղձերով թռչում էի վեր,
Միաժամանակ քարշում էին ինձ
Դեպի ստորև ախտավոր կրթեր:

5 Հնազանդվեցի մոլություններիս,
Ոչ ոք էլ նրանց մասին չըխորհեց,
Իսկ կյանքը գրկեց և, փաղաքշելով,
Հեշտասիրությամբ սիրաս տոգորեց:

10 Մեզ ի՞նչ է նա, ինձ ոչ ոք չասաց,
Մեզ ի՞նչ է տալիս կամ ո՞ւր է տանում,
Որ, մեկը միամիտ, իսկ մյուսն ստիպված,
Անվերջ սիրելով կյանք են անվանում:

Եվ ես, անգիտակ նրա խորհրդին,
Անձնատուր եղա բոլոր ուժերով,

15 Մինչև որ հասա ինձ խաբող կետին,
Մինչև որ տեսա հոգնած աչքերով.—

Վարդերով ծածկած կորստյան անդունդ,
Քաղցրավենիքով պատած մահադեղ,
Մարդիկ հոռաչ են վազում սրտաթունդ,

20 Եվ օրապակաս ընկղմում այնտեղ.

Մեռելի վրա բարձրաձայն սգում,
Վաղաժամ մահ են ողբում անդադար,
Տեսնում, շոշափում, բայց դեռ չեն զգում,
Եվ դարձյալ շուտով մեռնելու համար...

25 Ա՛խ, ո՞րքան շատ են ճանապարհները,
Որ մեզ տանում են դեպի գերեզման,
Եվ ինչպես մոլի մեր թարմ ուժերը
Մենք սպառում ենք ձեռքով սեփական...

ՆՐԱՆ

Ես ուզում եմ, որ ինձ նման
էլ չըսիրեր մեկը քեզ,
Բայց ասեին միաբերան,
Թե դու, իրավ, հրեշտակ ես:

5 Ես ուզում եմ, որ քո անմեղ
Սիրտը թնդար ինձ համար,
Եվ հավիտյան վառվեր այնտեղ
Միայն իմ սերը բոցավառ:

Ես ուզում եմ, որ օրն ի բուն

10 Ապշած նայեմ աչքերիդ,
Ինձ մոռացած, կորչեմ անհուն
Խորության մեջ հայացքիդ:

Իսկ եթե մահն այն ժամի մեջ
Ինձ մոտենար, օ՛, սեր իմ,

15 Ես կուզեի քո սիրատենչ
Կուրծքդ լիներ ինձ շիրիմ:

Հեռացրեք նրան աստծո սեղանից,
 Որ շապականե մեր սրբությունը,
 Ազատ պահեցեք անսուրբ բերանից
 Վարդանի պաշտած աստծո անունը:

5 Ավարարությունք զորացած բազկով
 Թո՛ղ նա շրկրե մականը Մեծի,
 Եվ շահախնդիր, կաշառված խոսքով
 Կանգնի քարոզիչ փրկության գործի:

Թո՛ղ շրկատարեն հաշտ ու պատարագ
 10 Սեղանակապուտ, անարժան ձեռքեր,
 Ոչ նվիրական կամարների տակ
 Անդգա սրտից վերանան երգեր:

Եվ թող քարկոծվի, ով որ անգիտակ
 Մարդկային կյանքի վսեմ խորհրդին,
 15 Կըհամարձակվի Հայոց հարկի տակ
 Քարոզել—հովվել այս ժողովրդին:

Ազատ, համարձակ բարձրացի՛ր, արատ,
 Քո պատվանդանի վերա ոսկեղեն,
 Բարձրացի՛ր, իշխի՛ր... Թող մարդիկ անպարտ
 Հորդ արտասուքով ոտքդ ողողեն:

5 Դո՛ւրս արի, հանցա՛նք, մեծատան շեմքից,
 Խեղդի՛ր, խորտակի՛ր անմեղ տրեկարին,
 Մի քաշվիր տիրոջ փառավոր միրքից—
 Նա ընկեր է քո առած ավարին:

Եվ քաջալերված լրբենի բազուկ,
 10 Ճեղքիր ճակատը ճշմարտախոսի,
 Արդեն արծաթով վաճառվեց ծածուկ
 Եվ ճշմարտության խոսքը Հիսուսի:

Դու, սեղանավոր, ձեռքդ տարածիր
 Դեպի սեղանը մարդոց սրբության...
 15 Մի՛ վախիր,—ամեն բողոք ու խնդիր
 Պիտի սին օղում անկատար մնան:

ՀԱՄԵՐԳ

Վըտակը ժայռից ներքև է թըռչում,
Թափ առած ընկնում քարերի գըլխին,
Զարկում ավազին, շաշում է, ճըշում,
Ճըշում անհանգիստ, փըրփուրը բերնին:

5 Ինչպես ծերունին, ձենով պառաված,
Չայնակցում է ժիր թռանիկի երգին,
Այնպես է ծերուկ անտառը կամաց
Արձագանք տալի ջըրի աղմուկին:

10 Այնինչ բընության զըվարթ համերգի
Ունկընդիրն անխոս ու հավերժական,
Ժայռը մտախոհ՝ իր մըռայլ մըտքի
Ետևից ընկած լըսում է նըրան:

ԵՐԳՉԻՆ

Ապա այն երգն ասա՛, երգիչ,
Որ հեծեծանք է միալար,
Այն սրտատանջ և մորմոթիչ
Երգը երգիր ինձ համար:

5 Սիրտս լիքն է լուռ վշտերով,
Շո՛ւտ, այն տխուր երգն հնչիր,
Եվ քո երգի նուրբ ձայներով
Արցունքներըս դուրս կանչիր:

10 Շատ թաքցրի սրտիս միջին
Զգայազուրկ մարդկանցից,
Այժմ ուզում եմ քո առաջին
Ողջ դատարկել իմ սրտից:

15 Դե շո՛ւտ արա, որ ինչպես թույն
Ինձ շրտանջեն հավիտյան,
Երգի՛ր, երգիչ, և նրանք իսկույն
Իմ աչքերում կերևան:

ՏԱՐՈՆԻ ԳԱՐՈՒՆԸ
(Հատված պոեմայից)

ԻՍՐԱՅԵԼ

Պանդուխտ, հալածված, հոգնած, վշտաբեկ,
Եվ ոչ մի երկրում հանգիստ չըգտա.
Դարձյալ դեպի քեզ, հայրենիք իմ հեզ,
Հարազատ որդիդ թռչում եմ ահա:

5 Բայց և քո գրկում, ավա՛ղ, կորած է
Տենչալի կյանքի հույսը հավիտյան,
Քո գրկում նաև ինձ սպասում են
Ստրկի վիճակ, օրեր հեծության:

Քո իրավունքից զրկված Սիոնի
10 Սրբազան գավթում լումա են փոխում,
Կորած է փառքը Երուսաղեմի,
Եվ լիրբ ոսոխի սիրտը չէ դողում:

Եվ գերի որդիդ, ո՛վ գերված աշխարհ,
Ազատ քայլերով, և ո՛չ մի անգամ,
15 Այն սուրբ վայրերում, ուր որ մեծացա,
Եվ այսուհետև չպիտի ման գամ:

Անիրավ տիրող թշնամու ձեռքը
Ինձ կըհալածի քո երկնքի տակ,
Եվ թաքուն կերգեմ ես իմ ողբերգը՝
20 Քո սար ու ձորում հեծելով մենակ...

Ա՛խ, մենք պատրաստ չենք միասին կովի,
Եվ մեզ թշնամին խնդրում է ջոկ-ջոկ,
Մենք հալածված ենք առանց մեղքերի
Եվ չի պաշտպանում մեր դատը ոչ ոք:

Գարունն եկավ և թևերը
Հռվիտներում տարածեց,
Հայաստանի խիստ ձմեռը
Լերանց ծայրերն հալածեց:

5 Ժպտաց երկնից Արեգն աչեղ,
Եվ ձյուները հալվեցան,
Հով սարերի վերա տեղ-տեղ
Վրանները շարվեցան:

Մուսաբեկի գազան օրեն
10 Դարձյալ իջավ յուր ուրթում,
Նրա մարդիկն առած ջիղեն՝
Մարդազոհ են պտրրտում:

Հանկարծ տիրեց ա՛հ ու սարսափ
Խաղաղանիստ վայրերին,
15 Միմիայն երեն մնաց ազատ
Բարձրը լերանց ծայրերին:

Հարյավ կյանքով գարնանաբեր
Եվ հրճվում է ողջ Տարոն,
Բայց չէ լսվում աշխատասեր
20 Հայ գյուղացու հորոլոն:

Գարունն եկավ, սարերն էլավ
Ազատ քյուրղը հաղթական,
Գարունն եկավ, յուր ցուպն առավ
Հայ գյուղացին գաղթական:

ՏԱՐՈՆԻ ԱՌԱՎՈՏԸ
(Հատված պոեմայից)

Կարմիր արևն առավոտյան
Պայծառ ցոլաց դեպի Մուշ,
Մավալվեցավ ծովի նման
Մշու դաշտը քաղցրահուշ:

5 նրա շուրջը խոշոր դեմքով
Կանգնած, լեռներն ահագին,
Քնաթաթախ, լուռ աղոթքով,
Նայում են վեր—երկնքին:

Արածանին օձապտույտ
10 Մաղկադալար ափերում,
Մշուշի մեջ, ազատ, անփուլթ
Խաղ է անում, փրփրում:

Բայց հարսներ չեն հավերժական
Խայտաճամուկ շորերով,
15 Եվ չեն եկել, որ լողանան
Արածանու ջրերով:

Որ սիզավետ տափաստանում
Վազվրզելով մանրաքայլ,
Երգ ասելով քաղ են անում
20 Մարգերի մեջ ցողափայլ:

Արեգակի շողերի հետ
Ահա շողաց և մի բան,—

«Ո՛վ զորավոր սուրբ Կարապետ,
Ո՛վ ավագանդ հայության...»

25 Հանգիստ կացի՛ր, բարեպաշտ մարդ,
Այն խաչը չէ քո պաշտելի
Սուրբ Կարապետ շքեղազարդ
Հայոց վանքի գմբեթի:

Մայրն է քրդի սուր նիզակի,
30 Որ ճոճում է մշուշում.
Ահա և ձին ավագակի,—
Ի՛նչ արագ է նա քրշում:

Տեսավ հեովից քաջ աշիրը
Զվարթ խումբը քաղվորի,
35 Եվ ցոլացին սուր աչքերը
Ցանկությունից վայրենի:

Եվ սլացավ ինչպես բազեն
Խոյանում է ամպերից,
Ա՛հ, խեղճ կանայք, էլ ո՞ւր վազեն,
40 Ի՛նչ է գալիս ձեռքներից...

Հասավ, ճանկեց... բռնեց թարթին
Օրիորդին ուշաբարձ,
Ասպանդակեց, տաքացավ ձին,
Եվ հեռացավ սրբնթաց:

ԳԻՇԵՐ

Եկավ գիշերն՝ սփոփանքը
Անմխիթար սըրտերի,
Եվ սարերի կերպարանքը
Փոխվեց անեզր ստվերի:

5 Հաղթահարված խորին քնից՝
Պապանձվեցին ամեն տեղ,
Մուժն ու խավար հորիզոնից
Մագեց լուսին փառահեղ:

Եվ երկնքում բարձր կախված
10 Միփան սարի կատարին,
Մունջ նայում էր նա դեպի ցած՝
Տխուր նիրհող աշխարհին:

Նըրա փափուկ, արծաթահեր
Հով շողերը իրանց հետ
15 Թափում էին հանգստաբեր
Նիհր ու թմբիր քաղցրավետ:

Սակայն գիշերն այն հեգ երկրում
Հանգստության փոխանակ
Ահ ու սարսափ է միշտ բերում,
20 Գաղտնի հարված ու տանջանք:

Գիշերային լուռության մեջ
Մանրը տնքոց է լսվում,
Եվ աղաչանք, և լաց անվերջ,
Եվ... ողջ լեզվով չի ասվում:

25 էն ճամփորդն է, ճամփի տակին
Չարչարվում է՝ կիսամահ,
էն ծնողն է իր գավակին
Ողբում, կանչում... և շրկա...

Կույս աղջիկն է լըլկանքի մեջ,
30 Ալևորը խոր բանտում...
էն կտրիճն է հայրենատենչ
Խիզախ հոգին ավանդում...

Եվ կլանքն այնտեղ ծանր ու խավար
Մի գլշեր է ահավոր...
35 Եվ ո՛վ գիտե, որի՞ համար
Կլուսանա բարի օր:

Կուրծքս կրքեմն եռ է գալիս և հուզվում,
 Ես մնում եմ անշարժ, ինչպես լուռ արձան,
 Միտքս թռչում դեպի երկինք և սուզվում
 Տիեզերքի խորության մեջ անսահման...

5 Ամփոփում է հանկարծ երկիր բովանդակ,
 Սիրատարփիկ կուսի կուրծքին է փարում,
 Խոնարհվելով իջնում մինչև ոտնատակ—
 Արհամարհված սրբությունը համբուրում...

Ետ է թռչում և մոլորված դեզերում
 10 Քաղցրահուշիկ խոր անցյալի լուռ ծոցում,
 Եվ թրթռում արդեն լուծ երգերում,
 Սառն ու տխուր շիրիմները շոշափում...

Հետաքրքիր ցանկությունով թևառած
 Ապագայի մթության մեջ խարխափում,
 15 Եվ մի սաստիկ տենչով լիցուն, սավառնած՝
 Ծրջանկության սահմանները թևածում...

Թռչում է միտքս,
 Կորչում է միտքս,
 Եվ չեմ հասկանում,
 20 Ինչ եմ ցանկանում:

ՆԿԱՐԻՉ Գ. ԲԱՇԽՆՋԱՂՅԱՆԻ
 «ՋՈՐԱԳԵՏԸ ԳԻՇԵՐՈՎ» ՆԿԱՐԻ ԱՌՋԵՎ

Արտի՛ստ, քաջերի այս ձորն ահարկու
 Յուր բնավայրից փոխադրել ես դու.
 Մե՛ծ է արդարև, մեծ է քո հոգին,
 Որ ընդգրկել է ժայռերն ահագին
 5 Իրենց սեփական խոր մտածմունքով,
 Փրփրուն գետը փայլուն ծփանքով,
 Լուսին-աստղերով կամարը երկնի
 Եվ համատարած խավարն ահռելի...
 Լո՛ւս հանգստություն—գիշեր է մթին.
 10 Հանգստանում է նաև իմ հոգին:

Բայց ահա, այնտեղ, ձորի խորքերում
 Մի մենակ վառվող լույս է երևում.
 Այո՛, մի խուզ կա այն ձորի միջին,
 Դու ճանաչո՞ւմ ես նորա բնակչին...
 15 Օ՛հ, չես ճանաչում—անծանոթ ես դու,
 Բայց թե գիշերը և նրա հոգու
 Կարողանայիր տեսնել և զգալ—
 Հանգստություն չէիր նայողին դու տալ:

* *

Քրիստոս հարյավ հըրաշափառ,
Հարյավ աշխարքն էլ նորից,
Դու էլ, սե՛ր իմ, հարություն առ
Մոռացության խավարից:

- 5 Դու, որ ազատ միտքս ու հոգիս
Կախարդեցիր այնպես վաղ,
Հայտնվեցար խոստումներով
Եվ հեռացար անհապաղ:

- 10 Արի՛ դարձյալ, որ առանց քեզ
Կյանքը դառն է և անձուկ,
Քեզ կանչում եմ, որ նորոգես
Մեր վայելքը վաղանցուկ:

- 15 Հիշի՛ր, որ քեզ դեռ սիրում եմ,
Եվ այժմ, ընկած պատրանքից,
Չեոքս, ահա, տարածում եմ—
Ինձ ազատիր այս կյանքից:

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Կյանքի տղմի մեջ գլխովին թաղված
Եվ փոքրիկ հոգին կասկածներով լի,
Մտքերն ամեն օր արնով շաղախված
Անցկացրեց նա կյանքն յուր ողորմելի:

- 5 Զորեղի առաջ ծունր խոնարհեց,
Իշխանավորի ոտքերը լիզեց,
Ուրացավ պատիվն և արհամարհեց,
Յուր անձը վատնեց և ոսկի դիզեց:

- 10 Տկարից խլեց, խեղճից գողացավ,
Արդարին լաբեց, անմեղին ծեծեց,
Հարուստի առաջ ծառա ձևացավ,
Կողոպտեց մարդոց և ոսկի դիզեց:

- Կեղծավոր դեմքով, շողոքորթ խոսքով
Հռչակեց իրան մարդոց սրտացավ,
15 Միամիտներին շլացրեց ոսկով,
Ավաղակների հետ ընկերացավ:

- Կուրացած մարդիկ առաջ վազեցին,
Բարձրացրին նրան աթոռն աշխարքի,
Իսկ երբ որ մեռավ՝ դառն արտասվեցին,
20 Կանգնեցին արձան անվախճան փառքի:

5 Խղճալի՛ մարդ. տոգորված
 Իրան անհայտ և կորած
 Օր ու կյանքի տենչանքով,
 Հազար ու մի տանջանքով,
 Հույսերով միշտ անկատար,
 Շտապում է անդադար...
 Յուր գոյության ընթացքում
 Դիակներով է ծածկում
 10 Ասպարեզը յուր կոխած,
 Եվ, արյունով շաղախած,
 Պիղծ ձեռքերով ուզում է
 Երջանկություն ընդունեն.
 Չի նկատում, որ իզուր
 Եղած կյանքն էլ բնատուր
 15 Առանց հաշվի վատնում է.
 Իսկ երբ ույժը հատնում է,
 Գերեզմանի եզերքին
 Կանգ է առնում տխրագին,
 Ափսոսանքով արտասվում,
 20 Ետ է նայում և տեսնում,
 Որ ողջ կորցրել է անդարձ,
 Ինքն էլ կորչում է հանկարծ,
 Ինչպես շունչը յուր վերջին,
 Ինչպես հյուլն մի շենչին:

Ա՛խ, ես երանի
 Կայծա՛կ լինէի,
 Որոտ-ճայթյունով
 Մըռայլ ամպերից
 5 Ժայթքեի ըմբոստ,
 Զարկեի ուժգին,
 Պատռեի խավար
 Կամարը երկնի,
 Յույց տայի մարդուն
 10 Գաղտնիքը վերին,
 Որ տեսներ՝ այնտեղ
 Ի՞նչ բան կա ահեղ,
 Կամ ո՞վ է նրստած,
 Եվ ո՞ւր է աստված...

ԵՐԳՁԻ ՎՐԵԾԸ

Մանր հեծության ժամանակների
Եվ ճընշումների անըզգա որդիք,
Կամեցա սիրել, սակայն դուք բարի
Սիրտըս ու հոգիս զայրույթով լցրիք:

5 Բայց դրա համար ես այնպես կերգեմ,
Որ այդ ձեր սիրտը ցավից պատառի,
Տըխուր ձայներով կըթունավորեմ
Հանգստությունը գալոց օրերի:

10 Հուսահատության թախծալի երգով
Լեզի կըդարձնեմ ձեր կյանքը բոլոր,
Եվ դուք կարտասովեր լիացած աչքով,
Խնջույքների մեջ նստած գըլխակոր:

15 Եվ խիստ վրրեժը զայրացած երգչի
Ձեզ կըհետեի մինչև գերեզման,
Ձեր սիրտը կայրի, հոգին կըտանջի...
Եվ կրտառապեր այսպես հավիտյան:

ԿԱՆՁ

Եթե կաս, աստված,
Եվ չես ստեղծել
Արտասուք ու լաց,
Հեծել, անիծել,
5 Թե շար նախանձի
Թույնով մահացու
Դու չես վարակել
Պարզությունն հոգու,
Թե դու չես ասել,
10 Որ կյանքը այսպես
Լինի անսպառ
Տանջանքի հանդես,—
Մեղմացրու մարդկանց
Կիրքն ամբարտավան,
15 Եթե աստված ես
Դու խաղաղության:

Տե՛ր արագահաս,
Աստված արդարի,
Ո՛ւր ես, եթե կաս.
20 Ես աղոթք արի,
Բայց սրածության
Ահարկու ձայնից
Խլացավ անդորր
Իմ աղոթքն անբիծ.
25 Եվ ես, վայրենի
Կրքից կատաղած,
Ամբարիշտների
Քարերից փախած,

Քո անվան հուսով
30 Կովեցի Երկար,
Պարծեցա քեզնով,
Սակայն դու շեկար:
էլ ինչո՞ւ եմ ես
Տառապում այսքան,
35 Եթե աստված ես
Դու անմեղության:

Ինչո՞ւ տակավին
Չես պատժում շարին,
40 Ո՞ւշժող է պակասում,
Թե՞ շենք աղերսում:
Թե շարագործին
Դո՞ւ շես տվել սուր,
Որ խաղաղ հոգին
45 Մարսափի իզուր.
Թե՞ դու շրգիտես,
Որ այստեղ, երկրում
Մարդը ժպտերես
Մարդ է գիշատում.—
50 Դե արի՛ ու տե՛ս.
Ջարկի՛ր ու շանթի՛ր,
Եթե աստված ես
Դու վրբեժխնդիր:

Սիրելի ընկեր, շատ ոգևորվել,
Շատ ես հառաչել դու նրա մասին,
Որ այսօր հոգուս թոխչք է տվել,
Որ պիտի երգեմ ես քո առաջին.

5 Բայց ես չեմ կարող այնպես հառաչել
Անզոր բառերով անվարժ տողերում.
Եվ ահա, ինչ որ գրչով նկարել,
Այն եմ սրտալի քեզ նվեր բերում.

Ընդունիր հոգիս. նրա ձայները
10 Գուցե ականջիդ հարազատ հնչեն,
Հիշեցնեն անցած օրերի սերը
Եվ քեզ քո սիրած տանջանքով տանջեն:

ՊԱՏՎԵՐ

Վանա բանտի խորքից ելած հառաչանք,
Ճիշ, աղաղակ բռնաբարված աղջկա,
Թալանվածի լաց ու աղերս, աղաչանք
Թե որ լսեք, ասացեք թե՛ բան չըկա:

5 Ամբողջ տարին արյուն-քրտինք աշխատող
Հայ գյուղացին թե որ լինի սովամեռ,
Կամ հուսահատ տանից կորչի հողից հող,
Գրեցեք թե՛ սաստիկ ցուրտ էր այս ձմեռ:

10 Թե կրակված հայոց գյուղի բոցերում
Վա՛յ կանչելով մարդիկ այրվեն կենդանի,
Հավատացրեք—խաղաղություն է տիրում,
Ժողովուրդը կյանքն օրհնում է սուլթանի:

Բան է, թե որ (չի պատահիլ այդ իսկի)
Նահատակված հային մի բան տանք, ասեն,

15 Դուք հասկացրեք, իբրև ծանոթ այդ ազգի,
Որ ժամը չէ, հայերը դեռ տըհաս են:

Հայոց լեզուն Մեսրոպն իրան հետ տարավ,
Իսկ կրոնը մի աղանդ է զենդական...

10 Սպասեցեք, մինչև որ մեր սրտացավ
Խնամքի տակ լուսավորվեն, առաջ գան:

ՆՎԵՐ ԱՆ. ԱԲ.-ԻՆ

Նորեկ գարունը լեռնական հային
Տեսավ առապար օտար աշխարհում,
Տեսավ մոլորված մտքով տխրագին,
Եվ այսպես խոսաց թախծալի սրտում.

5 «Հիշո՞ւմ ես, պանդուխտ, քո հայրենիքիդ
Թանձր անտառը, ծառերը հսկա,
Զքնաղ լեռները և ծաղկափթիթ
Մարգագետինը, որ այստեղ չըկա.

10 Գոչող ջրվեժը, որ ողողելով
Իջնում է գլխից մռայլ ծայռերի,
Զվարթ հավքերը, որ ճովողելով,
Մերթ խլացնում են աղմուկը ջրի.

15 Երկրի վայրենի գեղեցկությունը
Եվ գեղածիծաղ երկինքը անհուն,
Նորա փառահեղ, պերճ հորիզոնը
Վաղ առավոտյան, իրիկվան պահուն...

20 Եվ այն բոլորը, որ թողել ես գու,
Որ ա՛յնքան փարթամ, այնքան սիրուն են...
Օ՛, մի՛ արտասվիր, խորտակված մարդու
Արտասուքները այստեղ գին չունեն:

Նրանք այս օտար ու սառն աշխարհում
Կրկորչեն, ինչպես կաթիլը ջրի,
Եվ քո թախիժը, դարձյալ քո սրտում,
Մենակ քո անձը պիտի տոչորի»:

N. N.-ԻՆ

- Կյանքի հոսանքն յուր ընթացքում
Մեզ մոտեցրեց միմիջանց,
Բայց զգացի ես իմ հոգում
Հենց նույն ժամին մի կասկած:
- 5 Նախազգացումն ինձ չըխաբեց.—
Հայտնվեցար դու շուտով,
Եվ մենք այժմ բաժանված ենք
Ատելություն անդնդով:
- Արդեն ծանրը ես տուժեցի
10 Քեզ կանչելով «բարեկամ»,
Էլ մի՛ ջանար, փարիսեցի,
Գրավել սերս մյուս անգամ:
- Մի՛ բարձրացնիր կենաց բաժակ,
Ինձ մի՛ օրհնիր ժպտերես,
15 էլ չի դարձնիլ ոչ մի մաղթանք
Իմ հավատը դեպի քեզ:
- Քո պատկերը իմ սրտի մեջ,
Նզովելի՛ ճիշատակ,
Ամեն անգամ զարթեցնում է
20 Բուռն ցասումն և տանջանք:
- Գուցե տեսնես ինձ հալածված,
Անցավակից և մենակ,
Թափառելիս անտուն, անհաց...
Սակայն, և այն ժամանակ,

- 25 Անհնազանդ արտասուքս
Կամ հառաչանք մի թեթև
Եթե հանկարծ հայտնեն վիշտս
Ակամայից քո առջև,
- Դու մի՛ կարծիր, թե քեզանից
30 Կարեկցություն եմ խնդրում,
Այլև իզուր մի՛ հարցնիր ինձ,
Թե ինչ ցավ կա իմ սրտում.—
- Քո խոսքերն իմ տխրությանը
Չեն լինելու մխիթար,
35 Եվ իմ սրտի գաղտնարանը
Միշտ փակված է քեզ համար:
- Նրկինք, գետինք թող միանան,
Կանգնի վկա տիեզերք—
Տվողը հոգուս կարողության,
40 էլ չեմ սիրիլ քեզ երբեք:

ՍԱՐԵՐՈՒՄ

- Մուժը իջավ, գետինն առավ
Քոշաքարա սարերում,
Գագաթների տեսքը կորավ
Ու խոր թաղվեց խավարում:
- 5 Երկինքն այժմած, տխուր ու սև
Լաց է լինում միալար,
Հեռու, հեռու լերան ետև
Խաղում փայլակն անդադար:
- Ահա փայլեց և մոտիկից,
10 Լուսափայլեց սար ու ձոր.
Ոլորվելով սարի տակից
Գետը վազում է պըղտոր:
- Մենակ, անքուն հովիվն ահա
Կանգնած իրեն արխաջում,
15 Արթուն աչքով հըսկում է նա,
Գողից երկյուղ է քաշում:
- Փայլակն ահա փայլեց կըրկին,
Նըրա կարմիր լուսի տակ,
Բինից հեռու երևացին
20 Երկու մարդու կերպարանք...
- Ամպը գոռաց ու տըրաքեց,
Եվ անձրևը սաստկացավ,
Հովիվն «հե՛յ հե՛յ...» աղաղակեց,
Շունը թևից վեր կացավ...
- 25 Հրացանները որոտացին,
Ոչխարն եղավ ցանուցիր,
Հավարն ընկավ, ողջ զարթնեցին...
Գիշերը մո՛ւթն, ակնակիր...

*
*
*

- Երբ տեսնում եմ, մարդ տակավին
Պահանջածը դեռ չի ստանում,
Եվ հուսահատ գերեզմանին,
Մոլուխյանն է ապաստանում.
- 5 Երբ աչք եմ ածում շուրջս ու հեռու
Եվ չեմ գտնում խաղաղ անկյուն,
Ուր հառաչը տանջվող գերու
Զտարածվեր տխրահնչուն.
- Այնինչ խոսքը մարդու որդու
10 Արհամարհված ու մոռացված,
Եվ գլուխը ազատ մարդու
Մինչև գետին խոնարհած,
- Բարկությունով լցված հոգով
Ես ուզում եմ, որ հենց իսկույն,
15 Տիրոջ կյանքը յուր վայելքով
Դառնար ժանտախտ ու մահաթույն...
- Թող մեղավոր հարանց շիրմի
Վերա որդիքն անապական
Ապրեն հանգիստ, և թող լինի
20 Նրանց օրենքն ավետարանն:

ԿՈՐՈՒՍՏԻՑ ՀԵՏՈ

Խնդրի՛ր, սիրտ իմ կարոտակեզ,
Սիրտ իմ պանդուխտ, վշտաբեկ,
Խնդրիր նրան, որ այլևս քեզ
Սփոփելու չէ երբեք:

5 Կանչի՛ր, կանչի՛ր, գուցե կանչիս
Հնչյունները ըղձական,
Ինչպես միտքս, ինչպես հոգիս,
Քափանցեն այն գերեզման...

Յուր դրախտից գուցե լսե
10 Հառաչանքս աղեկեզ,
Մտաբերե և ափսոսե,
Որ ես ապրում եմ այսպես...

Հուսահատութունը տիրել է կյանքին.
Մարդիկ տխրությամբ տանջվում են ահա,
Իսկ ոգևորողն այս ծանր ժամին
Լռել է արդեն, և հիվանդ է նա:

5 Անզգա մարդիկ, ձեր կրծքից այդպես
Ոգևորութունը շո՞ւտ է հեռանում.
Ինչո՞ւ չեք հիշում այն մարդուն, որ ձեզ
Ձեր տղմոտ կյանքից երկինք էր տանում.
Քարասիրտ մարդիկ, այսօրվան համար

10 էլ ձեր աչքերում արցունքներ չըկա՞ն,
Մի՞թե բոլորը քամել են իսպառ
«Անբախտ Համլետը», «Խելագար արքան»...
Այն արտասո՞ւբը, սե՞րը, հրճվա՞նքը...

Մի՞թե ձեր սրտում բոլորը մեռան,
15 Մի՞թե չեք սիրում բեմի պարծանքը,
Օ՛, նա հիվանդ է, հիշեցեք նրան:

ՀՐԱԺԵՑՏ

Այստեղ ա՛հա կըբաժանվենք
Մնաս բարյավ, սիրելի.
Այսպես ես շեմ ցավել երբեք
Դառնությունով սիրտս լի:

- 5 Այստեղ ա՛հա քեզ թողնում եմ
Եվ շփտեմ, ուր կերթաս.
Կասկածներից ես դողում եմ...
Թող պահպանես քեզ աստված:

- Ախ, առանց քեզ տխուր կյանքիս
10 Օրը տարի կդառնա,
Բայց, ուր լինիս, դարձյալ հոգիս
Շուրջդ պիտի թրթռա:

- Մնաս բարյավ, բայց միշտ հիշիր,
Որ քեզ շատ եմ կարոտել,
15 Եվ տեսության ժամի համար
Զբմոռանաս աղոթել:

ԽԵՂԾ ԱԴԱՄՅԱՆ Էքսպրոմտ

- Ճանաչում էի ես նրան, ընկեր.—
Զափազանց ճարտար, ճանճարեղ մարդ էր.
Այս շրթունքները պատմում էին ինձ
Լիր թագավորի, Համլետի սրտից,
5 Այս աչքերն ումեղ հրով ցոլանում—
Սիծաղում էին, տխրում, բարկանում...

ԴԵՐԱՍԱՆ ԱՂԱՄՅԱՆԻ ՄԱՀԸ

«Մեռնել-քնել»
Համիտ

Ոգևորողն ընկավ արգեն,
Եվ լոեցին նորա հետ
Սիրո տանջանք, զայրույթ ու քեն—
Կիր, Օթելլո և Համիտ:

5 Մեռավ—քնեց, հանգստացավ.
Որպես աղմուկ կենդանության,
Մեռելության միջից անցավ
Եվ չքացավ հավիտյան:

10 էլ չի լսվիլ նորա ձայնը
Իմաստներով ոգեշունչ,
Հավերժացավ աստվածայինը,
Մնաց դիակն անմոռնչ:

Եվ կըհանգչի լուռ և անշարժ
Դերասանը քարի տակ,
15 Բայց կպատմի քարն ապառաժ
Մրրկալից հիշատակ:

Եվ այցելուն պիտի կանգնե
Շիրմի առջև փառագոչ,
Սրտի խորքից բացականչե
20 Ձայնով հպարտ ու դողող—
«Ոսկերացդ հանգիտտ,
Աննման արտիտտ»:

ԱՍՏՂԵՐԻ ՀԵՏ

էյ աստղե՛ր, աստղե՛ր,
Երկնքի աչքեր,
Որ այդպես վառ-վառ
Ժրպտում եք պայծառ.
5 Ժրպտում էիք դուք,
Երբ ես դեռ մանուկ
Աշխույժ ու կայտառ,
Ձեզ նման պայծառ
Քրովում էի
10 Ու ցավ շուննի...
Ժրպտում եք այսօր,
Երբ թույլ ու անզոր,
Կորած հույսերիս
Կըսկիծն հմ լալիս...
15 Կըժպտաք նաև
Շիրմիս վերև...

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քո աչքերում, որ փայլում է,
Հոգու հուրն է մշտավառ,
Իսկ ժպիտդ, որ բացվում է,—
Սրտիս բերկրանքն անսպառ:

5 Երբ որ հանգչի հուրն աչքերիդ,
Եվ շըրթունքըդ կարկամի,
Կըմեռանի նաև գերիդ...
Եվ մեզ մի մահ կըտանի:

•
•
•
Երբ խոսում էիր, պատմում էիր ինձ,
Ես այն ժամանակ արբած քո շնչից
Եվ հափշտակված քեզ էի նայում.
Իմ հոգին մենակ այն էր գրավում,
5 Թե ինչպես էին շարժվում բորբոքված
Թերթիկները քո վարդագույն շրթանց.
Ինչպես աչքերըդ արտևանունքիդ
Ստվերների մեջ, որպես ծով հանգիստ,
Մերթ լցվում էին խաղաղ հրապույրով,
10 Մերթ վառվում էին կենդանի հրով...
Այնպես էր թվում՝ երազում էի,
Եվ իբրև հեռվից ես չըսում էի
Մի նոր մեղեդի անո՛ւշ, անբարբառ...
Ա՛հ, նորից խոսիր, բայց երկա՛ր, երկա՛ր...

ՈՒՐՈՒ

Դո՛ւ ևս, իմ սիրո՛ւն,
Այն շրթնաղ ուրուն,
Որ զըրկում է ինձ
Գիշերը քրնից:

- 5 Դո՛ւ ևս զըրկաբաց
Հայտնըվում հանկարծ,
Ուզում ևս զըրկել,
Ու հանկարծ, մեկ էլ
Խավարի միջում
10 Սահում ևս, կորչում...

- Դո՛ւ ևս ծիծաղով
Կամ ծանոթ ձայնով
Մեր սիրած երգի՝
Իմ լուռ սենյակի
15 Մոտից հեռանում
Գիշերվա մըթնում...

- Ասա՛, իմ սիրո՛ւն,
Դո՛ւ ևս այն ուրուն,
20 Որ զըրկում է ինձ
Գիշերը քրնից...

Սիրելի՛ աչեր.
Որպես մութ գիշեր
Վառված աստղերով,
Անմեկին ահով

- 5 Ցնցում եք հոգիս,
Եվ, մերթ նայելիս,
Անդիմադրելի
Հրապուրանքով լի
Սիրտս եք թափանցում,
10 Բայց դուք չեք խոցում,
Այլ մեղմ, անվրդով,
Լուռ այրվող խանդով
Գրկում եք ամուր
Սիրտս անձնատուր
15 Եվ ճմլում այնքան
Քաղցր՝ ը, դյուրեկան...
Օ՛, ոչ թե պաշելի,
Այլ ապշած պաշտելի,
Չեզ միայն կուզեի,
20 Սիրատեն: սրտի
Ջերմ խոսակիցներ.—
Սևորա՛կ աչեր:

Թե հոգնել ես հաղթահարված
 Կյանքի անվերջ հոգսերով,
 Թե տանջվում ես արհամարհված
 Բոցավառվող քո սիրով.

5 Թե կյանքի մեջ մի շար դիպված,
 Մի ամոթ է քեզ ճնշում,
 Թե շարաշար հիասթափված
 Կյանքն ատում ես և գարշում,

10 Լավ իմացիր, ողջ անօգուտ
 Պիտի հուզեն միմիայն քեզ,
 Մի՛ սպառիր ուժը հոգուդ
 Մտածմունքով կարճատես.

15 Հանգիստ եղիր, աղոթք արած,
 Անհիշաշար եղիր միշտ,
 Թող քո լացով շուրախանա
 Քո թշնամին ամբարիշտ:

20 Կյանքի ցավը, բախտի խաղը,
 Ատելությունն անմըտի,
 Հավատացի՛ր, երբեք չարժեն
 Վրդովմունքին քո սրտի:

Եվ այդ սիրտը քեզ չի տված
 Որ դու մաշես ամեն օր,
 Այնտեղ պիտի ապրի աստված,
 Ոչ թե ցավեր նորանոր:

Երբ գիշերային
 Մութ հորիզոնից
 Արև կամ լուսին
 Երևում են ինձ,

5 Իմ տխուր հոգում
 Մազում է ոսկի
 Ճաճանչը հուսո
 Հարատև կյանքի,
 Եվ մտածում եմ.—

10 Աշխարհը դեռ կա,
 Դեռ օր կըտեսնեմ...
 Եվ նշանն ահա:

15 Հրճվում է հոգիս,
 Երգում եմ զվարթ,
 Եվ ժպտում են ինձ
 Թե՛ աստված, թե՛ մարդ:

Աստժո տաճարում
 Մոմը սեղանից
 Խնկաբույր ծխում,
 20 Վառվում է հանգիստ.
 Իմ մոռյլ հոգում
 Առաքինության,
 Ճշմարիտ կյանքի
 Հավիտենական

25 Լույսը ցոլանում,
Վառվում է նույնպես.
Սրտով մեղմանում,
Աղոթում եմ ես:

Կուսի աչքերին
36 Նայում եմ ազահ,
Թնդում է հոգիս,
Դողում ակամա,
Եվ կենդանության
Ախտերը Լոուն,
35 Ախորժ այրվում են
Իմ Լրակներում.
Սիրաս անհանգիստ
Պայթում է կարծես,
Զգում եմ ցավ, վիշտ...
40 Եվ տանջվում եմ ես.
Բայց այն տանջանքը
Քաղցր է ինձ համար,
Քան Լրկար կյանքը,
Աղոթք փրկարար:

ՌՈՄԱՆՍ

Երկու աչքով լալիս էր նա,
Վճիտ կաթիլքն արտոսրի
Թափվում էին կրծքի վերա
Սև աչքերից այն կուսի:

5 Նուրբ շրթունքը այրվում էին
Մատաղ սրտի կրակից,
Եվ համարձակ իմ առաջին
Լալով պատմում էր նա ինձ:

Ես ակնապիշ լսում էի
10 Այն պատկերով հիացած,
Եվ հիշում եմ միմիայն վերջի
Նրա խոսքերն, որ ասաց՝

«... Ա՛խ, շարտավել ես շեմ կարող,
Ծանր է ապրել սիրազուրկ...»,
15 Եվ բարձրաձայն հեկեկալով
Դարձյալ թափեց արտասուք:

ՔՐԻՍՏՈՍԸ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Անապատի մեջ խավար ու տխուր,
Ցրված քարերից մի քարի վըրա,
Գլխակոր նըստած, մտախոհ ու լուռ՝
Աշխարհի մասին մըտածում էր նա:

5 Նրա ճակատը մութն էր ավելի,
Քան անապատը գիշերվա մթնում,
Մտածում էր նա՝ սեր-լույս ծավալի
Մարդկային կյանքի մութն անապատում:

10 Աչքի առաջև անց էին կենում
Սըրով, արյունով խուծադուծ ազգեր,
Անճար ու տրկար լաց էին լինում՝
Աղքատը, այրին ու որբը անտեր...

Եվ անապատում մի քարի վըրա
Միայնակ նըստած մըտածում էր նա...

ԵՐԱԶ

Գիշերն երազում հալածում էին.
Փախչում էի շար թշնամիներից.
Նրանք խառնաձայն լետում էին...
Դողում էին սիրտս ու ծնկներս ահից:

5 Իմ առջև տեսա ընդարձակ դոյակ
Բարձրը պատերով փոքրիկ ծմակում.
Ես այնտեղ մտա... անմարդ ու դատարկ
Այն ավերակը ինձ հույս էր ազդում...

10 Ջգույշ կուշ եկած, շունչս պահելով
Ես դողում էի մահվան սարսափից,
Եվ, զարհուրելի աղաղակներով,
Չարագործները մտրիկ էին ինձ:

15 Հանկարծ դոյակի, իմ շուրջ տարածված,
Կերկամաններից ձայներ դուրս եկան,
Իմ հոգուն ծանոթ ձայներ մոռացված...
Եվ ես գորություն առա գերբնական:

20 Անարգ թաքստից դուրս թռա իսկույն
Որպես վրդոված վագրը դարանից,
Եվ հարձակվեցի ընդդեմ թշնամուն,—
Ջենքերի բախում... զարթեցա քնից:

. .

Մութն էր երկինքը. ոչ ոք չըտեսավ
Բնության գործը գիշերվա մթնում,
Միայն առավոտ, երբ որ լուսացավ,
Փայլում էր ցողը կանաչ դաշտերում:

Տ Լուռ էր պոետը, թախիծը դեմքին,
Ինչ էր մտածում՝ մարդիկ շիմացան.
Սակայն տողերում, երբ որ կարդացին,
Զգայուն սրտի արցունքը տեսան:

. .

Բանաստեղծը ժերացել է.
Թունդ մրրիկը, որ անցել է,
Հետք է թողել լայն ճակատին,
Եվ աչքերում աստվածային
Տ Կայծը դարձյալ ցուանում է.
Բայց նա, կարծես, սրլանում է
Դեպի երկինք, կամքով որի
Իշավ երկիր—ոգևորի:

ԱՌԱՎՈՏ

Նվեր մեր նոր երիտասարդությանը

- Սրտամաշ տաղտուկ ծանրը գիշերի...
Անուկի սարսափ գիշատիչների...
Քառանչում էի և լալա՛ստաշ
Միմիայն արևի լույս էի խնդրում,
5 Երբ որ շողացին մի քանի ճաճանչ
Մութ յորիզոնի մուսլ ամպերում:
- Առավոտն ա՛յա՛ բացագունչեցի,
Եվ թնդաց յոգիս. թեթև շնչեցի...
Ցանկալի կյանքի նշան սկներե.—
10 Պատավեց ա՛յա թանձր խավարը,
Սրբ բացվում է և գլխիս վերև
Շառագունել է երկնակամարը...

*
* *

- Ես սիրելի եմ վարդը տըժգույն
Սիրուց տանջված այտերի,
Մեղամաղձոտ խաղաղությունն
Զույգ սևորակ աչքերի:
- 5 Ես պահել եմ սրտիս խորքում
Մի լուռ գաղտնիք սիրային,
Եվ այն երբե՛ք, ոչ մի երգում
Հայտնելու չեմ աշխարհին:
- Բայց և պահել անկարող եմ,
10 Օ՛, դրժվար է համբերել,
Չասել՝ ինչով բախտավոր եմ,
Չասել՝ ինչպե՛ս եմ սիրելի:

ՀԻՇԻՐ...
.

Յուր շար բախտի ճանկում բռնված՝
Նա քեզանից հեռու մնաց.—

5 Սիրեցի քեզ հեռվից,
Զրկված քո բույրից,
Եվ տանջվեց թաքուն
Գիշերը անքուն:

Նորա սերը մնաց անհաս,
Բայց անունը շրմոռանաս.—

10 Պահիր քո մտքում,
Հիշիր աղոթքում.
Եվ քո սրտում նա
Թող անմահանա:

Ինձ մի՛ խընդրիր, ես չեմ երգի
Իմ տխրությունն ահագին,
Աղեկըտուր նրա ձայնից
Կըխորտակվի քո հոգին...
5 Ո՛չ, քեզ համար այսպիսի երգ
Երգելու չեմ ես երբեք:

Ես երգեցի սարի վրրա,
Ու շորացան խոտ ու վարդ,
Անապատ է այնտեղ հիմա,
10 Սե՛, ամայի անապատ...
Հառաչանքից այրված սարում
էլ ծաղիկ չի դալարում:

Բույր ու գեփյուռ ես կուզեի
Եվ արշալույս ոսկեվառ,
15 Որ մի պայծառ երգ հյուսեի
Ու երգեի քեզ համար...
Բայց իմ սիրտը բռնած են դեռ
Հուր հառաչանք, սև գիշեր:

ՕՐ. Բ.-ԻՆ

Դու արտասովում ես, և քո ծանրավիշտ
Սրտից լճացած արցունքի տակից
Փայլում է միտքը բոցոտ աչքերիդ—
Խելոք տրամուխյուն և քնքուշ թախիծ.

Ճ Եվ այդ առավել վեհ ու սիրուն է,
Թեև ամպամած գիշերվան գրկում
Փայլակն էլ շողում և ցլանում է
Խաղաղ ջրերի խորին հատակում:

ԿԱՍԿԱԾ

Ո՞վ ես, շար ոգի, դո՛ւ, որ իմ սրտում
Այսպիսի անխիղճ խոսքեր ևս կարդում.
«Խղճալի՛, նույնիսկ այն շրթունքները,
Որ համբուրում ևս կախարդված մտքով,
Չաղտնի ծաղրում են քո անբիծ սերը,
Որ փայփայում ևս այդքան խնամքով...»:

Միրելի Զիվան, ընկերդ իմ հոգու,
Մարդկային սիրտը հասկանում ես դու,
Եվ քո ձայները երգիդ հարազատ,
Լի են հուզմունքով անկեղծ և ազատ.
5 Երբ հայրենիքն է քո երգում խոսում,
Կամ նրա վհատ որդին արտասովում,
Զարթնում է իմ մեջ խոր վերավորված
Հպարտութունը իմ հզոր նախնայաց...
Բայց, ասա, ինչո՞ւ դու սեր երգելիս
10 Ինձ վերա տանջող թախիծ է գալիս:

Ա՛խ, ո՛րքան փարթամ կյանքը ծաղկում է
Մատաղ կրծքի տակ.
Աչքերի մթնում փայլատակում է
Կենդանի կրակ.
5 Հեշտախտի տապից այրվող շրթունքը
Խոսում են անբան,
Եվ արբեցնում է անույշ բուրմունքը
Նորա թարմության.
Եվ այս բոլորը քեզ պատմում են ճոխ
10 Միրո գաղտնիքը,
Բայց, ափսո՛ս, չըկա նաև մի պատմող,
Թե այս աղշիկը
Տերն է պոետի
Հոգու և սրտի:

ՕՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Իմ եղբայրները օտարության մեջ
Ինձ ասում էին. «Կարոտ ենք, Լրգի՛շ,
Մեր հայրենիքի Լրգերիցն ասա՛.

5

Քո Լրգից նորա
Մայրական զըվարթ
Հողի ու շըրի
Եվ մեր հարազատ
Հայ ժողովրդի
Համն ու հոտն առնենք,
Որ մխիթարվենք...»:

10

Սիրտս լցվեցավ, և հառաչեցի...
Նրանք էլ ինձ հետ սաստիկ ցավալի
Աղաղակելով արտասվում էին.

15

Եվ հոսում էին
Արտասուքները
Տխուր աչքերից,
Եվ մեր ձայները
Մի ծանոթ կակիծ
Ուժեղացնում էր
Եվ միացնում էր...

20

Եվ, տխրության մեջ կամ թե խնջույքի,
Օտար աշխարհքում,
Մենք այսպես էինք մեր հայրենիքի
Երգերը Լրգում...

* * *

Լսո՞ւմ ես դու էլ, թե ինչ են խոսում
Մեր մասին ամբողջ ամարանոցում.
Աչքերի տակից, տեսնո՞ւմ ես, ինչպես
Մածուկ նայելով հետևում են մեզ,
5 Մեր ամեն խոսքին ականջ են դնում
Եվ կասկածավոր աչքով են անում...
Մեզանից հետո էլ մեկը մյուսին
Կասեն. «Հիշո՞ւմ եք դուք այն երկուսին,

10

Ազգական շէին, ոչ քույր ու եղբայր,
Ման էին գալիս անրնկեր, անմայր...
Եվ գիշերները այս ծառերի տակ
Երգ էին ասում ձայնով ներդաշնակ,
Եվ նրանց Լրգը զգացմունքով լի,
Որ կախարդանք էր գիշերին տալի,

15

Որ ծավալվում էր այնքան հեշտալուր,
Լցված սրտերի զեղմունք էր մաքուր:
Նկատո՞ւմ էիք, անտառի մթին
Ստվերում Լրգը ընդհատում էին.
Այն լուսնունք հասկանո՞ւմ էիք...

20

Մտաբերո՞ւմ եք դեմքը գեղեցիկ
Վայելչահասակ այն աղջկանը.
Երբ Լրգիտասարդ օտարականը
Ազահ աչքերը վրան հառում էր,
Իսկույն շիկնելով նա խոնարհում էր

25

Սիրուն գլուխը և ձեռքին բռնած
Մաղկափնջին էր նայում շփոթված...
Ուրախ հնչյո՞ւնը նորա ծիծաղի,
Որ տարածվում էր այնքան դյուրալի

30 Այս ամայացած, խուլ շրջակայքում
Եվ սուր ճիչերով սրտերը ծակում...
Հիշում եք արդյոք
Այն ախտաբորբոք,
Միշտ զվարթ զույգին.
Սիրահար էին...»:

ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԵՐԵԿՈ

Ամռան գիշերվա երկինքն աստղալի,
Յուր հսկայական վըրանի ներքո
Գրկած շարքերը բարձր լեռների,
Պատմում է երկրին մեծութունն աստծու:

5 Եվ բարիքներով լցված-լիացած
Երկիրն ունկնդիր երկնքի ճառին,
Քնելուց առաջ խոնարհ, երկյուղած
Փառաբանում է մեծազոր տերին:

10 Եվ փառք են տալիս իմ շուրջը բոլոր,
Ամեն մի տերև, ամեն շրնչավոր...

Սրբոսիս թագուհի,
 Կարոտել եմ քեզ.
 Ա՛խ, ի՛նչ կըլինի
 Հանկարծ հայտնըվես
 5 Եվ, թեկուզ իսկույն
 Գարձյալ չըջանաս,
 Ինչպես գիշերվան
 Կարճատև երազ:
 Միայն թե տեսնեմ
 10 Պատկերրդ մեկ էլ,
 Միայն թե ասեմ՝
 Ո՛նց եմ կարոտել:

Մ՛, լո՛ւռ կաց, ընկե՛ր. այդ ի՛նչ ես երգում.
 Ինչո՞ւ ես խաղաղ հոգիս փոթորկում
 Ուրախ օրերի սիրելի երգով
 Եվ սիրտս վառում անցյալի կրակով...
 5 Քո ձայների հետ վաղուց հեռացած
 Մի ուրիշ պատկեր մտքումս երևաց.
 Ահա, կենդանի կանգնեց առաջիս,
 Եվ, ահա՛, դարձյալ կարոտ ականջիս
 Հնչում է նորա ձայնը սրտալի,
 10 Որպես երբեմն, երբ սիրված էի:
 Եվ մտքումս, ահա, լուսավորվեցան
 Հին ցնորքներս, անցքեր զանազան,
 Գծերը հոգուս ծանոթ դեմքերի,
 Տեսարանները հայրենի երկրի,
 15 Այն օրհնյալ երկրի, ուր մի ժամանակ
 Վայելում էի լիուլի հրճվանք...
 Բայց զրկված եմ ես այժմ բոլորից.
 Դու հիշեցնում ես կորուստս նորից—
 Երջանկությունս մռայլ վիճակում
 20 Եվ այդպես անգութ սիրտս կտրատում...
 Ո՛հ, ներում եմ քեզ, չեմ հանդիմանում.
 Զրգիտես, հոգիս, թե ի՛նչ ես անում.
 Սակայն մի՛ երգիր այդ երգը ինձ մոտ,
 Թո՛ղ, երգիր ուրիշ մի երգ անծանոթ:

- Մեկն էլ այն է հոգուս անթիվ տենչերի,
 Որ իմ աչքով տեսնեմ հույզը շրրերի,—
 Ալեկոծվող օվկիանոսի մի տափնապ.
 Ահեղագոչ ալիքները լեռնաշափ
- 5 Բարձրանային իրար վրա անդադար
 Եվ մըրրիկը նրանց վրա սաստկանար...
 Եվ դիտեի ժայռի գլխին ես կանգնած,
 Երբ հողմակոծ կոհակները մոլեգնած
 Մինչև երկինք փրփուր ու ջուր ցայտեին
- 10 Եվ, ոռնալով, բարձր ափերին զարկեին,
 Եվ, խորտակված, օրհասական հեծժանքով
 Հեռանային խաղաղացած հորձանքով,
 Եվ, խլածայն մոնչալով, նորից նոր
 Բարձրանային աղչամղչում հեռավոր.
- 15 Նաբ հարձակմունք, անհաշտ կռիվ
 զայրագնած...
 Եվ նայեի ժայռի գլխին ես կանգնած:

- Միրում էի երբեմն քեզ...
 Այժմ ես տակավին
 Իմ սրտումը դու ապրում ես,
 Բայց ոչ ուժով քո նախկին:
- 5 Առաջ հընչում էիր մաքուր,
 Որպես աղոթք իմ հոգում,
 Որպես սիրո նախանձ ու հուր՝
 Տաք արյունս բորբոքում:
- Այժմ՝ որպես վաղուց մեռած
 10 Բարեկամի հիշատակ,
 Կամ մանկության օրով սիրած
 Մի հին երգի եղանակ...
- Եվ անունըդ այժմ տալիս,
 էլ «հոգյակ» շեմ ես ասում,
 15 Չեմ աշխատում քուն մտնելիս,
 Որ քեզ տեսնեմ երազում:
- Բայց զարմանքով երբեմնապես
 Մտածում եմ ակամա,
 Ինչո՞ւ էլ դու սիրելի չես,
 20 Ինչո՞ւ ես քեզ մոռացա...

ՎԱՏ ՕՐԵՐ

Ցուրտ է, իմ ընկե՛ր, ու հողմ ահագին.

Սև թևերը լայն փրոած մեր գլխին

Որոտում է խուլ երկինքը խավար.

Դեռ ու դեռ ցրրված ամպերն հողմավար

5 Փընտրում են, ասես, մի տեղ, օթևան,

Մոլորված մարդու մըտքերի նրման:

Այս խավար, ճընշող, ցուրտ մըթնոլորտում

Հանգիստ չեն, ընկե՛ր, նաև իմ հոգում

Իմ վեհ ցընորքներն, իմ տենչերն աննենգ.

10 Նույնպես հալածված՝ նըրանք էլ երբեք

Չեն կարողանում գըտնել ապաստան,

Երկընթի ցըրված ամպերի նրման:

Երբոր բացվելիս է եղել արփին,

Սարերի լանջում կամ թե քարափին,

Դիմացը կանգնած ես շատ եմ դիտել.

Առաջին շողը դեռ ինձ է դիպել.

5 Եվ ես ծանոթ եմ այն հրաշալի

Գույն ու ձևերին արևագալի,

Որ այնքան շքեղ մեզ ցույց են տալիս

Երկինք ու երկիր քնից արթնելիս:

Բայց քեզ տեսնելուց օրեր անցկացած,

10 Երբոր վերստին տեսա լուսաբաց,

Հասկացա գաղտնի կապերը բնության.

Բացվում էր պայծառ առավոտն ամռան,

Եվ ցոլանալով շաղախվում էին

Վաղ արշալույսի շողերն առաջին

15 Զինչ կապուտակին անամպ երկնքի,

Որ գիշերային քողը յուր դեմքի—

Թևթև մշուշը դեռ արևմուտքում

Իսպառ վայր ձգել չէր համարձակվում,

Մինչ առավոտյան լույսի երերուն

20 Ժապավենները խայտալով սիրուն

Երկնային ծովի կապուտակ ծոցում

Հեռո՛ւ և հեռու էին տարածվում.

Եվ մի կյանք, ասես, նուրբ ու սիրազեղ

Ծանոթ ակնարկով խաղում էր այնտեղ.

20 Ծանոթ էր թվում կապույտն երկնքի

Եվ ծիծղուն շողը անտես արեգի...

Եվ ես հիշեցի սրտի թնդյունով,

Աչքերըդ կապույտ, նույնպիսի գույնով,

- 30 Երանց ժպիտը զվարթ, կուսական,
Որ արշալույսին նման է այնքան.
Տեսա՛ երկուան էլ մի բան են պատմում,
Երկուան էլ տեսա՛ արև են բերում,
Մեկը՝ լույսի,
Մյուսը՝ հույսի:

ԱՂԲՅՈՒՐ

- Սարի լանջին, ժայռի տակ,
Ջուր էր բըխում սառնորակ
Ու ցրվելով խոտերում
Իվուր ճահիճ էր դառնում:
- 5 Երա առջև մի խոր գուշ
Շինեց հովիվն ու անուշ
Խաղ ասելով նա տարավ
Ջրեց հոտը իր ծարավ:
- 10 Պախրեն անցավ էն սարից՝
Շոգից հանած շոր լեզուն.
Կուշտ-կուշտ խմեց աղբյուրից,
Ապա նայեց աստծուն:
- 10 Անցվորն եկավ տոթակեզ,
Սառն աղբյուրին որ հասավ,
Գըլխարկն առավ ու շոթեց՝
Խմեց, սիրտը հովացավ:
- Ու տվավ իր օրհնանքը
Անցվոր մարդը էն բարի.
«Քո շինողի օր-կյանքը
20 Ջրի նման երկարի՛...»

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կովկասի ամպած երկինքը պարզվեց
 Հեռու հարավում, շողակի նման,
 Հսկա Մասիսի գագաթը փայլեց
 Վիթխարի Կազբեկ սարի հանդիման.

- 5 «Ողջո՛ւյն բարեկամ»,—Մասիսն որոտաց՝
 Թունդ կայծակների ձայնով ահաբեր.
 Եվ մեծ Կովկասի լեռները հանկարծ
 Խուլ զղրդացին. «Ողջո՛ւյն քեզ, ընկեր:

- Մենք հին փառքերով ու նոր ցավերով
 10 Ազգականներ ենք, իրար խորթացած,
 Մտաբերո՞ւմ ես, որքան ենք սիրով
 Միասին կանգնել փոթորկի դիմաց...

- Բայց ի՞նչ փոխվել ես մի քանի դարում,
 էլ չես շողշողում ամպերից վերև.
 15 Ինչո՞ւ ես այդպես թխպոտ երևում,
 Դու էլ իմ ցավիցն ունես ակներև»:

- Կովկասի երկինքն ամպեց վերստին,
 Ճայթեցին անթիվ կայծակներ ահեղ,
 Այն սեգ լեռները համբուրվում էին,
 20 Եվ ուրախության արցունքն էր հեղեղ:

ՕՐ. Օ. Գ.-Ի ԱԼՔՈՄՈՒՄ

Ի՞նչ ես ուզում, որ թողնեի
 Քո ալբոմում հիշատակ,
 Սիրո հրդեհ՝ փոթորկալի,
 Ուրախությո՞ւն, թե՞ տանջանք...

- 5 Դու խնդրում ես, բայց որի՞ց,
 Սիրաս լիքն է բոլորից:

*
* *

Քրիստոս հարյաւ... Ա՛խ, և այս հոծ
Մութ-մըռայլից, երանի,
Հառներ հոգիս կըրակ ու բոց,
Զըվարթ հոգիս երբեմնի:

5 Եվ, երանի, նույն սաստկութեամբ
Սիրո կիրքը ևս հառներ,
Երկինքս էլի դառնար անամպ,
Միտքըս ուժգին սավառներ:.

— Լո՛ւտ կաց, անմիտ, ի՛նչ ես լալիս
10 Վըհատ ձայնով ծերութեան,
Դեռ քո ճամփին լույս է տալիս
Ճառագայթը վաղորդեան:

Եվ մըռայլից, որ կա իջած
Մանր ու տարտամ քո սըրտին,
15 Պիտի հառնեն տանջված, խաչված
Ցընորքները քո նախկին:

*
* *

Ատելու համար
Դեռ չեմ գղջացել,
Բայց սիրու համար
Շատ եմ ողբացել:

Ն. ԲԱՐԱԹԱՇՎԻԼՈՒ ԴԱՄԲԱՆԻ ՎԵՐԱ

Մխիթարությո՞ւն, սգավոր Վրաստան,
Ինչո՞ւ է տխրել դեմքըդ այրական.
Շարժված աճյունը հանգած պոետի
Շարժե՞ց վերստին ցավը քո սրտի,
5 Թե՞ նորա մըթին գերեզմանը խոր
Որք հոգուդ համար շատ է ահավոր...

Կըթաղես, այո՛, դարձյալ քո երգչին,
Բայց նորա վառած զգացմունքներին
Չըկա գերեզման և ոչ էլ վախճան.
10 Նրանք կենդանի կըմնան հավիտյան,
Եվ դու նրանցով պիտի մի այլ օր
Թաղես քեզ մաշող ցավերը բոլոր:

Եվ քե՛զ, անցավոր շիրիմից շիրիմ,
Հեզ ժողովրդի երգիչ մտերիմ,
15 Քե՛զ, որ տանջվել ես անհանգիստ սրտով,
Հավիտենական հանգիստ անվրդով:

*
* *

Հոսի՛ր, արտասուքս անկեղծ տխրության,
Գարնան հորդահոս տարափի նման,
Որ ծաղկեցնում է ծարավ արտերը...

Հոսի՛ր այդպես հորդ, անկեղծ երգերով,
5 Եղբայրսիրության գթով ու սիրով,
Գուցե ծաղկեցնես խոպան սրտերը:

ՊՈՆՏԻՆ

Մեր ուշքն ինչո՞ւ ես կախարդում
Սիրո անհոգ երգերով,
Մեր աչքն ինչո՞ւ ես դու խաբում
Ցնորական պատկերով:

5 Այս օրերում հարկավոր չեն
Զբոսանքներ հոգեկան,
Նայի՛ր կյանքին, մեզ կանչում են
Մեր եղբայրներն օգնության:

10 Իսկ դու, անփույթ մեր տանջանքին,
Հարվածներին մեր բախտի,
Արբեցնում ես արթուն հոգին
Քաղցր թույնով հեշտախտի:

Քո սիրային երգերի հետ,
Նայի՛ր, սուգ ենք մենք անում.
15 Բավական է, կանգնի՛ր, պոետ,
Կյանքի կովի սահմանում:

Եվ տարածիր աչրդ անգենք
Ընդդեմ շարին մահաբեր,
Մենք էլ այնժամ քեզ հետ կասենք
20 «Մնաք բարյավ, կույս և սեր»:

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒ ՆԿԱՐԻ ԱՌՋԵՎ

Ելած՝ օվկիանի անզուսպ ալիքներ,
Մանրը հորձանքով զարկելով դեպ վեր,
Լեռնանում էին, գոռալով ահեղ,
Եվ մըրրիկն ուժգին շընչում էր այնտեղ
5 Անեզր ու անվերջ
Տարածության մեջ:

«Կանգնեցե՛ք», գռչեց վըրձինը ձեռքին
Կախարդ ժերունին հուզված տարերքին.
Ու լուռ, հընազանդ հանճարի ձայնին,
10 Մութ ալիքները, փոթորկի ժամին,
Կըտավի վըրա
Կանգնած են ահա:

ՀԱՅ ՌԻՍՏԱՎՈՐԻՆ

Գնա՛ս բարով, ա՛յ ուխտավոր,
 Երանի քեզ, հայ ուխտավոր,
 Որ կարոտով ու սիրառատ
 Ուխտ ես գնում դեպ Արարատ:
 5 Զեփյուռներով, ծաղկանց բույրով,
 Ինչպես ծնող սիրազորով,
 Քեզ կողջունեն զմրուխտ հագած
 Գեղամ սարերն ու Արագած,
 Ու կարոտած աչքի նըման
 10 Քեզ կըժպտա վճիտ Սևան,
 Որ լեռների շուքերի հետ
 Խաղ է անում, խայտում վետ-վետ,
 Փայլփլում է ծրփանքներով,
 Հորինում է լույսերի ծով,
 15 Եվ մերթ վշտով ու տխրությամբ
 Սևանում է, ինչպես մութ ամպ...

Հապա էն սա՛րն, էն սար հսկան,
 էն սարերի սարն ու արքան,
 Հազուր երկնի ծոցը մըտած,
 20 Ճերմակ գլուխն ամպեր փաթթած,
 Ահա կանգնեց ծանր ու տրտում
 Քու առաջնն ու քու սրտում...
 Է՛, նա արդեն քանի սև դար
 Պերճ գազաթովն իր ձյունափառ
 25 Շողշողում է, փայլատակում,
 Եվ ուխտավոր հայի հոգում
 Հպարտության ծնում թունդեր
 Եվ սիրելի երազ՝ թե դեռ

էն երկնահաս Մասյաց կատար,
 30 Ուր հին տապանն առավ դադար,
 Դադար կառնեն փառքերն մեր հին,
 Որ նորափայլ իջնեն կըրկին...

Հենց խոնարհես աչքերդ ցած,
 Հայն դաշտի մեջ, առջև հանկարծ,
 35 Մառախուղից իր խաշի հետ
 Կըբարձրանա մի սուր զըմբեթ,
 Որ կըխոսի մարդու հոգուն՝
 — «Խաղաղութիւն ամենեցուն»...
 էնտեղ էն հին դարերից վեր,
 40 Երկնաքարող, հուժկու ձայներ,
 Սահակ Պարթև, ներսես մեծին
 Խաղաղություն քարոզեցին:
 էնտեղ լցված ահեղ հոգով,
 Աստվածային իր տեսիլքով,
 45 «էջմիածինն ի Հօրէլ»,
 Որ Հայաստան լուսավորե:
 Ու լույսն առան ծաւալեցին
 Լուսավորիչն ու մեծ Տրդատ,
 Ու տակավին այնտեղ կեցած
 50 Կըսավառնեն հոգիացած:

ՆԱ ՆՍՏԱԾ ԷՐ...

- Նա նստած էր դաշնամուրի առաջին,
Որպես երգի մի վշտացած դիցուհի,
Եվ, նրվագի հնչյուններով տըխրագին,
Այնքան ազդու պատմում էր վիշտն յուր սրտի,
5 Որ թվում էր այն հիացման ժամին ինձ,
Թե արցունքն էր հոսում տըխուր աչքերից...

ԽՐՇԻԹՈՒՄ

- Մանուկները գոռում, գոչում,
Լալիս էին աղեկեզ.
— Նա՛նի, նա՛նի, հաց ենք ուզում,
Վե՛ր կաց, նա՛նի, հաց տուր մեզ:
- 5 Հիվանդ նանը տեղի տակին
Ծանր տընքաց տըխրալի.
— Մենք հաց շունենք, ես ձեզ մատաղ,
Ապին գնաց հաց բերի:
- Չէ, խաբում ես, սուտլիկ նանի,
10 Չէ՞ դու ասիր՝ քարափին
Հենց որ դարկի շողքն արևի
Հաց կըբերի մեր ապին:
- Արևն եկավ անց էլ կացավ,
Մենք սոված ենք դեռ էսպես.
15 Նա՛նի, նա՛նի, հաց ենք ուզում,
Վե՛ր կաց, նա՛նի հաց տուր մեզ:
- Հաց չի գտել ձեր ապին դեռ,
Տուն չի գալի սևերես.
Քիչ էլ կացեք, իմ բալիկներ,
20 Հիմի էնտեղ կերթամ ես...
- Մի մեծ ապի կա երկնքում,
Նա շատ ունի էնտեղ հաց...
Նա ձեզ էնքան շատ է սիրո՞ւմ...
Նա չի թողնի ձեզ սոված...

25 Կերթամ էնտեղ նըրան կասեմ,
Որ սոված եք, իմ բալեք,
Ձեզ համար շա՛տ-շա՛տ հաց կուզեմ,
Որ դուք ուտեք, լաց չըլեք...

Մանուկները գոռում, գոչում,
30 լալիս էին աղեկեզ:
— Նա՛նի, նա՛նի, հաց ենք ուզում,
Վե՛ր կաց, նա՛նի, հաց տուր մեզ:

Բայց չէր լսում էլ ականջը
Բազմաշարշար մայրիկի,
35 Աչքը փակեց նա հավիտյան
Գրնաց, որ հաց ուղարկի:

1894

ՆՈՐ ՏԱՐԻ

Դու էլ արի,
Նորեկ տարի,
Գըլխիս վերից
Անցի, գընա,
5 Ինչպես մի օր
Թեթևասահ,
Որ արևի
Վառ ժրպիտով,
Հողմ ու շանթի
10 Սառն աղմուկով
Անց է կենում
Ծաղկի վըրից.
Իսկ նա հովտում,
Իր հուսալից
15 Աչքը վերև,
Փոքրիկ, շքնչին,
Յնժում է կամ
Մոտ է վերջին:—
Ես էլ էնպես,
20 Նորեկ տարի,—
Մի խոտ, մի բույս,
Ո՛չ ավելի:

Մի երկիր է
Տվել մեզ կյանք,

- 25 Մի երկինք է
 Պահել իր տակ,
 Եվ գեղեցիկ,
 Փարթամ, հըպարտ
 Մի խոտ, ծաղիկ,
- 30 Կամ թե մի մարդ...
 Մենակ իրար
 Չենք հասկանում,
 Բայց ապրում ենք
 Մի սահմանում,
- 35 Մի ճամփով էլ
 Պիտի գընանք,
 Կըրկին ձուլվենք
 Մի հող դառնանք,
 Անհետ, անտես
- 40 Կորչենք, ինչպես
 Զոկ հընչյուններ
 Մի մեծ երգի,—
 Լոկ հյուսիներ
 Տիեզերքի:

*
*
*

Ես ասացի. «Դու ծաղկում ես,
 Որպես շքեղ մի գարուն,
 Եվ բուրբ, ինչ որ ունես,
 Կյանք է թովիչ ու սիրուն...»

Տ Մենակ, ափսո՛ս, սիրտդ է մեռած,
 Մենակ նա է շոր քեզնում...»:
 Նա հառաչեց ու ինձ ասաց.
 «Մենակ սիրտս չես տեսնում»:

ԺՊՏՈՒՆ ԱԶՔԵՐ

Դու մի՛ հավատա ժրպտուն աչքերին,
Շատ անգամ նրբանք ծաղիկներ են վառ՝
Բուսած կորըստյան անդունդի ծերին,
Միամիտ մարդկանց քաշելու համար:

5 Ահա պոետն էլ, պատրանքով հարբած,
Գերվեց մի անգամ ժրպտուն աչքերի,
Ու որքան տանջվեց, տառապեց խաբված,
Ու որքան սրբտում գանգատներ ունի...

Դու շատ մի՛ խաբվի ժրպտուն աչքերից,
10 Շատ անգամ նրբանք ծաղիկներ են վառ,
Մըլում են սրբտի ավերակներից
Տըխուր հատակը ծածկելու համար:

Ահա պոետն էլ՝ տառապած մի մարդ,
Որ սրբտում էնքան գանգատներ ունի,
15 Բայց հաճախ էնպես ժրպտում է զըվարթ,
Ասես թե քեզնից բախտավոր լինի:

ՄԻ ՀԱՌԱՉԱՆՔ*

Ես տեսա հսկա
Տաղանդի մի գործ՝
Անհաշտ Պոնտոսի
Ափերն ալեկոծ.

5 Տեսա ծովափնյա
Ժայռերը մեծ-մեծ,
Տեսա, հիացա,
Ու սիրտս բացվեց.

Ու նրբա միջից,
10 Որպես վանդակից
Արծիվը գերի,
Մի կարոտալի
Հառաչանք թռավ,
Մուխ դարձավ, կորավ

15 Դեպի ժայռերը
Իմ հայրենիքի,
Դեպի վայրերը
Իմ անցած կյանքի:

* Այվազովսկու «Սև ծովի ափերը» նկարի առջև:

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եթե մի օր, անուշ ընկեր,
Գաս այցելու իմ շիրմին
Ու նորաբույս վառ ծաղիկներ
Տեսնես փրոված շորս կողմին,

5 Դու չըկարծես, թե հասարակ
Ծաղիկներ են ոտքիդ տակ,
Կամ թե գարունն է այն բերել,
Իմ նոր տունը զարդարել:

10 Նրանք չերգած իմ երգերն են,
Որ սրտումըս ես տարա,
Նրանք սիրո էն խոսքերն են,
Որ դեռ շասած ես մեռա:

ԵՐԿՈՒ ՍԵՎ ԱՄՊ

Վաղուց թողած բարձր ու կանաչ
Գահը իրենց հանգրստության,
Երկու սև ամպ, հողմի առաջ
Գրնում էին հալածական:

5 Հողմը սակայն շար հոսանքով
Բաժնել, ջոկել չէր կարենում,
Ինչքան նըրանց լայն երկնքով
Դես ու դեն էր քըշում, տանում:

10 Ու անդադար գրնում էին՝
Քըշված հողմի կատաղությամբ,
Իրար կըպած ու միասին,
Երկու սև ամպ, երկու սև ամպ...

Ո՛Վ ՏԱՐԱՎ

Դուք ինձնից տարաք հիշատակարան,
Իսկ ես ձեզանից տարա հիշատակ—
Մեկը կորչելու, մաշվելու մի բան,
Մյուսը կըմնա երկար ժամանակ:

- 5 Դուք այս նյութական թուղթը գրելու,
Իսկ ես զգացմունք սըրտում կրելու.
Ես չեմ մոռանալ, երբ հողմեր ու ձյուն
Մարմնիս և ճամփույս շուրջն էին տիրում.
Ես ոգևորիչ այնքան ջերմություն
10 Գտա զգայուն, ազնիվ սրտերում:
Ասացեք՝ իրավ,
Մեզնից ո՛վ տարավ:

ԲԱՅՐԸՆԻՆ

Ի՛նչ մեծ հանճարով, ո՛վ հսկա պոետ,
Ազատությունը կաշկանդող շղթան
Հաշտեցրել ես դու ազատ մարդու հետ
Եվ քաղցրացրել ես վիշտը գերության:

- 5 Ի՛նչպես դարձրել ես բանտը հայրենիք
Եվ ողջ աշխարհը՝ լայնարձակ մի բանտ...

- Ահա տանջանքի աշխարհում բընիկ
Մեծարում են քեզ որդիքը հիվանդ,
Եվ արտասովում են քո անմահ երգում,
10 Թե ոնց է մարդու հոգին խորտակվում:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստոս հարյավ... երկինք գնաց,
Երկրում թողեց պատվերներ.
Բայց պատվերը գրքում մնաց,
Եվ աշխարհքը հեծում է դեռ:

- 5 Դեռ կուրացած ժանգ արծաթից՝
Մատնություններ են անում,
Եվ փախչելով արդար դատից՝
Միշտ ձեռքերն են լվանում:

- Ապտակում են դեռ ծաղրելով
10 Անմեղության ճակատին,
Եվ հարության օր տոնելով՝
Խաչ են հանում ճշմարտին:

- Ո՛հ, կարճամիտ անզգամներ,
Դրանք այսօր կրմեռնեն,
15 Բայց վաղը ձեր փոշու վրա
Նոր փառքերով կըհառնեն:

*
*
*

Երանի նըրան, ով որ քրնեած
Ապրում է հանգիստ երկրի մի խորշում,
Ով որ երազներ ունի դեռ պահած
Գալոց օրերի ոսկի մըշուշում:

- 5 Ա՛հ, վաղուց արթնած՝ ես շատ եմ հոգնել
Անհույս ցանկալուց, անվերջ կարոտից,
Երազ ու անուրջ հատել են, հանգել,
Ու պաղն է փըշում հեռավոր մութից:

- Կըռունկն երկընքում ճամփա կըհանի,
 Կը՛ն, կը՛ն, ձեն կուտա էն խավար ամպում.
 Ղարիբ մոլորել՝ շիտե. ինչ անի
 Անգութ աշխարհքում, անծանոթ ճամփում:
- 5 Ա՛խ, էս սե ճամփեն, էս դրժար ճամփեն
 Արդյոք ո՛ւր կերթա, արդյոք շա՛տ մընաց,
 Ո՛րտեղ կըհատնի էս օրը արդյոք,
 Ո՛րտեղ կըհանգչեն ոտներըս հոգնած:
 է՛յ, բարով գնաս, սիրելի թըռչուն.
- 10 Գարուն կըբացվի, ետ կուգաս կըրկին,
 Չագով-ընկերով կուգաս դեպի տուն՝
 Քո բունը հերվան, շինարու գըլխին...
 Ա՛խ, ես բընավեր, ընկած սարե-սար,
 Ու քաշ եմ գալի, ու քաշ եմ գալի,
- 15 Անքուն ջրի պես դիպչում քարե-քար,
 Անշունչ քարին էլ երնեկ եմ տալի:
 Ամեն քար, աստվա՛ծ, իր տեղն է անժած,
 Հենց ես եմ մենակ տեղից գըլորվել.
 Ամեն հավք, անգո՛ւթ, իր բունը ունի,
 Հենց ես եմ ղարիբ ճամփում մոլորվել...
- 20 Ա՛խ, էս սե ճամփեն, էս դրժար ճամփեն
 Արդյոք ո՛ւր կերթա, արդյոք շա՛տ մընաց.
 Ո՛րտեղ կը հատնի էս օրը արդյոք,
 Ո՛րտեղ կը հանգչեն ոտներըս հոգնած...

- Իմ անցած կյանքն ու հին տարին,
 Երկու անգոր ծերի նըման,
 Ջըրույց տալով գընում էին
 Դեպի աշխարհն հավերժական:
- 5 Մինն ասում էր.—Ես ունեի
 Թարմ ու բուրյան ծաղիկներ,
 Ու բուրբը մարդկանց տըվի
 Գարնան գըրկովն առատաբեր:
- Մյուսն ասում էր.—Ես ունեի
 10 Շատ ըզգացմունք ու կորով,
 Ու ողջ ես էլ նըրանց տըվի
 Սիրանըվեր երգերով:
- Մինն ասում էր.—Ես թողեցի
 Ջըմե՛ն ու սե՛ էն հովտում:
- 15 Մյուսն ասում էր.—Ես թախծալի
 Մի սիրտ բեկված ու տըրտում:
- Մինը ասավ.—Բայց կըծաղկի
 էն հովիտը նորից նոր:
 Մյուսը էստեղ ոչինչ շասավ,
 20 Ու գնում էր գլխակոր...
- էսպես իմ կյանքն ու հին տարին,
 Երկու անգոր ծերի նըման,
 Ջըրույց տալով գընում էին
 Դեպի աշխարհն հավերժական:

ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հա՛, կյանքում ես միշտ այսպես եմ եղել,
 հնդացող տխուր, սրտաբեկ ուրախ.
 Հազիվ ուզել եմ անհոգ ծիծաղել
 Եվ սրտիս խորքից հառաչել եմ «ա՛խ»:

5 Գարնան երկինք է իմ դժբախտ հոգին—
 Մերթ մութ ամպամած, մերթ մեղմ ու պայծառ,
 Եվ տարերքների ուժով ահագին
 Շափառուկները ճընշում են իրար:

10 Իմ հոգին էլ այն երկնքի նման,
 Որ ծավալվում է ձեր գլխի վերև,
 Ձեզ անհայտ, գաղտնի տեսնում է շատ բան
 Եվ մոտ, և հեռու, և փայլուն, և սև:

Շեշտակի թափով, բուռն ու մոլեգին
 Ամենայն կողմից ցոլանում, հոսում,
 15 Լցվում են նրանք իմ անտակ հոգին
 Եվ ալեկոծում, շարշարում, հուզում:

Ես հազար աչքով բաներ եմ տեսնում,
 Որ թաքնված են լուսթյան ետև,
 Հազար ականջով ձայներ եմ լսում,
 20 Որ դեռ սրտերում շշուկ են թեթև:

Եվ ամեն կողմից ձայներ ու ձայներ,
 Քնքուշ, կատաղի, թախծալի, զվարթ...
 Եվ ես ընկնում եմ, համբառնում եմ վեր,
 Անզուսպ մոլեգնում կամ ծփում հանդարտ:

25 Լրբենի մի ձայն,— և ինչպես մրրիկ
 Վազում է արյունս իմ երակներում,
 Պայթում է սիրտս, և օձի նման
 Բարձրանում եմ ես, թշնամ, գալարվում:

Մի ձայն էլ ահա,— տկար, խղճալի...
 30 Եվ ես փոխվում եմ նորից ու նորից.
 Ա՛հ, աստված, աստված, իմ փոթորկալի
 Հոգին տանջվում է այսքան ձայներից:

ՀԱՅԻ ԶԱՐՄԱՆՔԸ

Նվեր պ. Գևորգ Տեր-Դավթյանին՝ իր բեմական գործունեության քսանհինգամյակին

Մեր բեմի ծիծաղ, քսանհինգ տարի
Դու հրճվանք տվիր այսքան սրտերի.
Անձայն թաքցրիր ցավերըդ ներքին,
Եվ այդ հանձարեղ ծաղրը քո դեմքին
5 Դարձար հայկական բեմի պարծանքը.
Բայց այդ շրջարժեց հայի զարմանքը:

Սիրելիդ մեռավ, և նա դազաղում՝
Դու խեղկատակի դեր էիր խաղում.
Միմոսի ճամուկ, երկայն գրդակով,
10 Միծաղում էիր հրզոր կատակով,
Զսպելով հոգուդ անհուն տանջանքը.
Այդ էլ շրջարժեց հայի զարմանքը:

Քո շրջեղ խաղով մարդիկ հիացան,
Մափեր զարկեցին ու գոհ հեռացան.
15 Դու տուն գնացիր հոգնած, վաստակած,
Ոչ փող ունեիր, ոչ մի պատառ հաց,
Եվ սակայն տարար այդ շարքաշ կյանքը...
Այդ էլ շրջարժեց հայի զարմանքը:

Դու քո ահագին, հսկա շնորհքով
20 Շատ տառապեցիր անտրտունջ հոգով,
Աղքատ, անընկեր, անօգ ու անգործ
Երկար շրջեցիր փողոցից փողոց,

Վերջը գնացիր ու մտար բանկը.
Այդ էլ շրջարժեց հայի զարմանքը:

25 Բայց շրկարացիր՝ քեզ լավ մշակել,
Եվ ինչպես շատերն էին գուշակել,
Համաշխարհային արտիստ շրջարձուր,
Ոչ ուսում առար, ոչ դպրոց անցար...
Ի զուր փշացրիր քո ձիրքն ու կյանքը...
30 Այդ սաստիկ շարժեց հայի զարմանքը:

ՀԱՅԻ ՏՐՏՈՒՆԶԸ

(Ճեղիեւոոնի փոխարեւն)

- Ջարմանք բան է մեր բախտն, ախպեր,
Հայ գործիչին ինչ էլ անես,
Լավ տեղ կըտաս, պատիվ թե սեր,
Վերջը պետք է դու փոշմանես.
- 5 Ահա, ես ձեզ համբեմ մի-մի,
Մեղքն, ասացեք, ո՞ւմն է հիմի...
Զէ, մեզանում, աստված վկա,
Արժանավոր մի մարդ չըկա:
- 10 Պոետն, ասին, տաղանդ ունի,
Մենք էլ գրինք գործակատար,
Բայց տեր աստված հեռու տանի—
Հաշիվն այնպես խառնեց իրար,
Այնպես անկարգ, ցրված եղավ,
- 15 Որ խազեյնի զահլեն փախավ...
Զէ, մեզանում, աստված վկա,
Մի շնորհքով... պոետ չըկա:
- Դերասանին շատ գովեցին,
Այնքան ասին—գլուխ տարան,
Մենք էլ տարանք... բանկի միջին
- 20 Մի հեշտ պաշտոն տվինք իրան,
Մի հեշտ պաշտոն, բայց տես այն էլ
Կարենո՞ւմ է գլուխ հանել...
Զէ, մեզանում, աստված վկա,
Մի հատ կարգին... արտիստ չըկա:

- 25 Վիպասանին քանքար ասին,
Մենք էլ արինք... աստվածարան,
Բայց մի հարցրեք նրա մասին,
Թե ի՞նչ կասի սովորող տղան—
Զէ իմանում պատմել իրավ,
Թե Քրիստոսն ինչպես հարյավ...
30 Զէ, մեզանում, աստված վկա,
Կարգին... մի վեպ գրող չըկա:

- Հայրենասեր և հոգեխոս
Քարոզիչ էր մեծ ու բարի,
Մենք էլ արինք... պոլիտիկոս,
- 35 Ասինք՝ թող մեզ կառավարի.
Բայց գործերը այնպես տարավ,
Որ աշխարքը լեզու առավ...
Զէ, մեզանում, աստված վկա,
Մի հասկացող... գլուխ չըկա:
- 40 Վերջը, խոսքս կտրում եմ կարճ,
Ով որ մեր մեջ ձայն է հանում,
Մենք քաշում ենք այսպես առաջ,
Բայց միշտ նրանք ետ են գնում.
Դուրս է գալիս մի օր հանկարծ,
- 45 Որ խաբված ենք աչքներս բաց...
Զէ, մեզանում, աստված վկա,
Մի ընդունակ գործող չըկա:

ԵՐԿԱՐ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

Տանջվում եմ անքուն գիշերն անկողնում,
Տանջվում հուսահատ, վաստակած, տրկար,
Եվ մըտքերն հոգիս հանգիստ չեն թողնում,
Եվ գիշերը մո՛ւթ, գիշերը երկար:

5 Ա՛խ, մի ժամանակ, և դեռ նոր էր այն,
Մայրական գիրկ էր աշխարքն ինձ համար,
Հըրճվանքը սըրտիս շէր թըվում ունայն,
Ոչ գիշերն այսպես տաղտկալի, երկար:

10 էհ, անցա՛վ, գնա՛ց. և՛ ցընորք, և՛ սեր,
Ծ՛վ ույժ, և՛ եռանդ—կորավ՝ ինչ որ կար,
Եկան սև օրեր ու ծանրը հոգսեր
Ու դարձրին այսպես գիշերը երկար:

Տանջվում եմ անքուն այժըմ անկողնում,
Եվ հուսակըտուր, հոգնած, ուժասպառ
15 նայում եմ, նայո՛ւմ, դեռ չի լուսանում.
Ա՛խ, այս գիշերնեքն ինչքա՛ն են երկար:

ՏՐՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԱՂՄՈՍՆԵՐԻՑ

Ա

Տե՛ր, մինչև ե՛րբ մեր աչքերը քեզ մընան.
Մեր գույժն հասավ հեռո՛ւ-հեռու ազգերին,
Աշխարհ լըցվեց մեր աղաղակ, մեր կական,
Ու չի անցել մեր տանջանքը տակավին:

5 Ինչո՞ւ, աստվա՛ծ. որքե՞րն արդյոք հայրական
Գութըդ կօրհնեն կոտորածի էս ձորում,
Թե՞ տարագիր պանդուխտները կըպատմեն
Ողորմությունդ օտար-օտար ափերում:

10 Մի՞թե, աստվա՛ծ, դեռ բավական չըտեսար
էսքան ավեր, վիշտ ու ցավեր, հեծություն,
Մի՞թե, աստվա՛ծ, հաճելի չեն քեզ համար
Աղոթք ու սեր, կյանք ու տաղեր զըվարթուն:

Աստված, ինչպես ծուխ օրերըս անցան,
 Ոսկերքըս, ինչպես խրոխիվ, շորացան,
 Սիրտըս ցամաքեց, ընկա խոտի պես,
 Ճամփես մոռացա ահագին վըշտես:

5 Հացըս նախատինքն եղավ օտարի,
 Հանգիստըս ճամփում հալածանքների,
 Լըսեցի ցերեկն աղաղակ ու բոթ,
 Գիշերը լացի մինչև առավոտ:

10 Տըքնեցի, ինչպես բու ավերակում,
 Ինչպես միայնակ ճնճղուկ՝ տանիքում...
 Աստված, տանջանքից ուժերըս հատան,
 Մի՞թե չըհասավ ժամը փրկության:

Մի՞տդ է գալիս մեր քեֆն, ընկեր,
 էն ճյուղաշատ ծառի տակին,
 Երբ գընացինք դիմավորենք
 նոր գարունքին ու նոր կյանքին:

5 էն լավ օրից տարիք անցած,
 ես էն ճամփով անցնում էի,
 Ու ականջիս դիպավ հանկարծ
 Մեր աղմուկը ուրախալի...

10 Պարզ ու որոշ ես լըսեցի
 Մեր կենդանի ձայներն, ընկեր,
 Շըրըխկոցը բաժակների,
 Աշխույժ ծիծաղ, ճառ ու երգեր...

15 Ու սրտաթունդ վեր նայեցի...
 Բայց կարոտած աչքիս առաջ—
 Հանդում դալար ու ամալի
 Մեր հին ծանոթ ծառն էր կանաչ:

20 Լուռ ու դատարկ մարգի վրա,
 Մենակ կանգնած շրշում էր նա...
 Մի՞տդ է գալիս մեր քեֆն, ընկեր...
 Բայց ո՞վ գիտի՝ ուր ես հիմա...

ՄՈՌԱՅՎԱԾ ՎԱՐԴԵՐ

Ձեր վարդերը թողիք մեզ մոտ,
Ափսոսում եմ ես սրբտանց,
Եվ նրանց բույրն անուշահոտ
Ափսոսանքով է լրցված:

5 Ափսո՛ս, ափսո՛ս... ինչո՞ւ եք դուք
Ձեր վարդերը մոռանում.
Չէ՞ կան բաներ մեր կյանքի մեջ,
Որ մոռանալ չի լինում.—

9 Ձեն մոռանալ աղջիկ ու սեր,
10 Ձեն մոռանալ վարդ ու բույր...
Առանց նրանց՝ կյանքը ձմեռ
Ու գիշեր է սևաթույր:

15 Թե մոռացան—առավոտը,
(Մի գիշեր է միայն անցնում),
Ո՛չ այն սիրտը, ո՛չ այն հոտը
Էլ չեն գրտնիլ նրբանցում...

20 Ձեր մոռացած այն վարդերը
Ուղարկում եմ ես ահա,
Դեռ մնում են ողջ թերթերը,
Բայց բուրմունքը—էլ չըկա:

հայոց լեռներ

Մե Զանգեզուր, Մե Զանգեզուր,
Մե ղեղ մեկտանում
Էլ մեկտանում
Իրեն զարմուկ զբաղեցրել զեղ մեկ.
հայոց լեռներ:
Դրանք լեռներ:

Մտանալիք մե Զու Մր գաղթից ուզի.
Մր գաղթից մե.
Ինչ որ զարմուկ
Իրեն է՝ ճշտ Մր. կարող է ճշտ
հայոց լեռներ:
Բարձր լեռներ:

Բաց լուր մեկտան ղեղ մայրաքաղաք
Երևանում սե
Իրեն ճշտ
Ինչ որ զարմուկ Մր. կարող է ճշտ
հայոց լեռներ:
Կարող է լեռներ:

Մե Մր. կարող է ճշտ. սակայն
կարող է ճշտ
Մե կարող է ճշտ

Մտանալիք է կոտ ղեղ մեկտանում
հայոց լեռներ
Արևիկ լեռներ:

Մե Մր. կարող է ճշտ. կարող է ճշտ
Ինչ որ զարմուկ
Իրեն է՝ ճշտ Մր. կարող է ճշտ
Ինչ որ զարմուկ Մր. կարող է ճշտ
հայոց լեռներ
Կարող է լեռներ:

36. Առնի մաս

Կող աշուղ մի տան բակում
 եկել ~~Պատի~~ երգ է երգում.
 Ճրգում է, ու սուգին տալի
 էնպէս տխուր ու սրտալի.
 «Է՛յ պարսմաներ, երնէ՛կ նրան,
 Ով տխմում է ամեն օր
 Կատրոյս ~~Պատի~~, արեւի լոյս
 Ան երեսդ իրեն մօր»
 Երգում է, ու սուգին տալի
 Տխուր-տխուր ու սրտալի:

V. H. H.

V. H. H.

Ա. ա. ձ. — Կոյրն ի՞նչ կուզի. ջուխտ աչքի լոյս:

5. «Կույր աշուղը», «Լուսաբեր» դասագրքի 1908 թ. Բ տարվա օրինակը Հովհ. Քումանյանի ուղղումներով

ՀԱՅԻ ՑԱՎԸ

(Նվեր «Մշակին»)

- Հայը թեև շատ ցավ ունի,
 Բայց ողջ մեկ շեն նրա համար,
 Մինն է նրան միայն սիրելի,
 Նրա հոգուն, խելքին հարմար:
- 5 Առեք, ահա, մեր թերթերը.
 Ամեն տեղից գրում են միշտ,
 Թե՛ տըգետ է մեր տերտերը,
 Խիղճը մեռած, բարքն ամբարիշտ:
- 10 Ձեռք ես առնում—էլ բան չըկա—
 Մեր տերտերը ագահ, տըգետ,
 Մատաղահաս մի աղջկա
 Պըսակել է մի ծերի հետ:
- 15 Շուռ ես տալիս, այլ տեղ—կարդում.
 Մնացել են մարդիկ խաթում.
 Տերտերն այնտեղ լոթի մի մարդ,
 Գիշեր-ցերեկ խաղում է կարտ:
- Մի ուրիշ տեղ տերտերն անկին
 (Աստված հայից հեռու տանի)
 Քանի տարի ծուխի միջին
 20 Կին է պահում ապօրինի...
- Հապա այստեղ—մեր կենտրոնում՝
 Հայ տերտերը դրժած ուխտին,

Առանց վարձի չէ կամենում
Հողին հանձնել հայ պանդուխտին:

25 Այսպես անվերջ ու անխլտիր
Ուր որ գնաս, մի կարճ խոսքով,
Շուշի, Ղզլար, Բաթում, Իզդիր,
Կարս, Երևան, Ղազախ, Մոսկով,

Գորի, Գանձակ, Փիր, Ասխաբադ,
30 Բաբու, Նուխի, Թիֆլիս, Թելավ,
Ամեն տեղ էլ տերտերը վատ,
Ազգի գլխին դարձել է ցավ...

Եվ խեղճ ազգը շատ մտածեց,
Վերջը մի ճար գտա՞վ սըրան,—
35 Շատ հոգևոր դպրոց բացեց,
Մինչև անգամ՝ բնծայարան...

Բայց ահա մեր խելոքները
Հարց են դնում այսօր կրկին—
Խելքի՞ կըգա հայ տերտերը,
40 Եթե ուսում առնի կարգին:

Եվ շատ ճիշտ է այս կասկածը.
Թե ուսումը խելոքացներ,
Մի՞թե ուսում առած մարդը
Այս տեսակ բան կհարցըներ:

45 Այսպես մեր հին ցավը էլի
Մնաց ընդմիշտ անբուժելի,
Եվ հայ թերթը շատ տարի դեռ
Պիտի գրի՝ տերտեր, տերտեր...

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ «ՄԱԶԱՆԴԱ»

(Նվեր իմ բարեկամ Ղ. Աղայանցին)

Այսքան երազ, որ մենք հայերս
Հնդունակ ենք տեսնելու,
Պարզ է, որ շատ սազում էր մեզ
Լավ երազգիրք կազմելու:

5 Եվ գրքերից՝ միշտ հայ ազգը
Երազգիրքն է շատ հարգում,
Ինչպես կազմող տեր-հոր ազգը
Ցույց է տալիս Մըշակում:

Տեր-հայրն այնտեղ ասում է, որ
10 էլ չթողին երազգիրք.
Ամեն կողմից ուղարկում են
Շատ նամակներ ու խնդիրք...

Երազգիրքն է, ասում է նա,
Հայի ոսկի ընկերը...
Եվ սրանում կասկած չըկա—
15 Փաստ է ասում տերտերը:

Երազգիրքը չի կարելի
Տալ ապառիկ ոչ մի հատ...
(Ինչ ապառիկ, երբ մի բանի
Մուշտարի կա այսքան շատ):

20 Դեհ, իմ անգին Ասլան-Ապեր,
Արի թողնենք ամեն ձիրք.

էլ շրգրենք երգ ու վեպեր,
Շինենք մի լավ երազգիրք:

25 Ա՞խ, եթե մենք գեթ մի-մի հատ
Երազագիրք հորինենք,
Այնուհետև գրչով ապրող
Կարգին գրող կըլինենք:

30 Էլ չենք ծախիլ մեր գրքերը
Ութսունուհինգ տոկոսով,
Կոպեկ կոպեկ առնիլ փողը,
Այն էլ՝ կանխիկ միայն կիսով:

Տեր-հոր նման քսան տողից
Երկար մի ազդ կըգրենք,
35 Մինչև նոր տիպն ընթերցողից
Համբերություն կըխնդրենք...

Եվ մեր գործից երբ կըստանանք
Այսպես առատ վարձ ու փող,
Նոր կըտպենք ավելի թանկ,
40 Եվ ավելի մեծ ու ճոխ:

Իսկ երբ տանենք գրախանութ,
Էլ չենք կանգնիլ լուռ ու խեղճ.
— Հայի ոսկի ընկերն է սա.
Ոչ ապառիկ և ոչ գեղչ...

45 Ապրիս, տեր-հայր, ինչ լավ գիտես
Մեր հայ ազգի ճաշակը.
Թե չէ՝ մենակ պարծենալով
Զահլա տարավ Մըշակը:

ԱՅՆ ՕՐԻՑ

Այն օրից, ինչ որ նրան թաղեցին,
Այլևս խընդալ ես չեմ կարենում.
Բերկրանք, խնդություն իմ մեջ պաղեցին,
Միծաղս էլ երբեք սրտանց չի լինում,
5 Այն օրից, ինչ որ նրան թաղեցին:

Միտքս թռչում է միշտ այն կողմերը,
Ուր որ նա իջավ դալուկը դեմքին,
Դեպի հանգստյան այն սև բլուրը,
Դեպի հանդերձյալ աշխարհն անմեկին,
10 Միտքս թռչում է միշտ այն կողմերը:

ՎԱՅՐ ԸՆԿՆՈՂ ԱՍՏՂԵՐ

(Նմանություն)

— Հայրի՛կ, տե՛ս, տե՛ս, աստղը թռավ,
Անհետ կորավ երկընթից,
Ո՞վ էր արդյոք, որ զրկվեցավ
Կես գիշերին իր կյանքից:

5 — Ո՛հ, իմ դստրիկ, հանգիստ եղիր,
Մի հոգևոր հայր էր նա,
Գիշեր-ցերեկ մի հոգս ուներ,
Որ մեզանից փոռ ստանա:

10 Փարիսական իր գործերով
Աշխարհ խաբեց, զրկվեցրուց,
Այդ պատճառով աստված նրա
Աստղի լույսը խավարցուց:

Նա ամեն բան ծախեց փողով,
Ոտքեց ամեն սրբություն...

15 Այժմ այնտեղ ա՛հ ու դողով
Հաշիվ կըտա աստրծուն:

— Հայրի՛կ, տե՛ս, տե՛ս, մեկն էլ ընկավ,
Եվ չըթողեց ոչ մի գիծ,
Ասա, հայրիկ, էլ ո՞վ հանգավ

20 Ու պակասեց մեր կյանքից:

— Ո՛հ, իմ դստրիկ, խաղաղ մնա,
Կեղծավորի մի աստղ էր,

Տխո՛ւր գիշեր, տրտո՛ւմ գիշեր.
Վիշտս ու ես ենք արթուն մենակ
Եվ ուզում ենք մի լավ հիշել,
Թե ո՞րտեղից իրար գըտանք:

5 — Ասա՛, իմ վիշտ, իմ սև թախիծ,
Ա՛յ անբաժան կյանքիս ընկեր,
Գու ո՞ր օրից կամ ո՞րտեղից,
Ի՞նչ դեպքով ես ինձ հետ ընկել...

Ու գալի՛ս են սև-սև հուշեր...

10 Տըխո՛ւր գիշեր, տըրտո՛ւմ գիշեր...

Որ ձևացավ ամբողջ կյանքում
Առաքիլնի, ազգասեր:

25 Ամեն անգամ նա խնջույքում
Բախտ էր մաղթում խեղճերին,
Ազգի կենացն առաջարկում,
Արտասուքը աչքերին:

30 Բայց խեղճերը նրա ձեռքից
Գիշեր-ցերեկ հալածված,
Ազգին շեղավ նա կարեկից,
Ոչ ազգ գիտեր, ոչ աստված:

— Հայրի՛կ, տե՛ս, տե՛ս, աստղը թռավ,
Հետքից մի կարճ գիծ թողեց,
35 Աստղը թռավ դեպի Բաբու,
էլ մյուս անգամ չերևեց:

— Ո՛հ, իմ դստրիկ, հանգիստ եղիր,
Այն գործիչի մի աստղ էր,
Որ իր սրտում ծնված օրից
40 Զուներ անկեղծ գործի սեր:

Նա աղմբկեց, անուն հանեց,
Սանդուղք շինեց իր ազգին...
Եվ ողջ ծաղրեց, երբ ապրում էր
Գըրպանները լի ոսկին:

45 — Հայրի՛կ, տե՛ս, տե՛ս, մեկն էլ ընկավ,
Հետքից թողեց մի ծուռ գիծ,
Ասա, հայրիկ, էլ ո՞վ հանգավ,
Աստղը պակսեց երկընթից:

50 — Ո՛հ, իմ դստրիկ, մի՛ վրդովվիր,
Մի խըմբագրի աստղ էր այն,
Որ իր թերթը տըպագրում էր
Անձի համար միմիայն:

Նա՛ կուրացած իր՝ ցած կրքից՝
55 Հայհոյում էր անամոթ,
Եվ դորա տեղ միշտ իր ազգից
Պահանջում էր բաժանորդ:

Գրողները նորա թերթից
Հիշոցներով հալածված,
Զուներ մի տեղ մի թղթակից,
60 Որ չըլիներ վշտացած:

— Հայրի՛կ, հայրի՛կ, ինչ լավ եղավ՝
Այդ աստղերը վայր ընկան,
Հայրի՛կ, հայրի՛կ, այդպես մարդիկ
Մեր աշխարհքումն էլ չըկա՞ն:

65 — Ո՛հ, իմ դստրիկ, մի մասն են լուկ
Այդ աստղերը, որ ընկան,
Մեր երկնքում, գիտե՞ս արդյոք,
Որքան այդպես աստղեր կան:

ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆ ՊԵՐՃ ՊՈՒՈՇՅԱՆՑԻՆ
ԻՐ ՔԱՌԱՍՆԱՄՅԱԿԻՆ

Այնտեղ ծնված ու մեծացած,
Ուր դարեվոր վըշտերն հայի
Մանր ու մոռյլ կան լեռնացած,
Ինչպես Մասիսն այն վիթխարի:

5 Դու ընտրեցիր քեզ ուսուցիչ
Ազգի վերքերն ողբերգողին,
Քառսուն տարի ձեռքիդ գըրիչ,
Անցար, բռնած նորա ուղին:

10 Հայ գյուղացին ցավեր ուներ
Խեղդված իրան խուլ խրճիթում,
Այն ցավերին լեզու տըվիր
Ու խոսեցրիր ամեն սըրտում:

15 Այդ սրբազան գործի համար,
Այժմ ահա, ծեր օրերիդ,
Մենք գալիս ենք երախտապարտ
Պըսակ դընել ալիքներիդ:

20 Եվ թող ապրի անմահ փառքով,
Ով որ ցավը թույլ թըշվառի
Կարեկցության հզոր խոսքով
Դարձնում է ցավն իր աշխարհի:

ՕՐ. Մ.-ԻՆ

Նայում եմ քեզ... միտս է գալիս,
Որ տեսել եմ ուրիշ մի տեղ՝
Կապուտաշյա, թարմ ժպտալիս
Ու զարդարված այդպես շքեղ:

3 Հա՛... դու շէիր. այն քեզ նման
Մի ծաղիկ էր, որ ես տեսա...
Ես այն տեսա վա՛ղ—մի գարնան...
է՛հ, դո՛ւ ծաղկիր... թոռմել է նա...

ԱՓՍՈՂՍ...

կըսիր, սիրտըս երգ է ասում,
 նըվո՛ւմ, նըվո՛ւմ անդադար,
 կաց է լինում ու ակոսում
 ինչ որ չըկար... ինչ որ կար...

5 Ափսոսում է ինքը իրան,
 Այնպես կամա՛ց, այնքան խո՛ր...
 Ափսո՛ս, որ չես լըսում նըրան—
 իմ սև սըրտին սըգավոր:

ԿՏԱԿ

Գե գրի, տեր հայր: «Յանուն հօր և որդոյ...»
 (Այսպես անիրավ բա՛ն եք տեսել, տո.
 Կյանքս մաշելով փող դիզեմ այսքան,
 Հիմի իմ ձեռքով տամ սըրան-նըրա՛ն...
 5 Բայց դե ի՞նչ անեմ, հետս ո՞ւր տանեմ...
 Գոնե այս վերջին առուտուրն անեմ,
 Գուցե կաշառեմ աստժուն ու ազգիս,
 Սրանով փրկեմ անունս ու հոգիս...):
 Գե, գրի, տեր հայր: Ուշքս դեռ վրես,
 10 Կտակ եմ անում իմ ազգիս այսպես:

Ամենից առաջ ես իմ կըտակում
 իմ մեռած եղբոր որդոցն եմ գրկում.
 Կտակ եմ անում, որ նրանք երբեք
 Չուտեն իմ փողից և ոչ մի կոպեկ:
 15 Ձուր տեղը իմ դեմ դատ էին բացել,
 Քե իրանց բաժնին ես եմ տիրացել.
 Լավ էր, որ հագիվ պրծա կաշառով,
 Մարդիկ էլ տեսան՝ ընկել եմ շառով...

Գրի մեր ժամին մի հարյուր թուման,
 20 Հետն էլ այսպիսի մի անխախտ պայման,
 Որ եկեղեցու գավթում ինձ թողեն,
 Կնոջս համար էլ կողքիս տեղ թողեն,
 Տարին հինգ անգամ պատարագ անեն,
 Հոգիս անպատճառ դրախտը տանեն.
 25 Սրանից հետո հոգան ինձ վըրա,
 Հոյակապ արձան դնել մարմարյա,
 Ոսկի տառերով վըրան փորագրած,

Թե ազգիս համար ինչեր եմ արած:

- Վանքի գպրոցին գրի մի գումար,
30 Որ իմ անունով, իմ հոգու համար
Որդեգիր պահեն նըրա տոկոսով.
Ամեն տարի գան խմբով, հանդիսով,
Դամբանիս վրա գովք ու ճառ ասեն,
Ազգի մեծերի շարքում ինձ դասեն,
35 Պատկերս էլ կախեն դըպրոցի պատից,
Թեկուզ մի քիչ ցած մեր հայրապետից:
Ապա այն տունը (որ կեղծ թղթերով,
Հոգիս սեելով, սրտով ու զորով,
Իբրև պարտքի տեղ, առա այն խեղճից
40 Ու իրան լալով դուրս արի միջից...),
Իմ հոժար կամքով, իմ վերջի օրին
Այն էլ տալիս եմ մեր Մայր Աթոռին,
Որ Վեհափառը գըրի մի կոնդակ,
Անունս սփռի աշխարհ բովանդակ
45 Եվ ինձ օրհնանքի այնպես մի գիր տա,
Որ երկընթումն էլ աստված հավատա...

- Դրանից հետո մի գումար գըրի
Հօգուտ մեր ազգի խեղճ ու որբերի
Ընկերությանը բարեգործական,
50 Որ գլուխն անշարժ մնա հավիտյան,
Նըրա տոկոսը մեր մեծ տոներին
Բաժնեն (իմ զրկած) խեղճ ու որբերին,
Ամեն մեկին տան մի-մի աբասի,
Որ ուտի—հոգուս ողորմի ասի:

- 55 — Հապա, օրհնըված, տանու տերտերին
Ժամոց շն՞ս տալիս քո հոգու խերին.
Քանի վախտ ունես, այդ էլ ասա շուտ...
Ասա՝ տանըցիք տան լավ կողոպուտ,
Ոսկի սհաթըդ, նոր շորերըդ տան,
60 Որ հեշտ անց կենաս դուռն արքայության...

— Լավ, տեր հայր, այդ էլ քեզ եմ կտակում,
Որ ինձ միշտ հիշես քո պատարագում,
Դազաղիս վրա մի քարոզ ասես,
Թե ինչ հոգեսեր, մեծ մարդ էի ես...

- 65 Այս կտակն արավ հայ բարերարը
Ու մեռավ գնաց այն մյուս աշխարհը.
Միշտ երախտագետ մեր ազգը հայոց
Նրան հըռչակեց ազնիվ բարեգործ,
Իր ժամի գավթում թաղեց ու մարմար
70 Արձան կանգնեցրեց իր գործքին հարմար,
Վըրան էլ գրեց պերճ տապանագիր.
— Ո՛հ, վսեմ հոգի, դու խաղա՞ղ հանգիր.
Թեև դու մեռար, բայց միշտ քո հոգին
Հըսկում է բարձրից քո թըշվառ ազգին...
- 75 Բայց երբ որ գնաց այն մյուս աշխարհը
Եվ ուզեց մըտնել արդարոց շարը,
Հանեց օրհնանքի տարած պատճենը,
Տերն մեր կարդաց ու գըցեց դենը.
— Քո սիրտը հանիր, ասաց, հողեղեն,
80 Այնտեղ են գըված գործերըդ ամեն:
Եվ մարդու սիրտը կարդաց մեր տերը,
Ուր տըպված էին նըրա գործերը.
Կարդաց շա՛ր գործեր,—նաև կըտակը,
Եվ... իսկույն դրկեց դժոխքի տակը:

*
* *

Երնեկ թիթեո ես լինեի,
Անճոգ թիթեո գարունքի,
Ոչ ցավն ու վիշտն իմանայի,
Ոչ անջատումն այս կյանքի:

5 Բայց հեք թիթեո—ողջ օրն ահա
Ման է գալիս եղկելին,
Ոչ մի ծանոթ թըփի վըրա
էլ չի գտնում ընկերին:

Կոմբոլ Գոմանի «Գրատորի» 6.

ԿՈՐԱԾ ՑՆՈՐՔՆԵՐ

Հեծում է մըրրիկն իմ դալար հովտում,
Թոշնեւ ևն, թոռմել ծաղկունքն իմ սիրած,
Ջրմեռ է այնտեղ, ձրմեռ՝ իմ սըրտում,
Ու լալիս եմ ևս ծաղկունքս կորած:

5 Ծս ձեզ եմ լալիս, հոգուս ծաղիկներ,
է՛յ, իմ վաղուցվան սիրուն ցընորքներ,
Եկե՛ք, ետ եկեք, մի անգամ կըրկին
Կյանքով, բուրմունքով լըցրեք իմ հոգին:

Բերեք առաջվան աշխարքն ինձ համար—
10 Արևի շողեր, գարունքվա դալար,
Ջրերի կարկաշ, հավքերի երամ,—
Իմ հույսերն անհուն, իմ սերն անթառամ
Եվ իմ սիրուհին, որ միայն դուք գիտեք,
Եկե՛ք, ետ եկե՛ք:

15 Ձեզ ո՞վ հալածեց, ո՞ր դաժան քամին,
Ո՞ր շար թըշնամին—
Շընչում է մըրրիկն իմ անուշ հովտում.
Թոշնեւ ևն վաղուց ծաղկունքն իմ սիրած.
Ջրմեռ է այնտեղ, ձրմեռ՝ իմ սըրտում,
20 Մաղիկ ու ցընորք—բոլորը կորած...

*
* *

Մութ ու խավար իմ հայրենիք,
Անլույս գիշեր, լուռ ու տրտում...
Միտքս այնտեղ, ինչպես շրջիկ,
Պրտըտում է ու պրտըտում...

5 Պրտըտում է լուռ, անտերունչ,
Տխուր, մամոռտ շիրմաց վերա,
Ավեր, անտեր հյուղերի շուրջ,
Ուր լույս չըկա, ուր ձայն չըկա...

10 Ու ետ դառնում կրկին մոլոր,
Հուսակտուր ու գլխակոր
Թաքչում դարձյալ սրտիս խորքում՝
Իր հին ծանոթ ավերակում:

ՕՋԱՆԻ ԵՐԳԸ

Քեֆ անենք, տղերք—այս պետք է մնա.
Ապրենք պարերով, խաղով ու թառով,
Կյանքներս թող միշտ այսպես անց կենա,
Թեկուզ և պակաս մի քանի տարով:

5 Գնանք մեր շահել սըրտի ետևից,
Ուր կուզե տանի—մին է մեզ համար.
Նա էլ մեզ նրման հոգնել է ցավից,
Ուզում է հարբել մոյի, խելագար:

10 Իդեալներ ունենք—փակած պաղվալում,
Ո՞վ գիտի՝ այն էլ մըկները կերան,
Հույսեր ունեինք, տենչեր ունեինք—
Իրար ետևից մաշվեցին կորան:

15 Էլ ընչի՞ հսկենք, ընչի՞ց վախենանք,
Ամեն բան անցավ իզուր, անկատար,
Գոնե մեր սըրտի ետևից գնանք,
Նա էլ մեզ նման այս կյանքում օտար...

20 Զարկեցեք թառին, թող գինին հոսի,
Պատերը դողան մեր ծափ-ծիծաղից,
Թող դըրսից նայող հիմարը ասի—
20 Այս մարդիկ շունեն ո՛չ խելք, ո՛չ թախիծ:

*
* *

— Ինչո՞ւ էդպէս ինձ մոռացար,—
Ասավ աղջիկն ինձ մի օր:
— Ինչո՞ւ էդպէս մեզ մոռացար,—
Գանգատվեցին սար ու ձոր:

5 — Ո՛հ, մի՛ հարցնեք, հին ընկերներ,
Ինչու էլ չեմ երգում ձեզ.
Շատ եմ փոխվել էն օրից վեր.
էնպէս մի ցա՛վ ունեմ ես...

— Ի՞նչ է ցավըդ, մի ճար անենք,—
10 Ասավ աղջիկն անձնըվեր.
— Ի՞նչ է ցավըդ, տո՛ւր մենք տանենք,—
Ասին սարերն ու ձորեր:

— Ո՛հ, չէ, սիրո՞ւն, էլ ոչ մի սեր
ճար չի անիլ իմ սրբտին,
15 Դուք էլ, անուշ սար ու ձորեր,
Չեք դիմանա էս դարդին:

*
* *

Ի՛նչպէս սրտալի, ի՛նչպէս կաթոգին
Սիրեցի նորա հասակը նոճի,
Հայացքը հպարտ, շրթունքը նըրբին...
Ի՛նչպէս սիրեցի, ո՛րքան տանջվեցի:

5 Բայց, ա՛խ, դավեցին շուրթերն իմ սիրած,
Ժպտացին աչքերն այնպե՛ս նննգավոր...
Եվ գեղն երկնային արդեն վաճառված,
Եվ եղծված, պղծված թովչանքը բոլոր:

Ա՛խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ անշունչ, կենսազուրկ,
10 Շուրթերը կարկամ, աչքերը անթարթ
Մի անդրի շէր նա, քարեղեն մի կուռք,
Անվերջ գեղեցիկ, հավիտյան հպարտ...

ԴԱՐԱՄԻՋԻ ԺԱՄԻՆ
XIX—XX

- Ինչպես երկու ահեղ սարեր՝
Պատում են մեզ երկու դարեր—
Մեկի ետև՝ հեքիաթ հին-հին,
Մյուսի ետև՝ լուռ ու մըթին,
5 Եվ մենք նրանց նեղ արանքում
լաց ենք լինում, սիրում, խընդում...
Ավա՛ղ, կանցնեն սեր, խինդ ու լաց,
Եվ խղճալի աճյուն կտրած,
Մեզ կըփակեն երկու դարեր,
10 Ինչպես երկու ահեղ սարեր:

ՌՈՒՍԵՍԻՆ

- «Սիրտդ է հիվանդ, պետք է բուժել
Խաղաղ ծոցում բնության...»
Գըտար, ընկեր, ու ճիշտ այդպես
Հիվանդ է նա անպայման:
- 5 Նրա ձայնը դու լըսեցիր
Ու խոսեցիր սրրտագետ,
Բայց ես, անփույթ, անուշադիր,
Միշտ կըռվել եմ նըրա հետ:
- Քարշ եմ տըվել նըրան անկամ
10 Հազար ճամփա, հազար տուն,
Միծաղել եմ հազար անգամ,
Երբ լալիս էր նա թաքուն:
- Զըսպել եմ ես նըրան իմ մեջ
Խալխի խոսքով ու շափով,
15 Ճընշել եմ ես նըրան անվերջ
Կյանքի ամեն տազնապով:
- Ու, վերջապես, հոգնել է նա,
Եվ լըսում ես դու նըրան,
Լուռ հանգիստ է ուզում հիմա,
20 Նույնիսկ թեկուզ գերեզման:

*
* *

Կգան, կանցնեն շատ-շատ ամիս ու տարի
Ձի մամուտիլ գերեզմանը այդ քարի,
Եվ տանջալի նորա խաչը սրբազան,
Նորա անուն՝ միշտ կմնան անսասան:

Հ. Ղ. ԱԼԻԾԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (Կազմված ու Ալիշանի գրվածքներից)

- Բնակետն վաղուց հասել էր աշուն,
Ցամքած տերևուկն ըսպասեր հովուն,
Թե երբ ՚ի լերաց ծոցում փրչե խոր,
Ջրգե անկրսկիծ ի մահուն սև ձոր,
5 Այլ ես շանթահար ապշիմ վըշտակոծ,
Թե ինչպե՛ս ընկավ նահապետն հայոց,
Ըահու սև թախիծն երկիրն հայրենյաց,
Հոգին ձգելով երկինս—առ աստված:
- Ու յաշխարհն ամեն թեև անցուգնաց,
10 Մեր նահապետն այլ տի գնար հոգնած,
Բայց, ավա՛ղ, որ մեր լեռներն աննըման
Իրենց շայիրին շատուն գերեզման,
Ու օտար լեռներ, անծանոթ հովտին
Մընաց՝ հայրենյաց անձուկն իր սըրտին.
- 15 — Ո՛հ, լերունք ծաղկած, ո՛հ, ջուրք
ծիծաղկոտ,
Ջանուշիկ հովերդ ՚ի յիս ածեք մոտ.
Հողմո՛ւնք անուշիկք, եկեք մոտ ՚ի յիս,
Երգս ու շունչս առեք, տարեք ՚ի Մասիս:
- Շարժի՛ր, դե՛հ շարժիր, ավագրդ Մասիս,
20 Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս,
Ահա շունչ ետ քեզ նահապետն հայոց,
Հուր ետ հողեղեն ու հոգին հուր-բոց.
Շնչե, հա՛, շնչե ծըխիկ ծիրանի,
Որ քո զավակաց հուր նըշան ըլնի...

- 25 Դուք այլ շարժեցեք, մանկըտիք Հայկա,
 Ի եզրը հողուն կօրհնեն ձեզ ահա.
 — Պինդ կացեք, աստված ցողն 'ի վերեն,
 Սըլիք ու ծաղկիք, քանց վարդն 'ի թփին,
 Մի՛ մոռանաք բընիկ աշխարհքն հայոց
- 30 Ու նահապետին ասացեք հոգոց:

ԱՍՏՕՈՒ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ

- Այժմ ես կրգամ, ասում է աստված,
 Ոգնել աղքատին իր ծանրը կըսվում.
 Ձեռն թողնի նրան հավիտյան լըքված,
 Եւ ինձ ապավեն կանչեց նեղ օրում:
- 5 Վա՛յ ձեզ, հրդոհներ, որ իր խըրճիթում
 Կացացրիք իւղճին, այրուն ու որբին,
 Ու վեհ, անպատիճ՝ ասիք ձեր սըրտում—
 Ո՞վ է վերևից նայում մեր ճամփին:
- 10 Մի՞թե կարծում եք՝ չէր տեսնում, լըսում,
 Եւ, որ ստեղծեց և աչք, և ականջ.
 Մի՞թե կարծում եք՝ ուժն էր պակասում,
 Եթե համբերեց դատելուց առաջ:
- 15 Իմ աչքերն անթարթ ձեր ճամփի վըրա—
 Հըսկել էմ անրուն և ձեր գործերին,
 Էլ չեմ դանդաղիլ—գալիս էմ ահա,
 Ե՛ս, Տեր զորությանց—և հուրն իմ ձեռին:
- 20 Եւ հուր էմ ձրգում ճընշվածի հոգին—
 Նորա համարձակ լեզվով ձեզ դատեմ,
 Եւ ուժ էմ տալիս աղքատի բազկին,
 Նորա թիկունքին՝ դալիս էմ ձեր դեմ:

Դու քո ճամփե՛ն գրնա, քույրի՛կ,
եվ թող լինի նա պայծառ:
Ինձ մի՛ ժրպտա, ինձ մի՛ սիրիր,
ես ընկեր չեմ քեզ համար:

5 Ելած կյանքի ամեն ճամփից,
Կարոտներով անմեկին,
Ագահ, անվերջ ու անհանգիստ
Թափառում է իմ հոգին:

Մի ձեռք շրկա, մի գիրկ շրկա՝
10 Պահի նրբան իրեն մեջ,
Խենթ, խելագար գրնում է նա
Ձրգտումներովն իր անվերջ:

Եվ ո՛վ գիտի՝ դեռես անմեղ
Քանի հոգի կըտանջի,
15 Եվ ո՛վ գիտի՝ ինչ մո՛ւթ, աճե՛ղ
Անապատում կըհանգչի...

Դու քո ճամփե՛ն գրնա, քույրի՛կ,
Եվ երբ լինենք մենք հեռու,
Աղոթք արա, որ մյուս անգամ
20 Ձըհանդիպենք իրարու:

ՏՐՏՈՒՆՁ

Օրերս անպըտուզ, տխուր, ձանձրալի,
Ու գնում եմ ես ունայն տըրտունջով
Իմ սիրած մարդկանց, իմ լավ հույսերի
Կերեղմանների շարքերի միջով:

5 Թաղել եմ նրբանց: Տխուր է ճամփան:
Եվ իմ հայրենի աշխարհում օտար,
Օտար ու մենակ անցվորի նրման,
Որ շունի ընկեր, ոչ տեղ ու դադար:

Օտար են շուրջըդ ու շեն հասկանում
10 Ոմանք քո վիշտը, ոմանք քո լեզուն,
Անտարբեր գալիք երջանիկ օրին,
Ձրգիտեն նրբա կարոտը անբուն...

Ձընչի՛ն մարդուկներ, լըրբորեն հանգիստ,
Անսիրտ, փոքրոգի, գըծծի ու կոպիտ:
15 Մեռնում են, մարում նրբանց հայացքից
Ե՛վ հոգու ձրգտում, և՛ սըրտի ժրպիտ:

Էլ ո՞ւմ առաջին սիրտըդ բաց անես,
Ո՞ւմ համար երգես սըրտալի երգեր,
Ո՞ր շըքին սիրես, կյանքըդ նվիրես,
20 Էլ ի՞նչպես ապրես անսեր, անընկեր...

Եվ օրերս այսպես տըխուր, ձանձրալի,
Ու գրնում եմ ես ունայն տըրտունջով
Իմ սիրած մարդկանց, իմ լավ հույսերի
Կերեղմանների շարքերի միջով:

ԸՆԿԵՐԻՍ

Իմ վեճ տենչերի, շքեմաղ վըշտերի,
վառ երազների մըտերիմ ընկեր,
Դու էլ ինձ նըման պանդուխտ ու գերի,
Անգուսպ կարոտով ձրգտում ես միշտ վեր:

5 Այնտեղ, մեր շոգու սուրբ հայրենիքում,
հաղաղ օրերի պայծառ լույսի տակ
Ապրում է սերը, ժրպիտը ծաղկում,
Ուրախ երգերը թընդում ներդաշնակ...

Բայց, ա՛խ, նա այնքան, այնքա՛ն է հեռու,
10 Ու՛ մինչև այնտեղ կը հասնենք մենք դեռ,
Այնքա՛ն ենք լալու, այնքա՛ն տանջվելու,
Իմ տանջանքների մըտերի՛մ ընկեր:

Նըստած եմ տըխուր, մենակ մի ժայռի:
Կանչում եմ հուշերն անցած օրերի,
Փընտրում եմ նըրա պատկերը կարոտ
Իմ մըտքո՛ւմ... ինձ մո՛տ...

5 Եվ ահա գըվարթ ծիծաղը հընչում...
Ցոլում են աչքերն... ըզգեստը շըրշում...
Լըսվում են արագ քայլերը ծանոթ...
Իմ շո՛ւրջը... ինձ մո՛տ...

Բայց, ա՛խ, միմիայն չի գալիս կըրկին
10 Իմ էն լիասիրտ հըրճվանքը նախկին...
Ու նըստած եմ ես ժայռին նորից նոր
Տըխո՛ւր, գըլիսակոր:

ՀԱՅՈՑ ՎԻՇՏԸ

Հայոց վիշտը անհուն մի ծով,
Խավար մի ծով ահագին,
էն սև ծովում տառապելով,
Լող է տալիս իմ հոգին:

5 Մերթ դայրացկոտ ծառս է լինում
Մինչև երկինք կապուտակ.
Ու մերթ հոգնած սուզվում, իջնում
Դեպի խորքերն անհատակ:

Ոչ հատակն է գտնում անվերջ
10 Ու ոչ հասնում երկնքին...
Հայոց վշտի մեծ ծովի մեջ
Տառապում է իմ հոգին:

ՄԵՐ ՈՒՒՏԸ

Մենք ուխտ ունենք՝ միշտ դեպի լույս.
Ու գրնում ենք մեր ճամփով,
Մըրրիկներով պատած անհույս,
Սև խավարով, մութ ամպով:

5 Մենք անցել ենք արյան ծովեր,
Սուր ենք տեսել ու կըրակ,
Մեր ճակատը դեմ ենք արել
Մըրրիկներին հակառակ:

Ու թեպետև պատառ-կատառ
10 Մեր դըրոշը սրբազան,
Ու մենք շունենք տեղ ու դադար-
Երկրից երկիր ցիրուցան,

Բայց գրնում ենք մենք անվեհեր
Ջարկերի տակ շար բախտի,
15 Մեր աչքերը միշտ դեպի վեր՝
Դեպի լույսը մեր ուխտի:

Եվ կյանքի հաճույքն, և կընոջ սերը
Հնկան իմ սրբոհից։

- 25 Ես էլ վիրավոր գընում եմ փախած՝
Անհայտ օրերի խավարի ընդդեմ,
Ամենքից զրզված, ամենքին թողած,
Քեզ էլ կը թողնեմ...

* *

Պանդուխտ եմ, քույրի՛կ, մանուկ օրերից-
Գընում եմ դեպի մի անհայտ երկիր՝
Կըտրված կյանքի ամեն կապերից,
Մենակ, տարագիր:

- 5 Հալածում են ինձ անցած օրերը,
Ներկա ժամերը հանգիստ չեն տալի,
Հոգնած են վաղուց իմ թույլ ոտները,
Ու սիրտս ավելի:

- Բայց գընում եմ ես հալածված նորից,
10 Ամեն վայելքից ու բախտից հեռու,
Նույնիսկ հայրենի հողից ու ջրից,
Ինչպես եղչերու:

- Եվ դու հանդիպած իմ դըժար ճամփում,
Ասում ես՝ արդեն բախտավոր եմ ես.
15 Իզուր եմ փախչում, իզուր գանգատվում
Ու տանջվում այսպե՛ս...

- Ո՛վ դու միամիտ: Բայց երկինք վըկա,
Չեմ եղել երբեք ես այդքան ըստոր,
Որ կարենայի այս դաժան բանտում
20 Լինել բախտավոր:

Չեմ եղել, քույրիկ. բոլոր օրերը
Տառապանք բերին, կորուստ ու կըսկիծ,

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ՄԵՌԵԼԸ

Ուր որ կանգնում, նըստում եմ ես,
Ամենուրեք, անմեկին,
Աչքիս առջև դըրած է միշտ
Մի լուռ դագաղ թանկագին:

5 Օ՛, մի՛ հարցնեք՝ էն դագաղում
Ո՞ւմն է դալուկ էն դիակ,
Կամ թե ինչու ես շեմ թաղում
Նըրան ընդմիշտ հողի տակ:

10 Ոչ, շեմ կարող ես հավատալ,
Թե մեռած է նա հավետ,
Թե նա գընաց, էլ ետ չի գալ,
Թե նա շըկա էլ ինձ հետ...

Եվ ուր կանգնում, նըստում եմ ես՝
Նա մի՛շտ աչքիս առաջին...
15 Ու երբ խոսում, ժըպտում եմ ձեզ՝
Ըսպասում է իմ հոգին...

Ըսպասում է ամեն վայրկյան,
Թե ուր որ է՝ հիմի նա
Պիտի շընչի ու մանկական
20 Իր աչքերը ինձ բանա...

ՄԵՐ ՆԱԽՈՐԴՆԵՐԻՆ

Երանի՛ էր ձեզ, գովված երգիչներ,
Դուք երգում էիք վաղ առավոտյան,
Երբոր երազներն ապրում էին դեռ,
Ոսկի երազներն հայի փըրկության:

5 Ձեր թարմ երգերում կար մի հայրենիք,
Խրո՛խտ, վեհապա՛նծ, թեպետև գերի,
Եվ ձեր քընարի ձայներն երջանիկ՝
Լիքը հըրճվանքով գալոց օրերի:

Ա՛խ, նա հոշոտվեց մեր աչքի առջև
10 Եվ մեր ըզգայուն սըրտերն իրեն հետ,
Ոսկի երազներ՝ միրածի նըման՝
Մեր անապատում շըբացան անհետ:

Եվ մենք խորտակված մեր կյանքի ծեղից,
Անհույս ու դալուկ, ճակատներըս ցած,
15 Ընկնում է քընար մեր մատաղ ձեռքից,
Ընկնում են սըրտից և՛ երգ, և՛ աստված:

ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Մեր ճամփեն խավար, մեր ճամփեն գիշեր,
Ու մենք անհատնում
էն անլույս մըթնում
երկա՛ր դարերով գընում ենք դեպ վեր
7 Հայոց լեռներում,
Գրծար լեռներում:

Տանում ենք հնուց մեր գանձերն անգին,
Մեր գանձերը ծով,
Ինչ որ դարերով
10 երկնել է, ծընել մեր խորունկ հոգին
Հայոց լեռներում,
Բարձրը լեռներում:

Բայց քանի անգամ շեկ անապատի
Օրդուները սև
15 Իրարու կտև
եկա՛ն, գարկեցին մեր քարվանն ազնիվ
Հայոց լեռներում,
Արնոտ լեռներում:

Ու մեր քարվանը շրփոթ, սոսկահար,
20 Թալանված, ջարդված
Ու հատված-հատված
Տանում է իրեն վերքերն անհամար
Հայոց լեռներում,
Սուգի լեռներում:

25 Ու մեր աչքերը նայում են կարոտ
Հեռու աստղերին,
Երկրնքի ծերին,
Թե երբ կրբացվի պայծառ ասավոտ
Հայոց լեռներում,
30 Կանաչ լեռներում:

Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վրրա
 Անցնում օրերն, անո՛ւշ անո՛ւշ,
 Անըրջային, թեթևասա՛ւ,
 Ամպ ու հովերն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

5 Ա՛նտ բացվեց թարմ տափոտ,
 Վարդ է թափում ստրին-բարին,
 Շաղ են շողում ծաղիկ ու խոտ,
 Շընչում բուրմունք եղևմային:

10 Ա՛խ, ի՛նչ հեշտ են սարի վրրա
 Սահում ժամերն անո՛ւշ, տնո՛ւշ,
 Շըվին փրչեց հովիվն ա՛նա--
 Աղջիկն ու սերն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆԸ Նախերգանք

Այստեղ, անցվոր էս աշխարհում
 Խարխափելով ապիկար,
 Հուր հավատով քեզ ենք փարում,
 Հո՛ւյս երկնային, լույս անմար:

5 Եթե մեր կյանքն է ինչ ունենք
 Պատրանք են ողջ անցավոր,
 Պատրանքներից վրսեմն ես դու
 Եվ ըստփանք մեծազոր:

10 Իսկ թե ունես մարդուն անհայտ
 Անհաս խորհուրդ հաստատուն,
 Ողջո՛ւյն, անմահ դու ճառագայթ,
 Որ շողում ես մեր հոգուն:

15 Լուսավորի՛ր մեր մութ ճամփան
 Դեպի աշխարհն երջանիկ,
 Ուր փոխվել են և այժմ կամ
 Մեր սիրելիք, մեկ նախնիք:

20 Գուցե նրբանց հավերժացած
 Հայացքն ես դու կենդանի,
 Որ ժրպտում ես տրգետներիս
 Անճառ ծոցից անհունի:

*
*
**
*
*

Այստեղ մի վսեմ խորհուրդ է ապրում՝
 Մանր վեհությամբ իշած երկնքից,
 Այստեղ սրբազան մի շունչ է բուրում,
 Որ վեր է տանում մեզ այս աշխարհքից:

5 Մի շունչ, մի խորհուրդ, մեծ, հըրաշալի,
 Խառնրված հայոց մեր խորունկ հոգուն,
 Եվ որքան դարեր, դարեր են գալի,
 Մենք միշտ հավատով, մենք միշտ աննկուն:

Մենք փառքեր ունենք թաղված հողի տակ,
 Մենք հույսեր ունենք պահված մեր երկրում.
 Մի՞թե հավիտյան կողբանք ավերակ,
 Մի՞թե հավիտյան կըմնանք տրտում:

Փետուրդ արավ ողջ դար ու փոս
էն շար աղվեսն, ագին ծաղիկ:

25 Աղվե՛ս, աղվե՛ս, փոքրիկ գազան,
Ոտներըդ կարճ ու խիստ վազան,
Շըներն ամեն քեզ շըհասան,
Ճարպիկ աղվես, ագին ծաղիկ:

ԱՂՎԵՍԸ

Աղվեսն եկավ բարձր սարից,
Հարցմունք արավ լիքը թառից.
Մեծ խորոզ է հարկավոր ինձ.
Քաղցած աղվեսն, ագին ծաղիկ:

5 Աղվեսն հագել քուրքը դեղին,
Պըտուտ կուզա շուրջը գեղին.
Ջուր կըտըրվեց տատիս լեղին.
Դեղին աղվեսն, ագին ծաղիկ:

10 Աղվեսն ասավ պառավ տատին.
«Մըտիկ շեմ տա ձեռիդ փետին,
Կարոտել եմ թըմփլիկ ճուտին».
Անվախ աղվեսն, ագին ծաղիկ:

15 Աղվեսն եկել, նստել դեզին,
Երկար ագին ծըռել վըզին,
Աչք է ձըգել մեր խորոզին...
էն գող աղվեսն, ագին ծաղիկ:

20 Մին էլ կանչեց տատըս պառավ.
Ամա՛ն, հասե՛ք, տարա՛վ, կերա՛վ...
Գըլխիս էս ի՞նչ փորձանք բերավ
Անտեր աղվեսն, ագին ծաղիկ:

Ա՛յ իմ խորոզ, կարմիր խորոզ,
Ման կու գայիր գողոզ-գողոզ.

ԿԱՔԱՎԻ ԳՈՎՔԸ

- Արև բացվեց թուխ ամպերեն,
 Կաքավ թըռավ կանաչ սարեն,
 Կանաչ սարեն՝ սարի ծերեն,
 Բարև բերավ ծաղիկներեն.
- 5 Սիրունի՛կ, սիրունի՛կ,
 նախշուն կաքավիկ:
- Քո բուն հյուսած ծաղիկներով՝
 Շուշան, նարգիզ, նունուֆարով,
 Քո տեղ լըցված ցող ու շաղով.
- 10 Քընես, կելնես երգ ու տաղով.
 Սիրունի՛կ, սիրունի՛կ,
 նախշուն կաքավիկ:
- Քո թև փափուկ ու խատուտիկ,
 Պըստի կըտուց, կարմիր տոտիկ,
- 15 Կարմիր-կարմիր տոտիկներով,
 Կըշորորաս ճուտիկներով.
 Սիրունի՛կ, սիրունի՛կ,
 նախշուն կաքավիկ:
- Երբ կըկանգնես մամոտ քարին,
 Սաղմոս կասես ծաղիկներին,
 Սարեր ձորեր զըվարթ կանես,
 Դարդի ծովեն սիրտ կըհանես.
- 20 Սիրունի՛կ, սիրունի՛կ,
 նախշուն կաքավիկ:

- Ժամանակն անվերջ, տիեզերքն անհուն,
 Ու նրանց միջում հավիտյան սիրուն.
 Կյանքը հարաշարժ հոսանք է վարար...
 նորանոր ուժեր ճնշում են իրար,
- 5 Ելնում են թափով,
 Իջնում տազնապով
 Ու կենդան, կայտառ,
 Միշտ նոր ձևի մեջ,
 Անդու, անդադար
- 10 Հոսում են անվերջ...
 էն լայն հոսանքի, մեծ աղմուկի տակ
 Հավիտյան անշարժ, համր ու անգիտակ,
 Անտարբեր էն տաք, եռուն պայքարին,
 Անցնող օրերին, ապրող աշխարհին՝
- 15 Հգորն ու տկար
 Ընդմիշտ հավասար,
 Անխտիր հավում
 Մեծ հանգըստի մեջ,
 Հավում են, ձուլվում,
 Հանգչում են անվերջ...
- 20

ԸՆՏՐՅԱԼԸ

Հոգու սրբազան կրրակով վառված
Իջնում էր Մովսես լերան գագաթից,
Իջնում էր ահեղ պատգամներն առած,
Շրղթայից հանող աստուծո մոտից:

5 Եվ մինչ կանխատես աչքովն իր հոգու
Տեսնում էր գալոցն իր ժողովրդի,
Եվ մինչ հրճվում էր... ահա ներքևից
Ձայներ բարկության ու խառն աղմուկի...

10 Ու տեսավ Մովսես լերան բարձունքից,
Ժողովուրդն էնտեղ ներքև, հովիտում
Աստված է շինել ոսկուց, արծաթից,
Պարում է շուրջը ու հարբած գոռում.

15 «Ինչո՞ւ մեզ բերավ Մովսես անապատ,
Լի Եգիպտոսից ինչո՞ւ հանեց մեզ...
Ո՞ւր է մեր սրխտորն ու սոխը առատ...
էնտեղ հանգիստ էր ու լիքն էր էնպե՛ս...»

20 Գոռում է էսպես ու հարբած պարում:
Ու... սուրբ Սինայի մրռայլ ամպերում
Կանգնեց մարգարեն, նայեց դեպի վեր.
«Մի՞թե այս ամբոխն իմ եղբայրն է, տե՛ր...

Լսում եմ ձայնը լեռների գլխին,
Մովեր եմ պատում, անցնում անապատ,
Հըրեղեն սյունով տանում իր ուղին,
Նա մի՛շտ կասկածոտ, նա մի՛շտ հուսահատ...

25 Տանջանքի միջից նրկատում եմ ես
Երկիրն ավետյաց հեռո՞ւ մըշուշում,
Իսկ նա փոքրոգի, կույր ու կարճատես,
Գերության սըխտորն ու սոխն է հիշում...

30 Եվ երբ ամպերում խոսում եմ քեզ հետ,
Քեզնից փրկության պատգամ եմ բերում,
Նա այնտեղ ցածում մոլի՜, անհեթեթ
Ոսկի է պաշտում ու հարբած պարում...

35 Ինչո՞ւ են, աստվա՛ծ, քո վեհ պատգամներ,
Իմ տանջանքն ինչո՞ւ...» Գոչեց զայրացած,
Ու մեծ խորհուրդի քարյա տախտակներ
Ժայռերի գըլխից թողեց դեպի ցած...

40 Բայց... մյուս առավոտ, երբ որ դեռ քընած,
Հանգչում էր ամբոխն աղմուկից հոգնած,
Իր ցուպը ձեռքին բարձրանում էր նա
Գարծյալ միայնակ վե՛ր՝ դեպի Սինա:

ԱՇՆԱՆ ՎԵՐՁԸ

Սարի լանջին,

Մեզի միջում

հոխոջում է

Ու տըրտընջում

5 Զուրը բարակ,

Զուրը տըխուր.

— Վաշ-վի՛շ, վաշ-վի՛շ,

Ո՞ւր կորան, ո՞ւր,

Տերև ու խոտ,

10 Վարդը շաղոտ,

Սարվորն ուրախ,

Սըրինգ ու խաղ:

Շուրջըս դատարկ,

Շուրջըս տըխուր...

15 Վաշ-վի՛շ, վաշ-վի՛շ,

Ո՞ւր կորան, ո՞ւր:

ԿՈՒՅՐ ԱԾՈՒՂԸ

Կույր աշուղը մի տան բակում

Եկել նստել՝ երգ է երգում.

Երգում է ու սազին տալի

էնպես տխուր ու սրտալի.

5 «է՛յ, պարոններ, երնե՛կ նրան,

Ով տեսնում է ամեն օր

Կապույտ կամար, արևի լույս

Ու երեսը իրեն մոր»:

Երգում է ու սազին տալի

10 Տխուր-տխուր ու սրտալի:

ԱՄՊՆ ՈՒ ՍԱՐԸ

Ամպը եկավ նստեց սարին,
նստեց սարի սուր կատարին:
— Լըսի՛, պապի՛, ասավ նրան,
լավ օրերըդ անցան, կորան.

5 հիստ սոսկալի
Ցուրտ է գալի:

Ասավ, գնաց:

Սարը կամաց

Մտավ սիպտակ

10 Վերմակի տակ:

ԼՈՒՍԱԲԱՑԻՆ

(Ժողովրդական)

— Մուղրուղո՛ւ.

Աբլորը զիւ կանչեց թառին.

— Ճի՛կ-ճի՛կ, ճի՛կ-ճի՛կ,

Զարթնեց մթնում ծիտը ծառին:

5 Մուղրուղո՛ւ.

Խոսեց ծեգին երկրորդ բերան.

— Հո-հո՛, հո-հո՛,

Նախիրն արդեն հանդը տարան:

— Մուղրուղո՛ւ.

10 Լույսը բացվեց երրորդ կանչին.

— Վո՛ւյ-վո՛ւյ-վո՛ւյ-վո՛ւյ,

նստեց նանը տեղի միջին:

ՓԻՍՈՆ

Փխտոն, փխտոն մլավան,
Թավրիզ թողեց, փախավ վան,
Լեզուն թաթխան, երկար պոչ,
Ինչ որ ուզեց, ասին՝ ո՛չ:

Ճ Փխտոն գնաց գողեգող,
Փորը դատարկ, սիրտը դող,
Դունչը մեկնեց կովկիթին,
Շերեփն իջավ ճակատին:

ՈՒՐԱԳ ՈՒ ՍՂՈՑ

Մի՛ լինի ուրագի պես,
Միշտ դեպի քեզ, միշտ դեպի քեզ,
Այլ եղիր սղոցի պես,
Մին դեպի քեզ, մին դեպի մեզ:

ԿԱՆԱՆՉ ԱԽՊԵՐ

է՛յ կանանչ ախպեր,
է՛յ ճանանչ ախպեր,
Արի՛, քեզ հետ բե՛ր
Արևի շողեր.

5 Բեր անուշահոտ
Միլ, ծաղիկ ու խոտ,
Կարկաշուն վըտակ,
Երկինք կապուտակ,
Խատուտիկ հավքեր.

10 Զրընգան երգեր,
Գառների մայուն,
Խաղ, ուրախություն.
է՛յ կանանչ ախպեր,
է՛յ ճանանչ ախպեր.

ԾՈՒՅԼ ԱՂՋԻԿԸ

Բանն ի՞նչ կանեմ՝ կեղտոտ է,
Բամբակը կորիզոտ է,
Մետաքս պիտի, որ մանեմ,
Մաստակ պիտի որ ծամեմ,
5 Կտերը տիտիկ անեմ,
Անցնողին մըտիկ անեմ,
Ուտեմ, խմեմ,
Մթնի քնեմ:

ԿՌՈՒՆԿՆԵՐ

Կը՛ռ կը՛ռ, կըռկըռան.
Կոունկները հա՛ թռան.
Կոունկների թևի տակ
Նկավ գարուն մեր դռան:

ԱՐԱԳԻԼ

(ժողովրդական)

Արագի՛լ, բարով եկար,
Հա՛յ, արագի՛լ, բարով եկար.
Դու մեզ գարնան նշան բերիր,
Մեր սրտերը ուրախ արիր:

5 Արագի՛լ, երբ գընացիր,
Դու մեզանից երբ գընացիր,
Հա՛ փըշեցին բուֆ ու բորան,
Սաղիկները ամեն տարան:

10 Արագի՛լ, բարով եկար,
Հա՛յ, արագի՛լ, բարով եկար.
Բունըդ շինիր էն հին ծառին
Մեզ մոտ մնա ամբողջ տարին:

ԳՈՒԹԱՆ

Լուսը լուսացավ,
Բարին շատացավ.
Վաղ լուսաբացին
Գութան լրծեցին.

5 Հորովել հո՛...

Գութանը լարած,
Հոտաղը շարած,
Մաճկալը մաճին,
Ջեռը ականջին.

10 Հորովել հո՛...

Գութան ջան, վարի՛,
Ակոսը շարի՛.
Թափ տուր, թե արա,
Շուռ տուր, սե արա.

15 Հորովել հո՛...

Ցանենք, արտ անենք,
Հնձենք, տուն տանենք,
Ունենանք շատ հաց.
Օրհնյալ է աստված.

20 Հորովել հո՛...

ԾԻՏԸ

Հուռին գնաց բանջարի,
Բանջար շեղավ՝ խոտ եղավ,
Խոտի տակին ծիտ եղավ,
• Ծըլվըլալեն դուրս թռավ:

5 Ծիտը թռավ գերանին,
Կանաչ խոտը բերանին:

ՈՒՂՈՒՆՔ

- Գարունը եկավ ամպերով,
Ամպերը եկան անձրևով.
Անձրևը տանեմ արտին տամ,
Արտը ինձ ցորեն տա.
- 5 Յորենը տանեմ ջաղացին տամ,
Ջաղացը ինձ ալյուր տա.
Ալյուրը տանեմ տաշտին տամ,
Տաշտը ինձ խմոր տա.
Խմորը տանեմ թոնրին տամ,
- 10 Թոնիրը ինձ հաց տա.
Հացը տանեմ բոշին տամ,
Բոշեն ինձ ուլունք տա.
Ուլունքը տանեմ նանխ տամ,
Նանս ինձ ծեծի՛, ծեծի՛,
- 15 Տանից քշի, դուրս անի:

ԾՆԾՂՈՒԿՆԵՐ

- Կոտ ու կես կորեկ ունեմ ցանելու համար,
Ճնճղուկներ թռան եկան ուտելու համար,
Կոացա քար վեր առա զարկելու համար,
Ղասաբներ դանակ բերին մորթելու համար,
5 Աղջիկներ թև քաշեցին փետրելու համար:
Պառավներ պղինձ դրին եփելու համար:
Դուռ-դրկից շուրջ բազմեցին ուտելու համար,
Տերտերներ խաշով եկան օրհնելու համար,
Աշուղներ սազով եկան գովելու համար.
- 10 Ա՛յ ճնճղուկիկ,
Կարմիր տոտիկ,
Սիպտակ փորիկ,
Ուտեն կուտիկ,
Խմեն ջրիկ
- 15 Առվի եզրիկ,
Պստիկ-մստիկ,
Փախչեն երթան ման գալու համար:

ԽՆՈՑԻ

Հարի՛, հարի՛, խնոցի՛,
 Մեջդ բարի, խնոցի՛,
 Ունկըդ բարակ, խնոցի՛,
 Մեջըդ կարագ, խնոցի՛:

ԾԱԳՈՒՄՆ

Ելնում է ահա նազելի փառքով
 Հոգուս խորքերից իմ նոր դիցուհին,
 Պճնած կուսության ճերմակ պսակով,
 Վառվելով իր սուրբ շողերի միջին:

5 Ելնում է շուայլ իր փառքից շիկնած,
 Ցուլուն աչքերը գետին խոնարհում,
 Թեև նրանց մեջ երկնքից ծագած
 Ամենից պայծառ ճաճանչն է բերում:

10 Թռչում են երգերս նրան ընդառաջ,
 Ցնորքներս աշխույժ պարում են իր շուրջ,
 Թռչում եմ և ես իմ բախտից հարբած
 Ու կյանքը թեթև թվում է անուրջ:

ԾԱԽԱՐԱԿ

Մանի՛, մանի՛, ճախարակ,
Նըստենք բանի, ճախարակ,
Անտերին տեր, ճախարակ,
Որբերին հեր, ճախարակ:

- 5 Լուսնյակը դուրս է եկել,
Աչքերիս լուս է եկել:
Լուսնի լուսով մանեմ ես,
Սիւստակ ոստեր անեմ ես,
Աղքատ օրով ու լացով
10 Որբեր պահեմ մանածով:

Մանի՛, մանի՛, ճախարակ,
Նըստենք բանի, ճախարակ,
Անտերին տեր, ճախարակ,
Որբերին հեր, ճախարակ:

ՓՈՔՐԻԿ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ

- Եկավ գարուն, եկան հավքեր,
Տաքցավ արև, գլգլան ջրեր,
Եկան վարի-ցանքի օրեր:
Կռունկն ամուլ արեցի,
5 Սագերն հորիք լըծեցի,
Ճնճղուն հոտաղ վարձեցի,
Կաքավն հացվոր բռնեցի,
Արտ ունեի՝ վարեցի,
Ցորեն, գարի ցանեցի:

ՔԱՄԻՆ

— Ո՛ւ-ո՛ւ-ո՛ւ...

Քամին է, քամին,

Տես անզգամին.

Բերան շունի՝ փըշում է,

5 Թևեր շունի՝ թռչում է,

Չեղբեր շունի՝ քաշում է,

Իմ փոքրիկին քըշում է:

Կորի՛, դու քամի.

Անպիտան քամի:

10 Մի վախի, շանիկ,

Փեշըս պինդ բռնի,

Ես թող չեմ անի,

Քամին քեզ տանի:

ԱՐՏՈՒՏԻԿ

Արտուտիկ,

Նախշուն տոտիկ

Իջնեն կալեր

Գողտիկ-մողտիկ,

5 Ընտրեն քարեր,

Ուտեն կուտիկ,

Կըծըվըլան

Կըթիկ-կըթիկ:

ԿԱԼԻ ԵՐԳԸ

- Արի, եզը ջան, Միրան ջան.
 Հորովել ա՛, հորովել ա՛...
 Ոտիդ արա, ուտիդ արա,
 Կալը կալսենք, անձրև չըգա:
 5 Տա՛ր, ման արա, ա՛ քեզ մեռնեմ,
 Դարման արա, ցավըդ առնեմ:
 Դարմանը՝ դու, ցորենը՝ մենք
 Ձմեռն ուտենք, հանգիստ ապրենք:
 Սրը գնաց, ա՛ Միրան ջան,
 10 Բանը մնաց, ջան, ախպեր ջան:
 Ոտիդ արա, ուտիդ արա՛,
 Կալը կալսենք, անձրև չըգա:

ԴԺԱՐ ՏԱՐԻ

- Վարի՛, գութան ջան, վարի՛,
 Շատ է դըժար էս տարի.
 Պապին տարան քյոխվի դուռ,
 Հարկ են ուզում.—տո՛ւր հա, տո՛ւր...
 5 — Կըտամ, քյոխվա, փող չունեմ:
 — Չունե՛ս, Շեկոն կըտանեմ:
 — Ամա՛ն, քյոխվա, քեզ դուրբան,
 Շեկոն գընա թող գութան,
 Գարնան անենք վար ու ցանք,
 10 Կալը կալսենք, բերենք տանք:
 Գարունքը ետ դառավ էլ,
 Գութան լըծվեց—հորովե՛լ...
 Վարի՛, գութան ջան, վարի՛,
 Դատենք ցորեն ու գարի,
 15 Տանենք ածենք քյոխվի փեշ,
 Որ չըտանի մեր գոմեշ:

ԱՌԱՎՈՏ

Հավը խոսեց երեք բերան.
— էյ քնածնե՛ր, ծուղրուղո՛ւ,
Բացվեց կարմիր աղոթարան,
Ժամանակ է գարթելու:

5 Խավարն անցավ գիշերային,
Հեռու մեզնից ու փարատ,
Աշխարհ լցվեց լուսն ու բարին,
Հուսն ու բարին անարատ:

Գյուղում աղմուկ, գյուղում խնդում,
10 Օրը պայծառ, բուրավետ,
Ժիր մըշակի երգը հանդում
Զրբնգում է գործի հետ:

է՛հ, ո՞վ գիտի, մենք ապիկար՝
Ժամանակի խաղալիք,
Ու անհայտ են միշտ մեզ համար
Օրն ու սերը մեր գալիք:

5 Մեկ էլ տեսար, քո սիրելին
Ընկավ օտար ու հեռու,
Պատահեցիր ուրիշ մեկին
Ու ժպտացիք իրարու:

Բայց չի տևում այդ էլ երկար՝
10 Նոր օր, նոր մարդ, նոր ալիք,
Ու ծփում ենք մենք անդադար,
Ժամանակի խաղալիք...

ՎԱՅՐԷԶՔ

Քառասուն տարի բրոնած ճանապարհ՝
Շիտակ, անվեհեր
Գընում եմ ես վեր—
Դեպ Անհայտը սուրբ, աշխարհքը պայծառ:

5 Քառասուն տարի ճամփովն ահարկու
Անցել եմ էսպես
Ու հասել եմ ես,
Խաղաղությանն եմ հասել ես հոգու:

10 Թողել եմ ներքև, մեծ լերան տակին,
Ե՛վ փառքը, և՛ զանձ,
Ե՛վ քեն, և՛ նախանձ—
Ամենը, ինչ որ ճընշում է հոգին:

Եվ էն ամենը, արդ նայում եմ ես—
Տեսնում եմ նորից

15 Իմ լերան ծերից—
էնպես հասարակ, դատարկ են էնպե՛ս...

Եվ ես իմաստուն ու բռնու թեթև,
Անհոգ ծիծաղով,
Երգով ու տաղով

20 Իշնում եմ զըվարթ իմ լերան ետև:

ԳԱՐՆԱՆ ԱՌԱՎՈՏ

Բարի լուսի զանգեր զարկին
Զընգզընգալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ.
Լուսը բացվեց մեր աշխարհքին
Ճըղճըղալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

5 Հովտում առուն խոխոջում է
Գըլզըլալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ.
Քամին բարակ շընկշընկում է
Զըլզըլալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

10 Կռունկն եկավ երամ կապած
Կըռկըռալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ,
Կաքավ քարին տաղ է կարդում,
Կըղկըղալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

Հարսն ու աղջիկ հանդերն ելան
Շորորալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ.

15 Ծաղկանց բուրմունքն անմահական
Սըլսըլալեն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

ԳԵՏԱԿԸ

- Ո՞ւր ես վազում
Այդպես արագ,
Ա՛յ դու կայտառ,
Սիրուն գետակ.
5 Կանգ առ, խաղանք
էս ծառի տակ:

«Չէ՛, փոքրիկըս,
Գնամ պիտի.
Տե՛ս ջաղացը
10 Գյուղի մոտի,
Պետք է ուժ տամ,
Որ պըտըտի:

Ցածն էլ հովտում
Անուշահոտ
15 Ինձ են մնում
Ծաղիկ ու խոտ,
Հոգնած-ծարավ
Տավարն ու հոտ:

Սառն աղբյուրը
20 Բարձրը սարի
Դրանց համար
է ինձ տալի
Իր զով ջուրը
Կըլկըլալի:

- 25 Իսկ կամուրջի
Տակն էլ որ գա,
Կա լվացքը
Պառավ կրնկա,
Պետք է լվամ
30 Քանի լույս կա:

- Դե՛, տեսնո՞ւմ ես,
Մնա՛ս բարով,
Ճամփաս ցանած
Հազար գործով.
35 Դադար չունեմ
ես մինչև ծով»:

Խոսե՛, լավիկը՛ս, խոսե՛,
Խոսե՛, խոսքիդ ես ղուրբան:

- Նորից եկան էն հավքերը,
Հեովից եկան էն հավքերը,
30 Որ ձմեռը կուգային:
Ճերմակ կապա են հագել,
Ճերմակ ճամփա են եկել,
Ճերմակ ձյունին ման կուգան:
Ձենե՛, հավիկը՛ս, ձենե՛,
35 Ձենե՛, լավիկը՛ս, ձենե՛,
Ձենե՛, ձենիդ ես ղուրբան:

•
* *

- Նորից եկան էն հավքերը,
Հեովից եկան էն հավքերը,
Որ գարնանը կուգային:
5 Կանանչ կապա են հագել,
Կանանչ ճամփա են եկել,
Կանանչ մարգին ման կուգան:
— Կանչե՛, հավիկը՛ս, կանչե՛
Կանչե՛, լավիկը՛ս, կանչե՛,
Կանչե՛, կանչիդ ես ղուրբան:
10 Նորից եկան էն հավքերը,
Հեովից եկան էն հավքերը,
Որ ամառը կուգային:
Կարմիր կապա են հագել,
Կարմիր ճամփա են եկել,
15 Կարմիր վարդին ձեն կուտան:
Ծրգե՛, հավիկը՛ս, երգե՛,
Ծրգե՛, լավիկը՛ս, երգե՛,
Ծրգե՛, երգիդ ես ղուրբան:
20 Նորից եկան էն հավքերը,
Հեովից եկան էն հավքերը,
Որ աշնանը կուգային:
Դեղին կապա են հագել,
Դեղին ճամփա են եկել,
Ու խաշամին ման կուգան:
25 Խոսե՛, հավիկը՛ս, խոսե՛,

ԱՎԵՐԱԿՈՒՄ

- Մոլոր, մենակ ես շրջում եմ
Ավերակում հայրենի,
Աչք եմ ածում ու հիշում եմ
Անցած կյանքը վաղեմի:
5 է՛, այստեղ էլ ժամանակով
Շեն ու կենդան է եղել,
Ուրիշ օրով, ուրիշ կյանքով,
Ուրիշ մարդիկ են ապրուլ:
- Ահա նըրանց տեղ-տըները
10 Լուռ-լուռ փոսեր ցիրուցան,
Ահա նըրանց շիրիմները,
Մամոտ, անշուք, աննըշան
Ահա մեծի ապարանքը
Ու ամրոցը կիսավեր,
15 Ահա նըրանց խաղաղ վանքը,
Աղոթում է կարծես դեռ...
- Մթընշաղը գետինն առել,
Լուռ է աշխարհք-արարած.
Բեկորներին աչքերս հառել
20 Մըտածում եմ շրվարած:
Հին դարերի մըշուշի մեջ
Նըշմարում եմ ես ահա
Փարթամ քաղաք, տներ անվերջ...
Մեծ պալատներ... ու սըրահ...
25 Ու սըրահը ճոխ զարդարված
Վառվում է ուշ գիշերով...

- էն սըրահում, լուսավորված
Բյուրեղյա թանկ ջահերով՝
Հայրենիքի ազատանին
30 Հավաքվել է խընշույթի,
Տոն է տոնում, տո՛ն հաղթության
Իր հավատի ու զենքի...

- Ու փափկասուն տիկինները
Հանդիսավոր ընթացքով
35 Ճեմ են առնում, աչք են ածում,
Սեր են թափում հայացքով:
Պարիկները պար են պարում
Ու դոփում են համարձակ,
Ու թընդում են մեծ սըրահում
40 Երգ ու նըվագ ներդաշնակ...

«Վո՛ւյ...», «Վո՛ւյ...», բուն էր, վայեց ահա...
Մութն է: Ու ես գըլխիկոր
էն ավերակ քաղքի վըրա
Կանգնած, ինչպես մի բեկոր...

ՕՐ. Պ. Պ.-ԻՆ

Քույրիկ, այդքան որ սիրում ես
Հայի հնչյուն, հայի տաղ,
Որ սրտալի մեծարում ես
Ազգիդ երգչին դեռ մատաղ,

5 Ներշնչում ես նորա հոգուն
Հզոր թռիչք և եռանդ,
Եվ հիշում է նա յուր մտքում
Յուր պաշտոնը երկնավանդ,

10 Այս հարազատ ներշնչանքի
Փոխարենը ընդունիր
Նորա սիրո և տանջանքի
Անվարժ տողերն ինքնագիր:

PARODIA

Հովհ. Հովհաննիսյանի «Իմ հայրենիքը
տեսե՛լ ես, ասա՛» բանաստեղծության

«Իմ հայրենիքը տեսե՛լ ես, ասա՛...»

Տեսե՛լ ես արդյոք այն բլուրները,
Ուր ճոխ ծաղկում է մշտական գարուն,
Ուր թալանում են մերոնք ու այլերը,
5 Ուր հոսում է միշտ արցունք ու արյուն:

Տեսե՛լ ես արդյոք այն այգիները,
Ուր իբրև գոհար խաղողն է հասնում,
Որից դատարկ են նըստում տերերը,
Որ միշտ ցեցերի գըրպանն է լըցնում:

10 Տեսե՛լ ես ծերուկ ժայռերի միջով
Կատղած անցնելիս գետը փրփրաբաժ.
Վախե՛լ ես անցնել կոտրած կամուրջով,
Նստե՛լ ես արդյոք ափին մոլորված:

Տեսե՛լ ես գյուղը հովտի մեջ մենակ
15 Ու շուրջը փրոված հին աղբակույտեր.
Տեսե՛լ ես ո՛նց են այնտեղ շարունակ
Կըռվում, կեղեքում քյոխվեն ու տերտեր:
Եվ դու տեսե՛լ ես նրա գանձն անգին,
Հարավի դուստրը—խըղճուկ արարած,

20 Լոուիթյան կնիքն իրեն շըրթունքին
Ու ինքը ամբողջ կեղտի մեջ կորած:

Տեսե՛լ Ես նորա Եպիսկոպոսին
Դեմքին գոհուիթյան տափակ կնիքը.

Գիտե՛ս ինչ զարդ է թաղման հանդեսին,
25 Եվ կամ ի՞նչ արժև մատի մատնիքը:

Եվ դու տեսե՛լ Ես նորա գազեթը,
Որ ազատ միտք է վաճառում հային.
Զգո՛ւյշ, բարեկամ, շրվիճես հետը,
Թե չէ՝ կրմատնի քեզ պոլիցիային...

30 «Իմ հայրենիքը տեսե՛լ Ես, ասա՛...»

ՍՈՒՆԱԿԻ ՎԻՇՏԸ

Մի օր տեսավ օտար թըռչուն՝
Սոխակ կուլար կուց-կուց արուն.
— Ինչո՞ւ, ասավ, սոխա՛կ սիրուն,
Ինչո՞ւ կուլաս կուց-կուց արուն.
5 Ինչո՞ւ, մինչ ե՞րբ դու երերուն,
Տըխո-ր կուլաս շոր թըփերուն,
Աշխարհ ամեն վառ քո սիրուն,
էդ ճըռվոան քո երգերուն,
Հապա ինչո՞ւ դու օրն ի բուն,
10 էս լուս ու մութ առավոտուն,
էս շատ անուշ զով հովերուն
Ախ ու վախով կուլաս արուն:
— Ի՞նչ կըխոսես, օտար թըռչուն,
Խենթ ու խելառ դու ցընորուն.
15 Ձրմե՛ռ նստեց մեր սարերուն,
Կըտրեց շըրիկ աղբյուրներուն,
Կըտրեց հոտիկ ծաղիկներուն,
Կըտրեց ձենիկ իմ ձագերուն,
Ի՞նչպես շըլամ կուց-կուց արուն:
20 էլի ասավ օտար թըռչուն.
— Հերիք դու լաս, սոխա՛կ սիրուն,
Հերիք դու լաս կուց-կուց արուն.
էլի կուգա քեզ նոր գարուն,
Արև ծագե էս վայրերուն,
25 Հալին ձյուններ մեր սարերուն,
Բացվին շըրեր աղբյուրներուն,
Ու շուրջ առած քո ձագերուն
Բարև կուտաս ծաղիկներուն:

ԿԱՔԱՎԻ ՈՂԲԸ

Ա

- Կըտուցը լիքը արին
 Կաքավը նըստել քարին,
 Չեն է տալիս, կըղկըղում,
 Գանգատ անում հավքերին.
- 5 Ա՛յ քուրիկնե՛ր,
 Ա՛յ հավքե՛ր:
- Բուն շինեցի էս սարում,
 Չազ հանեցի աննրման.
 Իջավ՝ խաղա մարգերում,
 10 Եկան կալան ու տարան,
 Ա՛յ քուրիկնե՛ր,
 Ա՛յ հավքե՛ր:
- էն կարկաշուն վըզիկը
 Սուր դանակով զարկեցին.
 15 էն կարմըրիկ կըտուցը
 Հուր կըրակին ձըգեցին,
 Ա՛յ քուրիկնե՛ր,
 Ա՛յ հավքե՛ր:
- էն մանրաքայլ տոտերը
 20 Կըտրատեցին ծունկն ի վար,
 էն խատուտիկ փետուրը
 Ո՛րն արին ձոր. ո՛րը՝ սար,
 Ա՛յ քուրիկնե՛ր,
 Ա՛յ հավքե՛ր:

- 25 էն, որ սարերն էր հասել,
 Քամին եկավ գում արավ,
 էն, որ ձորերն էր անցել,
 Հեղեղն ելավ ու տարավ,
 Ա՛յ քուրիկնե՛ր,
 30 Ա՛յ հավքե՛ր:

Բ

- էլ ո՞նց անեմ, էլ ի՞նչ անեմ էն բընում.
 Հանգիստ չունեմ, դադար չունեմ էն բընում:
 Զօրը մենակ՝ չեմ դիմանում էն բընում,
 Գիշերն անտակ՝ չի լուսանում էն բընում.
- 35 Անցած օրերն եկել նորից էն բընում,
 Գեւ են դառել, ուտում են ինձ էն բընում.
 էլ չի մընում իմ սըրտիկը էն բընում,
 Ցավով լիքը, լացով լիքը էն բընում:

Գ

- Սև կաքավիկ, ո՛ւր պիտի դու նըստես հիմա:
 40 — Չորուկ բարդի ծառի վրա:
 — Սև կաքավիկ, թե որ նըրա տերը գա՝ ո՛ւր:
 — Լացող ուռու ճյուղքին տըխուր:
 — Սև կաքավիկ, էն տեղից էլ քշեն որ քե՛զ:
 — Կըրակ կըլնեմ, կէրեմ ինձ ես...

Դ

- 45 Վա՛յ կաքավիկ,
 Սև կաքավիկ,
 Չալիկ-մալիկ
 Սիրուն հավիկ:
- Վա՛յ քո ճուտին,
 50 էն խորոտին,

Վա՛յ սրգավոր
Իր մոր սրբտին:

1911

55 էլ շեռ կարդում
Հանդ ու արտում,
Մեր սարերից
Կորար տըրտում:

60 Վա՛յ կաքավիկ,
Սե կաքավիկ,
Վա՛յ իմ կորած
Սիրուն հավիկ:

ՄԱՆՈՒԿՆ ՈՒ ՋՈՒՐԸ
(ծողովորդական)

Ամպոտ սարեն ուրախ ձենով
Ջուր է գալիս, անցնում շենով:
Մի թուխ մանուկ դուրս է վազել,
Ձեռքն ու երես պաղ լըվացել,
5 Լըվացել է ձեռքն ու երես,
Ու դարձել է՝ խոսել էսպես.

— Դու ո՞ր սարեն կուգաս ջըրի՛կ,
Իմ պաղ ջըրիկ ու անուշիկ:
— Ես էն սարեն կուգամ մըթին,
10 Որ հին ու նոր ձյունն է գլխին:

— Դու ո՞ր առուն կերթաս, ջըրի՛կ.
Իմ պաղ ջըրիկ ու անուշիկ:
— Ես էն առուն կերթամ զվարթ,
Ուր ափերն են շուշան ու վարդ:

15 — Դու ո՞ր այգին կերթաս, ջըրի՛կ,
Իմ պաղ ջըրիկ ու անուշիկ:
— Ես էն այգին կերթամ դալար,
Որ տերն է ժիր մեջն այգեպան:

ԳԱՐՆԱՆ ՀՐԱՎԵՐ

Բացվում են գարնան

Օրերը պայծառ.

Կգա՛ս, իմ ընկե՛ր,

Գրնանք դեպի սար,

- 5 Գրնանք դեպ այնտեղ՝ երկնահաս վերև,
Կյանքը լայնարձակ, երկինք ու արև...

Փրթթում են գարնան

Մաղկունքը վառ-վառ.

Վե՛ր կաց, վե՛ր, ընկե՛ր,

- 10 Ելնենք դեպի սար.

Հազար գույներով, հազար-հազար ցեղ

Ժրպտում են նրբանք ու բուրում այնտեղ...

Կանչում են գարնան

Հավքերն անհամար.

- 15 Գրնա՛նք, իմ ընկե՛ր,

Թռչենք դեպի սար,

Երգենք նրանց հետ՝ երկնահաս վերև,

Կյանքը լայնարձակ, ծաղիկ ու արև...

ԵՐԿՈՒ ՀՈԳԻ

(Իր տաղանդավոր պաշտպան Գրուզենքերգին)

Մարդիկ կյանքում իրար համար

Ամեն մի տեղ ու ամեն օր՝

Որը ուժեղ, որը տրեկար՝

Կամ պաշտպան են կամ պրոկուրոր:

- 5 Մինը գիտի լոկ շար վայրկյան
Եվ շարագործ ու թրշնամի,
Մյուսը հոգին հավերժական
Ու պատճառը դժբախտ ժամի:

- 10 Մինն իր առջև տեսնում է ցած
Մի հանցավոր խավար ու կույր,
Մյուսը՝ իր պես մի արարած,—
Մընող, որդի, եղբայր կամ քույր...

- 15 Մինը մարդու օրենքն ունի,
Որ միշտ մարդուն ցավ է բերում,
Մյուսը մարդու և Անհունի,
Որ և անհուն սեր է բուրում:

- 20 Եվ օրհնեալ է, ով այդ սիրով
Կյանքի ճամփում ընկնող մարդուն
Պաշտպանում է եղբոր ձեռով,
Տանում դեպի խաղաղություն:

Եվ խաղաղ է նրա հոգին
 Կյանքի ամեն ասպարիզում,
 Եվ թե երբեք հուզվում է նա,
 Սերն է միայն նրան հուզում:

- 25 Ահա ինչու էս աշխարհքում
 Խաղաղ է միշտ և իմ հոգին,
 Պաշտպանում է նա իր խորքում,
 Սիրում է ողջ ու ամենքին:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
 ՀԱՐՑԻ ՎՐԱ

- Հողմերի առջև ցրրված, հալածված,
 Քարեքար զարկված, տանջված ու հյուծված
 Ի՞նչ է ուզում նա դալուկ շրթունքով,
 Անվերջ բողոքով, անզոր խնդիրքով.
 5 Իր փա՞ռքն է ուզում, թե թագն ու գահ՞ույթ:
 — Իր կյանքն է ուզում, իր պատիվն, իր գույթ:
- Ո՛վ, ամո՛թ, ամո՛թ... ամո՛թ ամենքին,
 Ամո՛թ և մարդուն և ժամանակին:
 Շունն էլ չըպիտի էն խընդրեր շանից,
 10 Ինչ մարդն է խընդրում իրեն նմանից
 էս առատ-արձակ աշխարհքի միջին—
 Իր կյանքն, իր պատիվն, իր գույթը չընչին...
- Ափսո՞ս էն պայծառ, պարզ արեգակին,
 Ափսո՞ս էն զառվառ ծըլին ու ծաղկին,
 15 Ափսո՞ս աստղերին, ծովին ալեծուփ,
 Ափսո՞ս դաշտերին, լեռանց երկնահուպ.
 Ինչպե՞ս սըրանց մեջ ծընան հըրեշներ
 էսքա՞ն մարդատյաց, անխիղճ ու անսեր...
- Ո՛չ, հանգի՛ստ, հոգի՛ս, իզուր չի ոչինչ.
 20 Ոչ ծիլ ու ծաղիկ, ոչ արևը ջինջ,
 Ոչ խոսքն հանճարեղ, ոչ երգը քնքույշ:
 Կա մեծ ու զըվարթ, իմաստուն մի ույծ,

Որ Մուֆն աշխարհքից տանում է մարդուն
Դեպի Լույս աշխարհք, սեր, եղբայրութիւն...

- 25 Ամեն մի շարիք ունի իրեն վերջ .
Ու կա հատուցում ամեն գործի մէջ.
Կա մխիթարանք տառապող հոգուն,
Լացող աչքերին կա հանգիստ ու քուն,
Եվ դարձ կա նրբան, որ վառեց խարույկ
30 Խըլեց ուրիշից կյանք, պատիվ ու գույք:

Տաղով եկավ,
Ախով գնաց Սայաթ-նովան.
Երգով եկավ,
Վերքով գնաց Սայաթ-նովան.
5 Սիրով եկավ,
Սրով գնաց Սայաթ-նովան.
Սիրով մնաց Սայաթ-նովան:

Հուսավոր կյանքի սիրով երջանիկ
Ու ձրգտում տրվիք—ձրգտել դեպի վեր,

25 Քանի որ դուք կաք, քանի կըմնաք,
Հոյակապ սյուններ հայության ոգու,
Մենք միշտ անսասան առաջ տի գնանք,
Ինչքան մեր ճամբան լինի ահարկու:

Քեպետե բախտը մեզ շատ հարվածեց
Երկար դարերով, ահեղ հարվածով,
Քեպետե էսպես ցրվեց, տարածեց,
Զրգեց հողեհող, փրոնեց ծովեծով,

5 Վկա է սակայն բովանդակ երկիր,
Որ մենք կարեվեր ապրում ենք կրկին,
Եվ ուր հասնում է հայի գիրքն ու գիր—
Կենդանի է դեռ հայության ոգին:

Եվ թարմ աղմուկով մանկունք մեր մատաղ
10 Առաջ են խաղում լուսավոր տենչով,
Եվ թնդում են դեռ հայի երգն ու տաղ
Հարազատ լեզվով, հայրենի շրնչով:

Եվ իր փըլատակ տընների տակից
Ելնում է ահա հզոր ժողովուրդ,
15 Իր վեհ ճակատին տանջանք ու թախիծ,
Խորունկ հայացքում մեծ կյանքի խորհուրդ:

Ո՛վ դուք սրբազան Մասիս, Արագած,
էդ ձեր երկնամուխ գոհար թագերով,
Եվ որ նրանցից վերև խոյացած
20 Փայլատակում եք լույս-պըսակներով—

Սահակ ու Մեսրոպ, և շատ պանծալիք,
Որ լըցրիք Հայոց աշխարհքն ու սրտեր

ՔԱՋ ԿԻՎԻՎԸ

Ճախիններում, գետին մոտիկ,
Գեղափետուր ու խատուտիկ,
Բարձրասըրունք, ցրցունազարդ
Ո՛վ է ճեմում սեզ ու հպարտ,—
5 Կի՛-վի՛վ, Կի՛-վի՛վ...

Գեղափետուր ու խատուտիկ
Քաջ Կիվիվն է գետին մոտիկ,
Իր գինվորներն արթուն շորս դին—
Ուրուրն ու բուն, բազեն ու ցին:

- 10 Ուրուրն ու բուն, բազեն ու ցին
Լազլազի դեմ արշավեցին:
Թևին արավ Լազլազն ահից.
«Ամա՛ն, ասավ, մի՛ դիպչեք ինձ,
Ինձ ու մանրիկ իմ ձագերին.
15 Ճահճի միջին, առվի եզրին
Մի հատ ոտիս կանգնած էսպես՝
Քաջ Կիվիվի շրվորն եմ ես»:

- Ուրուրն ու բուն, բազեն ու ցին
Ազոավի դեմ արշավեցին:
20 Թևին արավ Ազոավն ահից.
«Ամա՛ն, ասավ, մի՛ դիպչեք ինձ,
Ինձ ու մանրիկ իմ ձագերին.
Մառի ծերին, սարին, քարին—

- Սևեր հագած ծրնած օրես
25 Քաջ Կիվիվի երեցն եմ ես»:

- Ուրուրն ու բուն, բազեն ու ցին
Սագի վրրա արշավեցին:
Թևին արավ Սագը ահից.
«Ամա՛ն, ասավ, մի՛ դիպչեք ինձ,
30 Ինձ ու մանրիկ իմ ձագերին.
Տիղմի միջին ու մարգերին
Օրոր-շորոր, խոնարհ ու հեզ,
Քաջ Կիվիվի տրնտեսն եմ ես»:

- Ուրուրն ու բուն, բազեն ու ցին
35 Կրոունկի դեմ արշավեցին.
Թևին արավ Կրոունկն ահից.
«Ամա՛ն, ասավ, մի՛ դիպչեք ինձ,
Ինձ ու մանրիկ իմ ձագերին.
Ամեն աշխարհ, որ աշխարհին
40 Գարունը գա՛ բանա հանդես—
Քաջ Կիվիվի աշուղն եմ ես»:

ՎԵՐՁԻՆ ՏԱԳՆԱՊԸ

Վեր է կացել հին վիշապը նոր թափով,
 Վեր է կացել վերջին մոլի տագնապով,
 Արյունը ուշտ, ոճիրներով ահավոր
 Մահ է շընչում լեռներն ի վեր ալևոր:

5 Ու նրա դեմ ելած անպուսպ, անսահման,
 Հորձանք տալով ամեն կողմից՝ հայության
 Հին հին հույսերն ու հուզմունքը դարավոր
 Ծառս են լինում լեռներն ի վեր ալևոր:

Ծառս են լինում քաջ խմբերով անձնվեր,
 10 Ծառս են լինում տանջվողներով կիսամեռ,
 Ծառս են լինում անընկճելի ու արի
 Մինչև ճերմակ գլուխները լեռների:

Ու լեռները պառավ մոր պես վերստին
 Արնոտում են գլուխները իրենց հին,

15 Միշտ խորհելով ամպերի տակ սևակնած,
 Որ հենց իրենց հառաչանքն են կուտակված:

Ու ամպերում, բարձր ուսից Մասիսի
 Սլանում է մեծ արծիվը հյուսիսի

20 Ծիտակ դեպի բարձունքները հայկական
 Իր հետևից հայի բախտն ու ապագան:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ ՀԵՏ

Վաղուց թեև իմ հայացքը Անհայտին է ու հեռվում
 Ու իմ սիրտը իմ մըտքի հետ անհուններն է թափառում,
 Բայց կարոտով ամեն անգամ երբ դառնում եմ դեպի քեզ՝
 Մըղկըտում է սիրտըս անվերջ քո թառանչից աղեկեզ,
 5 Ու գաղթական զավակներիդ լուռ շարքերից ուժասպառ,
 Ե՛վ գյուղերից, կ՛շեներից՝ տըխո՛ւր, դատարկ ու խավար,
 Զարկվա՛ծ հայրենիք,
 Զըրկվա՛ծ հայրենիք:

Խըռնրվում են մըտքիս հանդեպ բանակները անհամար,
 10 Տըրորում են քո երեսը, քո դաշտերը ծաղկավառ,
 Ու շարդարար ոհմակները աղաղակով վայրենի,
 Ավարներով, ավերներով, լընջույթներով արյունի,
 Որ դարձրին քեզ մըշտական սև ու սուգի մի հովիտ,
 15 Խեղճ ու լալկան քո երգերով, հայացքներով անժրպիտ,
 Ողբի՛ հայրենիք,
 Որբի՛ հայրենիք:

Բայց հին ու նոր քո վերքերով կանգնած ես դու կենդանի,
 Կանգնած խոհո՛ւն, խորհրդավոր ճամփին նորի ու հընի.
 Հառաչանքով սըրտի խորքից խոսք ես խոսում աստծու
 հետ

20 Ու խորհում ես խորին խորհուրդ տանջանքներում
 շարաղետ,
 Խորհում ես դու էն մեծ խոսքը, որ տի ասես աշխարհքին
 Ու պիտ դառնաս էն երկիրը, ուր ձըգտում է մեր հոգին—
 Հույսի՛ հայրենիք,
 Լույսի՛ հայրենիք:

- 25 Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
 Հազար-հազար լուսապայծառ հոգիներով ճառագած,
 Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
 Կենսաժըպիտ իր շողերը պիտի ծրպտան առաջին,
 Ու պոետներ, որ չեն պղղծել իրենց շուրթերն անեծքով,
 30 Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
 Իմ նոր հայրենիք,
 Հրգոր հայրենիք...

«ՁԵՌԱՑ»

- Արգո պարոններ, հայրեր սրբազան,
 Վաղուց ենք կովել ես ու իմ մուսան,
 Նրանից հետո էլ չեմ կարող ես
 Սահուն ու ձեռաց հորինել էնպես:
- 5 Արգո պարոններ, հայրեր սրբազան,
 Վաղուց ենք ջոկվել ես ու իմ մուսան,
 Ես եկա դեպի աղմուկներն անվերջ,
 Քեֆեր ու ճառեր, ժողովներ ու վեճ,
 Դարձա թամադա ու քաղաքագետ...
- 10 Իսկ նա ինձանից հեռացավ անհետ...
 Ասում են, իբրև, թափառում է նա
 Բյուրակնյան ծաղկոտ սարերի վրա.
 Ու չի մոռացել, դեռ հիշում է ինձ,
 Տանջվում է, մաշվում սիրուց, կարոտից:
- 15 Բայց ճամփաները շատ են արյունոտ,
 Ձի կարողանում ետ դառնա ինձ մոտ:
 Երբ ճամփաները դիակների տեղ
 Բուրյան ծաղիկներ կփռեն շքեղ,
 Երբ էլ գաղթական չի լինիլ քաղցած
- 20 Երբ խոսք ու ժողով կըլինեն բաց-բաց,
 Ողջի հետ հայն էլ կապրի ինքնորեն
 Ու կպահանջի, որ երգեր գրեն,—
 Նա ետ կդառնա նոր աշխույժ առած,
 Ես էլ էն օրը կգրեմ «ձեռաց»:

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

Եփրատի ափին դեմուդեմ եկած՝
 Զարկվում էին խիստ, զարկվում ու զարկում
 Աննահանջ ու քաջ խրմբերը հայի
 Եվ քուրդն ու թուրքը կիտված արենխում:
 5 Երբ որ հոգնեցին երկար զարկվելուց,
 Երբ որ հոգնեցին բազուկները կուռ,
 — «Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ խրմբապետն արի,
 Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ, բարձրացի՛ր շուտով,
 Բարձրացի՛ր Հայոց բարձր լեռների
 10 Ամենից բարձր գագաթն ու նայի՛ր,
 Որտե՞ղ է, մի տե՛ս, վերջը թըշնամու...»
 Բարձրացավ ջրուտ հայդուկը հայի,
 Բարձրացավ բարձր գագաթը լեռան
 Ու հոգնած ձեռքը դրեց ճակատին.
 15 — «Խրմբապե՛տ, ասավ, ընկեր խրմբապետ,
 Տեսնում եմ հեռու հորիզոնները մութ
 Եփրատի դալար հովիտներն ի վար՝
 Մինչև Տավրոսի լեռները կապուտ,
 Մինչև մըշուշոտ պարը Պոնտոսի,
 20 Մինչև բարձրաբերձ ժայռերը Մոկաց...
 Մուխ է բարձրանում Մուշի հովիտից,
 Մուխ է բարձրանում Սասմա սարերից,
 Մուխ է բարձրանում Վանա կողմերից,
 Մուխ է բարձրանում Աբաղա դաշտից,
 25 Կըրակ է կանգնած Զեյթունի վրա...
 Ամեն կողմերից թըշնամին գունդ-գունդ
 Շարժվում է մեր դեմ, ու չի երևում,

Զեմ տեսնում վերջը նրա շարքերի...»
 — «Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ խրմբապետն այնժամ,
 30 Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ, ետ նայիր հապա,
 Ետ նայի՛ր, մի տե՛ս, հայերը հեռվից
 Զե՞ն գալիս արդյոք մեզի օգնության...»
 Ու հոգնած ձեռքը դրեց ճակատին,
 Կըտրիճ հայդուկը նայեց դեպի ետ.
 35 — «Խրմբապե՛տ, ասավ, ընկեր խրմբապետ,
 Տեսնում եմ ահա, ինչպես ափիս մեջ,
 Սև ծովից մինչև ծովը Վըրկանա,
 Մինչև Կովկասի պատնեշը ձյունոտ.
 Գալիս են խումբ-խումբ հայերը ճեպով,
 40 Գալիս են ճեպով մեզի օգնության:
 Իջնում են Սյունյաց մութ-մութ սարերից,
 Ելնում Գուգարքի խոր-խոր ձորերից,
 Շիրակի դաշտից մինչև Այրարատ,
 Ու ողջ ափերը Անուշ Արաքսի
 45 Անվերջ տագնապով իրար են անցնում...
 Գալիս են ամեն կողմից Կովկասի,
 Գալիս են հեռու, հեռու կողմերից,
 Գալիս են կարոտ պանդուխտներն ամեն,
 Գալիս են ցրված տըղերքը նորից,
 50 Գալիս են՝ պարզած դըրոշն հայրենի...»
 — «Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ խրմբապետը փորձ,
 Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ, սուր աչք ունիս դու,
 Նայի՛ր դեպ հյուսիս, ավելի հեռու,
 Զի՞ շարժվում արդյոք հյուսիսը հըզոր...»
 55 Ու նայեց հայդուկն ավելի հեռու,
 Նայեց սըրատես աչքով արծվենի:
 — «Խրմբապե՛տ, ասավ, ընկեր խրմբապետ,
 Աչքըս չի կըտրում՝ որտեղից մինչ ուր՝
 Շարժվում է, ահա, հյուսիսն ընդհանուր.
 60 Հորձանք է տալիս ծովն ըռուսական,
 Հորձանք է տալիս ծանր ու ահավոր,
 Դեպի ամեն կողմ—ափերն հեռավոր.

- 65 Եվ, հոր ու շոգի շընչելով ուժգին,
 Դընացքը կըտրած գընացքի ետև,
 Ու, գալարվելով հովիտից հովիտ,
 Գալիս են, ինչպես վիշապներ սև-սև...»
 — «Հե՛յ, ընկե՛ր, կանչեց խըմբապետն արի,
 Հե՛յ, ընկե՛ր, կանչեց, դե՛ ցած եկ արագ,
 Առ հըրացանըդ, դաշտն իջիր շուտով,
 70 Իջի՛ր Սըրբազան ափը Եփրատի.
 Հին պատերազմի վերջին զարկն է սա,
 Հին ոճրագործի հոգեվարքն է սա...»
 — «Խըմբապե՛տ, կանչեց, ընկեր խըմբապետ,
 Խըմբապե՛տ, կանչեց հայդուկը ջահել,
 75 Հայոց երկնահաս լեռների վըրա
 Խո՛ր, խորհրդավոր ձայներ են լսվում.
 Դըղըրդում է խուլ երկինքը վերից
 էն անհուն, անքուն, անթիվ ձայներից...»
 — «Հե՛յ, ընկե՛ր, կանչեց խըմբապետը հին,
 80 Հե՛յ, ընկե՛ր, կանչեց, խաչ հա՛ն երեսիդ.
 էդ կյանքում տանջված, տանջանքով մեռած
 Անթիվ, անհամար, անբախտ հայերի
 Հոգիներն են հեզ, որ լաց ու կոծով,
 Արյան մըրրիկով երկինք վերացան:
 85 Փոթորկում են դեռ աստծու առաջին,
 Բողոքում անհուն երկընթուղ մին.
 Նըրանց բողոքի աղմուկն է անլուռ,
 Հասնում է ներքե՛ հայի ականջին...
 Հե՛յ, ընկե՛ր, ասավ, խաչ հա՛ն երեսիդ,
 90 Առ հըրացանըդ, դաշտն իջիր շուտով,
 Իջի՛ր Սըրբազան ափը Եփրատի,—
 Մեծ տառապանքի վերջին օրն է սա...»

*
* *

- Շուռ է գալիս ծանր քարը
 Մեր մոր կրծքից տենչավառ,
 Վեր է կենում մեր աշխարհը
 Ավերներից անհամար...
 5 — Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուս տվեք, ո՛ւս,
 Միահամուռ, միաբան,
 Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուժ տվեք, ո՛ւժ,
 Քարը մոտ է գլորման:

 Մտիկ տվեք՝ ինչ վեհ պատկեր
 10 Մեծ հիացման արժանի,
 էսքան դարեր նա քարի տակ
 Դեռ շընչում է կենդանի.
 Ու աչքերը, թեև լացոտ,
 Կիքն են կյանքով ու հույսով,
 15 Ու հույսերը, համակ ազնիվ,
 Կիքը բարով ու լուսով...
 — Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուս տվեք, ո՛ւս,
 Միահամուռ, միաբան,
 Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուժ տվեք, ո՛ւժ,
 20 Քարը մոտ է գլորման:

Տեսե՛ք, թեև ծվեն-ծվեն
 Ծիրանի է իր հագին

- Ու ցոլում է իր ճիգերեն
Ազնվական իր հոգին...
- 25 Ամեն շարժում դեպի կյանքն է,
Ամեն ձգտում՝ դեպի վեր,
Աչքերն էն կողմ, ուր ծաղկում են
Ընտիր ազգերն ու ցեղեր...
- 30 — Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուս տվեք, ո՛ւս,
Միահամուռ, միաբան,
Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուժ տվեք, ո՛ւժ,
Քարը մոտ է գլորման:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՂԶՈՒՄ

- Սըրտիս խորքերեն,
Հովեն թե ծովեն
Մի ձեն եմ լըսում.—
Ո՛նց է մի աղջիկ
- 5 Մեղձ ու հանդարտիկ
Անվերջ արտասովում:
- Կոպիտ աշխարհ է,
Մարդը միշտ շար է,
Կյանք է կործանում,
10 Կյանքն էլ կործանված
Որ անցավ գնաց,
Էլ ետ չի դառնում...
- Սըրտիս խորքերեն,
Հովեն թե ծովեն
15 Մի ձեն եմ լըսում.—
Ո՛նց է մի աղջիկ
Մեղձ ու հանդարտիկ
Անվերջ արտասովում:
- «Թամա՛ր... Ա՛խ, Թամա՛ր...»
- 20 Իգո՛ւր... ոչ մի բառ...
Զի պատասխանում:
Սերը որ կորավ,
Միրար որ մեռավ,
Արցունքն է մնում...

- 20 Սըրտիս խորքերեն,
 Հովեն թե ծովեն
 Մի ձեն եմ լրսում.—
 Ո՛նց է մի աղջիկ
 Մեղմ ու հանդարտիկ
- 30 Անվերջ արտասովում...

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ

Ու վեր կացա ես, որ մեր հայրենի օրենքովը հին՝
 Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ զոհերին,
 Որ շեն ու քաղաք, որ սար ու հովիտ, ծովից մինչև ծով
 Մարած են, մեռած, փրոված ու ցրոված հաճար
 հազարով...

- 5 Ու կրրակ առա հայոց հրգեհի կարմիր բոցերից,
 էն խաղաղ ու պաղ երկնքի ծոցում վառեցի նորից
 Մասիսն ու Արան, Սիփանն ու Սըրմանց, նեմրութ,
 Թանդուրեք,
 Հայոց աշխարհքի մեծ կերոնները վառեցի մեկ-մեկ,
 Սուրբ Արագածի կանթեղն էլ, ինչպես հեռավոր արև,
 10 Անհաս, աննըվազ, միշտ վառ ու պայծառ, իմ գըլխի
 վերև...

- Կանգնեցի խոժոռ, մենակ ու հաստատ, Մասիսի նըման,
 Կանչեցի թըշվառ էն հողիններին՝ ցըրված հավիտյան
 Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Մովն հայոց,
 Մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ:
 15 — Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզո՛ւր են հուզմունք, իզո՛ւր և
 անշահ...
 Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էսպես կըմնա...

- Աջիցըս հիբրատ, ձախիցըս Տիգրիս՝ ահեղ ձեներով,
 Սաղմոս կարդալով՝ անցան, գընացին խոր-խոր ձորերով,
 Ամպերն էլ ելան Զիրավի ձորից, հըսկա բուրվառից,
 20 Ճանապարհ ընկան ծաղկանց սարերից, Հայկական
 պարից,

Բույլ-բույլ, բուրավետ, շարժվեցին դեպի կողմերը հևուու,
Գոհար ցողելու, ծաղկունք բուրելու, բուրմունք խընկելու
Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Մովն հայոց,
Մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն այլեկոծ...
25 — Հանգե՛ք, իմ որբեր... իզո՛ւր են հուզմունք, իզո՛ւր և
անշահ...
Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էսպես կըմնա...

ԲԱՐՁՐԻՑ

Իմ բարի սըրտի էն մեծ խոհերից,
էն մեծ խոհերի անհուն խորերից՝
Կամեցավ՝ ելավ իմ հըզոր հոգին,
Որ բարձրից նայի աստծու աշխարհքին:

5 Ու պայծառ ցուաց դեպ վերին այեր՝
Մարդկային ամեն հընարքներից վեր,
Վե՛ր ամեն շուքից և շամանդադից՝
Մինչև լուսեղեն ոլորտն անթախիծ:

10 Ու իր հարազատ բարձունքիցը լույս՝
Անշար, անաշառ, անդորր ու անհույզ՝
Պարզ, ամենատես հայացքովը նա
Ճառագեց ներքև՝ աշխարհքի վըրա:

Տեսավ աշխարհքը՝ գեղեցի՛կ, անվե՛րջ,
Եվ հայրենիքներն անձուկ նըրա մեջ,
15 Եվ աստվածները նըրանց զանազան,
Եվ սուրբերը խիստ, խըտրող ու դաժան:

Տեսավ՝ ուտում են ամենքն ամենքին.
Ամեն հայրենիք՝ իրեն զավակին,
Եվ իր պաշտողին՝ ամեն մի աստված,
20 Եվ կյանքը տանջանք, ցավ համատարած:

Ու ոչ մի երկիր չըկա հանգչելու—
Խոր, արարչական հանգիստն անխըռով,

Ու ոչ մի անկյուն չըկա շընչելու
Շունչն աստվածային՝ լի անվերջ սիրով...

25 Անպատում վըշտով վերըստին նայեց
Իմ էս մեծ սըրտին՝ աշխարհքից էլ մեծ,—
Անսահման աշխարհք, և սեր ընդհանուր,
Եվ մարդը ուրախ, և երգ ամենուր...

30 Ու իջավ նորից էնտեղ հանգչելու—
Խոր, արարչական հանգիստն անխըռով,
էնտեղ հանգչելու, էնտեղ շընչելու
էն մեծ խոհերով, էն անվերջ սիրով...

<ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ>

Մեզ մոտ եք եկել ձյունի աշխարհից,
Կոշում դեպ բարին, դեպ վսեմն ու սեր
Մեր ցավոտ սրտում զարթնում են նորից
Երջանիկ կյանքի իղձեր ու հույզեր:

5 Աշխարհից աշխարհ թոռ ձեն տան իրար,
Որոնք իշխում են մարդկանց սրտերին,
Ազգերն ինչ ունեն ազնիվ ու պայծառ,
Թող ի մի բերեն էս դառն օրերին:

10 Եվ թող սրտերի դաշըն կապեն կուռ,
Ամուր շաղկապեն անսահման սիրով,
Շնչեն կենդանի մի շունչ ընդհանուր,
Կյանքը ջերմացնեն հոգեղեն հըրով:

15 Եվ թող մի պայքար լինի կյանքի մեջ՝
Թե ով ավելի ուժգին կրսիրի,
Եվ թող մի մրցում լինի միշտ անվերջ՝
Բարու, գեղեցկի ու վեհ գործերի:

20 Եվ բանաստեղծի խոհերն իմաստուն
Քանդի խոսքեր շեն ապարդյուն ու սին,
Եվ քանդի մարդը կարող է մարդուն
Սիրել—երջանիկ ապրել միասին:

ԴԺՈՒՔԻ ՀԱՆԴԵՊ

- Հո՛ւշ. հասավ օրը՝ վերջին, ահավո՛ր:
 Սըրտվ ու հըրտվ բացվում են կսօր
 Հալոց գըծոխքի գրոններն ամրափակ.
 Սարսափի պիտի աշխարհքը համակ,
 5 Եվ մարդն ամաշի գիլից ու շանից,
 Որ մարդ է ծընվել՝ մարդու նըմանից:
 Ո՛ւհ, ինչքա՛ն մութն է գարշահոտ ու պաղ...
 Ինչքան ոսկորնե՛ր, կըմախքնե՛ր անթաղ...
 էլ ի՞նչ կա հեռվում... հեռվի խավարում...
 10 Ով է իմանում... ում աչքն է գսրում...
 Մեջտեղը մենակ, ժևուտ բարձունքին,
 Կանգնած է մայրը հողմերի տակին.
 Որդու արյունը իր ձեռքն են տըվել.
 — Խրմիր սուլթանի կենացը դու էլ...
 15 Եվ նա, որ մարդ էր ու մայր էր երեկ,
 Այժմ, էն ժայտին կանգնած կիսամերկ,
 Անում ու ապուշ խելագար է մի,
 Բաժակը ձեռքին, որ պիտի խրմի...
 Կանգնած է մենակ, և լուկ մոլեգին
 20 Հողմերն են ոտնում, ու նրբանք շորս դին...
 Բայց՝ հո՛ւշ. լոռիթլո՛ւն... մրթին, ահավոր
 Երկինք են նայում կրմախքները շոր,
 Ու իրենց կարկամ շրթունքները բայ՝
 Խո՛սք են ասելու աշխարհքի դիմաց,
 25 Խոսք, որ չի լրսված գեոես լուսնի տակ...
 Սարսափի պիտի աշխարհ: րովանդակ
 Եվ մարդն ամաշի գիլից ու շանից
 Որ մարդ է ծընվել՝ մարդու նըմանից:

ԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(Նմանություն)

- Բաբելոնի գետեզերքին նըստել էին նրանք գերի,
 Հիշում էին իրենց Սիոնն, Երուսաղեմն ու լալիս,
 Կախել էին տավիղները վեր՝ ճյուղերին ծառերի,
 Հիշում էին անցած փառքերն, անցած կրգերն ու լալիս:
 5 — Առե՛ք տավիղն, երգե՛ք, տեսնենք երգերը ձեր Սիոնի.
 Ասում էին գերիչները Իսրայելի որբերին,
 Ու՛ սըրբելով նըրանք լացը իրենց տխուր աչքերի՝
 Տավիղ առած կրգում էին օտար գետի ափերին:
 — Ո՛վ սըրբազան Երուսաղեմ, ըսկիզբը մեր կրգերի,
 10 Եվ քեզ, Սիոն, մեր սըրբություն, թե մոռանանք մենք
 կրբեք,
 Թող մոռանա մեզ մեր աչք, հավետ մընանք մենք գերի,
 Թող չըտեսնենք մենք հավիտյան ոչ խնդություն և ոչ կրգ...
 — Ո՛վ անօրեն դու Բաբելոն, երնեկ բազկին ոխառու,
 Որ կըզարկի աչքիդ առաջ դավակներդ քարերի,
 15 Երնեկ օրին, երբ կըզարթնի Իսրայելի Եհովան
 Ու կըլսի հառաչանքը մեր գերկվար քընարի...
 էսպես նըրանք կրգում էին իրենց վըրեժն ահարկու,
 Ու զարմանքով հարցնում էին գերիչները մեկմեկու.
 — Մի՞թե դեռ էլ կենդանի է Իսրայելը աշխարհում,
 20 Մի՞թե նըրան չըսպանեցինք պատերազմի դաշտերում...

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ
(հոդվածի փոխարեն)

Երբ խոսում են Վըրաստանի
Քըշնամանքից արյունոտ,
Զարմանք է ինձ պատում հայտնի,
Եվ խորին ցավ, և ամոթ:

5 Ո՞չ ապաքեն գիտեն նըրա
Ոստիաները մինչ անգամ,
Աղ ու հացն է սիրել միշտ նա,
Միշտ աշխարհքին բարեկամ:

10 Թեև պատած հազար վերքով՝
Շատ ցավեր է նա տարել,
Բայց խաշակիր իրեն ձեռքով
Դեռ ոճիր չի կատարել:

15 Եվ իր ձեռքը եթե համառ
Տարածում է հին վրկան,
Ոչ թե դաժան գործի համար,
Այլ դեպ պայծառ ապագան:

20 Եվ ի՞նչպես չեն տեսնում ոմանք
Նըրա ընթացքն աննրկուն,
Ո՞նց են ասում.— իր բախտի տակ
Նա ընկել է անկանգուն:

Ո՞չ ապաքեն Կովկասն անսաստ
Պատ է կանգնած մինչ երկին,

Որ շրճաղթի բուքը նըրան,
Ինչքան սուրա մոլեգին:

25 Ո՞չ ապաքեն Պոնտոսը հար
Շունչ է հոսում հով ու զով,
Որ նա հավետ մընա դալար,
Խորշակներից ապահով:

30 Եվ չե՞ն լըսել դեռ վըրացու
Երգը զըվարթ ու անհոգ,
Ո՞նց է ծաղրում նա մահացու
Ամեն հարված անողոք:

35 Երբ խոսում են իր անկումից,
Քըշնամանքից արյունոտ,
Զարմանք է ինձ պատում անվերջ,
Եվ խորին ցավ, և ամոթ:

•
• •

- Շնորհավոր
իրեն պես նոր
Տարին ու օր
Իմ թամարին.
- 5 Անվերջ, անհատ,
Առատ-առատ
Ու անարատ
Սերն ու բարին
Փըռվեն, փարեն,
10 Փըթթեն, բուրեն
Ամբողջ իրեն
Ճանապարհին:

ԱՆՈՒԾԻ ԱԼՔՈՄԻՑ

- Երազեցի շարունակ
Իմ կյանքի մեջ ես մանկուց,
Ու մընացի միշտ մենակ
Պատրանքի մեջ՝ ես մանկուց:
- 5 Ես չըգտա ոչ մեկին
Երազներից իմ շքեղ,
Եվ ոչ մի մարդ, ոչ մի կին՝
Հերոսներից իմ շքեղ:
- Երազեցի շարունակ
10 Իմ կյանքի մեջ ես մանկուց,
Ու մընացի միշտ մենակ՝
Պատրանքի մեջ՝ ես մանկուց:

ԳՐԱԴԱՐԱՆՍ

Բազմած են շուրջըս նըրանք ամեն օր—
Բոլոր հանճարեղ մեծերն աշխարհքի,
Երգում են, պատմում ներդաշնակ ու խոր
Միտքն ու գաղտնիքը մահի ու կյանքի:
Ճ Ու էսպես՝ ինձ հետ, իմ տանն ամեն օր,
Ոչ հաց են ուզում ինձանից, ոչ շոր:

ԱՐՓԵՆԻԿԻՆ

Հիշում ես Բորժոմն, այծյամներ, ժայռեր...
Ինչպես որ թողիր՝ էս ժամին էլ դեռ
Վայրենի՛, շքնա՛ղ կանգնած են ու կան,
Նվ հիշում են միշտ էն գիժ աղջրկան,
Ճ Որ իր կուսական զըվարթ աղմուկով,
Արծաթ ծիծաղով, ճիշով ու երգով
Լըցնում էր անտառն իրենց շքրջակա—
Ու... հիմա չըկա՛... ու հիմա չըկա՛...

ԱՐՓԵՆԻԿԻ ԱԼՔՈՍԻՑ

Դու շրգիտե՞ս՝
Ինչու եմ ես
Անբուժելի
Տըխուր էսպես:

- 5 — Ինչ ունեի լավ ու պայծառ՝
Ընկա՛ն, հանգա՛ն մի-մի, մի-մի.
Օրորանս էլ՝ միակ, որ կար,
Արնոտ եղավ ու թըշնամի...

- Դու շրգիտե՞ս՝
10 Ինչու եմ ձեզ
Քընարիս հետ
Գրրկել էսպես...

- Մըթնեց հոգուս երկինքն անհուն,
Սիրտըս պատեց մեծ շափառուկ.
15 Մեռա՛ն, կորա՛ն շուքըս ու հեռուն,
Քընարս է լոկ մնացել... և դուք...

Մայրըդ էն օրն ասում էր ինձ,
Թե՛ զուր թողիր տունը ձեռից,
էնքան էժան ու էնքան հեշտ,
էնքան հարմար, անհըրածեշտ...

- 5 Նա տակավին չի իմանում,
Թե աշխարհքն էր ինձ պատկանում.
Նույնիսկ ձըրի, առանց փողի,
Սիրտըս շուզեց—ձեռից թողի...

ՆՎԱՐԴԻ ԱԼՔՈՄԻՑ

Հուսապրսակ
Իմ Արուսյակ,
Ի՛նչ գեղատես
Ու ի՛նչ զըվարթ

5 Վառվրոում ես
Իմ աստղազարդ,
Պայծառ ու պերճ
Գիշերվա մեջ...

Այո՛, թեև

10 Չեղավ արև
Էս պաղ կյանքում
Ու երկրնքում,
Բայց բյուր արևգ
Ու բյուր ցերեկ

17 Միշտ սրժեր
Էսբան շրթե՛ղ,
Հրրաշագե՛ղ,
Մի գիշեր...

*
* *

Կանցնեն օրերն, Անուշ ջան,
Կանցնի քո հերն, Անուշ ջան,
Ու կըտանի իրեն հետ
Ի՛ր ցավն ու սերն, Անուշ ջան:

5 Ցավը՝ անտակ ծովի պես,
Սերը՝ անձագ սովի պես.
Սովի միջին ու սովի՝
Անբախտ Սայաթ-նովի պես:

Քոշաքարում ես վազել եմ
Եղնիկի հետ երազ, Անուշ,
Ջրմրուխտ սարում երծագել եմ
Չընաշխարհիկ երազ, Անուշ:

5 Ջրմրուխտ սարը ամպ է պատել,
Իմ արևի լույսը վատել,
Աստծուն խնդիրք արի շատ է՝
Ինձ չըտրվեց մուրազ, Անուշ:

10 Իմ մուրազը շատ էր շրթեղ,
Դըրախտ պիտեր քաղաք ու գեղ,
Երզը հոսեր հառաչքի տեղ,
Սերն ու բարին՝ Արազ, Անուշ:

15 Շատն են եկել էսպես անցել,
Հազար ափսոս էն մարդկանց էլ:
Ես էլ կերթամ, վեր եմ կացել,
էսքան վաղ ու վըռազ, Անուշ:

Երկար, երկար ման եկա
Ոտքով, մըտքով ես կյանքում,
Երկու, երկու բան գըտա
Չար ու դըժվար էս կյանքում:

5 Վաղո՛ւց, վաղուց կար ասված,
Բայց կյանք տըվի ես բառին.
Դարձավ, դարձավ ինձ աստված՝
Գեղեցիկը ու բարին:

10 Դըստրիկ, դըստրիկ իմ անգին,
Դու գեղեցիկ ու բարի,
Աշխույժն, աշխույժն իմ կյանքի
Եվ իմ վըշտոտ քընարի:

15 Նայի՛ր, նայի՛ր սըրտաբաց
էս լեն արձակ աշխարհին
Առատ, առատ տարածված
Գեղեցիկը ու բարին:

20 էսքա՛ն, էսքա՛ն մոտ ու շատ
Բախտը փըռված մեր կյանքում,
Մարդը, մարդը՝ միշտ անբախտ՝
Որոնում է երկնքում:

ԻՄ ԵՐԳԸ

Գանձեր ունեմ անտա՛կ, անծե՛ր,
Ես հարուստ եմ, ջա՛ն, ես հարուստ,
Սով բարություն, շընորհք ու սեր
Ճոխ պարգև եմ առել վերուստ:

5 Անհուն հանքը իմ գանձերի,
Սիրտս է առատ, լեն ու ազատ.
Ինչքան էլ որ բաշխեմ ձըրի—
Սերն անվերջ է, բարին՝ անհատ:

Երկյուղ շունեմ, ա՛հ շունեմ ես
10 Գողից, շարից, շար փորձանքից,
Աշխարհքով մին՝ ահա էսպես
Շաղ եմ տալիս իմ բարձունքից:

Ես հարուստ եմ, ես բախտավոր
Իմ ծընընդյան պայծառ օրեն,
15 էլ աշխարհ չեմ գալու հո նոր,
Իր տրվածն եմ տալիս իրեն:

ՏԻԿԻՆ ՆԻՄՖԱ ԳՈՐՈՒԵՑԿՈՒՆ

Հյուսիսի կողմից,
Խստաշունչ հողմից
Եկաք դուք մեզ մոտ,
Մեր անհոգ, ուրախ
5 Ու զոռով խաղաղ
Երկիրն արևոտ:

Եկաք ու ընկաք
Մի նոր դըժընդակ
Փոթորկի առջև,
10 Ուր կիտվում են դեռ
Ահեղ, շանթաբեր
Ամպերը սև-սև:

Մեզ մոտ էլ, ավա՛ղ.
Արև ու խաղաղ
15 Անկյուն շրկա էլ,
Ուր որ կարենանք
Գոհ ու անվրտանգ
Ձեզ պահել, շահել:

Արևն ու լավ օր,
20 Երազուն ու խոր
Մեր սրբտունն են արդ,
Իսկ դուք, մեր փերի,
Գիտեք սրբտերի
Ճամբաները բարդ:

- 25 Էնտեղ ապրեցէք
Ու Էնտեղ կացէք
Մեզ հյուր թանկագին,
Դըրանից ավել
Զի էլ գըրավել
30 Դեռ կյանքում մի կին:

ՊԱՏՐԱՆՔ

Վեր է կացել էն սարում
Մեր Զաւակը իր թևից.
Գընում է մութ անտառում,
Քաջ ախպերըս ետևից:

5 Զըրնգում են նըրանք խոր
էն անտառում կուսական.
Ես կանչում եմ նորից նոր,
Ինձ թըվում է, թե կըգան...

20 Զաւր... վազուց են, ախ, նըրանք
10 Մեր սարերից գընացել.
էն գիլ ձեներն են մենակ
Իմ ախանջում մընացել...

Ս. ՆՈՒՆԵԻ ՊԱՏԿԵՐԻ ԱՌԱՋ

- Խունկի բուրյան մըշուշներում,
Մըրմունջներով պատած երգի՝
Կանգնած է նա կապույտ հեռվում՝
Վարդը կյանքի, հարան երկընքի,
5 Եվ շրգիտեմ՝ աղոթք անեմ,
Թե՞ ըզմայլեմ իր գեղի դեմ:
- Համակ շընորհք ու սըրբութուն.
Նայում է լուռ՝ լուռ սըրտիս մեջ,
Լուս հայացքի խորքում անհուն
10 Վառված սիրո կըրական անշեջ...
Եվ ո՞վ կասի՝ կըրա՞կն է շատ.
Թե՞ սըրբութունն իր անարատ:
- Խաչ է բըռնած իր կույս ձեռին,
Որ նըման չի ոչ մի խաչի,
15 Ու որթն, ասես, աստվածային,
Պիտի շընչի ու կանաչի.
Մի նըշանում կապված հանդարտ՝
Տանջանքը վեհ, կյանքը զըվարթ.
- Մութի թևեր ջող է իշել
20 Պայծառությանն իր երկնային,
Վշտի ամպից լույս ճաճանչել,
Լույսն ըսքողվել վշտովն իր հին.
Ու շարիքն էլ, ասես, անկար,
Հարդ է դարձել իրեն համար:

- 25 Ա՛խ, առնեի եղբոր ձեռով
Բախտի ձըգած քողը աըրտում,
Որ նա հառներ իր ողջ գեղով,
Ապրեր անփույթ Լն ճոխ հովտում,
Վերին Պոեան ուր որ նըրան
30 Կերտեց, դարձավ ապշեց վըրան:

ՆՎԵՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՆԵՐԻՆ

- Ձէ՛, չի լըռել մեծ Շոթայի
 Երգի ձենը կաթոգին
 Ու դարավոր ցավն ամեհի
 Ձի խորտակել էն հոգին:
- 5 Թընդում է դեռ նոր ձեռքերում
 էն քընարը գովանի,
 Խընդում է դեռ նոր երգերում
 Վըրաստանը գեղանի:
- Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն ձեզ հին ու նոր
 Արի, բարի ընկերներ,
 Արարատի կողմից էսօր—
 Եղբայրական երգ ու սեր:
- Հի՛ն օրերի վերջալուսին,
 Արշալուսի՛ն նոր կյանքի
- 15 Ծրգենք սըրտանց ու միասին
 Ծրգը հանուր բերկրանքի:
- Բարձը՛դ հընչի մեր երգը թող,
 Չարի ձենը խըլացնի,
 Հընչյուններով՛ն իր կախարդող
- 20 Երկրե երկիր թող անցնի:
 Ամեն կողմից թող ամենին
 Հըրապուրի ու բերի

Բազմալեզու խըրախճանին
 Ծեր կովկասի ազգերի:

- 25 Ելնե՛նք՝ տեսով ու ճանաչով,
 Ընկեր, ախպեր, մեր ու քուր՝
 Մեր քյամանչով, ուրախ կանչով
 Գընանք դեպ կյանքն ընդհանուր:
- 30 Շատ, շատ արցունք թափվեց մեզնում,
 Մէն մի կաթիլն—մի խըրատ,
 Անլուռ, անդուլ էն է ասում—
 Ճամփա շունի գործը վատ:
- Թող՝ ով կուզի՝ երկար-բարակ
 Ձոռ տա խելքին մինչև մահ,
 35 Մենք իմաստուն—սիրենք, խնդանք,
 Կյանքը էս է, ինչ որ կա:
- Ձարկե՛ք ուժգին մեծ Շոթայի
 էն քընարը ոսկելար,—
 Մարդը ինչ տա — էն կըշահի
- 40 Թող իմանա ողջ աշխարհ.—
 Տեսնի քանի նոր ձենով է
 Խոսում մուսան էս երկրում,
 Պատգամներով պայծառ ու վեհ,
 Հազար ու մի երգերում:
- 45 Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն ձեզ հին ու նոր
 Արի, բարի ընկերներ,
 Արարատի կողմից էսօր—
 Եղբայրական երգ ու սեր:

*
* *

Զըվարթ երամով դուք եկաք ինձ մոտ
Ինչպես գարունքվան օրերը ծաղկոտ,
Ինչպես տարագիր հավքերը՝ երգով
Կանցնեն իմ հոգու աշնան երկրնքով:

- 5 Եկաք ու կերթաք, ինչ որ կըմընա,
էս լավ գիշերվան հիշատակն է նա,
Զէ՞ որ հուշերն են թանկ գանձերը մեր—
Ա՛խ, ինչ գանձ բերիք էսօր ինձ նըվեր:

ՏԻԵԶԵՐՔԻ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ

Որ հայացք ես ինձ տըվել վերամբարձ՝
Սուզվելու վերին սահմաններն արփի,
Որ միտք ես տըվել երկնաճեմ ու բաց՝
Զափկու ահեղ բացերն անշափի,

- 5 Որ կապել ես մեզ, հոգիս քեզ արել՝
Հոգուս անհունի հըրճվանքը տալով,
Բարձրը ճակատիս ժրպիտ ես վառել,
Վառել, զարդարել արփենի փայլով,

- 10 Անթարթափ աչքով, անխարխափ հոգով
Կարդում եմ քո վեհ ազդումներն անվերջ,
Կարդում եմ պայծառ, ուրախ ցերեկով,
Ու գիշերները ահավոր ու պերճ:

- Վերանում է վեր հոգիս զըվարթուն—
Զըկա մոտ ու տար, շըկա վեր ու ցած,
15 Տիեզերքն ամբողջ հայրենիք ու տուն,
Ու ես մի ազատ՝ անտարբեր աստված:

ՍԻՐԻՈՒՍԻ ՀՐԱԺԵԾՏԸ

- Սիրիո՛ւ, երկնից ասեղ անցվոր,
 Ո՛ւրկից եկել,
 Ո՛ւր ես թեքել,
 Ո՛ւր ես ճեպում էդքան հրզոր,
- 5 Անճառ թափով,
 Անժեր ճամփով,
 Դարե՛ր, դարե՛ր հազարավոր:
- Սիրիո՛ւ, երկնից շքեղ գոհար,
 Որ խաղում ես,
- 10 Փաղփաղում ես
 Ճերմակ ու բիլ լուսով քո վառ
 Ու զարդարում,
 Զըվարթ վառում
 Մեր գիշերվան ճակատը մառ—
- 15 Ի՛նչքան աչք են վրրադ հառել,
 Նայում են քեզ
 Հիմի մեզ պես,
 Ի՛նչքան աչք է նայել, մարել,
 Եվ կամ ի՛նչքան
- 20 Դեռ պիտի գան,
 Որ անհայտից կյանք չեն առել:
 Ո՛վ առաջինն ասավ ողջերթ
 Քեզ մեր հողից,
 Մարդու ցեղից,

- 25 Կամ ո՛ւմ աչքում պիտի անհետ
 Մի օր հատնի,
 Մարի, մըթնի
 Հըրածեշտի շողըդ հավետ...

- Բարի ճամփա՛, հյո՛ւրըդ մեր հին.
 30 Եվ թե տեսնես՝
 Մեղնից էսպես
 Մի հարցում տուր հրզոր մահին.
 — Մարդու քանի՞
 Սերունդ կանի
 35 Մի հըրածեշտն աստեղային:

ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

ՕՐՈՐՔ

Քնե՛, քնե՛, իմ որդի,
Աշերըդ խուփ, շքբանաս,
Որ քո թշվառ հայ ազգի
Դառն ցավերը շրտեսնաս.

5 Քնե՛, գուցե երազում
Տիրոջ բարի հրեշտակը
Քեզի պատմե, թե ինչպես
Պիտի փրկվի քո ազգը.

10 Քնե՛, գուցե քեզ ասե
Նրա խղճության պատճառը,
Քնե՛, գուցե նա ասե
Նրա փրկության ճարը.

15 Գիտե՞ս արդյոք, գառնուկս,
Անցան դարեր այն օրից,
Երբ քո ազգը զրկվեցավ
Իրան շքեղ աթոռից.

Տարիք ու դարեր անցան,
Այլոց է լուռ ծառայող,
Այդ առթիվ դառնաճաճան
20 Վիճակն էլ կա անփոփոխ.

Քնե՛, քնե՛, հոգվույս հատոր,
Ուրախություն իմ միակ,

Քնե՛, կասեմ քեզ օրոր,
Զրտեսնես նրան ավերակ.

1883

- 25 Մի պատկեր է նա տխուր,
Աչքերն արցունք, ինքը լուռ,
Մի սուր է մեր սրտի մեջ,
Մեզ այրելու հուր անշեջ.

- նրա հիմքը քանդելու
30 Շատ, շատ դարեր տանջեցին
Տաճիկ, պարսիկ, հույն և քուրդ
Մինչև վերջը քանդեցին.

- Եվ այն օրից մինչ այսօր
Տկլսր, բոբիկ ու քաղցած
35 Թափառում է սարե ձոր
Անպտիթներից հալածված.

- Ապա, քնի՛ր, անուշ զավակ,
Աչքդ խփիր, շքբանաս,
Որ քո թշվառ հայ ազգիդ
40 Դառն ցավերը չըտեսնաս:

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ

Հայ վաճառական, հայ վաճառական,
Խարիր ու զրկիր աղքատ եղբորդ,
Հարամ ոռճիկով լից քո գանձարան,
Ու միշտ կուշտ պահիր ուռած մեծ փորդ.

- 5 Քեզ ի՞նչ փուլթ, ասա, թե ազգդ խեղճ է,
Շատ հարկավոր է թե նա շունի հաց,
Քեզ ի՞նչ փուլթ, թե եղբայրդ մեղք է,
Միայն քո փորը լինի տկրզած.

- Քեզ ի՞նչ փուլթ, ասա, թե խեղճ վանեցին
10 Հեծում է սոված, տուն ու տեղ թողած,
Տանջվում է տաճկի ու քրդի ձեռքին,
Միայն քո փորդ լինի տկրզած.

- Քեզ ի՞նչ՝ շինվում է հայ ուսումնարան,
Իր ուսում առնի տգետ հայ տղան,
15 է՛, очень нужно, խավար մնա Հայաստան,
Տրիցատկի համար պինդ պահիր լուման.

- Կողքիդ է տիկը, գրպանդ լիքը,
Քե՞ք արա, ի՞նչ բան է հայրենիքը.
Քեզ ի՞նչ՝ անուսում մնան հայ որդիքը,
20 Թող նրանց դարդը քաշեն հայ մարդիկը.

Կուշտ է թափանդ, լի է գրպանդ,
Լեմենը թամամ է, բայց վատ է բանդ—

Աղքատ մշեցին կանգնած է դռանդ.
«Աստված տա»—ո՞վ է կապում բերանդ.

25 Հայ վաճառական, շուտով փախիր տուն,
Խաղարի միջի հմուտ ղեկավար,
Որ ժապավինյալ ցուցակ են բերում
Սովատանց Եղբարցո՛ղ՝ վանեցոնց համար.

Դե՛հ, գառնազգեստ գայլին դու նման,
30 Խաբիր ու զրկիր աղքատ Եղբորդ,
Աչքերը կապիր, առ վերջին լուման,
Գուցե նրանով լցնես մեծ փորդ.

Միայն գիտենուս, հայ վաճառական,
Հեռու չէ օրը, օրն օրհասական
35 Նա կըգա շուտով և գաբրիելյան
Փողը կըկանչե և քեզ դամբարան.

Մահից չի փրկիլ քեզ ժանգոտ փողը,
Մարմինդ կրկյանե անգութ սև հողը,
Ամեն բան կանցնի և կանհետանա,
40 Միայն բարի անունն այստեղ կըմնա:

*
* *

Երբ որ կանցնի ձմեռն սաստիկ,
Դարձյալ կըգա գարուն քաղցրիկ,
Կըլզնի կրկին մեր հայրենիք,
Կըկանաչեն դաշտեր, լեռինք,
5 Հայնժամ գայցեն դեպ Արմենիա
Մարավ, նոթի որդիք նորա.

Երբ որ արևն Հայաստանի
Զվարթ, ուրախ, պայծառ փայլի,
Երբ որ դաշտըն Ավարայրի
10 Կրկին կներկվի արյամբն հայի,
Հայնժամ գայցեն դեպ Արմենիա
Մարավ, նոթի որդիք նորա...

Երբոր Ղևոնդ ու Ներսեսներ
Կըլնեն ազգիս առաջնորդներ,
15 Երբոր կանցնեն դառն ժամեր.
.....
Հայնժամ գայցեն դեպ Արմենիա
Մարավ, նոթի որդիք նորա:

.
հոցալից սրտով մայր իմ Հայաստան.

25 Ծրզիր աչերդ,
Որդիքդ ցրված են,
Ժողովիր քաջերդ՝
Արցունքդ կըսրբեն:

*
* *

Ինչո՞ւ ես տխուր,
Թշվառ Հայաստան,
է՞ր է վիզըդ ծուռ,
Մայր իմ սիրական.

5
հոցալից սրտով մայր իմ Հայաստան.

Ինչո՞ւ աչերդդ
Լի են արտասուք,
է՞ր ես խեղճ նայում
10 Դեպի արևմուտք.

.
հոցալից սրտով մայր իմ Հայաստան.

Դուն ես լավ գիտես,
Որ արևմուտքեն
15 Օգուտ չըկա քեզ
Զատ անբույժ վերքեն.

.
հոցալից սրտով մայր իմ Հայաստան.

Թշվառ Հայաստան,
20 Քաջաց դամբարան,
Անչուր բուրաստան,
հեղճ, անօգնական:

«ԹՈՂ ՓՁԵ ՔԱՄԻՆ» ԵՐԳԻ ԵՂԱՆԱԿԱՎ

- Լուսնկա գիշեր.
 Պայծառ երկնքում
 Զկային սև ամպեր.
 Աստղերն էին փայլում:
- 5 Հանդարտ ու տխուր
 Լուռ էր բնություն,
 Զի ամենայն ուր
 Մորփենն էր տիրում:
- 10 Այդ ժամին, ընդարձակ
 Արարատ դաշտով,
 Մի տխուր էակ
 Գնում էր ճեպով:
- Մոտեցա նորան.
 Ա՛խ, տեսնում եմ մի
- 15 Գեղեցկատիպ ու
 Զվարթ պատանի:
- Ո՛ւր ես շտապում,
 Ասա՛, պատանի,
 Անունդ, ազգանունդ,
- 20 Այսպես հարց արի:
- Դեպի Հայաստան,
 Պատասխանեց ինձ,

նորան օգնության,
 Ցավին կարեկից:

- 25 Դեպ սրտիս միակ
 Սիրած առարկան.
 Անունս՝ Աղեքսանդր,
 Ազգամ՝ Գոլոշյան:
- 30 Երբ «դեպ Հայաստան»
 Բառը լսեցի,
 Զարմանք ինձ պատեց,
 Շվարած մնացի:
- Փա՛նք քեզ, տեր աստված,
 Մտքումս ասացի.
- 35 Տաքացավ սառած
 Արյունն հայ ազգի:
- Եվ էլի դարձա
 Ես դեպի նորան,
 Այսպես խոսեցա
- 40 Զայնիվ հեզնական.
- Դարձի՛ր, պատանի,
 Փոխի՛ր ընթացքդ.
 Համապատասխան
 Զէ ուժիդ միտքդ:
- 45 Զմենն է սաստիկ
 Հայաստան երկրի.
 Դու միակ ծաղիկ,
 Դսրուն շես բերի:
- Ամայացած է
 50 Հայաստան աշխարհ.
 Հայը ցրված է
 Երկիրներ օտար:

Անցյալն է ողբում
Անդ բուն շարգուշակ,
55 Գյուղեր, քաղաքներ
Կան ողջ ավերակ:

Մնողք, ազգական,
Եղբայր ու քույրեր,
Քեզ են սպասում
60 Անդու, անհամբեր:

Դարձի՛ր, պատանի,
Թո՛ղ այդ մտքերդ,
Քեզ են միշտ խնդրում
Բարեկամներդ:

65 Բացեց բերանը,
Ետը հոգվոց հանեց,
Երկու աչերից
Զույգ արցունք կաթեց:

— Ընկերությունն այն,
70 Որին երգվեցա,
Սրտովս ամենայն
Հպատակ, ծառա:

Ա՛խ, շկա հնար
Այլևս բաժանման.
75 Վճռած է արդեն՝
«Դեպի Հայաստան»:

Ես իրագործել
Կամիմ մի սուրբ միտք,
Միայն քավ մոռնալ
80 Մնողք, ընտանիք:

Այսուհետ պիտ լինի
Իմ բարձս չոր քար

Ու վառ լապտերս՝
Լուսինը պայծառ:

85 Շքեղ դահլիճս՝
Սոսկ անտառները.
Փափուկ մահիճս՝
Կանաչ խոտերը:

Փափուկ վերմակս՝
90 Մուսլ ամպերը.
«Դույթուկ դոշակս»՝
Կանաչ դաշտերը:

Մայրական «որդյակ»
Քաղցր բառի տեղ,
95 Հսեմ որոտ, կայծակ
Այսուհետե թող:

Եվ դի այն որոտ
Հայաստանինն է.
Ինձ համար անշուշտ
100 Հարածամ քաղցր է:

Որոտք ծեր Մասյաց
Շերմակ գագաթին
Թե լսեմ, անկասկած
Ինձ համար քաղցր են:

105 Դե՛հ, գնաս բարյավ,
Գնա՛, Տեր ընդ քեզ,
Միայն հեզացյալ
Մորդ միշտ հիշես:

«Նատալիա» անունն
110 Մտքումդ ունենաս,
Ժամեժամ սպասում
է քեզ, իմանաս:

Արև է մտնում,
Իրիկուն գալիս,
115 Միշտ քեզ է հիշում
Աստղեր տեսնելիս:

Ամեն իրիկուն
Հուսնին նայելով
Անունդ է հիշում
120 Ու ասում լալով:

«Ա՛խ, երանի քեզ,
Ո՛վ պայծառ լուսին,
Որ միշտ տեսնում ես
Իմ Աղեքսանդրին»:

1886

ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՂԲԸ

Այս ի՞նչ ձայն է գալիս բարձրից, այս ի՞նչ կոռոց է
տխուր,
Այն ի՞նչ շղթա վեր եթերքում, սլանում է դեպի ո՞ւր.
Ա՛խ, քեզ տեսնեմ, սիրուն կոունկ, անցյալ գարնան է՛յ
իմ հյուր:

Ինչո՞ւ նախկին բնեղ ելար, դեպ մեզ իջար, ա՛խ, ի գուր...
5 Կոունկ, ի տար, օ՛ն,
Դեհ, դեպի Տարոն
Թո՛ւր, սլացի՛ր,
Գնա հեռացիր:

Ա՛յ, ծիծեռնակն էլ եկել է, տեղ չի գտնում բուն շինի,
10 Օճորք չըկա, ողջ քանդվել են, ավերակումն ի՞նչ անի.
Քեզնից վերև, տե՛ս, արծիվը պտտվում է, զգույշ կացիր,
Սիրուն կոունկ, խախալ արա, գուժան արա ու դարձիր.
Կոունկ, ի տար, օ՛ն.
< Դեհ, դեպ ի Տարոն

15 Թո՛ւր, սլացի՛ր
Գնա հեռացիր: >

Ես էլ պետք է ձեռքս առնեմ ջախջախ քնարս ու քեզ մոտ
Այս ավերակ պատի տակին կուչ գամ մինչև առավոտ.
Հնչե քնարս, թող վշտաձայն, խոսե սիրտս այս ցավոտ.
20 Ա՛խ, գիշերը տարի դառնար, չըլուսանար առավոտ.
Կոունկ, ի տար, օ՛ն,
< Դեհ, դեպի Տարոն

Թո՛ր, սլացի՛ր,
Գնա հեռացիր: >

25 Վարք ու բարքով, խելք ու մտքով հատը հատին
չպատահին,
Ախ ու վախով պիտի ապրեն, վայ նրանց դառն օրերին.
Ա՛խ, դժվար է, սիրուն կոունկ, դժվար ապրել միասին,
Ընկեր լինի, թե հարևան, ծառա, տեր, թե ամուսին.

40 < Դեհ, դեպի Տարոն
Թո՛ր, սլացի՛ր,
Գնա հեռացիր: >

Թե տեսանես ողջ Պարսկաստան, արաբ, հույն կամ
լեոնական

35 Ձորք ժողոված ու պոկ եկած արշավում են Հայաստան.
Ասա, կոունկ, ասա, հոգիս, այդ ի՞նչ անթիվ գորք, բաբան.
Ասա, կոունկ, ասա, հոգիս, Մամիկոնյանք էլ շրկա՞ն.
Կոունկ, ի տար, օ՛ն,

40 < Դեհ, դեպի Տարոն
Թո՛ր, սլացի՛ր,
Գնա հեռացիր: >

Մշու շքեղ մշուշապատ դաշտի միջով համարձակ
<
.
. >

45 Սուրբ շիրիմներն իմ հայրերի՝ ահեղագոր դյուցազանց
Ոտնատակի անարգում են քյուրդ, տաճիկը լիրբ, անսանձ,
Մշու սուլթան սուրբ Կարապետ մեր տաճարը վեհափառ
ինչ սև սգո քուրծ է հագել, ողբում է անմխիթար:

50 < Դեհ, դեպի Տարոն
Թո՛ր, սլացի՛ր,
Գնա հեռացիր: >

Ախ, թե տեսնես ազգիս բախտը... կտրուկ, քաջարի,
Մոլորել է ավերներում Տուրուբերան աշխարհի,
55 Կոունկ, ասա, բավական է, թափառելուց դադարի,
Ան՛ա, կոունկ, ասա, հոգիս, ասա արի՛, ա՛խ, արի՛:
Կոունկ, ի տար, օ՛ն,
< Դեհ, դեպի Տարոն
Թո՛ր, սլացի՛ր,
60 Գնա հեռացիր: >

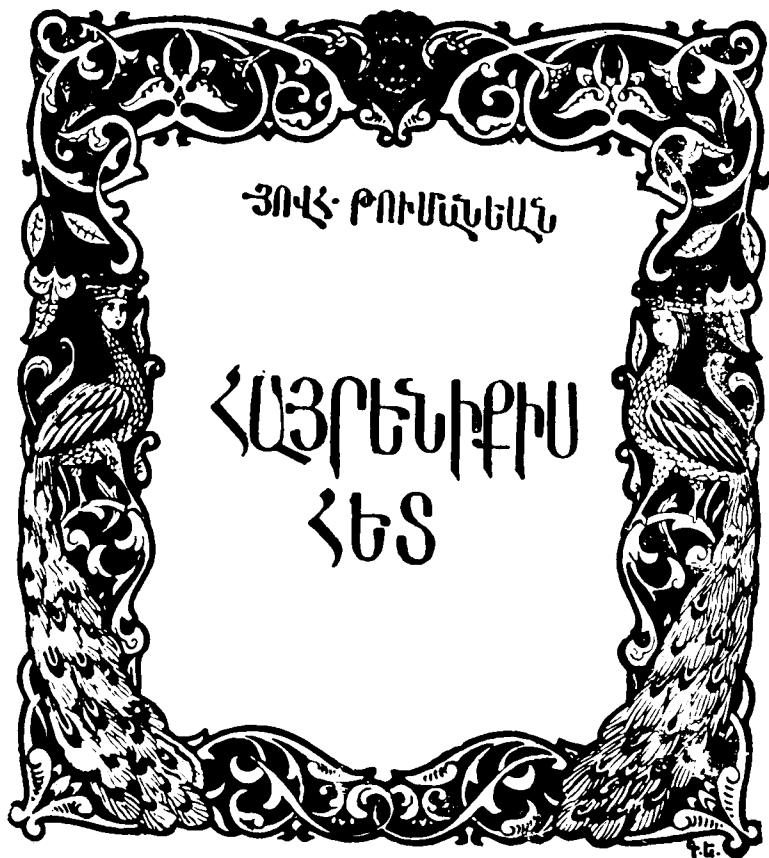
... Ես ուզում եմ սեր երգել,
Երգել սրտանց և վառվել,
Ես ուզում եմ և գրկել,
Փարել նրան և փարվել.

5 Ես ուզում եմ հրատապ
Սաստիկ սիրով ինձ տանջել,
Նրա կրծքին անարատ
Բոցավառվիլ և հանգչե՛լ:

10 Թողե՛ք, թողեք ինձ խնդրե՛մ,
Թողեք ինձ միայն սեր երգել,
Թողե՛ք, թողեք որ գրկեմ,
Սիրեմ նրան անարգել...

Handwritten notes in Armenian script, including phrases like 'Ես ուզում եմ...', 'Սաստիկ սիրով...', and 'Թողե՛ք, թողեք...'

7. «Վարկչք» բանաստեղծության ինքնագիրը

Տ. «Հայրենիքի հետ» ժողովածուի կազմը, 1916 թ.

Փայլուն աստղիկ երկնադիտակ,
 Դուն, որ տեսնում ես ամեն բան,
 Սառն հյուսիսի երկնքի տակ
 Ունիմ ընկեր, տեսնում ես նրան...
 Ծ Նա էլ ինձ պես
 Նայում է քեզ...

*
* *

Ո՛հ, թող, սեր իմ, հրափետուր
Դևպի հյուսիս խոյանա,
Ցնծա հոգիս այս տխուր,
Սիրտս առժամ հովանա...

*
* *

Այստեղ ահա ինչ են ասում,
Սիրելիդ իմ Անուշավան,
Ահա ինձնից ինչ են ուզում
(Որին, գիտես, ես չեմ հավան):

5 (Սրանով էլ չեմ ասում թե
Այնքան էլ խելոք եմ ես,
Դե, այնքան որ, աստված գիտե,
Ուղիդ գնում եմ ճամփես)։

10 Ինձ ասում են, թե սարսաղ ես,
Որ չես ուզում տերտեր դառնալ,
Պետք է հանգիստ կնքես, թաղես,
Հարստանաս անակնկալ։

15 Այն գյուղ<աց>ին, որն որ թողած
Սարումն իրանց ոչխարն անտեր,
Եկավ այստեղ այնքան սողաց,
Մինչև վերջը դարձավ տերտեր։

20 Ինչո՞վ ես դուն նրանից պակաս,
Ինչու դուն չես կարողանում:
Ձենդ լավն է, բոյդ [լավն է],
Էլ ինչի՞ ես մտիկ անում։

Քեզ կհարգեն, քանի սաղ ես,
Քեզ կտան ազիզ սեղան,

Իսկ երբ մեռնես՝ ո՞նց կթաղվես,
Հենց այն արժե ամեն բան:

25 Արի սրանց հասկացրու դուն,
Թե այս դարում [խառնված]
Ինչ պաշտոն է տերտերութունն...
Ի՞նչ ժամանակ է, աստված:

30 Այսպես մի բան պատահեց ինձ
Հենց այս մոտիկ, անցյալ ամսում,
Կոնսիստորում սաստիկ ահից
Հետս ոչ ոք չէր էլ խոսում:

35 Կոնսիստորում գլուխ քարը,
Դու տանն ասա թե ինչ արին...
Այ տղա, ինչ պիտի լինի իմ ճարը,
Ինչ պտի լինիլ սրանց միջին:

40 Կարճը, պատմեմ որ իմանաս,
Թե բանն ինչումն է եղել,
Ինչու համար էին վրաս
Այնպես սաստիկ կատաղել:—

Ախպեր, մի օր առաջնորդի
Մտռան եկավ ինձ տարավ վեր,
Առաջնորդը թե՛ այ որդի,
էս բանը տար գրիբ ու բեր:

45 Շրջաբերական էր ութ հատ
Ուղղած մեր խեղճ դպրոցներին,
Թե հարգեցեք շնորհաշատ
Նոր տեսուչ հայր Եղիշեին:

50 Ես էլ անսաս, տարա մեր տուն,
Ճաշից հետո անմիջապես
Նստած մինչև [լավ] իրիկուն
Վերջացրի, ասա՛ ապրես:

Մյուս օրն եկավ հայր-քարտուղար—
Տելեգրաֆիստ Մոյինյանը,
55 Թե այս թղթերն առ հետդ տար
Ու գիշերս գրիբ տանը:
Ասի՛ տեր հայր, ես չեմ կարող,
Խնդրեմ գտեք ուրիշ գրող:

60 Բայց տեր հայրը և նրա հետ
Ամբողջ խումբը ներքինեաց
Բացատրութուն, բացատրութուն
Պահանջեցին վայրագնաց:

65 Բացատրեցի—ահա թե ինչ.
Դուք էլ տեսնում եք տկար եմ,
Տկարութունս ասենք ոչինչ,
Սպասեցեք գործերն շարեմ:

(Գիտես, եղբայր իմ, քարի պես
Առողջ կուրծքս ոնց մաշեցի...
Ա՛խ, կարճատես [ւիամտութուն]
70 Ինչ տանջանք էր, եր քաշեցի...)

Գրութունը վերատեսչի,
Որ կուտած են,
Նույնպես շտատը քաղաքի
Հրամայված է վերջացնել:

75 Ես էլ ունեմ իմ անձնական
Գրելիքը նամանավանդ,
Հանգստանալն էլ չեմ ասում,
Տանը ունենք երկու հիվանդ:

80 (Հակառակին այդ օրերում
Տագնապի մեջ տենդական,
Ոտանավորներս էի գրում
Որ ուղարկեմ տպագրության),

- Ինչ որ լինի, դուն գրագիր ես,
Մանավանդ արագագիր ես,
85 Հրամայում են և պրծավ,
Պետք է անխոս տանես գրես:
- Ձայնակցեցին քաղցրաբարբառ
Չորս քահանա.— բարձրադիր,
Ինչպես ես դուն խոսում, տղա,
90 Լոխր, վերցրու, տար գրիր:
- (Այս գարշելի սողունները
Քահանա են դարձել:—
Այժմ ուզում են անունները
Էրանց հարգել տալ զոռով):
- 95 Ասի կգրեմ, բայց ոչ մի տող
Տուն չեմ տանիլ, լավ իմանաք,
Ինչ ուզում են ինձ անեն թող:
- Իսկույն և Լթ հավաքեցի
Ձեռքիս թղթերն Կոնստանտինի,
100 Սևկրնտարին տվեցի
Սյուպիսի բան եմ գրում ասի:
- Մեկ էլ տեսնեմ չորան շան պես
Որտալով եկավ ծառան,—
Ինչ [որ] հրամայում են քեզ
105 [Ինչու] չե՞ս կատարում:
- Սրբազանը հրամայեց,
Որ վերցնես ու տանես տուն,
Գրես, անշուշտ առավոտյան—
Հետո բերես պատրաստի:
- 110 Ասի ասա սրբազանին՝
Տուն չեմ տանիլ գիտնաք, թեկուզ
Վեհափառը գրի կոնդակ:

- Ապշած, սարսափած
Մառան դուրս գնաց
115 Ցուցամատը թափ տալով,

Վերևիցը համբավ եկավ,
Թե սրբազան <ն> սաստիկ
Ջայրանալով կնիծկումը նշանակեց:
Այսուհետև հալիդ մտիկ:
- 120 Ես նստեցի ծանր ու բարակ,
(Գիտես եղբայր՝ որ այս խայտառակ
Մարդոցն այսպես է հարկավոր):
- էլ գլուխդ ինչ ցավացնեմ,
Խաղ անելով ես այսպես,
125 Մինչև ժամի երկուսը
Պատրաստեցի երեք ու կես:
- Հիմա խոսում են իրար հետ՝
Թող չըգրի, թող չըտանի,
Առավոտյան մի լուսանա,
130 Սրբազանը տես ինչ կանի:
- Մյուս օրն շեկա ծառայության.
(Գլուխս էլ ցավում էր մի քիչ,
Այն գիշերվան հիվանդների
Սրտաճմլիկ տնքոցից):
- 135 Միայն բանալին ուղարկեցի,
Ասի՝ թղթերը հանեցեք:
- Երանի թե չի ուղարկել,
Սրանք կարգին բաց են անում,
Իրենց անտեր թղթերի հետ
140 Իմ թղթերս էլ առնում տանում:
- Մի քանի մանր ոտանավոր
Երկու հատ էլ պոեմա,

Մեհրին և նոր

«Գարձ» անունով, որ [էլ] շրկա:

- 145 Ինձ ասում են՝ այս աշխարհում
Քո խելքով շես կարող ապրել,
Եվ այսպես են բացատրում—
Կուզես ապրել—պետք է հափռել,
Հափռիր, այո՛, որտեղ հասնես,
150 Խնդրի՛ր, որին ուժդ պատեց
Եվ մարդիկը մեկ էլ տեսնես
Քեզ կանվանեն արդար ու մեծ,
Աշխարհս դմակ, տղեն դանակ,
Որքան կարաս կտրիր ու կեր,
155 Ներկի էր մի ժամանակ
Այս: դեիզը [մահահրավեր]
Գաղանների օրհնագրքում
Գուցե հոգվածն է առաջին,
Բայց շրգիտեմ մարդոց սրտում
160 Ո՛րն է ընկեր դարձել խղճին.
Եվ ինչ զարմանք, եթե նրան,
Որ չէ կարող քրտինք անել
[Գուր է] եկել սրա նման
Մի բնաբան է հավանել:
165 Սիրելիդ իմ Անուշավան,
Այս ոսկու և արյան դարում,
Հանուն սիրո և փրկության
Մարդիկ ինչեր են կատարում.
Կատարում են թող կատարեն,
170 Իրանց մեղքը իրանց վզին,
Բայց թե այնքան լիրբ ու շար են,
Քարոզում են նույնն ուրիշին:
Զահլես գնաց, Անուշավան,
Այստեղ կըտրենք, աստժու խաթեր,
175 Խայտառակ թելն այս պատմության,
Ոտի համար դնենք Մաթեր:

*
* *

... նա մի տգետ, աղքատ մարդ էր,
Որ ուզում էր դառնալ տերտեր,
Այդքանն, հարկավ, բավական էր,
Բայց կան նաև քանի բաներ,
5 Գիտելիքներ և նոր և հին,
«Ուսմունք պատշաճ քահանային»:

*
* *

Օ՛, ցած խոսքերով անդուռն բերանի
Մի՛ հիշեք, մի՛, այն սուրբ անուրը,
Դուք, որ չգիտեք փառքն Հայաստանի,
Որ չեք ճանաչում նրա զորությունը...

*
* *

Ընդունիր, իմ քույր,
Գուցե քաղցրաբույր
Զրկան ծաղիկներ,
Բայց իբրև նվեր՝
Նվաստ եղբորից
Մի գնահատիր ինձ:

- «Շնորհավոր նոր տարի».
 Եթե թևեր առնեի,
 Սրտով վշտոտ ու կարոտ
 Կըթռչեի ես քեզ մոտ,
 5 Որ իմ պանդուխտ, հեզ եղբոր
 Տարին անեմ շնորհավոր...
 Բայց ես զուրկ եմ թևերից,
 Եվ ստիպված եմ շատ հեռվից
 Այս տողերով անտաղանդ
 10 Շնորհավորել քո կաղանդ:
 ...Չիցե թե մենակ նա մտաբերի
 Քաղցրիկ հիշատակն հայրենի երկրի,
 Չիցե թե նրա հայացքը կարոտ
 Չըգտնի խնդրած դեմքերը ծանոթ,
 15 Դառնացած սրտով անիծի իրան,
 Անիծի օրերն յուր պանդխտության...

ՄԱՐՇ

- Կեցցե՛ «Մշակ» և ժողովուրդ
 Եվ այս օրը մեծախորհուրդ—
 Մեր ազգային իրավունքի,
 Համայնական ազատ կամքի:
- 5 Անդառնալի թող վերանան
 Ամեն գործեր կամայական.
 Ընտրությունը ապօրինի,
 Կռպիտ չոբանն Աբարանի:
- Կեցցե՛, կեցցե՛ մշտազվարթ
 10 Նոր սերունդը երիտասարդ,
 Յուր եռանդով ամենազոր,
 Գաղափարով պարզ, լուսավոր:
- Կորչի՛ Մամբրե, սև է Աբգար
 Իրանց խմբով գիշերավար,
 15 Եվ անսասան կեցցե՛ հավետ
 Մեր ժողովուրդն Արծրունու հետ:

*
*
*

[Միամիտ] ընկե՛ր, դու մի՛ զարմանար,
Որ չեն երգերըս պատանու կորով:
Ես ձեռքս շառած տակավին քընար:
Տանջվել եմ կյանքի բոլոր ցավերով:

5 Վիշտն ու [ցավերը] դեռ վաղ ծրծեցին,
Քամեցին հյուսիսն իմ մատաղ սրբտի,
Հոգսերն էլ տըհաս միտքըս կըրծեցին,
[Թրթուրներն ինչպես բողբոջը վարդի]:

10 Եվ ես [հյուսված] երգում եմ այսօր
Եվ սիրտս մաշված, և ձայնըս տկար,
Եվ երգըս տխուր, և կուրծքս անզոր,
Եվ խիստ նախատված բոլորի համար:

Հա՛, ուրիշ բան էր՝ եթե ինձ ընկներ
Քոնն մի նշույլ բաղդավորության...
15 Բայց իմ բաժինը՝ այս եղավ, ընկեր,
Իմ այգն ու մութը միասին եկան:

*
*
*

Գիշերը բազմեց լեռների վրա.
[Թանձր մոայլը] կոխեց դաշտ ու ձոր,
Ոչ մի լուսատու երկնքում չըկա,
Մենակ մի լույս է փայլում հեռավոր.

Ընդհանուր վարչական կառուցվածքի
տեսքը.

Չէ՛, չի ցույց տված զորքային
որձի կերպը համարյա
ու չի ստանալ որևէ մասի
չի քննարկել և ցույց է
տալ:

Ինչպիսիք է ընդհանուր
և ինչպիսիք է զորքային,
իսկ ընդհանուր է ընդհանուր
և զորքային զինվոր:

— Ոչ ոչ, ոչ ոչ, ոչ ոչ, ոչ ոչ, ոչ ոչ,
ու չի ստանալ որևէ մասի,
և չի ստանալ որևէ մասի =
իսկ ընդհանուր է ընդհանուր:

Կիսով մասի ընդհանուր է,
և չի ստանալ որևէ մասի
իսկ ընդհանուր է ընդհանուր
և չի ստանալ որևէ մասի =

9. «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին» բանաստեղծության ինքնագիրը

Անուանում

Արամյան, արամյան
արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան

Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան

Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան

Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան

II

Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան

Արամյան և արամյան
Արամյան և արամյան

10. «Արուսյակ» բանաստեղծության ձեռագրերից

..

Գերեզմաններում վաղուց հանգչում են
Նրանց շարժարված մարմիններն անշունչ,
Իսկ հոգիները խաղաղ պտտում են
Սիրած վայրերում, սիրելիների շուրջ.

5 Այժմ հալածել դժվար է սրով
Այն էթերային գոյություններին,
Որ զարմանալի գորություններով,
Գիտեն մոտենալ մարդկանց սրտերին...

10 Հաճախ մտորման ժամին լուեցուն
Ուրվական ձայներ այլ եղանակով
Խոսում են այնպես և ալեկոծում
Դժգոհի հոգին համարձակ մտքով—

15 ... Այ կարճամիտ մարդ, միտքդ բեր դու մեզ,
Երկրում հավիտյան խո չես ապրելու,
Մի օր ծնվել ես, մի օր կրմեռնես,
Ի՞նչ ես համբերում ձաղբին թշնամու...

ՕՐ. Ն. Ա.-ԻՆ

Քեզ, գոված մուսա, ես չեմ ճանաչում,
Ոչ ձեռքիս ունեմ ոսկեղեն քնար
Ոչ էլ ծովերի ափերն եմ փախչում,
Վայրենի երգս երգելու համար.

5 Բայց ճանաչում եմ ես մի ժողովուրդ
Ճտահար թաղված տառապանքներում,
Ունեմ և հոգումս մի գաղտնի խորհուրդ
Ինձ [հրապարակ նրանք] են բերում.

Նրա ցավն է ինձ ոգի ներշնչել,
10 Նրա տանջանքն է շունչը իմ երգի,
Եվ ո՞վ է կարող իմ երգը մերժել
Որպես հառաչանքն իմ ժողովրդի.

Անթիվ դարերի անողորմ հարված,
Լկանք ու ավեր,
15 Եվ ահա այսօր նա խեղաթյուրված
Դատ է պահանջում թշնամու գլխին
Եվ իրավունքներ.
Էլ ո՞վ էր կարող այդպես բողոքել,
Թե կարենայի եղածը երգել:

Ալբոմիդ մեջ մի քանի տող
Հեշտ է խորհել և հորինել,
Բայց սրտումդ միշտ աղմկող
Մի հիշատակ կուզեմ թողնել,
5 Որ սիրտդ ինչքան բաբախի,
Ինձ էլ այնտեղ նա պահի...

Ես վիշտ ունեմ բերած երկրից հայրենի,
 Նրանով են իմ երգերը կենդանի,
 [Նրանով է իմ քնարը պարծենում,
 Նրանով եմ ես թե առնում, բարձրանում...]
 5 Եվ շեք կարող դուք հասկանալ բնավին—
 Ինչ սիրով եմ ես հանդիպում այն ցավին:

[Եվ ձեր ուրախ խնջույքների ժամանակ
 Չեքիս բռնած կենաց գինով լի բաժակ
 Ես լալիս եմ, թեև դուք շեք նկատում,
 10 Իմ արցունքը սրտիս միջին է կաթում,
 Իսկ իմ երգը... դուք չե՞ք լսում, թե ինչպես,
 «Իմ հայրենիք, իմ հայրենիք» հառաչում է
 աղեկեզ:]

Հանկարծակի սիրտս տխրեց—
 Միտքս եկան հին տենչեր,
 Որ ոչ մեկը չըկատարվեց,
 Եվ այն, գիտե՞ք, ինչե՛ր, ինչե՛ր...
 5 Նրանք էին ինձ ապրեցնում,
 Նրանք էլ արդեն զուր են անցնում—
 Դատարկ ձայներ գլխիս վերից
 Կարծես թե միշտ ծաղրում են ինձ...

Այդպիսի աչքեր ես դեռ չեմ տեսել.
Աչքերն այդպիսի կրակ չեն ցայտում,
Արեգակն այդպես երբեք չի կիզել
Այրող շանթերով տաք անապատում:

5 [Այդտեղ երկրային ոչ մի նյութ չըկա.
Եղեմում փայլող արեշողն է դա,
Որ իրան տեղից սլացել փախել
Աչքերիդ մթին ծովումն ցուացել]:

Ո՛հ, այդ աչքերին ով որ պատահի,
10 Տեր Աստված նրա սիրտը թող պահի,
[Այդ քո սպանող] գեղեցկությունից
Որ իմ հանգիստը խլեց ինձանից:

Այդ աչքերն արդյոք ո՞վ է տվել քեզ,
Եվ հետը մի սիրտ ամուր քարի պես
15 [Եվ մեկի ուժով մյուսը շարաշար
Չարշարանքների դառնում է պատճառ]:

Հայոց վարժուհի, ողջ 10-ը տարի
Արի տանջվելով պարտքդ կատարի,
Լոիր ու տոկա, համբերիր ու տար
Թեմական տեսուչ, Կոստո ու Կատար:

5 Թե ինչ է, մի օր ազգը քո սիրած
Գալու է քեզ մոտ, ուտելու է հաց,
Վեր է առնելու մի բաժակ գինի
Եվ շշնջալու «կենացդ լինի»:

Սակայն երբեք փառք չի եղել
10 նպատակը քո ջանքի,
Ոչ կենացն ես դու համարել
Արդյունքը քո տանջանքի:

Այլ, որպես մերթ բանաստեղծը
Շուրջն ու իրան մոռացած
15 Մնում է յուր հոգու իղձը
Աղմուկներեն խլացած,

Նույնպես և դու շարաշարանքով
Սերունդներ ես վերածնել
Եվ տքնել ես ջերմ եռանդով
20 Մութն ու խավար վերացնել:

Դրա համար, թեև այսօր
Բաժակներ ենք մենք լցնում,
Բայց բաժակիցն էլ առավել
Մեր սրտերն են լիք-լցվում—

- 25 Լցվում ենք վե՛հ պատկառանքով
Պաշտոնյայի կրթության.
Եվ ողջունում հեռվից հոգով
Լուսավորված Հայաստան:

•
•

Այս տողերը գուցե ջնջվեն,
Գուցե կորչի հուշագիրը,
Բայց ինձ համար դրանք ցավ չեն,
Ոչ էլ այդ է իմ խնդիրը:

- 5 Ես քեզանից ուրիշ անանց
Մի հիշատակ եմ խնդրում,—
Թող կենդանի մնամ պահված
Մտքիդ պայծառ հուշագրում:

- 10 Որպես անկեղծ մի բարեկամ,
Որ կարող էր այդ խնդրել,
Որ խոսքերից հազար անգամ
Ավելի է քեզ սիրել:

Անմիտնները մտան պարտեզ—
Ամբողջ բուրմունք ու գարուն,
Ու շիմացան—ինչո՞ւ այնպես
Եվ անուշ էր, և սիրուն:

5 Ու ստքեցին, ու ճմլեցին
Մաղիկները [բուրավետ],
Ու շիմացան—ինչ եղավ գեղն
Եվ բուրմունքը նորա հետ:

ՀՈՒՅՍ

Մթնեց... Ինչո՞ւ ես տխուր, իմ ընկեր.
Ո՛չ, մեր գիշերը շատ հեռու է դեռ,
Այս միայն վաղանցուկ մի ամպ էր խավար,
Բախտի մրրիկը բերեց մեզ համար,
5 Բերեց, քարշ արեց մեր գլխի վերև,
Մեր աչքից փակեց երկինք ու արև:
Բայց դու տակավին մի՛ ընկիր հոգով,
Նա կանցնի, կերթա յուր սև ընթացքով
Եվ լուսապայծառ արևը կրկին
10 Քաղցրը կըծպտա քո քնքույշ սրտին.—
Հավատա՛ [ուժին] գալոց օրերի,
Բայց [պարտությունը] հաստատ է շարի,
Որ ձգտեց բարվո շենքը խորտակել,
Լուսավորության շավիղը փակել,
15 Որ քո [գեղեցիկ] աչքին մանկական
Տվեց տխրություն և արցունք այդքան...

•
* *

Երբ թույլ եք տալիս, որ Ձեր ալբոմում
Անշնորհքները գրեն և արձակ,
Ինձ այնուհետև էլ ի՞նչ է մնում,
Եթե ոչ այսպես ասել համարձակ,—
5 Ինչո՞ւ Ձեր ալբոմն, ազնիվ օրիորդ,
Դուք բաց եք անում ամեն մեկի մոտ,
Որոնք ոչ ցանկալ, ոչ հայտնել գիտեն.
Եվ ալբոմն իզուր պիտի մըրրտեն:

•
* *

Կարծես թե քիչ էր, ինչ որ արեցին,
Դեռ այնուհետև դարձյալ գրեցին,
Որ էլ ավելի պարզորոշ ցույց տան,
Թե որքան համառ ...եր կան:

Հե՛յ, ափսոս էջեր...
Ի՛նչ հիմար վեճեր,
Ի՛նչ անմիտ տողեր,
Խենթ բառախաղեր
5 Լցրեց... այն էլ ո՞վ,—
Մի ամբողջ ժողով,
Հրրատարակեց
Որ Հորիզոնը
Եվ Խայտառակեց
10 Մեր զատկի տոնը:

Ա՛յ ծիծեռնակ,
Մի լուր շունե՞ս դարիբին.

Մի խրճիթ կա [կանգնած] Սասմա
էն ահարկու քարափին,
5 էն խրճիթը տեսե՞լ ես դու,
Մի լուր ասա դարիբին.

էնտեղ մեկին թողել եմ ես
Աչքը լացով ու ճամփին,
էն սիրունից, Աստված սիրես,
10 Լուր շե՞ս բերել դարիբին.

Սիրած ընկեր ունեմ այնտեղ ինձ,
Անմխիթար հայր ու մայր,
Ապրում են դեռ արտասովելով
[Աղոթում են ինձ համար].

15 Կարոտ յարից, ժեր ծնողից,
էն սուրբ հողից, էն շեն գեղից,
Մի լուր շունե՞ս դարիբին.

Երգում էի ես քո երգիին
Ամեն ընդուն-առավոտ,
20 Եվ քո կինը միշտ լալազին
Դունդունում ևր քեզ կարոտ.

Քո տխուր զավակները
 հնդում էին ու հրճվում,
 Երբ իմ անթե ձագուկները
 25 Ճըվում էին, ճըվճվում:

Այսպես մենք հաշտ ապրում էինք
 Շատ շատ գարուն ու ամառ,
 Ո՛չ մի արած մեղք ունեինք,
 Ո՛չ թշնամի մեզ համար.

30 Քուրդը եկավ
 Սև ու խավար էն տարին,
 Գրակ զարկեց, թալան արավ,
 Գերի տարավ քո յարին,

25 [Ես լսեցի ծվծվոցը
 Իմ սիրելի ճուտերի,
 Ես լսեցի ճիշն ու կոծը
 Եվ քո անտեր փոքրերի].

40 Վերջին օրն էլ որ ես եկա,
 Սև էր կնտեղն ու դատարկ,
 էլ ոչ քո հին օճորքը կա,
 Ոչ իմ բունը. նրա տակ.

45 Չկա ձեր հին եկեղեցին,
 Գյուղ ու դպրոց էլ չըկան,
 Թուրքն ու քուրդը ավերեցին
 Հիմնահատակ ամեն բան.

Միժառն այսպես երգ էր ասում
 Հայ պանդուխտին վաթանից,
 — Լսի՛ր, դարիբ, լսի՛ր, ախպեր,
 Լուր եմ բերել քո տանից:

ԷՔՍՊՐՈՍ

Ծրբեմն իմ մուսան՝ յուր խելքը կորցրած՝
 Կավալերության պաշտոն էր տանում,
 Բայց քնքուշները ավելի...
 Նրա արժեքը չէին հասկանում:

5 Այժմ ժամանակն այնպես է փոխվել,
 Որ նա կույսերից հեռու է փախել,
 Եվ այսուհետև էլ ոչ մի օրիորդ
 Ինձնից չի տեսնիլ մի տող կամ մի ոտ:

ՄՐՏԻՍ ԽՈՍՏՈՒՄԸ

Դաշնակահար պոետն երբոր
էլ շրգրի դաշնակներ,
Սիրտը մեռնի վշտակոտոր,
Պատեն պոյան ալիքներ,

5 Երբ մոռանա հիշել պես-պես
Անունն ու սերն ամենքի,
Գիացեք, որ դեռ հիշում է ձեզ
Եվ այս օրերն իր կյանքի:

40 Գիացե՛ք, որ նա, ալեվորած,
(Եթե հասնի այն օրին)
Դողողալով, ոգի առած
Պատմում է յուր թոռներին,

Թե ի՞նչ օրեր տեսավ կյանքում,
Ո՛ւմ ունեցավ բարեկամ,
15 Եվ ձեր անունն հիշատակում,
Միտն է բերում շատ անգամ:

Բայց թերևս... ի՞նչ եմ ասում.

Նա ձեզ անվերջ կը հիշի,

Եթե միայն գերեզմանում

0 Հիշողություն կըլինի:

1 ՀՈՒՆՎԱՐԻ

Շնորհավոր նոր տարի...
Թեև պիտի նա մարի
Իմ վաստակած սրտի մեջ
Դարձյալ մի հին իղձ կամ տենչ,

5 Թեև պիտի ինձ բերի
Միայն ծանրություն հոգեբրի,
Տան ծախքերի պրոզան,
Եվ հալածի իմ մուգան...

10 Բայց ինչքան էլ լինի վատ,
Ես միշտ ունեմ ժայռ հավատ
Դեպի կյանքն ու ապագան,
Եվ հույս ունեմ, թե կրգան
Սեր, սփոփանք, խնդություն...

15 Այդ հույսով էլ աննկուն
Ես կանչում եմ սրբաբլի՜—
Շնորհավոր նոր տարի,
Եվ մաղթում եմ ձեզ համար
Նոր բաղդ, նոր օր ոսկեվառ:

ՊԱՉՈՏՆՈՒ ՏՐՏՈՒՆՁԸ

Առաջ մեր. գյուղում պաշտոնի մարդը
Իսկի չէր քաշում գյուղական դարդը.
Ո՛չ խարջ էր տալիս, ո՛չ մասրափ գիտեր,
Խարջի ավելն էլ դեռ ինքը կուտեր:

5 Ա՛խ, ինչպես լավ էր,
էն վախտ Շուլավեր:

Շրջվել է հիմի դարը հակառակ,
Պաշտոնի մարդն էլ ընկավ խարջի տակ,
Աստված վե՞ր կունի—պաշտոնի ու խա՞րջ,

10 Ո՛վ էր իմացել էս բանը առաջ—
Ա՛խ, առաջ լավ էր,
Ափսո՞ս Շուլավեր:

Պաշտոնու եզը, գոմեշը թե ձին
Թեկուզ հենց քանդեր քյասիբի այգին,
Ո՛վ կհամարձակեր պահանջել տուգանք—
Այնքան ունեինք պատիվ ու հարգանք—

15 Ա՛խ, ինչպես լավ էր,
<էն վախտ Շուլավեր:>

Հիմի թե հորթ է, պատահի այնպես,
20 Ընկնի մի հիմար աղքատի պարտեզ.
— Հե՛յ, ինչո՞ւ մարդին տալիս ես վնաս,
Դե, սիրտ, դու սրան ի՞նչպես դիմանաս—

Ա՛խ, էս ինչ ցավ էր,
<Ափսո՞ս Շուլավեր:>

25 Ամեն մարդ իրան գյուղյումն էր պահում.

Գինի էր առնում իր փողի շահում,
Մեծ էր թե ինչ որ—այն էր գյուղյումը,
Ո՛վ դեմ կըխոսեր—թեկուզ մտքումը—

30 Ա՛խ, ինչպես լավ էր,
<էն վախտ Շուլավեր:>

Հիմի աղքատի—հարուստի համար
Բերել են մի շափ շինել հավասար,
Վրան էլ դեղի պեշատն են զարկել,
Պետք է նրանով շիրա հավաքել:

35 էս ինչ նոր ցավ էր—
<Ափսո՞ս Շուլավեր:>

Գեղի քյասիբին պապական ծեսով
Փող էինք տալիս 60 տոկոսով—
Դեռ խեղդում էինք պարտքերի տակին

40 Եվ հետո խլում տունը կամ այգին—
Ա՛խ, ինչպես լավ էր,
<էն վախտ Շուլավեր:>

Ասում են հիմի զակոն է եկել,
Որ այս տեսակ բան թե անենք մեկ էլ՝
45 Վինավաթ կըլնենք ու Սիբիր կերթանք.
Հապա էլ ինչո՞վ անենք աշխատանք—

Ա՛խ, էս ինչ ցավ էր—
<Ափսո՞ս Շուլավեր:>

Ախ, մի ժամանակ մեր ամբողջ գյուղը
50 Գիտեր պաշտոնու ահն ու երկյուղը—
Գիտեր, որ մենակ պաշտոնին էր մարդ,
Մյուսները նրան կամ ծառա, կամ պարտ.

Ա՛խ, ինչպես լավ էր,
<էն վախտ Շուլավեր:>

55 Հիմի, տեր աստված, այս ի՞նչ է դառել,
Աղքատ և գյաղա լեզու են առել,
Խոսում են, վիճում, դատում, պահանջում—

Պաշտոնու հարգը էլ շեն ճանաչում—.

Ա՛խ, էս ինչ ցավ էր,

60

<Ափսո՛ս Շուլավեր։>

Առաջ ժամանակ ամեն պաշտոնում

Պաշտոնի մարդ էր ընտրված լինում

Հարուստ ու դիրքով, մազով ու միրքով—

Գործն էլ տանում էր պաշտոնու կարգով.

65

Ա՛խ, ինչպես լավ էր,

<էն վախտ Շուլավեր։>

էնպես վախտի ենք հիմի պատահել—

Նոր ձվից ելած ամեն մի ջահել,

Որ գլխին էերմակ մի մազ շունի դեռ

70

Դառնում է գեղի սուղիա-տանուտեր—

Ա՛խ, էս ինչ ցավ էր,

<Ափսո՛ս Շուլավեր։>

*
* *

Իմ սիրելի Ասլան-ապեր,

Մինչև այսօր բաղդդ կապ էր.

Փողդ շուտով պիտի ստանաս,

Հանկարծակի հարստանաս.

5 Երեք օր էլ կացիր հալա...*

Քո կարոտյալ Ասլան-բալա:

* Մինչև գրեն հրամանը,

ինչպես ասաց երիմյանը:

*
*
*

Այսօրից ահա անում եմ ես ուխտ,
Որ այսուհետև չըխաղամ էլ թուղթ:

Բայց բանը շուտով այնպես պատահեց,
Որ բանաստեղծը խոսքը չըպահեց:

5 էլ ինչ թաքցնեմ, եղո՛ւկ իմ հոգուն,
Երկու անգամ էլ տարվել եմ թաքուն,
Բայց թե չըթողնեմ այժմ թղթախաղ,
Ուրեմն էլ չըկա ինձ նման սարսաղ:

*
*
*

Սիրեցի, Կոնո, քո անուշ երգը,
Թող աստված օրհնի Գուգարքի բերքը:

էլ չեմ կարող գրել «ձեռագ».
Սիրտս վաղուց է մեռած...

ՍԻՐԵԼԻ

Խորն է քո հոգին երկրնքի նման,
Գաղտնիքներ ունի իր խորքում ահեղ...
Եվ ցույց ես տալիս այժրմ դու ճամփան,
Որ քո սիրելին ներս մտնի այնտեղ...

5 Ով դու անզգույշ. ստեղծման օրից
Հայտնի [.]
Տերն ինքը լավին ողջ էակներից
Ընտրեց ու տարավ խորքերն երկրնքի.

Այնտեղ անպատում լիության միջին,
10 Անվերջ երջանիկ, լուսեղեն հարկում...
Եվ սակայն, հանկարծ, իրան Արարչին
Ուզեց կողոպտել երկրնքի խորքում:

Մնացած <ն> արդեն դու գիտես անշուշտ.
Երկուն էլ հիմա տանջվում են տրտում,
15 Մեկը երկրնքում մըռայլ ու մենակ,
Իսկ մյուսը մերժված՝ խավար անդրնդում:

Զգույշ կաց, ընկեր. թեկուզ «սիրելի»—
Մի բանար հոգիդ նորա առաջին.
Դու ներս կըթողնես, նա ներս կըմտնի,
20 նա... որ դավ նյութեց նույնիսկ Արարչին:

*
* *

*Օ՛, սիրտ իմ, սիրտ իմ, տակավին մատաղ,
Քեզ ո՛րքան ցավեր ճմլել են հաճախ...*

(ՀԱՏՎԱԾ)

*... Ամեն բան երկրում ունի մի սահման,
Որտեղից որ նա կտ է նահանջում.
Աննահանջ է միայն սիրտը սիրահար,
Սերը չէ միմիայն սահման ճանաչում...*

*
* *

Ի՞նչ է բույրը ծաղիկի,
Մրրիկն եկավ—նա ցրվեց,
Ի՞նչ է Լրգը սոխակի,
Բազեն հասավ—նա լուեց:

5 Ի՞նչ է սերը աղջկա.
Ահա մեռավ, էլ շրկա.
Ի՞նչ է կյանքը մարդերաց,
Մի այսպիսի դատարկ բան.

10 Նույնպես ծաղիկ մի սիրուն,
Որ կորչում է սև հողում,
Նույնպես մի Լրգ թրթռուն,
Որ լուում է դապաղում:

*
* *

է՛յ, գիժ ջահելներ, վառ-վառ ծաղիկներ
Բուսած մեր կյանքի տխուր ճամփի շուրջ,
Աշխարհք մայրական ... գիրկ է ձեզ դեռ,
Հառաչքը՝ [օրորք] և կյանքը՝ անուրջ:

5 Ա՛հ, վաղուց զարթնած ու շատ տառապած
Ես անց եմ կենում այս տրխուր ճամփով,
Բուրմունքս՝ [ցրված], սլքսակս՝ թափված,
Երկինքս էլ մթնած թուխպով ու ամպով:

Ես անց եմ կենում և ժպտում եք դուք,
10 Ցրում եք առժամ թախիժն իմ սըրտի...
Ոհ, դալար մընաք, մեր կյանքի ծաղկունք,
Ժպտացեք այդպես ամեն անցորդի:

ՉՈՆԳՈՒՐԻՍ

Քո պատմածներն,— այդ ձայները տրամության,
Հառաչանքով, հեծեծանքով մշտական
Հուշում են ինձ հին օրերի հիշատակով
Թախծաբեր:

5 Է՛յ իմ շոնգուր, երբեկից երանի
Ուրախ հնչյուն քեզնից լսած լինեի,
Որ իմ վշտոտ սրտի ցավին դարման լինեիր,
մեղմացներ:

* *

Հայոց ապաբախտ գրրողը նըստած
Ու միտք էր անում.— ի՞նչ անեմ, աստված,
Քերթը փող շունի,— վարձ չի վըճարում,
Գիրքն առնող շունի,— գիրք չի վաճառվում,
5 [Անվարձ ու անհաց] ես ի՞նչպես գրեմ.
Սակայն... բան չըկա, պետք է համբերեմ.
Երբ որ լրանա 40 տարի,
Ազգը հոբելյան պիտի կատարի:
— Կախարդական այն աշխարհում երջանիկ,
10 Ուր ապրում են երազները...
— էդ ի՞նչ ես նըստել, այ... մարդ
. Անհոգ ու անդարդ,
Եկել են ահա ձմեռվան օրեր,
Պետք են մեզ պաշար, ձմեռվա շորեր:
15 — Ինձ մի՛ խանգարիր, հեռացիր, ա՛յ կին.
Կըլինի անշուշտ ամենն իր կարգին.
Դու միայն սպասիր 40 տարի...
Ազգը հոբելյան պիտի կատարի...
— Կախարդական այն աշխարհում երջանիկ,
20 Ուր ապ...
— Հայրի՛կ, ներս մըտավ ուսանող որդին.
Ի՞նչ ասեմ հիմի ես իմ վարպետին.
Ասում էր՝ էգուց էլ դպրոց չըգա,
Ով փող չըբերի, ուսման վարձը տա:
25 — Հա՛, որդի, կըտանք, իրավ ես ասում.
Վարպետն էլ է մարդ, ապրել է ուզում...
Բայց թող սպասի 40 տարի...
Ազգը հոբելյան պիտի կատարի...
Ո՞րտեղ մնացի... ա՛յ քու վարպետը
30 [Զըհանդամ] գընա, հենց դու էլ հետը...

«Կախարդական այն աշխարհում երջանիկ»
Ուր ...»:

— Պարոն, դուք երբ որ ունեիք կարիք,
էնքան բան թողի ես ձեզ ապառիկ.

35 Ախար չէ՞ մեղք ենք... մենք էլ ենք ձերը,

Գուան մեջ կանգնեց խանութի տերը:

— Հա՛, կըտամ, կըտամ... Ի՞նչ ես խանգարում,

Տեսնում ես՝ նրստած [եւ բան] եմ գըրում...

Գընա, սպասիր 40 տարի...

46 Ազգը հորեկյան պիտի կատարի...

— Ո՞րտեղ մնացի... Ի՞նչ էի գըրում...

Ի՞նչ եք ներս գալիս մարդու խանգարում...

«Կախարդական այն աշխարհում...»:

— Շատ համբերելուց կըտրվեց շարես,

45 Քո պարտքը, ախպեր, պիտի վըճարե՞ս,

Ի՞նչ հենց միշտ էդպես հայոց գըրողը

Պիտի կըլանի ձեռն ընկած փողը...

[— Գրում եմ, ախպեր, հանգիստ թող արա,

Զի կորչիլ տված փողդ ինձ վրա.]

50 Դե գոնե սպասիր ... 40 տարի—

Ազգը հորեկյան պիտի կատարի...

Ի՞նչ եղավ [թուղթս] գրիչս... ո՞ր կողմը

կորավ...

էսպես էլ մարդի՞կ կըլենեն անիրավ...

«Կախ...»:

55 Հոգին էլ կտեղ հասավ բերանը,

Ու մեծ գըրողը կանգնեց դուանը.

— Դեհ, ժամը հասավ, պատրաստվիր, պոետ,

[Տենչերդ] հավաքիր ու արի ինձ հետ—

Վա՛հ, այսպես անծամ... դրամաս հապա՞...

60 [Ցնորք, ծրագիր,] ուտում... եվրոպա...

Հըրեշտակն այստեղ այնպես ծիծաղեց,

եեզ՞ մարդը, իսկույն դալկացավ, պաղեց...

Եվ էլ շրսպասեց 40 տարի...

Ազգը մեծ թողում պիտի կատարի:

*
* *

Այժմ ահա ազատ եմ ես
Իմ մուգայի բընությունից,
էլ չի տանջվի սիրտըս այնպես—
Ցավ բերելով դեսից դենից...

*
* *

Միրելի ընկեր, որ պատահեցիր
Իմ և մուսայիս վեճի ժամանակ,
Զգայուն հոգով այնքան ցավեցիր,
Այնքան ջանացիր, որ մենք հաշտ մնանք,
5 Քեզ եմ նվիրում այս տրտում՝ (?) էջը
Քե՛զ, որ հասկացար այն ծանր վեճը:

[Այսպիսի] ծանրը ու լուռ վեճերով
Մաշվում է մեր կյանքն... սպառվում,
Հոգնում
10 Հոգու սրբազան կրակը մարում,
Անպտուղ դառնում կյանքը բեղմնավոր,
Թարշամում, ինչպես ծաղիկ մենավոր:

Այսպես է մեր մեջ գրողի կյանքը...
Եվ մեր աշխարհքում խավար (?) ու մթին,
15 Ռ՞վ է հասկանում այս վեճ տանջանքը
Ռ՞վ է թափանցում գրողի հոգին.
[Եվ ռ՞վ է առնում իր սրտին մոտիկ...
Ռ՞ր է այն մարդը, ռ՞ր են այն մարդիկ:]

Ես ևս առած քնար գրողի,
20 Թեև շատ անշուք, Լրերուն (?) ու կարճ,
Անցել եմ կյանքում մի դժվար ուղի,
Կանգնել եմ անթիվ փորձության առաջ.
Վիճել եմ—անցել... և այժմ գրում,
Քե՛զ, որ իմացար, քեզ եմ նվիրում:

* *

Ես քո լեզվով եմ ուզում քեզ սիրել,
Քո լեզվով ասել քեզ սիրո խոսքեր...

Երգել եմ ուզում աչքերդ կապույտ,
Աչքերդ կապույտ, որպես հանգիստ ծով,
5 Մազերդ ոսկի, հայացքդ հանդարտ,
Մեղմ ու կախարդիչ, քողարկված լույսով:

Օ՛, վրաստանի դու չքնաղ հոգի,
Ես քեզ եմ տեսնում, թե՛ բուն, թե՛ արթուն,
Թովչանքով դու լի, չքնաղ վիրուճի,
10 Հեքիաթ աչքերի մեջ դու:

Քո շարժումները Եղնիկի նման,
Հեքիաթների մեջ թագուհու նման,
Նայվածքդ բարի, մի քիչ վախվորած,
Որսորդից փախած [Եղնիկի նրման]:

ԱՆՈՒՇ ԸՆԿԵՐ

Անցել են օրերն այն երանելի,
 Հին հիշատակներ իզուր եմ կանչում,
 Լռել են ձայներն ուրախ երգերի,
 Ծվ դաշտերն այնպես էլ չեն կանաչում.

Յ Վիշտը շորացրեց լարերը սրտիս,
 Չեն դողում նրանք այլևս աշխույժ...

•
 •

Շնորհավոր նոր կաղանդ.
 Աստված ինձ տա նոր տաղանդ,
 Իսկ ձեզ՝ խելոք մի փեսա,
 Ամեն բանից լավն էս ա:

*
* *

- նս պատվեր ունեմ,
Որ այսուհետե
Նըվեր շրտանեմ
Ո՛չ մեծ, ո՛չ թևթև,
5 Եվ խրնդիք չկա—
Ով էլ որ լինի.
Թեկուզ աղջըկա
Մըննդյան տոնի.
Եվ մինչև անգամ
10 Թեկուզ նա ըլի
Եվ լավ բարեկամ
Եվ շատ սիրելի:—
Ես կարող էի
Խնդրել Մուսային,
15 Թե մի բան գրի
Մեր Մարուսյային,
Բայց, ավա՛ղ, նա էլ,
Ինչ կկամ նոր «Մուրճ»,
Շատ է փրշացել,
20 Գառել թանկ ու լուրջ,
Եվ էլ ոչ մի տող
Զի գրում անփող:

*
* *

- Մեր սիրելի հայր ճուղուրով,
Նորամանկանդ ոտն ուղուրով,
Բարի բախտով լինի թող սա
Ու քեզ բերի մի լավ փեսա:
5 Ոչ թե զբրող և կամ տերտեր,
Հետն էլ հազար ցավ ու դարդեր,
Այլ մի հարուստ—մի Մանթաշով,
Փող ունենա իրան քաշով,
Որ երբ լըսի զբրբից—երգից,
10 Կուշտ ծիծաղի սրբոտի խորբից:

ՀԱՆԵԼՈՒԿ

Հապա գտեք, էն ո՞վ էին,
 Որ մի դարում նշան տրվին,
 Իսկ մյուս դարում ամուսնացան,
 Ոչ թոռմեցին, ոչ ծերացան,
 5 Ու մընացին մինչև պրսակ
 Թառմ ու ջահել, ծաղկահասակ...

1901-ի ՏԱՐԵՄՈՒՏԻՆ

Խոսքս, տեսաք, որ կատարվեց...
 Բայց թե ձեզնից ո՞րը տարվեց,
 Այդտեղ արդեն գործ չունեմ ես,
 էն մոցիբուլ տերտերի պես,
 5 Որ ինչ անի,
 Միշտ մեղ չունի...
 Ինձ հանգ էր պետք, իսկ ձեզ՝ փեսա.
 Իսկ ինչ գիտեմ խելոք է սա.
 Հանգում բերեց խեղճ պոետը,
 10 Ինքն էլ իսկույն եկավ հետը...
 Այլ է հանգը,
 Այլ է կյանքը,
 Ինչ որ հանկարծ հանգում կրգա,
 Մեկ էլ տեսար՝ կյանքում չըկա,
 15 Բայց և ինչ որ գտնեք կյանքում,
 Չեք պատահիլ ոչ մի հանգում—
 Եվ թող ամեն դարդ ու ցավիդ
 Հանգն ու վերջը լինի Դավիթ:

ԱԶՆԻՎ ՏԻԿՆԱՅՔ, ԶԱՀԵԼ ՀՅՈՒՐԵՐ

- Ազնիվ տիկնայք, ջահել հյուրեր,
Շատ շեն կյանքում այսպես օրեր...
Եվ, միշտ այսպես, երբ որ լինի,
Նըստեք ուրախ մի սեղանի,
5 Ողջ մոռացած—սիրտ ու հոգի
Նըվիրեցեք տաղ ու երգի.
Բարձր երգեք խընդում ու սեր.
Շատ շեն լինում ուրախ օրեր:
Ահա լեռներ, կանաչ անտառ,
10 Գետի կարկաշ, երկինք պայծառ,
Եվ բաժակներս լի-փըրփըրուն,
Ինչպես այս մեր սրտերն եռուն,
Որ աշխուժով թըռչում են վեր.
Շատ շեն լինում այսպես ժամեր:
15 Բայց այստեղից, մեր սիրելի
Հալեյ, Քյարամ, Աբգար-օղլի,
Ուր ուզենաք դուք արշավել,
Զը մոռանաք հեք Ուրավել,
Եվ այս հարկը, այ իգիթներ,
20 Շատ շեն լինում այսպես տըներ:

Հայր Գարեգին, մենք երեքով
Պոետ—գիտուն ազգին հայոց,
Ընտրվել ենք հանձնաժողով
Որ մոմ առնենք, սարքենք հոգոց:

5 Հոգոց սարքենք հայոց ժամում,
Աղոթք անենք ըստ հայ ժամի,
Որ տեր աստված իր եղեմում
Տեղ տա հոգուն Ալիշանի:

10 Քեև, պետք է այս էլ ասել,
Ամբողջ տարով շենք գնում ժամ,
Ու ինչ օրից խելքի հասել,
Զենք հաղորդվել ոչ մի անգամ:

15 Զենք հավատում արքայության
Ինչքան լինի ցանկալի բան,
Ոչ էլ, ներքե, հայր Գարեգին,
Զեր հոգոցին ու աղոթքին:

20 Հանգուցյալը նույնպես թեև
Հայ դրախտը չէր հավանում,
Զուներ և մեր խեղճ ժամի հետ,
Կուզեր մընալ քավարանում:

Բայց մենք նրան երախտապարտ
Ցույց պիտի տանք մեր սերն անհուն,

Թեկուզ իրան կամքին ընդդեմ
Տանենք հայոց արքայութիւն:

- 25 Գնա այնտեղ խընկենու տակ
Նըստի կողքին կուսավորչի,
Ու ժամանակ առ ժամանակ
Երրորդության համար վիճի:

- Արդարները տըկլոր-տըկլոր
30 Շուրջները գան բազմեն բոլոր,
Թամաշ անեն մեծ ծերերին,
Տեսնեն՝ որն է հաղթում որին:

- Ահա այսպես բան ենք սիրում
Թե այս կյանքում, թե հանդերձյալ,
35 Նրա համար և ձեզ խընդրում
Ու կրկնում ենք նույնը դարձյալ:

- Մենք ուզում ենք, որ մեր ազգի
Եկեղեցին լինի ազատ,
Կրրոնական շըլնի իսկի
40 Եվ տա ամեն համ ու լազաթ:

Դուք էլ, հայր սուրբ, լինեք մեզ հետ
Ազատումիս, մեծահոգի,
Ու մըտածեր ինչպես պոետ,
Որ ազգ ազգից չի էլ ջոկի:

- 45 Դե տեսնում եք—ինչպես ենք մենք
Լուրջ-լույն նայում այս մեծ գործին,
Եվ դուք և՛թև հոգոց շասեք,
Մենք կըղիմենք էջմիափին:

- Իսկ թե մերժեն նաև այնտեղ
50 Մեր այս իղձը սաստիկ անմեղ,

Այն ժամանակ, օ՛, տեր իմ, տեր,
Որ մեզ շատ խելք պետք է տաս դեռ,

- Այն ժամանակ, հայր Գարեգին,
Օ՛, էլ հանգիստ չեն ունենալ
55 Ոչ հանգուցյալ ծերի հոգին,
Ոչ գուզեթը մեր լիբերալ:

Պատգամավոր Հ. Թումանյան

*
* *

Թափառելով Բորժոմ-պարկում
 Հիշում է Ձեզ և ուղարկում
 Շատ բարևներ ու սեր անկեղծ
 Ձեր բարեկամ մի բանաստեղծ:

*
* *

Մընաս բարով, ուղտ բարեկամ,
 Տըզզուց ճանճը, ամեն անգամ
 Քո լավությունն ես կհիշեմ,
 Շնորհակալ եմ, մընաս բարին:
 5 — Ընչի՞ համար, իոժոռաղեմ
 Հարցմունք արավ էն վիթխարին:
 -- Ընչի համար— այ զարմանք բան,
 Նրա համար, որ ինձ այսքան
 Ցույց տըվիր դու պատիվ ու սեր,
 10 Քո ականջում այսքան օրեր
 Ապրել եմ ես ու տաք կացել...
 Ասավ տըզզան մեր պանդուխտը:
 — Ոչ գալըդ եմ ես իմացել,
 Ոչ գընալըդ, ասավ ուղտը:

Ինչ կարող է տալ մի պոետ
 Քնքուշ, մաքուր, սրբտալի,
 ողջ տալիս եմ իմ գրքքի հետ,
 էլ բան չունեմ ավելի:

Իմ սիրելի Մըլիթարին
 Եվ գեր-ազնիվ նորա յարին
 Ու կըլտպըլտան լավ թամարին,
 Մեր փրկչական քսան դարին,
 5 Քսան դարի շորրորդ տարին,
 Չորրորդ տարու փետրվարին,
 Փետրվարի տասնութ օրին
 Նըվիրում է խորի՛ն-խորի՛ն,
 Խորին սիրով ու հարգանքով,
 10 Այսքան հանգով ու տանջանքով՝
 Հեղինակը

<ԷՔՍՊՐՈՄՏ>

Կարմիր դրոշն ազատութեան
 Բացվեց հայոց սարերում,
 Ցուլաց շողքը առավոտյան,
 Մեր աշխարհի խավարում:

- 5 Բացվեց, թնդաց քաջ Ֆիդայու
 Հրացանը մահաբեր,
 Հայ բողոքը տարավ հեռո՛ւ,
 Հեռո՛ւ աշխարհ ու ամեր:

- 10 Վե՛ր կաց, կանգնիր, դու տառապս
 Հայոց դժբախտ ժողովուրդ,
 Ու վեր կացավ հայը ցրված,
 Արևելքից արևմուտք:

- 15 Արշավում են կովի հանդես
 Ամեն երկրից ու կողմից:
 Խումբ է գալիս ծեր Կովկասից,
 Թև են առել էն հողմից,

- 20 Պաղ ձյուններեն Հյուսիսի:
 Խումբ է գալիս երկրեն Պարսից,
 Բանտ, կախաղան, սուր, հալածանք
 էլ չեն առնի սրբա դեմ,
 Մինչև շրտան մեզ ազատ կյանք
 Ու աշխարհը մեր եղեմ:

- 25 Կեցցե՛ դրոշն ազատութեան,
 Բարձր ու մաքուր, հաստատուն,
 Կեցցե՛ ծերուկ մեր Հայաստան,
 Կարմիր Սասուն ու Զեյթուն...

*
 * *

Անցավ հին տարին, կանցնի և նորը.
 Կանցնի՞ և արդյոք մեր անբախտ օրը:

* * *
 * * *
 * * *

Ну, господа! այսուհետև
 Ձի կարելի նայել թեթև,
 Պետք է հոգալ, նրսկել արթուն,
 Ինչո՞ւ է թանկ փողոցում ձուն,
 5 Կամ թե անտեր այն շրները
 Ո՞ր են քրնում գիշերները...
 Պետք է այստեղ հարցը փակել
 Իւ միաձայն աղաղակել
 Քաղաքի շահ,
 10 Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...
 Կամ կենտրոնը էլեկտրական,
 Ինչո՞ւ [բաղբից] մոտ է այնքան,
 Որ թե մի օր պայթի հանկարծ
 Հինգերորդից ներքև կածի
 15 Ութ երեխուն բանաստեղծի,
 <Նրանց> կանի հանկարծամահ,
 Հա՛, հա՛, <հա՛, հա՛>...

Հետներն առած պատգամ ու թուղթ
 Գավառացիք, ելած ջուխտ-ջուխտ,
 Եկան հարգով, սրբոտի գողով
 Համագումար հայոց ժողով:

5 — Բարով Եկաք, հազար բարի,
 Դուք ծաղիկներ մեր գավառի.
 Ողջուն տվա՛վ, ինչպես կարգն էր,
 Մեր հինօրյա Թիֆլիզը ծեր.
 Դուք, որ էդպես ջուխտ եք գալիս,
 10 Բա մեզ քա՞նի ձայն եք տալիս,
 Գավառացի մեր ախպերտինք:
 — Հինգ:
 — Բայց Թիֆլիզը կենտրոն ու մե՛ծ...
 — Թող լինի վեց:
 15 — Ջիջում արեք, մեկն ավելի:
 — Չի կարելի:
 — Ուրեմն էդպե՞ս.
 Դե հիմի տես:
 Թիֆլիզն Եկավ շարան-շարան.—
 20 Ընկերություն, ուսումնարան,
 Ինժեներներ, բրժիշկ, տերտեր,
 Տիկին, գրող, բյուրո մի բևո,
 Խըմբագիրներ թերթերից շատ,
 Երևցփոխներ մի քանի հատ,
 25 Վանքից Եկան,
 Բանկից Եկան,
 Իրենց տանից,

Ու Գրչիգանից...

— Մո՛, էս ինչ է, աստծու խաթեր,

- 30 էսպես ժողով շենք տեսել դեռ,
Այսուհետև ո՛ւր կըմընա
Գավառի ձայն... գավառի շահ...
Այսպես ասին
Ի միասին

- 35 Մեր Երևան, Գյումրին ու Կարս.
Աղա Քիֆիլիզ նայեց թարս-թարս,
— Տեղըդ նըստի՛ր, կոպի՛տ գավառ.
Քառսուն ձայնով ձգեց հավար,
Այնպես թնդաց ու վեր կացավ,
40 Որ գավառը նոր հասկացավ,
Թե ինչին են սեյմը ասում,
Ինչ է իրեն վաղն ըսպասում,
Ու, վախեցած էս փորձանքից,
Հանեց իսկույն իրեն ցանկից:

*
* *
Պարոնների դարը անցավ,
Պատճառը չեն հարցնում,
Անարգարություն ծանր օրերից
Մենգրելիայի աշխարհում:

- 5 Պարոնները կերան ամբողջ
Աշխատանքը ժողովրդի,
Ժողովուրդն էլ ոտի կանգնեց,
Ելավ սարերն իր աշխարքի:

- էն անաստված պարոնները
10 Հավ շթողին ոչ մի գյուղում,
Եվ գյուղացին ու տերերը
Կռիվ արին նապիշխովում:

- Բայց խղճացին գյուղացիք,
Զրկտրեցին գլուխները,
15 Ու գունատված նրանք էսպես
Շունչ քաշեցին իրենց տներում:

- Նրանց խանում տիկիները
Կանանչ խաշեցին,
Սոված աղաները
20 Առանց ծամել կուլ տվին:

Կալվածատեր մարդ ու կնկան
Գոմի<ն> բուսավ երեք հավ,

Գիշերն իրենք վերիցն մըտան,
Սեփեն [էդ երեք] հավերն:

25 Զըղիտեին հասկ թակելը,
Իրար զլխի զարկեցին
Ու ձեռների փետե թակերն
Կտարատեցին ու թողին:

Կտարտանքն էլ ընկան, դիպան
30 նրանց քնքույշ ոտներին—
Ամոթանքից ու զայրույթից...

Աշխենիկին՝ իր հայրիկը—
Ամեն տեսակ մրգով լիքը.
Պակաս էր միայն բաղիբուղին,
էն էլ եկող իր «Ծընունդին»:

Որ ինձ հավատար,
 Երբ որ ասում եմ—

25 Ոչ խանդս է մարեւ,
 Ոչ մուգաս մեռել,
 Սակայն շեմ կարող,
 Չեմ կարող գրել:

*
*
*

Ոչ խանդս է մարեւ,
 Ոչ մուգաս մեռել—
 Սակայն շեմ կարող
 Այժմ բան գրել:

5 Կարծես թե օգում,
 Կարծես իմ սրտում
 Մի թույն է <1 անընթ.>,
 Մի խորշակ խեղդում:

10 Ըղձեր ու տենչանք,
 Թախիժ ու տանջանք,
 Բուբբը տկար
 Ներհում են անկյանք:

15 Եվ հողմանման
 Կորչում է անձայն
 Սրբազան շունչը
 Ազդարտության:

20 Ոչ, ես չեմ կարող
 [Չեզ] համար գրել
 [Չեզ ոգևորող]
 Թեկույ երկու տող:

Այս միայն կրգրեմ,
 Միշտ էլ կրխնդրեմ,

ԽՈՍՏՈՎԱՆՔ

Ես տակավին մանկուց գիտեմ
Հիմար խոսել, սուտ ժրպտալ,
Եվ սիրում եմ՝ շատ մարդկանց դեմ
Ես դիմակով երևալ:

- 5 Եվ շատ շքեք գիտեն կյանքում,
Որ թեպետե ես՝ պոետ,
Եվ ըզգում եմ, և մըտածում
Հաշտ-համաձայն իրենց հետ:

- Փըպտում եմ, ու ... դուրս է գալիս
10 Խըխունչն իրեն պատենից,
Արևի տակ ցույց է տալիս
[Իրեն] փոքրիկ պոզերն ինձ:

- Մինչդեռ գաղտուկ, իրեն պաշտպան
Քողի տակից, մեն մենակ,
15 Իմ լուռ, խոհուն փիլիսոփան
Քընընում է շարունակ...

- Ո՛վ, ի՛նչ հաճույք, երբ որ գիտես
Եղանակներ բազմազան,
Նվագում ես, հանում հանդես
20 Եվ մարդ, ճըճի և գազան:

Ու ողջ՝ հըլու—քո թովչանքին՝
Ցույց են տալիս ինչ ունեն,
Որ դու հասու լինիս կյանքին,
Գաղտնիք չըլնի [քո առջև]:

Յուրն ասաղեր, ջինջ եթերում
Ապրում եք դուք միշտ պայծառ,
Զեզ չեն հասնում, ձեզ չեն տիրում
Յածի մըրրիկն ու խավար:

- 5 Ես էլ այդպես շատ ցընորքներ,
Շատ երազներ ունիմ հուր,
Որ ապրում են կյանքից շատ վեր,
Միշտ անարատ, միշտ մաքուր:

- [Ու միշտ մաքուր գիտեմ սիրել,
10 Լուռ վըշտանալ ձեզ նըման,
էն լուռ վըշտով, հուր սիրով էլ
Քըռչել, մարել հավիտյան:]

*
* *

Դու գրնում ես Անդարձ ճամփան
Մըշտադալար աշխարհքի:

. . . դալար իմ Անուշ,

Ուր անհայտ են, ուր որ չըկան

5 էս շարիքի ու կարիքի

Ամեն մի կիրք, ամեն հուշ,

Ուր լոկ վերին կարեկցության

Շողն է կապում կոպիտ ու ցած

էս կյանքի հետ ապաբախտ,

10 Ու վայրերում անմահական

Մարդն ապրում է հոգիացած,

Միշտ երջանիկ ու անհաղթ:

Ո՛վ, դու մանկուց քաջածանոթ

էդ լույս ճամփին երկնաճեմ,

15 Քանի անգամ հրրաթև

Անցել եմ ես, ոտներս ամպոտ,

Հասել աշխարհքն էն եղեմ—

Բայց միշտ, ավա՛ղ, կարճատև:

*
* *

Բոլորն հանգել են— ոչ մեկը չըկան...

Նվ բանաստեղծի սրտումը հանգան

Վառ կրակները,

Աշխույժն ու սները,

5 Սն ու սուզ հազավ

Քախիժը եկավ,

Սառով ու մութով:

Մեկը բարի, թախծոտ ու հեզ,
Մյուսը չար սատանի պես...

Հրացաններ են ճայթում սրտիս մեջ,
Հրացաններ են ճայթում անդադար,
Ու լաց են լինում սարսափած ու խեղճ
Որք երեխաներ անթիվ, անհամար:

- 5 — Ինչո՞ւ եք լալիս, անմեղ փոքրիկներ...
Ձեր հայրերն ընկա՞ն <ամենը> կրավում...
էլ ոչ ոք չըկա՞, որ ձեզ պաշտպանի...
Վախենո՞ւմ եք դուք էս շար աշխարհում...
Խեղճ երեխաներ, անիծվի աշխարհն,
10 Ուր որ դողում է ձեր մանուկ հոգին,
Անիծված լինի, քանդվի, կործանվի
Իրեն մթերած շարության տակին...

- Հրացաններ են ճայթում սրտիս մեջ,
Հրացաններ են ճայթում անդադար,
15 Ու լաց են լինում սարսափած ու խեղճ
Հայրեր ու մայրեր, անթիվ, անհամար:

- Ինչո՞ւ եք լալիս, դժբախտ ծնողներ,
Ձեր որդիքն ընկա՞ն <1 անընթ> կրավում...
էլ բան չըմնաց կյանքում ձեզ համար,
20 էլ ոչ ոք չըկա՞ ձեզ մխիթարի.
Ու ողբում եք դուք դատարկ աշխարհում...
Դժբախտ ծնողներ, անիծված լինին,
Որ դատարկեցին ձեր կյանքը էսպես.

25 Հրացաններ են ճայթում սրտիս մեջ,
Հրացաններ են ճայթում անդադար,
Ընդհանուր սուգ է ծավալվում անվերջ
Ու պաղ ոռնում է ժամանակը շար:

30 Եվ ժամանակը լինի անիծված,
Եվ աշխարհքը լի շարով ու թույնով,
Եվ մեր Լրգերը լինին անիծված՝
Լիքը արցունքով, լիքը արյունով:

*
* *

Բարի իրիկուն, վշտալի մայրեր,
Ի՛նչ ցեղ էլ լինեք,
Ի՛նչ տեղ էլ լինեք,
. . . . ու սուգ
5 Իմ մայրերն եք դուք.
[Իմ մայրն էլ ձեզ պես,
Դուք էլ նրա պես,
Ճըրագի առջի,
Կրրակի առջև,
10 Դոան առաջև
Կամ լուսամուտի,]
Անկողնում անքուն
Պտույտ եք պալիս
Ճամբա եք պահում
15 Երբ պետք է ծեզի,
Երբ պետք է մթնի,
[Երբ պետք է օրն անցնի,
Երբ կյանքը անցնի—
Տանջանքը անցնի]
20 [.]
Բարի իրիկուն, վշտալի մայրեր,
Որ գիշերն՝ անքուն, ցերեկը՝ Երեբ
Մի հոգս ունիք լուկ,
Ե՛րբ պիտի արգոք
25 Էս կյանքը անցնի,

Տանջանքը անցնի:

Ի՛նչ ցեղ էլ լինեք,

Ի՛նչ տեղ էլ լինեք,

. ու սուգ

30 Իմ մայրերն եք դուք:

*
* *

Նըրանց չըթաղեցին քրիստոնեի ծեսով,
եվ նրանք գնացին աստծո դատաստան.
Այնպես ճեղքած, արնոտ երեսով:

5 Եվ ոչ մի աղոթք նրանց բաժին չեղավ,
Որ առաջնորդեր մեղավորներին,
Եվ ոչ մի մաղթանք—որ այնտեղ
Բարեխոս լիներ մեղքերի համար:

10 Միմիայն մի հույս ունեին նրանք,
Որ պահել էին մութ անտառներում,
Թե կա մի ուրիշ դատաստան ու կյանք
Մի տեղ—ուր մարդու ձեռք չի տիրում:

Սվ այն ծառերը, նրանց հոտն ու հովանին,
էլ այն մարդիկը—նրանց կյանքն կանի (?):

ԻՄ ԱՐՓԻԿԻՆ

[Ա՛խ, Արփի՛կ ջան, որ արփի ես
Բացվում հոգուս երկընթում,
Գիտե՛ս քանի արփի բացվեց
Քեղնից առաջ էս կյանքում...]

5 Քո լույս ու կույս շաղով, շողով
Քարմ շաղախված իմ սրբտում
Անքուն վախով, թաքուն դողով
էս սե ամպն է պըտըտվում...

[Բայց] դու փայլիր, խաղա, շողա.
10 Կյանքը լինի քեզ եղեմ,
Ցուլա, ժըպտա, հուր բոց տեղա
Արնմուտքի մութի դեմ:

Տիւղերք է իմ մեծ հոգին,
Դու իր արփին բոցավառ,
15 Սա անդունդներ ունի մըթին,
Դու անըստվեր ու պայծառ,

[Ա՛խ, Արփի՛կ ջան, քանի՛-քանի՛
Սիրտ կա թաղված ոտիդ տակ,
Քանի արփի կա գեղանի
20 Սուղված խավարն անհատակ...]

ԵՐԵՒԻ ՆՄԱՆ

Երեխի նըման մըտա ես աշխարհ,
Անվերջ միամիտ, անխելք անձնըվեր.
Սըրտումըս ինչ կար, ձեռքիս ինչ որ կար՝
Բաժնեցի մարդկանց՝ [անսեր, անտարբեր]:

5 Իրեխի նըման խաբեցին ինձ շատ,
Երազուն ու խենթ երեխի նըման.
Ծաղրեցին երազ, [և՛ սեր]; և՛ հավատ,
Խընդացին վըրես իմ դեմ հանդիման:

Երեխի նըման վարվեցին ինձ հետ,
10 Մի խորթ ու օտար երեխի նըման.
Ամեն հաճույքիս նայեցին միշտ խեթ,
Վըրդովմունք տըվին ամեն մի վայրկյան:

Երեխի նըման տանջեցին ինձ բիրտ
Ընկեր, մերձավոր, և եղբայր, և կին.
15 Ես էլ հուսահատ, զըզված խորասիրտ
Երեխի նըման թողի ամենքին...

Եվ ահա էսպես՝ հոգնած ու վշտոտ,
Դադարզուն եղա, ամենքից փախա.
Ամենքից փախած գալիս եմ ձեզ մոտ—
20 Եվ դուք էլ, [ավա՛ղ], ինձ պես երեխա:

*
* * *

Ափսո՛ս, որ չես տեսնում բրնավ
Տաղնաւն հոգուս խոր ու վեհ.
Հաղար անգամ ափսոսու ա ցավ,
Որ պիտ տեսնես երբեք...

Экспромт

Ծճճճճճճ տոճճճ

Իմ Անուշը, իմ ողջը թանկ,
Իմ [խնդություն], իմ թարմ հրճվանք,
Առ քընարս... լանջիդ վըրա
Աստղի փայլով շողա թող նա,
Եվ երբ կյանքում պատի գիշեր
Ճամփա ցույց տա միշտ դեպի վեր:

*
* *

Բրենց վաղանց կյանքի կեսին՝
Հովհաննեսը Հովհաննեսին:

*
* *

Իմ Քամարիկին,
Որ իր հայրիկին
Ճանաչեց նոր—
էսօր:

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ
(Իմ բարեկամ Շ. Միսաքյանին)

Իմ սրբոհին զարկին. էնքան գրնդակներ,
Մեջտեղն էլ զարկին՝ անշուշտ մահաբեր...
Նայի՛ր, թե ինչքա՛ն մեծ սիրտ ունեմ ես,—
Կանգնած եմ ահա, ու չեմ ընկել դեռ:

* *
Ինչ էլ բաշխեն
Քեզ, իմ Աշխեն,
Սրանից վեր
Զըկա նվեր:

•
• •

Օգն են ցընդիլ երազները մշուշոտ,
Փշում է պաղ դաժան քամին ձյունաբեր:
Իրեն արտում արյունաբույր ու փոշոտ
Նա ընկած է իմ առաջին կիսամեռ:
Ո՞վ է արդյոք հանցավորը նըզոված,
Հին թշնամի՞ն արյունառուշտ, անհավատ,
Բարեկամը նենգավոր,
Թե՞ իր որդին պոռոտախոս, ապիկար...

ԱՐՈՒՍՅԱԿ

I

Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հագած
Անապակ,

II

5 Ո՞վ, թարմ, ուրախ,
Շաղաղ-շարմաղ
Պայծառ ու պաղ
Լո՞ւյս:

10 Բարձրը սարի,
Մաղկի, ջրի,
Սիրո գերի
Կո՞ւյս:

Անտառ—բույսի,
Սնտեր որսի,
15 Անսեր կույսի
Հո՞ւյս:

Կանանչ—ճերմակ
Աչերդ համակ

Կիրք, ա՛ն ու զարկ,
20 Հո՛ւլդ...

III

Մագի՛ր, ծագի՛ր,
Զարկի՛ր, զարկի՛ր,
Զարի, շարքի
Մութն հալածի՛ր
25 Արուսյա՛կ,
Լույս ցերեկի
Դուռը բացիր,
Արուսյա՛կ:

Հիվանդն անքուն,
30 Տրխուր մահճին,
Ճամփորդն անտուն,
Ճամփի միջին
Մընում են քեզ,
Երբ տի ծագես:

Հավքը [թառած]
Մառի ճյուղից,
Պառը [սառած]
Մըթընշաղից
Մընում են քեզ,
40 Երբ տի ծագես:

Հանդվորն հեռու,
Խուլ հանդերում,
Եղնիկն...
Խոր անտառում,
45 Մընում են քեզ,
Երբ տի ծագես:

Մագի՛ր, ծագի՛ր,

Զարկի՛ր, զարկի՛ր,
Զարի, շարքի
50 Մութն հալածի՛ր,
Արուսյա՛կ,
Լույս ցերեկի,
Դուռը բացիր,
Արուսյա՛կ:

IV

Ահա ծագեց,
Ահա զարկեց
Արուսյակը
Աշագեղ,
Լուս...
60 Ու ոսկեհեր .
Նածիշտներով իր շքեղ:
Զահը ձեռին,
Յուլաց վերին
Դարպասներից
65 Վազորդյան,
Վարդ մատներով
Խո քաշեց ծով
Վարագույրը
Սև մըթան:

[Կանգնեց] հըզոր
Ու լուսավոր
Անափ ծովում
Լազուրի,
Յուլաց, ցայտեց,
75 Հեռու նետեց
Խուրձերն [առատ]
Լույսերի:
Ու [լուսածին]

Մոր առաջին,
80 Ավետավոր
Համասփյուռ,
Թրուով թևթև,
Արագաթև
Քրնքուշ մանուկն
85 էն Ջևփյուռ:

Ցողոտ, շաղոտ,
Անուշահոտ,
Թևին արավ
Ու գրնաց,
90 Ջով հով տալով
Ու խայտալով
Դեպ աշխարհը
Քրնեած:

Միլ ու ծաղիկ
95 Մեղմիկ-մեղմիկ
Օթորվեցին
Նազանքով.
Հաղար ձեն ձուն
Օրհնեց աստծուն
100 Լիքը անճառ
Բերկրանքով:

Գիշերն հատած
Ու գունատված
Քաշվեց անդունդն
105 Իր մըթին,
Չարքերն և՛ ևտ
Փախան անհետ
Փապարները
Խավարչտին:

110 Ամեն մի տուն,
Ամեն մի բուն

Լըցվեց լուսով նորածին,
Ամեն անբան
Ու բանական
115 Ելավ աշխույժ իր գործին:

V

Ու փայլում էր սեգ դիցուհին
Հաղթանակով աստվածային
Մութի դիմաց ջահը ձեռին—
Արևելքի երկրնքում,
-120 Լույս ու դիարթ երկրնքում,
Հազո ր ու վարդ երկրնքում:

Մարդ, անասուն, թրուուն, մըջյուն,
Ամեն մի ձեն, ամեն հընչյուն
Ուղարկում էր նըրան ողջուն
125 Արևելքի երկրնքում էն:

— Փառք լուսաբեր աստղին էն պերճ,
Որ փայլում է խաղաղ, անշեջ
Քրնատ, գունատ աւտղերի մեջ,
Արևելքի երկրնքում էն:

VI

130 Մեզը բացվեց:
Հրպարտ ու մեծ,
Հագած ամբողջ կըրակ ու հուր,
Նըստած կառքը իր ոսկեհուռ,

Հոխ ամպերը, կուտակ-կուտակ,
135 Առած իր շուրջն ու ոտի տակ,
Վեր բարձրացավ Արևը պերճ
Ու ճառագեց անհունի մեջ:

- Փառքից հարբած,
Ագահ աստված,
140 Փրոնց հայացքն ամենատես,
Չափեց անշափն [ագահ ու վես]
Ու նկատեց... կապույտ հեռվում
Շողշողում էր ու վառվրում
Հմայքներով իրաշագեղ
145 Արուսյակը—շարմաղ, շքեղ:

- Կրրից հարբած,
Հուր գիրկը բաց
Ողջ երկրնքով, տիեզերքով,
[Առաջ] վարեց արագ ձեռքով
150 Նրժույզները իր ոսկեպայտ,
Շող շող տալով ու հրրացայտ,
Հասավ, առավ իր գրկի մեջ,
Հալեց, ձուլեց իր փառքի մեջ...

ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

(էջ 23)

12 Դփ

Սըրտիս ականջին պատմելով
Քաջուն...

20 Դփ, ԲԹ, ԲԲ

Այդ անդընդախոր ձորերըդ լըցնեմ:

22 Դփ

Սըրտիս այս տանջող վերքերի նըման.

ԲԹ, ԲԲ

Սըրտիս այս խորունկ վերքերի նըման.

23 Դփ

Աստծո հարվածի հետքերն եք դուք էլ,

27 Դփ, ԲԹ, ԲԲ

Դուք է՞լ եք, տեսնեմ, այնքան մեծ ու

28 Դփ, ԲԹ

խոր,
Հոգուս անհատակ թախիծն է ինչ որ...

ԲԲ

Ինչպես իմ հոգու թախիծն անավոր...

1881

«ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՏՈՐ...»

(էջ 24)

4 Ինք.

Ունի նաև՝ Մի զարմանար

1887

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԸ

(էջ 26)

հատված

Մեր պապերն էլ ունեին թագ,
Սուր ունեին ձեռքներին,

Նրանց թողնելը ոտնատակ,
Ա՛յ, հասել են այս օրին:

էլ աշխատանք, հավատ, հույս, սեր,
էլ մեր դառը քրտինքը,
Շատ են կոտրել այդպես սրեր,
Ողորմած է երկինքը:

5—7 ինք., ՄՃ, Դ, ԴԿ, ԲԹ

Քաշիր, եզը, ուսիդ մատաղ,
Քաշիր, քաշենք, վար անենք,
Ճիպտին արա, քշիր հոտաղ,
Դե՛հ քաշեցեք, դե՛հ քաշեցեք,
էլ մեր դառը քրտինքը,
Չարշարվեցեք, աշխատեցեք—
Ողորմած է երկինքը:

12-ից հետո ինք., ՄՃ

Երեխեքը մերկ ու տկլոր—
Կրակն ածես հոտ չի գալ,
Սոված նստած են, ամեն օր
Հարևանը հաց չի տալ:

ԲՄ II

ԲՄ II, Դ

Պակասութունը սևերես է,
Հալածված եմ իմ տանից,
Մինչև հարկ է, պարտք է, ծես է,
Կըլրացնեմ գութանից¹:

13—24 Խճնագիրը շունի:

13—20 ԲՄ II շունի:

17 Դ, ԴԿ

20-ց հետո ԴԿ

Չեոքս դատարկ, ուժըս հատած:
Ինչ որ աչքս բաց եմ արել
Պակաս եմ ու պարտական,
Քո մաճըդ եմ ձեռքըս առել,
Իմ ապավեն—իմ գութան:

Ասոված հերու կարկուտ դըրկեց,
Բարկացել էր ինձ վըրա,

¹ Դ-ում՝ քեզանից

Մի կողմից էլ բանդեն¹ զըրկեց,
Կորչում էի սովամահ...

Բայց շըգիտեմ ես վըհատել,
Սով, եկ² լինի, թե երաշտ,
Խոփ ու ձևիչըդ կարկատել,
Դուրս եմ եկել կրկին դաշտ...

ԱՄԱՌՎԱ ԳԻՇԵՐԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ
(էջ 27)

Տարբերակ

ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԳԻՇԵՐԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Լուսընկա գիշեր,
Երկինքը պայծառ.
Անհամար աստղեր
Ճըրքճըրքում են վառ:

5 Քնած է Դսեղ՝
Հին հայի գյուղը,
Մթնած ու լուռ է
Գյուղացու խուղը:

10 Եվ ժիր գյուղական
Ընտանիքն ահա,
Սրահում, կալում,
Կամ կտրի վերա,

Խոնջացած օրվան
Դառն աշխատանքից,
15 Ոտնուժոց արած*,
Քնած են հանգիստ:

¹ ԴԿ-ում՝ Հոգեզներ, մարզը:

² ԴԿ-ում՝ Անձրևային:

* Գյուղերում վերմակի սահմանային պատճառով ստեղծոց են ածում
—մի վերմակի տակ պառկում են այս և հախառակ կողմերից, այնպես որ
մեկի ոտները մյուսի ծոցին են լինում:

Մեր-մանուկ այսպես
Գրկված են, քնած.
Վերկիցն ասես
20 Ժպտում է աստված:

Միայն աղմկում է
Այս լռութունը
Գյուղացու սայլի
Խուլ ճոնչունը:

25 Եվ նրա գլխին
Կանգնած գյուղացին
Հորովել է երգում,
Հանգիստ է հոգին:

Երջանիկ է նա
30 Բնության գրկում,
Հոգետանջ ցավեր
Չունե յուր սրտում:

Հովտում ողջ գյուղը

ՀԻՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ
(էջ 28)

2 ՀՏ, ԳԳ
11-12

19
22-23

27

Իրանց հասակի կարգով, ժալպատակ,
Նրբանց առաջին գլխամերկ կանգնած,
Ձեռքներս խոնարհ կրծքներիս դրած,
Եվ մեզ օրհնեցին. «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Ուրախ երգերըս վշտալի դարձան
Եվ ես հիշեցի մեր օրը լալիս,
Խաղաղութուն ձեզ, մեր խելոք պապեր,

436

1888

ՆԱՀԱՏԱԿ
(էջ 30)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

2

3 ա

բ

4 ա

բ

9-18 Ձի պահպանվել:

28 ա

բ

25-37 Ձի պահպանվել:

39

44

47-56 Ձի պահպանվել:

65-73 Ձի պահպանվել:

83-92 Ձի պահպանվել:

101-104 Ձի պահպանվել:

Երկնաբերձ լեռան [ծառաշատ] կրծքին,
Դրախտի հուսով մի սուրբ նահատակ,
Հանգչում է վաղուց մի սուրբ նահատակ,
Հանգչում է հնուց, դարերից ի վեր
Կուսական և թավ ծմակի միջին,

Բարձրացավ տաճար մի մեծակամար:
Բարձրացավ խորան գեղեցկակամար:

Եվ ժողովուրդը
(տողի շարունակությունը չի գրված)

Մարդկերանցն անհայտ մեղքերի համար:

1889

«ՆԵՐԻՐ, Ո՛Վ ԿՈՒՅՍ, ՈՐ ՀՈՒՋԵՑԻ...»
(էջ 41)

13 Ինք.

Ների՛ր, ո՛վ կույս, հոմունքիս

«ԵՐԲ ԵՍ ՏՆՈՒՐ, ՀՈՒՍԱՀԱՏ...»
(էջ 43)

10 Ինք. Ունի Եակ՝ Հուսադրում է [ինձ] հանկարծ.

437

«ԱՅԴ ԻՆՉ ՍՐՏԱՄԱՇ ՏԽՐՈՒԹՅՈՒՆ Է ՔԵԶ...»
(էջ 45)

Ինքնագիր հատվածի մշակման պատկերը

- 5 Իմ հայրենիքս տխուր...
- 7 ա Ամեն տեղ միայն [բռնություն անարգ]
- բ Ամեն տեղ միայն, միայն ցավ...
- 17 Մի՞թե տրտմության թախիծը այդպես
- 19 ա [եզ] մի՞թե [երբեք էլ] չէ երգելու
- բ Մի՞թե այլևս նա չէ երգելու
- 20 ա [նա իր] պապերի երգած խրատույսը,
- բ Իրան պապերի երգած խրատույսը:

«ՊԱՆԴՈՒԽՏՆ ԵՐԳԵՑ ՕՏԱՐ ԵՐԿՐՈՒՄ...»
(էջ 48)

23 ինք. Ունի նաև՝ Խեղճը [երգեց], ողբաց մենակ...

«ՄԻ՝ ՈՐՈՆԻՐ ՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ...»
(էջ 49)

- 4-7 ԲՄ Եզ դատարկ է տեղը հիմա:
- Մի՛ արտասովոր... հեռու, խնդրեմ.
- Քո հայացքից միայն տխրադեմ
- Հիշատակներ պիտի զարթնեն,

ԳԻԾԵՐԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՍՏՂԻ ԴԻՄԱՑ
(էջ 56)

- 2 ինք. [Հանգչում են] Խավարի գրկում արդեն
ընկղմված,
- 6 Այն սիրատենչակ սիրահարներին,

[Դունն ավետեցիր ժամն հանգստության
խոնջացած մարդուն բազմաշարչարանք,
Իսկ բանաստեղծին, իրան դյուրեկան
կրքերի հուզմունք և հոգու տանջանք]:
Ինչպես սիրուհու փայփայած տենչանք,
Ամենայն զիշեր կրծքումս թոշնում ես

ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՐԱՆՑ
(էջ 58)

12 ինք. Ունի նաև՝ [Հովանի] բերել հուշակված լորին.

«Ո՛Ղ, ԽՆԱՑԵՑԵՔ, ՄԻ՛ ՀԻԾԵՑՆԵՔ ԻՆՁ...»
(էջ 60)

Տարբերակ I

Ո՛հ, խնայեցեք, մի հիշեցնեք ինձ,
Թե ինչպես էր նա արտասուք թափում,
Երբ շարագործի նենգավոր խոսքից
Խաբված, ակներև կորուստն էր սղբում.

- 5 Ես կանգնած էի տկար և անզոր,
Զգայուն սրտով լուռ հանդիսական,
Ա՛խ, ինչպես հանկարծ բացվեցավ
լեզուս
Եվ ինչպես նրան կանգնեցի պաշտպան:

- Եվ այնուհետև, ո՛վ երանություն,
10 Մի օր էր, մի ժամ, գուցե մի վայրկյան...

9 9 ինք. Եվ այնուհետև ես լավ չեմ հիշում, թե այն օրվանից
10-ից հետո [Սիրո ժամերը այսպես են հաշվում]

Հեռու ինձանից զուր հիշողություն
Առաջին սիրո անհույս կորստյան.

15 Մի՛ հիշեցնեք, մի՛, թե ինչպես դաժան
Մարդիկ իրարից անջատեցին մեզ,
Թե ոնց եմ ապրում նրանից բաժան.
Թողե՛ք ինձ հանգիստ, ես գոհ եմ
այսպես...

20 Օ՛, ես չեմ կարող շարշարվել անվերջ,
Ուզում եմ խնդալ ցավերից հեռի,
Եվ մոռացության ալիքների մեջ
Թաղել հիշատակն անցած օրերի:

Տարբերակ II

Ո՛հ, խնայեցեք, մի՛ հիշեցնեք ինձ,
Թե ինչպես էր նա արտասուք թափում,
Երբ շարագործի նենգավոր խոսքից
Խաբված, [ընկել էր] ակներև կորուստն
էր ողբում:

5 [Մինչդեռ ծնկաչոք նա հեկեկալով
Սիրտ էր կտրատում,
Այն քարասիրտը ժպիրհ ծիծաղով
Նայում էր անփույթ և շէր ամաշում.]
Ես կանգնած էի տկար ու անզոր,
10 Զգայուն սրտով լուռ հանդիսական,
Ա՛խ, ինչպես հանկարծ բացվեցավ
լեզուս,
• Եվ ինչպես նրան կանգնեցի պաշտպան:

11—14 Հեռու ինձանից [տխուր հիշատակն] զուր հիշողություն
Իմ [կրտսնության] հստակ սիրո անհույս կորստյան
[Օ՛] Մի՛ հիշեցնեք, մի՛, թե ինչպես դաժան
Մարդիկ իրարից [մեզ բաժան] անջատեցին մեզ,
17—18 [Զէ] Օ՛, ես չեմ կարող շարշարվել անվերջ
Ուզում եմ խնդալ...

8 ՔՄ 11
10
12
12-ից հետո

Բախտը չի մատնել սիրո վտանգին:
Մարդիկ իրարից անջատեցին մեզ,
Թողեք ինձ հանգիստ—ես գոհ եմ այսպես...
Ո՛հ, ես չեմ կարող շարշարվել անվերջ,
Ուզում եմ խնդալ ցավերից հեռի,
Եվ մոռացության ալիքների մեջ
Թաղել հիշատակն անցած օրերի:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ
(էջ 61)

ԹՐԱ պահվող ֆառատողը

Ա՛յ, մեր աղքատ հարևանի
Որդին տկլոր ու սալար,
Կտեր ծայրին կուշ եկած
Լաց է լինում միալար:

Իճճնագիր հատվածի մշակման պատկերը

23
25 ա
բ
գ
26 ա
բ

Ա՛խ, անհանգիստ, շար եղբայրը
Մեղեդիական ձայն մայրենի
Եվ մայրական
Մորս ձայնը մեղեդիական
Հետևում է [ինձ] զգույշ:
Ինձ հետևում է զգույշ:

«Ո՛հ, ՄԵՂՄԱՑՆԵԼ ԶԵՍ ԿԱՐՈՂ ԴՈՒՆ...»
(էջ 64)

Ս. Իճճնագրի մշակման պատկերը

Սկսվում է 21-րդ տողից.

21 ա
բ

[Բայց աղաղակն] և գոյության
Կյանքի աղմուկն և գոյության

- 27 ա [Հափշտակված] և համարձակ
 Բ Ոգևորված և համարձակ
 35 ա [Անդիտությամբ և ինքնակամ]
 Բ Հափշտակված, հոժարակամ
 37 ա Հոգիս անշափ է տրտում,
 Բ Հոգիս տխուր է, տրտում.

Վերջում ունի նաև մեկ հավելյալ ֆառատող.

Եվ ինձ տեսնել, խորտակվածին
 Նորից [դժվար է] էլ շունչ առնել,
 Իայց [իմանաս] դու գիտես, թե ինչպես եմ
 Ուզում ազատ սավառնել:

ՀԱՄԵՐԳ
 (էջ 70)

5 Բայր մյուս հրատարակություններում.

- 6-7 ԲՄ II, Դփ Ինչպես ծերունին ձայնով պառաված,
 Զայնակցում է յուր թոռնիկի երգին,
 Այնպես է մոտիկ անտառը կամաց
 8-9 ԲՄ II, Դփ, ԲԲ Արձագանք տալիս ջրի աղմուկին:
 Սակայն բնության զվարթ համերգի
 10 ԲՄ II, Դփ Անխոս ունկնդիրն հավիտենական,
 ԲԹ, ԲԲ Ունկնդիրն անխոս, հավիտենական,
 11 ԲՄ II, Դփ Ժայռը մտախոհ յուր անհայտ մտքի

ԳԻՇԵՐ
 (էջ 76)

- 25 Տգ, ԲԲ Այն ճամփորդն է, ճամփի տակին
 27 Այն ծնողն է իր զավակին
 31 Այն կտրիճն է հայրենատենչ

«ԿՈՒՐԾՔԱ ԵՐԲԵՄՆ ԵՈՒ Է ԳԱԼԻՍ ԵՎ ՀՈՒԶՎՈՒՄ...»
 (էջ 78)

- 2 ՄՃ Ես մնում եմ անշարժ, ինչպես մի արձան,
 6 Եվ սիրատենչ կուսի կուրծքին է փարվում,
 8 Աշխատողի տխուր ճակատը համբուրում...

1891

«ԱՆՆ, ԵՍ ԵՐԱՆԻ...»
 (էջ 83)

- 3-4 ՄՃ Սաստիկ ճայթյունով
 Ամպերի միջից
 5 ՄՃ, ԲՄ II, Դփ Թռչեի վերև,
 7-9 Եվ պատառեի
 Կամարն երկնքի,
 Ցույց տայի երկրին

ԿԱՆՉ
 (էջ 85)

- 15-16 Ինք., ԲՄ II Եթե դու աստված
 Ես խաղաղության:
 23 Խլացավ իսկույն
 40-ից հետո Ինք. Ինչո՞ւ չես զալիս,
 Ո՞ւր ես, եթե կաս,
 Թե դու չես տալիս
 Ինդճին պատուհաս, -

Այս ֆառատողը ԲՄ II-ում դրված է 53-րդ տողից հետո և սրանով
 ավարտվում է ռտաճավորը:

ՆՎԵՐ ԱՆ. ԱԲ.-ԻՆ
(էջ 89)

1-4 ինք. շունի
11

Եվ թռչունները, որ ճովողելով,

ՍԱՐԵՐՈՒՄ
(էջ 92)

1 ինք., ԲՄ 11
4-5

Մութը արդեն գետինն առավ
Եվ ողջ թաղվեց խավարում.

6 ինք.
ԲՄ 11

Տխուր, ամպած երկնքիցը

7-8 ինք., ԲՄ 11

Կամաց անձրև է շաղում:

11
12-ից հետո

Մանր անձրև է շաղում:

Հեռու լեռանց հետևիցը

Մերթ ծովիանն է խաղում:

Պտըտվելով սարի տակից

Բինում լռեց աղաղակը,

Եվ հանգչում են վաստակած,

Միայն վրանում հանգչող կրակը

Մերթ բռնկում է հանկարծ:

13-15

Բայց հովիվը դեռ արթուն է,

Դեռ կանգնած է արխաջում,

Անբուն աչքով դեռ հսկում է

25-28 ԲԹ շունի

Մութն է գիշերն-ակնակիր

28 ինք., ԲՄ 11

Հեղեղը խուլ շրջվում է,

28-ից հետո ինք.

Վայր է հոսում անընդհատ,

Աչքն ակամա մարդ խփում է

Եվ կանգնում է հուսահատ:

Հեղեղը խուլ շրջվում է,

Վայր է հոսում անընդհատ,

«Տարան... հասե՛ք...» դեռ լսվում է

Հովվի ձայնը հեռացած:

ԲՄ 11

Ինճագրում կան հետևյալ հեղինակային ծանոթագրությունները.
Ա. Քոչարար սարը գտնվում է Սևանա լճի հյուսիսային կողմը:

Բ. Բինա—սարվորի վրանների խումբ:

Գ. Արխաջ—տեղը, ուր վեր են սնում (կանգնեցնում են) ոչխարների հոտը:

Դ. («Հե՛յ հեյի՛» համար)—Մի բացականչություն է, որով հովիվը հայտնում է յուր արթնությունը և սպասում է գողերին կամ գազաններին:

Ե. Հավար—օգնության աղերս—բացականչություն:

Նեղինակային ծանոթագրություններ կան նաև ԲՄ II-ում.

Ա. Մովիան—փայլակ:

Բ. Արխաջ, թուրքերեն բառ է—հոտի բացօդյա հանգստության տեղն է.

Գ. («Թևի» համար)—Այն որոշյալ տեղն է, որտեղից շունը հսկում է:

«ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԻՐԵԼ Է ԿՅԱՆՔԻՆ...»
(էջ 95)

15 ինք. Ունի նաև՝

Մի՞թե չեք սիրում հայոց պարծանքը.

ԽԵՂՃ ԱՂԱՄՅԱՆ
(էջ 97)

3-5 ինք.

Այն շրթունքները պատմում էին ինձ
Լիրի, Համլետի, տաք մավրի սրտից,
Այն աչքերն ուժեղ հրով ցոլանում—

ԱՍՏՂԵՐԻ ՀԵՏ
(էջ 99)

Տարբերակ

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՄՏՈՐՄՈՒՆՔ

էյ աստղե՛ր, աստղե՛ր,
Երկընթի աչքեր,
Որ այդպես ցրված
Շողում եք վառված,—

5 Գիտե՛ք թե ինչեր

Կամ ինչ գիշերներ
 Հիշեցնում եք ինձ...
 Ապշեցնում եք ինձ.—
 Շողում էիք դուք,
 10 Երբ ես դեռ մանուկ,
 Աշխույժ ու կայտառ,
 Ձեզ նման պայծառ,
 Քրքրթրոում էի
 Եվ ցավ շունեի:
 15 Շողում եք և արդ,
 Երբ երիտասարդ,
 Անհուն հույսերով,
 Խանդավառ սիրով
 Եվ միշտ ուշառու
 20 Նայում եմ հեռու...
 Կշողաք նաև
 Շիրիմիս վերև...

«ԵՐԲ ԽՈՍՈՒՄ ԷՒՐ, ՊԱՏՄՈՒՄ ԷՒՐ ԻՆՁ...»
 (էջ 100)

10—11 ՔՄ II Մերթ վառվում էին բարկության հրով...
 13 Ինձ թվում էր, թե երազում էի,
 Մի խուլ մուգիկա և ոչ թե բարբառ...

ՈՒՐՈՒ
 (էջ 102)

10-ից հետո «Քատրոն» Օ՛, միթե դո՞ւ ես,
 Որ երևում ես
 Նազելի շնորհքով,

6 ինք. = Կամ ինչ գիշերներ 18 ինք. = Սրտայի սիրով
 բ Քանի գիշերներ բ Քրթունք սիրով
 11 ինք. = Աշխույժ ու կայտառ, 19 ինք. = [Եվ միշտ անեկուն],
 բ Տակավին կայտառ, 20 ինք. բ Նայում եմ հեռուն:

Եվ թաշկինակով
 Երեսդ ծածկած
 Լալիս ես կամաց...
 14 Իմ լուռ սենեկի
 16 Այդ դո՞ւ ես լինում:

«ՍԻՐԵԼԻ ԱՁԵՐ...»
 (էջ 103)

5 Տգ Լցնում եք հոգիս,
 8 Ցանկությունով լի
 18—19 Ձեզ ապշած պաշտել
 Ես միայն կուզեի,

«ԹԵ ՀՈԳՆԵԼ ԵՍ ՀԱՂԹԱՀԱՐՎԱՄ...»
 (էջ 104)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

2 = Կյանքի մանր հոգսերով,
 Բ Կյանքի անվերջ հոգսերով,
 23 = Ցույց տուր ո՞ւր է այնտեղ աստված,
 Բ Այնտեղ պիտի լինի աստված,
 Գ Այնտեղ պիտի ապրի աստված,

1892

ՔՐԻՍՏՈՍՆ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ
 (էջ 108)

3 ՄՃ, Գ, Գփ Գլխիկոր նստած, մտախոհ և լուռ,
 5 ինք. Նրա ճակատը մութն էր առավել
 ՄՃ, ՔՄ II, Գ, Գփ Նորա ճակատը մութն էր առավել
 7 ինք., ՄՃ, ՔՄ II, Գ, Գփ Նա պատրաստվում էր սեր-լույս ծավալել

- 9—10 Ինք., ՄՃ, ԲՄ II Այնտեղ լսում էր աղմուկը մարդկանց
Անօրենք երկրի ամեն մի ծայրից.
11 Ինք., ՄՃ Յավում էր նրա սիրտը վշտացած
ԲՄ II Յավում էր նորա մեծ սիրտը շարժված
Դ, Դփ Եվ վշտանում էր սիրտն աստվածային
12 Ինք., ՄՃ Մոլության անհոգ երգերի ձայնից.
ԲՄ II Մոլության երգի և սուգի ձայնից.
Դ, Դփ Մոլության երգի, սուգի ձայներից...
13 ԲՄ II Եվ անապատում մի քարի վերա
ԲԲ Եվ անապատի մի քարի վերա
24 Ինք., ՄՃ, ԲՄ II, Դ, Դփ Միայնակ նստած արտասովում էր նա...

«ՄՈՒԹՆ ԷՐ ԵՐԿԻՆՔԸ. ՈՉ ՈՔ ՉԸՏԵՍԱՎ...»
(էջ 110)

- 3—4 ՄՃ, ԲՄ II, Դ, Դփ Միայն առավոտյան, երբ որ լուսացավ,
Մարգարտափայլ ցող իջել էր դաշտում,
7 Միմիայն տողերում, երբ որ կարդացի՞ն,

«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ԾԵՐԱՑԵԼ Է...»
(էջ 111)

- 7 Ինք. Ունի նաև՝ Դեպի նորան, կամքով որի

ԱՌԱՎՈՏ
(էջ 112)

- 2 ԲՄ II Ահռելի սարսափ գիշակներների...

«ԵՍ ՄԻՐԵԼ ԵՄ ՎԱՐՂԸ ՏԸԺԳՈՒՑՆ...»
(էջ 113)

- 3 ԲԹ, ԲԲ Մեղամաղձոտ խաղաղություն
9 Ինք. Բայց և տանել անկարող եմ,

448

- 11 Զասել՝ ինչով ևս ուրախ եմ, (բախտավոր եմ)

ՀԻՇԻՐ...
(էջ 114)

- 7 ԲՄ II Նրա սերը մնաց անհաս,

«ԻՆՁ ՄԻ՝ ԽԸՆԴԻՐԻՐ, ԵՍ ՉԵՄ ԵՐԳԻ...»
(էջ 115)

- 1—4 ԲՄ II, Դ, Դփ Ինձ մի՛ խընդրիր, ևս չեմ երգիլ,
Շատ է տխուր իմ երգը,
Նորա՛ ձայնը կըխորտակի
Քնքույշ սրտիդ բերկրանքը.

- 7 ԲՄ II, Դ Ես երգեցի սարի վերա,
8 ԲՄ II, Դ, Դփ Եվ շորացան խոտ ու վարդ,
12-ից հետո ԲՄ II, Դ, Դփ Ես երգեցի կես գիշերին,
Վառ աստղերը իմ երգից
Գունատվեցան, դողդողացին
Եվ չքացան երկնքից.

- 15—16 Մեկը միայն², որ փայլում էր,
Այն էլ մահվան աստղն էր...
Որ մի սիրո երգ հյուսեի
Եվ երգեի քեզ համար,
18 Թույն ու թախիծ և գիշեր:

ԿԱՍԿԱԾ
(էջ 117)

- 1 Ինք. Ո՞վ ևս չար ոգի, որ իմ լուռ սրտում
ՄՃ Ո՞վ ևս չար ոգի, որ դու իմ սրտում
1 ԲՄ II նրա
2 ԲՄ II միմիայն

2 Ինք., ՄՃ, Դ Այսպիսի անխիղճ վճիռ ես կարդում...
5 Ինք., ՄՃ Կրժաղրեն մի օր քո անբիծ սերը,

«ՍԻՐԵԼԻ ԶԻՎԱՆ, ԸՆԿԵՐԴ ԻՄ ՀՈԳՈՒ...»
(էջ 118)

3 Ինք. Ունի նաև՝ Եվ քո երգերը երգիդ հարազատ,

ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԵՐԵՎՈ՛՛
(էջ 123)

6 ՄՃ Երկիրն ունկնդիր այս անխոսք ճառին,
8 Փառավորում է մեծազոր տերին:

«ՍԸՐՏԻՍ ԹԱԳՈՒՀԻ...»
(էջ 124)

9 Տգ, Դ Միմիայն թե տեսնեմ
11 Տգ, Դ, Դժ Միմիայն թե ասեմ՝

ՏԵՆՉ
(էջ 126)

5 Ինք., ՄՃ, Դ Բարձրանային իրար վերա անդադար
16-ից հետո Ինք. նույնպես կուզեմ դուք էլ տեսնեք իմ հոգին
Որ, տեսնելիս, նորա հուզմունքն ահագին
Այդ ձեր հպարտ ուշք ու միտքը կլանի,
Այն ժամանակ սիրտս հանգիստ կըլինի

ՎԱՏ ՕՐԵՐ
(էջ 128)

1 ՄՃ, Դ, Դժ Ցուրտ է, իմ ընկե՛ր, և հողմ ահագին.
3 Խուլ որոտում է երկինքը խավար.
5 ՄՃ Պըտրում են, կարծես, մի տեղ, օթևան,

Դ, Դժ 6-ից հետո ՄՃ, Դ, Դժ

7 ՄՃ, Դ, Դժ, ԲԲ
9 ՄՃ, Դ, Դժ

Փընտրում են, կարծես, մի տեղ—օթևան,
Այս աղետակոծ, մոլի և շնչին
Կյանքի ցավերի, դավերի միջին,
Այս խավար, ճընշող, ցուրտ մըթնոլորտում
Մտածմունքներս, տենչերս աննենգ,

ԱՂԲՅՈՒՐ
(էջ 131)

1 Ինք. ա
բ
լ 11, 1909

2 Ինք. ա
բ

3

Աղ

4 Ինք. ա
բ

5

6 Ինք. Աղ

7 Ինք.

Աղ

8 Ինք.

9 Ինք., Աղ

12 Ինք. ա

բ

13—20 Ինքնագիրը չունի

17—19 Աղ

Ականակիտ ջուր էր բխում,
Ջուր էր բխում լանջերում,
Սարալանջում, ժայռի տակ,
Սարալանջում ծաղկավետ
Մաղկադալար սարերի,
Եվ անօգուտ ճահճանում
Եվ ցրվելով խոտերում
Ցրվում հանդերում, կանաչում:
Թավուտներում [դալարի]:
Նորա առջև մի խոր գուշ՝
Շինեց հովիվն ու տարավ
Եվ խոսքերով փաղաքուշ,
Չայն ածելով փաղաքուշ,
Ջրեց հոտը յուր ծարավ:
Պախրեն անցավ այն սարից
Հապա վերև աստրժուն:
Հետո նայեց աստրժուն:

Ապա թե իր օրհնանքը
Մաղթեց մարդը այն բարի.
«Քո շինողիդ օր-կյանքը

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ
(էջ 132)

15—16 Ա Ինք.

1 Վնք. փոքրիկ փոս:

Հենց փաթաթվել ես թխպոտ ամպերում,
[Կարծես] Չես ուզում, ասես էլ տեսնել արև:

Այստեղ տուր ձեռքդ, մոտեցիր, ընկեր,
Մի նայիր ետև, ինչ է կատարվում...
Մենք խո եղբայր ենք դարերից ի վեր,
Մեզ խո միևնույն կրակն է այրում¹:

Մոտեց<իր>... իմ հին բարեկամ,
Եվ թող որոտան լեռները բոլոր,
Թող լինեն վկա մեր նոր հաշտության—
Խոսքը վերջացրեց Մասիան ալևոր:
Այն սեզ լեռները [համբուրվում] ողջունում
էին

19

1893

«ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՐՑԱՎ... ԱՆՍ, ԵՎ ԱՅՍ ՀՈՄ...»
(էջ 134)

Տարբերակ

ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՐՑԱՎ

Քրիստոս հարյավ... ա՛խ երանի
Կենդանանար իմ մեջ էլ
[Խնդությունը] Սուրբ եռանդը հին
օրերի,
Որ շատ վաղուց է շիջել:

5 Երանի թե նույն սաստկությունք
Միրո կիրթը ևս հառներ,
Երկինքս էլի դառնար անամպ,
Միտքըս ուժգին սավառներ...:

10 Լո՛իր, անմիտ, ինչ ես լալիս
Վհատ ձայնով ծերության,
Դեռ քո ճամփին լույս է տալիս
Ճառագայթը վաղորդյան:

¹ Ունի նաև՝ Մեզ խո միևնույն կարտն է այրում:

Դեռ կան հոգուդ գաղտնարանում
Կյանքի ժպիտ, սիրո բոց.
15 [Նրանք կարթնեն] Պիտի հառնեն
որպես հնում
Քրիստոս հարյավ ՚ի մեռելոց:

«ՀՈՍԻՐ, ԱՐՏԱՍՈՒՔՍ ԱՆԿԵՂԾ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ...»
(էջ 137)

2-3 ինք.

[Որպես] գարնան հորդահոս տարափի նման,
Որ ծաղկեցնում է [խոպ] ծարավ արտերը...

ԱՅՎԱԶՈՎԱԿՈՒ ՆԿԱՐԻ ԱՌՋԵՎ
(էջ 139)

1-3 ՄՃ, Գ, ԴՓ

Մանր ալիքները լայն օվկիանոսի,
Խառնելով շերտը մռայլ մշուշի,
Կուտակվում էին գոռալով ա՛նեղ,
Անկար և անվերջ
Մեր նկարիչը հուզված տարերքին.
Եվ հնազանդված հանճարի ձայնին,
Եվ լուռ, հրնազանդ հանճարի ձայնին,
Աև ալիքները, փոթորկի ժամին:
Կտավի վերա

5

8

9

ԲԲ

10 ՄՃ

11 ՄՃ, Գ, ԴՓ

ՀԱՅ ՈՒՍՏԱՎՈՐԻՆ
(էջ 140)

1-2 Տգ, Լ V

Գնա՛ս բարով, հայ ուխտավոր,
Երանի քեզ, ա՛յ ուխտավոր,
Ուխտ ես գնում դեպ Այրարատ:
Եվ կարոտած աչքի նրման
Եվ հարազատ աչքի նրման
Հար կըխաղա ալյոք վետ-վետ

4

9 Տգ

ՆԱ. ԲԲ

12-14 Տգ

15-16 Տգ շունի

16 ՀԳ

16-ից հետո նԱ

17 Տգ

ԼՎ

18-19 Տգ

20 ԲԲ

21 ԼՎ

22 Տգ

ԼՎ

23-50 ԼՎ շունի

29 Տգ

30-ից հետո

31-32 շունի

36-37 Տգ, նԱ

39 Տգ

44 նԱ

47-50 Տգ շունի:

Չորսուսը հատվածն

ըստ նԱ-ի

54 Տգ

56

454

Կըփայլիփի ծըփանքներով,
Կըհորինի լույսերի ծով:

Սեանում է, ինչպես սև ամպ...
Ո՞վ իմանա՝ ի՞նչն է հուզում,
Ի՞նչ է հիշում, ի՞նչ է ուզում...
Հապա այն սա՛րն, այն սար հսկան,
Իսկ Մասիսը, էն սար հսկան,
Այն սարերի սարն ու արքան,
Կապույտ երկնի ծոցը մըտած,
Ճերմակ գլուխը ամպեր փաթթած,
Ահա կանգնեց վեհ ու տրտում
Քո առաջնն ու ջո սրտում...
Քու առաջին ու քու սրտում...

Այն երկնահաս Մասյաց կատար,
Այս էլ հիշիր աղոթքիդ մեջ,
Կարոտ հոգով հայրենատենչ
Եվ լավ դիտե դու սրտադող
Հայոց անվան այն վեհ կոթող:

Կըբարձրանա սուր-սուր գըմբեթ,
Ու կըխոսի մարդու հոգուն՝
Այնտեղ, արյան դարերից վեր,
էնտեղ լցված անեղ հոգով,

Սիրուն է տեսքն էն լըճակին,
Տաճարը սուրբ, լյառն ահագին,
55 Բայց ավելի մեծ ու շքեղ
Արծիվ հայրիկ ունենք էնտեղ,
Ճերմակահեր և հոգեհուր,
Հսկայատիպ կանգնած ամուր,

Տաճարը սուրբ, լեռն ահագին,
Արծիվ Հայրիկ ունենք այնտեղ,

Ինչպես կաղնին կիբանանի,
60 Որ հողմերին ծաղր կանի,
էնտեղ արթուն կանգնել է նա
Լուսավորչի շիրմի վըրա,
Բազուկն հպարտ հենել կողքին,
Կանգնել է մեծ ու ահագին,
65 Ու արծրվի աչքերն հընոց
Սեռել է կողմերն Հայոց,
Կողմերն Հայոց ու շատ հեռուն,
Դիտե ցրված իր ձագերուն...
Ա՛հ, ուխտավոր, աստված սիրես,
Եվ ի՛մ կողմե աչն համբուրես:

ՆԱ ՆՍՏԱԾ ԷՐ...
(էջ 142)

4 Տգ

Այնպես ազդու պատմում էր վիշտն իր սրտի,

ԽՐԾԻԹՈՒՄ
(էջ 143)

7 ինք. ա

բ

10 Լույս

11 ինք. ա

բ

Լույս

17-18 ինք.

60 ինք.

61-62 ինք. Տգ

65 ինք.

66-67 Տգ շունի

68 ինք.

—Մենք հաց շունենք, ձեզ մատաղ ես,
— Քիչ էլ կացեք
Դու ասացիր՝ քարափին
Հենց որ դիպչի շողքն արևի
Հենց որ զարկի շողքն արևի՝
Երբ որ զարկի շողքն արևի
[— Հաց չի գըտել ձեր ասպին դեռ

Որ հողմերուն ծաղր կանի,
Այնտեղ արթուն կանգնել է նա
Լուսավորչի շիրմի վերա...
Եվ արծիվի աչքերն հընոց,
Եվ արծրվի աչքերն հընոց,

Հովվե ցրված իր ճուտերուն...

22—23 Լույս

Տուն չի գալի սևերեսւ.]
Նա շատ ունի այնտեղ հաց...
Նա ձեզ այնքան շատ է սիրո՞ւմ...

25
28-ից ճետո

Կերթամ այնտեղ նրբան կասեմ,
Ասավ, սեղմեց սովալըլուկ
Հավակներին իր լանջին,
Ու շրթունքի վերա դալուկ
Ստոավ համբույրը վերջին:

33
35

Կրոններն էլ ետ շրջացվեցան
Աչքը փակեց ու հավիտյան

«Լույսում» վերջին երկու ֆառատողերի տեղերը փոխված են:

1894

ՆՈՒ ՏԱՐԻ
(էջ 145)

Ա ինքնագրի մշակման պատկերը

4 ա Անցի[ր], գընա,
բ Անցի, գընա,
8 ա Զերմ ժըպիտով,
բ Վառ ժըպիտով,
12 ա Ծաղկի վ[եր]ից,
բ Ծաղկի վըրից,
35 ա Մի [մահով] էլ
բ Մի ճամփով էլ
3 Տգ Գլխիս վրայից
5 Որպես մի օր
8 Բ ինք. Տաք ժըպիտով,
12 Տգ Ծաղկի վրայից,
30 Եվ թե մի մարդ...
31—38 Բ ինք. Միայն իրար
Զեն[ք] հասկանում,
Բայց ապրում են[ք]

[Նույն] Մի սահմանում,
[Ու նույն մահով] Մի ճամփով էլ
Պիտի գնան[ք],
Կըրկին ձուլվեն[ք],
Մի հող դառնան[ք],

«ԵՍ ԱՍԱՑԻ,—ԴՈՒ ԾԱՂԿՈՒՄ ԵՍ...»
(էջ 147)

5 ՀՏ, ԲԲ
Գփ
6 ՀՏ, ԲԲ
7
8

Միմիայն, ափսո՞ս, սիրտդ է մեռած,
Միան, ափսոս, սիրտդ է մեռած,
Միմիայն նա է շոր քեզանում...
Նա հառաչեց և ինձ ասաց.
«Միմիայն սիրտս չես տեսնում»:

ԺՊՏՈՒՆ ԱԶՔԵՐ
(էջ 148)

Տարբերակ

Դու շատ մի՛ գերվիլ ժըպտուն աչքերին.
Նրանք շատ անգամ ծաղկներ են վառ,
Բուսած կորստյան անդունդի ծայրին
Միամիտներին քարշելու համար:

5 Ահա պոետն էլ մի անգամ գերվեց
Փպտուն աչքերի հըրապուրանքին,
Նրանից հետո էլ վախճան չըկա
Նորա ըզգայուն հոգու տանջանքին:

39—44 Բ ինքնագրում շեղված են, փոխարենը կա ճետեյալ ֆառատողը,
նույնպես շեղված.

[Ու մեզանից
Հետո էլ դեռ
Անվերջ նոր կյանք,
Նոր տարիներ...]

5 ինք.

Ահա պոետն էլ մի անգամ խարվեց

10 Օ՛, մի՛ հավատալ ժըպտուն աչքերին,
Նրանք շատ անգամ ծաղիկներ են վառ,
Թունավոր օձ է պառկած տակերին,
Ներքև նախանձի դժոխք է խավար:

15 Ահա պոետն էլ շատ ու շատ անգամ
Խաբված այդպիսի ժըպտուն աչքերից,
Չարամիտներին դարձավ բարեկամ,
Եվ խեղճի սիրտը մաշվեց դավերից:

20 Դու շատ մի՛ խաբվիլ ժըպտուն աչքերից,
Նրանք շատ հաճախ ծաղիկներ են վառ,
Բուսնում են սրտի ավերակներից՝
Տխուր հատակը ծածկելու համար:

Ահա պոետն էլ, որ այնքան հաճախ
Ե՛վ տառապել է, և՛ վշտեր ունի,
Ողջը ծածկելով ժպտում է ուրախ,
Կարծես քեզանից բախտավոր լինի...

Դու մի՛ հավատար ժըպտուն աչքերին
Բուսած կորստյան անդունդի ծայրին
Լճամիտ մարդկանց քարշելու համար:
Ի՞նչ որքան սրբում գանգատներ ունի...
Դու շատ մի՛ խաբվիր ժպտուն աչքերից,
Ու սրբում այնքան գանգատներ ունի,
Որ սրբում այնքան գանգատներ ունի,
Բայց հաճախ այնպես ժպտում է զվարթ:

ՄԻ ՀԱՌԱՉԱՆՔ
(էջ 149)

Եվ սիրտս բացվեց,
Եվ նորա միջից,

Դժ
ԲՔ

Եվ նորա խորքից,
Եվ նրա միջից,

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(էջ 150)

3 Դժ
11 Դժ, ԲՔ, ԲՔ
12-ից հետո Դժ

Եվ նորաբույս վառ ծաղիկներ
Նրանք սիրո այն խոսքերն են,
Նրանք իմ ջերմ համբույրներն են,
Այն աշխարհից ուղարկված,
Որի ճամփան քո առաջև
Գերեզմանով է փակված...
Քեզ համար եմ ողջ ուղարկել,
Որ քո կուրծքը զարդարես,
Որ իմանաս, թեև մեռել,
Չեմ մոռացել սակայն քեզ...
Եվ թե մի օր, անուշ ընկեր,
Գաս այցելու իմ շիրմին,
Հիշիր այս օրն և միտդ բեր
Քո հեռացած մտերմին.
Նա, կարկամած շրթունքներով,
Գերեզմանի մութ խորքում,
Ըստփոփում է դեռ քո սիրով,
Քո անունն է դեռ երգում...
Նրանք իմ ջերմ համբույրներն են,
Այն աշխարհից ուղարկված,
Որի ճամփեն քո առաջև
Գերեզմանով է փակված...

12-ից հետո ԲՔ

ԵՐԿՈՒ ՍԵՎ ԱՄՊ
(էջ 151)

2 Դժ
5 Դժ
6-7 Դժ, ԲՔ, ԲՔ

Գահը իրանց հանգստություն,
Սակայն հողմի շար հոսանքով
Բաժանել չէր կարողանում,

1 ԲՔ
3-4 ԲՔ, ԲՔ
8 ԲՔ
9 ԲՔ, ԲՔ
14 ԲՔ
ԲՔ
15 ԲՔ, ԲՔ

8 ՀՃ, Դժ, ԲՔ
9 ՀՃ
9
11
13
16
458

Դու շատ մի՛ խաբվիլ ժըպտուն աչքերին—
Թունավոր օձ է պառկած տակերին,—
Ահա պոետն էլ մի քանի անգամ
Եվ խեղճի սիրտը մեռավ դավերից:

9
11 ԳԻ

Որքան նըրանց լայն երկընթով
Եվ անդադար գընում էին
Իրար կըպած ի միասին

1895

Ո՞վ ՏԱՐԱԿ
(էջ 152)

Նախնական գրառման պատկերը

Պուր ինձանից մի [հիշատակարան] տարաք
 Մի հիշատակարան,
 Իսկ ես քեզանից տարա հիշատակ,
 Մեկը կորչելու, մաշվելու է շուտով,
 Մյուսը՝ մնալու է հավիտյան.

Պուր ինձանից տարաք հիշատակարան,
 Իսկ ես ձեզանից տարա հիշատակ—
 Մեկը մաշվելու,
 Մյուսը հավիտյան կըմնա,
 Մեկը պահելու սեղանի վրա,
 Մյուսը՝ սրտում,
 Մեկը, որ մի թուղթ գրելու,
 Մյուսը՝ [արժանի] սրտում կրելու,
 Արդյոք ո՞վ տարավ:

Բ ինքնագրի մշակման պատկերը

4 ա Մյուսը [հավիտյան] կըմնա:
 Բ Մյուսը կըմնա երկար ժամանակ:
 5 ա [Մեկը] նյութական [է] գրելու,
 Բ Պուր այս նյութական թուղթը գրելու,
 6 ա [Մյուսը] զգացմունք սըրտում կրելու.
 Բ Իսկ ես զգացմունք սըրտում կրելու.
 8 ա [Մարմնիս և ճամփուս տիրում էին],

460

Բ
Գ
9 ա
Բ
10 ա
Բ

[Պաշարել էին մարմինս և ուզիս],
Մարմնիս և ճամփուս շուրջն էին տիրում,
Ես այն մոռացա—այնքան ջերմություն
նս ոգևորիչ այնքան ջերմություն
Գտա ձեր... սրտերում:
Գտա զգայուն, ազնիվ սրտերում:

1896

«ԵՐԱՆԻ ՆԸՐԱՆ, ՈՎ ՈՐ ՔԸՆԵԱՄ...»
(էջ 155)

Ա ինքնագրի մշակման պատկերը

3 ա Ով որ երազներ ունի դեռ պահած
 Բ Ով որ երազներ ունի պահպանած
 5 ա Ա՛հ, վաղուց արթնած՝ ես շատ եմ հոգնել,
 Բ Ա՛հ, վաղուց արթնած՝ մենք շատ ենք հոգնել,
 8 ա Ու պաղն է փըշում ապագա մութից:
 Բ Չոր պաղն է փըշում հեռավոր մութից:

ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ԵՐԳԸ
(էջ 156)

4 Երկիր, ԲԲ
6—7

Քյաֆուր աշխարքում, անձանոթ ճամփում,
Յարաք ո՞ւր կերթա, յարաք շա՞տ մընաց,
Ո՞րտեղ կըհատնի էս օրը յամա՞ն,
Քո բունը հերվան, [չինարու] գըլխին...
Քո բունը հերվան էն բարդու գըլխին...
Ամեն հավք, անգո՞ւթ, իր բունը կերթա,
Ամեն հավք, անգո՞ւթ, իր բունը կերթա,
Ամեն հավք, անգո՞ւթ, իր բունը ունի,
Յարաք ո՞ւր կերթա, յարաք շա՞տ մընաց.
Ո՞րտեղ կըհատնի էս օրը յամա՞ն,

12 ԲԲ (մշակումը) ա
Բ
19 Երկիր, ԲԲ
ԲԲ (մշակումը) ա
Բ
22—23, ԲԲ

461

ԱՆԳԱՐՁ ԾԱՄՓՈՐԴՆԵՐ

(էջ 157)

- 5-8 Sգ *Մեկն ասում էր.—Ես ունեի
Ջարմանազան ծաղիկներ,
եվ բոլորը մարդկանց տըվի
Գարնան գոգովն առատաբեր:
Ջգացմունքներ ու կորով,
10
11 ՔՔ, ՔՔ, Sգ *նս էլ ամբողջ նըրանց տըվի
12-13 Sգ *Սիրապարար երգերով
Մեկն ասում էր.—Ես թողեցի
14 Sգ, ՔՔ *Չմե՛ռ ու սև՛ այն հովտում
16 Sգ *Մի սիրտ տխուր ու տըրտում:
ՔՔ, ՔՔ *Մի սիրտ անհույս ու տըրտում:
17-18 ՔՔ *Մինը ասաց.—Բայց կըծաղկի
Այն հովիտը նորից նոր:
19 ՔՔ *Մյուսը այստեղ ոչինչ չասավ,
ՔՔ *Մյուսը այստեղ ոչինչ չասաց,
20 ՔՔ *Ու գընում էր գըլխիկոր...
21 ՔՔ, ՔՔ *Այսպես իմ կյանքն ու հին տարին,***********

1897

ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(էջ 158)

Ա իճեմագրի մշակման պատկերը

- 2 ա *Ջվարթ տառապող, սրտաբեկ ուրախ.
բ *Խնդացող տխուր, սրտաբեկ ուրախ.
3 ա *Հազիվ [ուզում եմ անփուլթ] ծիծաղել
բ *Հազիվ ուզում եմ անհոգ ծիծաղել
4 ա *Եվ սրտիս խորքից հառաչում եմ «ախ»*****

- բ *Եվ սրտիս խորքից հառաչել եմ «ախ»:
13 ա *Շեշտակի թափով, խենթ ու մոլեգին
բ *Շեշտակի թափով բուռն ու մոլեգին
14 ա *Ամենայն կողմից [հարձակվում], հոսում,
բ *Ամենայն կողմից ցոլանում, հոսում,
գ *Ամենայն կողմից [երևում, ցայտում],
18 ա *Որ թաքնված են [մթության] ետև,
" *Որ թաքնված են լուսթյան ետև,
20 ա *[Եվ ոչ մարդկանց պես անփուլթ ու թեթև]:
բ *Բայց [ոչ մարդկանց պես անփուլթ ու թեթև]:
գ *Բայց ոչ ձեզ նման [անփուլթ ու թեթև]:
դ *[Որ մարդկանց լսած ձայներ չեն թեթև]:
ե *[Որ մարդու լսած ձայներ չեն թեթև]:
զ *Որ [մարդկանց կարծեցած] հեշտ չեն ու
թեթև:**************

- է *Որ մարդկանց ասած հեշտ չեն ու թեթև:
ը *Որ լսածներիդ պես հեշտ չեն ու թեթև:
թ *Որ [այնքան էլ] ձեր լսածի պես
ձ *[Եվ նրանք սովորական հնչյուններ չեն
թեթև]:
ժա *Որ [սովորական հնչյուն չեն թեթև]:
ժբ *[Որ մարդկանց համար շշուռն են թեթև]:
ժգ *Որ դեռ սրտերում շարժվում են թեթև:
ժդ *[Որ դուք չեք լսում մի շշուկ թեթև]:
22 ա *Ե՛վ քնքուշ, կ՛ բիրտ, կ՛ թույլ, կ՛ զվարթ,
բ *Ե՛վ քնքուշ, կ՛ կոշտ, կ՛ թույլ, կ՛ զվարթ,
23 *Ինձ վեր են ձգում, ինձ քաշում են վեր,
24 ա *Մերթ խորտակվում եմ, մերթ կանգնում
զպարտ:************

- բ *Մերթ խորտակվում եմ, մերթ ծփում
զպարտ:
25-32 շունթ.*

ԵՐԿԱՐ ԳԻՇԵՐՆԵՐ
(էջ 164)

1-2 Տգ Եվ շարշարվում եմ ես իմ անկողնում,
Շրջվում եմ, շրջվում, վաստակած տըկար,
3-4 ԲՔ Ու մըտքերն հոգիս հանգիստ չեն թողնում,
Ու գիշերը մութ, գիշերը երկար:
6-8 Տգ Անվերջ խնջույք էր կյանքը ինձ համար,
Հրճվանքը աչքիս չէր թըվում ունայն,
Ոչ էլ գիշերը տաղտկալի, երկար:
8-ից հետո Է՛հ, ինչպես երազն այն գիշերների
Եվ այն հանգիստը անվրդով, պայծառ,
Բոլորը անցան աննըկատելի,
Որ դարձնեն այսպես գիշերը երկար:
9 Ե՛վ ցնորք, և՛ հույս, և՛ հրճվանք, և՛ սեր,
12 Եվ դարձրին այսպես գիշերը երկար:
12-ից հետո Այժմ ահագին շիրմի քարի պես
Ճնշում են կուրծքս մտքերը խավար,
Իվ տրտնջում եմ, և տանջվում եմ ես,
Եվ դար է թվում գիշերը երկար:
13 Ուզում եմ հանգչել—չեմ կարողանում,

1898

ՏՐՏԱՌԹՅԱՆ ՍԱՂՄՈՒՆԵՐԻՑ

Ա
(էջ 165)

6 ԲՔ Գուժըդ կօրհնեն կոտորածի այս ձորում,
10 Այսքան ավեր, վիշտ ու ցավեր, հեծություն

Ք
(էջ 166)

4 Տգ Ճամփաս մոռացա ահագին վըշտես,
7 Ցերեկը լսեցի աղաղակ ու բոթ,

464

12

ՄԻՔԵ ՂԵՆԱՍԱՎ ԺԱՄԸ ԳՐԹՈՒՅՅԱՆ:

ԳԱՐՆԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
(էջ 167)

2-3 Տգ Այն ճյուղալի ծառի տակին,
Երբ գնացինք դիմավորել
5-7 Այն լավ օրից տարիք անցած,
Ես այն ճամփով անցնում էի,
Եվ ականջիս դիպավ հանկարծ
Այն կենդանի ձայներն, ընկեր,
10 Դաշտում դալար ու ամայի
15 Լուռ ու դատարկ մարգի վրա
17-20 Մհնեկ կանգնած մընում էր նա,
Նա էլ կարծես, բան էր հիշում
Եվ տխրալի ձայնով շըրշում...
Մի՞տըդ է գալիս մեր քեֆն, ընկեր,
Այն ճյուղալի ծառի տակին...
Բայց ո՞վ գիտե, ո՞ւր ես ընկել,
Եվ կըտեսնե՞նք միմյանց կըրկին:

ԱՅՆ ՕՐԻՑ
(էջ 173)

10-ից հետո Տգ

Եվ երազում եմ այն տեսությունը,
Որ լինելու է մի ուրիշ կյանքով,
Թեքվում եմ դեպի մահվան խոր քունը,
Սիրտս ճխում է հեռու հրճվանքով...
Եվ երազում եմ այն տեսությունը...

«ՏՆՈՒՐ ԳԻՇԵՐ, ՏՐՏՈՒՄ ԳԻՇԵՐ...»
(էջ 174)

Տարբերակ
ՏՆՈՒՐ ՋՐՈՒՅՑ

Տխուր գիշեր, տրտում գիշեր.
Վիշտս ու ես ենք արթուն մենակ

Եվ ուզում ենք մի լավ հիշել,
Թե որտեղից իրար գտանք:

- 5 — Ասա՛, իմ վիշտ, իմ սև թախիժ,
Այ անբաժան կյանքիս ընկեր,
Դու ո՞ր օրից կամ որտեղի՞ց,
Ի՞նչ դեպքով ես ինձ հետ ընկել...
Եվ նա՛ տխուր սըրտիս խորքից,
- 10 Մեկ-մեկ հիշում—պատմում է ինձ:

- Է՛ շատ վաղուց, դու շես հիշում,
Մայրդ՝ նստած օրրանիդ մոտ՝
Մեղմիկ լալով, երգ էր ասում,
Տխուր «նանի՛կ» մեկամաղձոտ,
- 15 Որ տակավին շես մոռացել.
Նրա հետ եմ սիրտըդ մըտել...

- Է՛ շատ վաղուց.— փոքր էիր դու,
Այդ քու փոքրիկ տըղի նըման,
Մի խաղընկեր ունեիր թույլ.
- 20 Որք տղա էր. ողջ էլ նըրան
Մեծում էին ու խենթ կանչում.
Այն օրի՛ց եմ քեզ ճանաչում...

- Աղեն մի օր դուռը կըտրած
Սպառնում էր պարտ-գյուղացուն.
- 25 Խեղճ աղքատը, ճարը հատած,
Չայն էր տալիս վե՛ր—Աստծուն,
— Խղճա՛, փրկի՛ր—առ հոգիս, Տե՛ր...
Այն օրից եմ ես քեզ ընկեր...

- Մի մարդ եկավ տոպրակն ուսին,
30 Տըկտր մանչի թաթը բըռնած,
— Մեզ խղճացեք, սերն Հիսուսին,
Մեր աշխարհից մենք հալածված՝

Թափառական եղանք այսպես...
Այն օրի՛ց եմ ծանոթ ես քեզ...

- 35 — Լավ շեմ հիշում նրան հիմա,—
Բարեկամ էր, ընկեր, թե կին,
Ահա, ասիր, միշտ իմն է սա,
Եվ գըրկեցիր դու կաթոգին,
Բայց նա ոտքեց հույսդ էլ, սերդ էլ.
- 40 Այն օրի՛ց եմ ես քեզ գըտել...

- Մի օր, հանկարծ, պա՛ղ, դալկահար՝
Քո սիրելին ընկավ-մեռավ.
Դու արցունքոտ աչքով տեսար,
Թե ինչպես նա հողում կորավ,
45 էլ շերեւա՛ց, ոչ մի անգամ.
Այն օրի՛ց ենք մենք բարեկամ...

- Տխու՛ր գիշեր, տրտո՛ւմ գիշեր.
Վիշտս ու ես ենք արթուն մենակ
Եվ ուզում ենք մի լավ հիշել,
50 Թե որտեղից իրար գըտանք.
Եվ անցքերը պատմում է նա,
Համրում է նա ու թիվ չըկա...

1899

ԿՈՐԱՍ ԾՆՈՐՔՆԵՐ
(էջ 185)

Ինֆեագրի մշակման պատկերը

Վերնագիր ա
բ

ԹՈՇՆԱՍ ԾԱՂԻԿՆԵՐ
ԿՈՐԱՍ ԾՆՈՐՔՆԵՐ

1 ա

[Սուրում է քամին հայրենի] հովտում,

1 ռ Լեծում է մըրրիկն իմ դալար հովտում,
 2 ա [Տանում է դալուկ] ծաղկունքն իմ սիրած,
 3 ռ Թռչնել են [վաղուց] ծաղկունքն իմ սիրած,
 4 ռ Թռչնել են [ցրտից] ծաղկունքն իմ սիրած,
 5 ռ Թռչնել են, թոռմել ծաղկունքն իմ սիրած,
 6 ա է՛յ, իմ վաղուցվան [կորած] ցընորքներ,
 7 ռ է՛յ, իմ վաղուցվան սիրուն ցընորքներ,
 8 ա Իմ [գանձերն] անհուն, իմ սերն անթառամ,
 9 ռ Իմ հույսերն անհուն, իմ սերն անթառամ,
 10 ա [Սուլում է] մըրրիկն իմ անուշ հովտում.
 11 ռ [Լեծում է] մըրրիկն իմ անուշ հովտում.
 12 ա Շընչում է մըրրիկն իմ անուշ հովտում.

Ու ետ դառնում կրկին մոլոր,
 [Թաքչում տխուր] շուսակտուր ու գլխիկոր
 [Շուսակտուր] Թաքչում դարձյալ սրտիս
 խորքում՝

Իր հին ծանոթ ավերակում:
 5 Ք ինք. Ունի նաև՝ Պըտըտում է լուռ անմըռունչ,

1900

ՕՋԱՆԻ ԷՊԳՐ
 (էջ 187)

«ՄԱԹՔ ՈՒ ԽԱՎԱՐ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔ...»
 (էջ 186)

Ա ինճագրի մշակման պատկերը

2 ա [Մութն ու խավար], լուռ ու տրտում...
 3 ռ Անլույս գիշեր, լուռ ու տրտում...
 4 ա [Տաճարներում] լուռ, անմըռունչ,
 5 ռ ժամի գլխով, լուռ, անմըռունչ,
 6 ա [Լուռ արցունքով] շիրմաց վերա,
 7 ռ [Անտեր, տխուր] շիրմաց վերա,
 8 ա Տխուր, մամոռտ շիրմաց վերա,
 9 ռ Մութ կիսավեր հյուղերի շուրջ,
 10 ա Տխուր, անտեր հյուղերի շուրջ,
 11 ռ Ավեր, անտեր հյուղերի շուրջ,
 12 ա [Մեր հին, հնօրյա]
 Ուր լույս չըկա, ուր ձայն չըկա...
 13 ա Ու ետ մոլոր դառնում [նորից] կրկին
 14 ա [Իր հին ծանոթ] Տխուր Թաքչում ավերակում
 15 ա [Իմ փլատակած] սրտիս խորքում,
 16 ա Կախում հույսի մի բեկորից...

«ԻՆՉՈ՞Ւ ԷՊՊԵՍ ԻՆՉ ՄՈՌԱՑԱՐ...»
 (էջ 188)

1 ՄՃ, ԲԹ, ԲԲ — Ինչո՞ւ այդպես ինձ մոռացար,
 2 — Ինչո՞ւ այդպես մեզ մոռացար,
 3 Շատ եմ փոխվել այն օրից վեր,
 4 Այնպես մի ցա՛վ ունեմ ես...
 5 Այնպես մի ցա՛վ ունիմ ես...
 6 Սաավ սիրունն անձնըվեր.
 7 Ասին սարեր ու ձորեր:
 8 ճար չի անի իմ սրբտին,
 9 Չեք դիմանալ էս դարդին:
 10 Ա՛խ, իմ դարդը... Բայց ո՞նց անեմ,
 11 Որ իմ դարդը իմանաք.
 12 Սիրտրս խորն է, թե բաց անեմ,
 13 Սիրտրս խորն է, լեզուս՝ փակ...

ՄՃ-ում վերջին տողը՝ Սիրտրս խորը, լեզուս՝ փակ...

«ԻՆՉՊԵՍ ՍՐՏԱԼԻ, ԻՆՉՊԵՍ ԿԱԹՈՂԻՆ...»
(էջ 189)

12 Ինք. Ունի նաև՝ Անվերջ [պաշտելի], հավիտյան հպարտ...

1901

ՌԱՐԱՄԻՋԻ ԺԱՄԻՆ
(էջ 190)

7 Ինք. Ունի նաև՝ [Շուտով] կանցնեն սեր, խինդ ու լաց,

1902

ԱՍՏՈՒ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ
(էջ 195)

1—2 Բ, Գ Գալիս եմ ահա, ասում է աստված,
Օգնեմ աղբատին իր ծանրը կովում.
3—4 Ա Չեմ թողնիլ նրան հավիտյան լրքված,
Նա ինձ ապավեն բռնեց նեղ օրում:
6 Լացացրիք անտեր, անպաշտպան որբին,
Բ Ճնշեցիք խեղճին, այրուն ու որբին,
Գ ա [Տանջեցիք] խեղճին, այրուն ու որբին,
Բ Ջրրկեցիք խեղճին, այրուն ու որբին,
9—12 Ա շունի նա, որ ստեղծեց աչքեր ու ականջ,
10 Բ, Գ Եթե համբերեց պատժելուց առաջ,
12 Բ ա Եթե համբերեց դատելուց առաջ,
Բ Հրսկել եմ արթուն ես ձեր գործերին,
14 ա Հրսկել եմ անբուն ես ձեր գործերին,
Բ Ես հուր եմ ձրգում տանջվածի հոգին—
17 Գ

18 Բ ա նրա [հրեղեն] լեզվով ձեզ դատեմ,
Բ նրա համարձակ լեզվով ձեզ դատեմ,
19 Գ ա Ես ուժ եմ տալիս աղբատի բազկին,
Բ Ես ուժ եմ տալիս տրկարի բազկին,
20 Բ. Գ նրա թիկունքին՝ գալիս եմ ձեր դեմ...

«ԴՈՒ ՔՈ ՇԱՄՓԵՆ ԳԸՆԱ, ՔՈՒՅՐԻՎ...»
(էջ 196)

1 Ինք. Ոչ, քո ճամփան զրնա, քույրի՛կ,
Լույս Դու քո ճամփան զրնա՛, քույրի՛կ,
3 Ինք., Լույս, ԲԲ Ինձ մի՛ ժրպտար, ինձ մի սիրի՛ր,
4 Լույս Հնկեր շեմ ես քեզ համար:
8 Ինք. ա [Սավառնում է] իմ հոգին:
Բ Քափառում է իմ հոգին:
9—12 Ինճեագիրք շունի
12 Լույս Տենշանքներով իր անվերջ:
13 Ինք. Եվ ո՞վ գիտի՝ քանի անմեղ
ԲԲ, ԲԲ Եվ ո՞վ գիտե՛ դեռես անմեղ
14 Ինք. [Կույս հոգիներ կրտանջի],
15 ա Եվ ո՞վ գիտի՝ որ սև ահեղ
Բ Եվ ո՞վ գիտի՝ որ մութ ահեղ
Լույս Եվ ո՞վ գիտի՝ ինչ մութն, ահեղ
ԲԲ, ԲԲ Եվ ով գիտե՛ ինչ մութ, ահեղ
16 Ինք. [Անապատում կըհանգչի...]
Լույս Տրտմության մեջ կըհանգչի...
17 Ինք., Լույս Դու քո ճամփան զրնա, քույրի՛կ,
18 Ինք. Եվ թող լինի նա պայծառ,
Լույս, ԲԲ Եվ երբ լինինք մենք հեռու,
19 Ինք. ա Ես անդունդք եմ, ես [ծով], մըրրիկ,
Բ Ես անդունդք եմ, ես հուր մըրրիկ,
20 Ես տանջանք եմ քեզ համար:

Օրերս անպտուղ, տրխուր, ձանձրալի,
Ու գընում եմ ես ունայն տրրատունջով
Իմ սիրած մարդկանց, իմ լավ հույսերի
Գերեզմանների շարքերի միջով: *

5 Քաղեի եմ նըրանց, տըխուր է ճամփան...
Երբեմըն դատարկ ձանձրույթից հոգնած
Դատում եմ մարդկանց գործքերը դաժան
Կամ բարձր երգում խընջույթում նըստած...

10 Սուտ, որ կարճացնեմ իմ երկար ուղին,
Որ օրը մի կերպ մըթնի աղմուկով,
Ու դարձյալ մենակ, դարձյալ տխրագին
Գընում եմ մըռայլ ու դատարկ հոգով:

15 Ես էլ չեմ սիրում, ես էլ չեմ խընդում,
Մաշեի եմ սիրտըս անվերջ կըսկիծով,
էլ չեմ հավատում, էլ չեմ աղոթում,
Թունավորել եմ հոգիս կասկածով:

Ու գընում եմ պաղ, ապրում ակամա,
Եվ հառաչում եմ, ինչո՞ւ—չըգիտեմ.
Արդեն ինձ համար ողջ մին են հիմա,
20 Ինչ որ հայտնվի, ով որ գա իմ դեմ:

11 ՄՃ Անտարբեր գալոց երջանիկ օրին

ԸՆԿԵՐԻՍ

(էջ 198)

3 ինք. Դու էլ կաշկանդված, երազուն գերի,
10 Իմ մինչև այնտեղ կըհասնենք մենք դեռ,
472

6-7 Գղ

10

11 Գղ, ԲԲ

Փընտրում ափը կապուտակ,
Ու մերթ հոգնած իջնում, սուզվում
Ոչ հասնում է եզերքին...
Հայոց վշտի սև ծովի մեջ

ՄԵՐ ՈՒՆՏԸ

(էջ 201)

15 Վտակ, ԲԲ

Մեր աչքերը հառած միշտ վեր՝

«ՊԱՆԳՈՒՆՏ ԵՄ, ՔՈՒՅՐԻՆ, ՄԱՆՈՒԿ ՕՐԵՐԻՑ...»

(էջ 202)

12-ից ԵՆՏԱ ԲԳԱ

13

15

17

19

23-24

28-ից ԵՆՏԱ ԲԳԱ, ԲԲ

Իս կուռք եմ փընտրում, մի մաքուր հոգի,
Առաջին ընկած սիրտըս դատարկեմ,
Որ տեսնի, թե ի՞նչ անբուժելի
Խոր վշտեր ունեմ:

Իմ դու հանդիպած իմ դժվար ճամփում,
Իզուր եմ փընտրում, իզուր զանգատվում
Ո՞վ, ի՞նչ նախատինք, բայց, երկինք վըկա,
Որ կարողանայի այս անձուկ բանտում
Եվ ում սիրեցի—այսպես իմ սերը
Կըրակ դառավ ինձ...

Ու ինչպես սև օձն իր հուլը անգին
Հավատում է լուռ, խավար երկնքին.
էն սև օձի պես ես էլ կըգընամ
Ու սև գիշերին սիրտըս կըբանամ:

ԽՈՐՀՐԳԱՎՈՐ ՄԵՌԵԼԸ

(էջ 204)

Ա ինճագրի մշակման պատկերը

5 ա

բ

Օ՞, մի՛ հարցնեք՝ [այն] դազաղում
Օ՞, մի՛ հարցնեք՝ էն դազաղում

6 ա Ո՞ւմն է դալուկ [այն] դիակ,
 Բ Ո՞ւմն է դալուկ էն դիակ,
 17 ա [Ես նայում եմ] ամեն վայրկյան
 Բ Հսպասում է ամեն վայրկյան
 5 Բ Ինք. Օ՞, մի՛ հարցնեք այն դագաղում
 6 ա [Ո՞վ] է դալուկ այն դիակ,
 Բ Ո՞ւմն է դալուկ այն դիակ,
 Քատրոն Ո՞վ է դալուկ այն դիակ,
 14 Բ Ինք. ա. [Դըրած է նա իմ կողքին],
 Բ Իմ առջևն է անմեկին,
 14—15 Քատրոն Դըրած է նա իմ կողքին,
 Եվ երբ խոսում, ժրպտում եմ ձեզ՝
 17 Բ Ինք. Ես նայում եմ ամեն վայրկյան,
 Քատրոն Եվ նայում եմ ամեն վայրկյան,

ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ
 (էջ 206)

7 Ինք. Տանում ենք մեզ հետ մեր գանձերն անգին,
 13 Բայց քանի անգամ լերկ անապատի
 14 Ինք., Երկիր Հորդանները սև
 ԲԲ Օրդանները սև
 20 Ինք. Հալածված, ջարդված
 27 ԲԲ Երկրնքի ծայրին,
 30 Ինք. ԲԲ Կանանչ լեռներում:

«ԱՆՍ, ԻՆՉ ԼԱՎ ԵՆ ՍԱՐԻ ՎԸՐԱ...»
 (էջ 208)

Ա ինքնագրի մշակման պատկեր

5 ա Ահա վառվեց վարդ առավոտ,
 Բ Ահա ծաղկեց վարդ առավոտ,
 6 ա [Ցնցուղ զարկեց] սարին, ձորին,

[Պայծառ ժպտաց քարին]
 [Վառ] վարդ [թափեց] սարին, ձորին,
 Վարդ է թափում սարին, ձորին,
 [Բուրում վերև ու աշխարհին]:
 Ինկում բույրով գարնանային:
 Սահում օրերն անո՛ւշ, անո՛ւշ,
 Սահում ժամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ,

1903

ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆԸ
 (էջ 209)

19 Ինք. Ունի նաև՝ Որ [շողում ես] տրգետներիս

1904

«ԱՅՍԵՂ ՄԻ ՎՍԵՄ ԽՈՐՀՈՒՐԴ Է ԱՊՐՈՒՄ...»
 (էջ 210)

4 Եժ 1 Մեզ վեր է տանում աշխարհի կյանքից»

1907

ԿԱՔԱՎԻ ԳՈՎՔԸ
 (էջ 214)

1—4 ԲԲ

Արև բացվեց թուխ ամպերից
 Կարգավ թռավ կանանչ սարից,
 Կանանչ սարից, սարի ծերից,

- 4 ԲԲ ուղղ. Բարև բերեց ծաղիկներին:
- 6 ԲԲ Բարև բերավ ծաղկերներին:
- 7 ԲԲ ուղղ. Ա՛յ նախշուն կաքավիկ:
- 12 ԲԲ Քու բուն չյուսած ծաղկերներով՝
- 14 Ա՛յ նախշուն կաքավիկ:
- 18 Պըստիկ կըտուց, կարմիր տոտիկ,
- 19 2սկ. Ա՛յ նախշուն կաքավիկ:
- 20 ԲԲ ուղղ. Եթե կըկայնես մամոտ քարին,
- 22 ԲԲ Ծաղեր կասես ծաղկերներին
- 24 Դարդի ծովից սիրտ կըհանես,
- Ա՛յ նախշուն կաքավիկ:

«ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԱՆՎԵՐՁ, ՏԻԵՋԵՐՔՆ ԱՆՀՈՒՆ...»
(էջ 215)

- 9 ԲԲ-ի առանձնատիպ = Անկոչ, անկատար
- բ Անդուլ, անդադար
- 11 Ինք. էն մեծ հոսանքի լայն շարժումի տակ՝
- 11—12 Հուշ. շուճի Մուզվում հավասար,
- 16 Ինք. Իրդեն հավասար,
- Հուշ.

ԸՆՏՐՅԱԼԸ
(էջ 216)

- 9—10 ԲԲ Եվ տեսավ Մովսես լեռան բարձունքի,
- 13 ժողովուրդն այնտեղ ներքև, հովիտում,
- 16—18 Ինչո՞ւ մեզ բերեց Մովսես անապատ,
Այնտեղ հանգիստ էր ու լիքն էր այնպես,
Դոտում է այսպես ու հարբած պարում,
35—36 Եվ... սուրբ Սինայի մոայլ ամպերում
Եվ մեծ խորհրդի քարյա տախտակներ
Ժայռերի գլխից նետեց դեպի ցած...

ԿՈՒՅՐ ԱՇՈՒՂԸ
(էջ 219)

2 և 11 ուղղ.

Եկել [կանգնել՝] երգ է երգում.
էնպես տխու՛ր, մղկըտալի.
Կապույտ երկինք, արևի լույս
Տխուր-տխուր, մղըտալի:

ԱՄՊՆ ՈՒ ՍԱՐԸ
(էջ 220)

Տարբերակ

- Մամպը եկավ
- Իջավ սարին,
- Իջավ սարի
- Սուր կատարին,
- 5 Եկավ, առավ
- Բարձրիկ սարին
- «Ի՞նչ ես, պապի,
- Անհոգ նստել.
- էն որ անցավ
- 10 Լավ օրերդ էր.
- Շուտով կըգան
- Բուք ու բորան,
- Սաստիկ ցըրտեր»:
- Ասավ, գնաց:
- 15 Սարը կամաց
- Բերել տվավ
- Լայնատարած
- Իր սպիտակ
- Քավ վերմակը,
- 20 Մտավ տակը:

Ինքնագրի մշակման պատկերը

8 ա Մաղիկները [առան] տարան,
 բ Միլ ու ծաղիկ ամեն տարան,
 8-ից հետո ա Կապուտակ երկինքը մըթնեց,
 բ Մեր կապուտակ երկինքը մըթնեց,
 Զյունը բըրդեց մթին վերեն,
 Զմեռն եկավ ցուրտ կողմերեն:
 ա Վարագա սարեն բըռնած,
 բ էն Վարագա սարեն բըռնած,
 Պածկեց ամեն—
 ա Մեր դրախտը ցամքեց պաղեն:
 բ Մեր դրախտիկ ցամքեց պաղեն:
 11 ա Մեր [տունն] իջիր [դու] էս տարին
 բ Մեր դուռն իջիր [եկ] էս տարին
 12 ա Բունըդ շինիր [բարդի] ծառին.
 բ Բունըդ շինիր [դու մեր հին] ծառին.
 գ Բունըդ շինիր էն հին ծառին.

Լ II-ի բնագրի մշակման պատկերը

8 ա Մաղիկները ամեն տարան,
 բ Մաղիկներըս ամեն տարան
 11 ա Բունըդ շինի [դու մեր] ծառին
 բ Բունըդ շինի բարդի ծառին
 գ Բունըդ շինի էն հին ծառին
 12 ա [Մեզ մոտ մնա ամբողջ տարին]
 բ Մեր տուն իջիր եկ էս տարին:
 գ Մեր դուռն իջիր եկ էս տարին:

Վերնագրից վերև գրել է (ժող.), աչ լուսանցում՝ «Մյուս տներին»:

Ինքնագրի մշակման պատկերը

3 ա [Բարի] լուսաբացին
 բ Վաղ լուսաբացին
 6 ա [Գութան]
 բ Գութանը լարած
 9 Զեռը անգաջին
 9-ից հետո ա [Կերգի, կըվարի
 բ Երգով ուրախ
 Գնում է վարի,
 Իր գործը բարի]
 11-12 ա [Զան գութան
 Ծա աստված բան]
 Գութան ջան, վարի,
 Ակոսը շարի
 15-ից հետո [Վարի, հա վարի,
 Ակոսը շարի]
 16-20 ունի հետևյալ
 պատկերը Որհնյալ է աստված
 [Ունենք առատ հաց
 Կունենանք շատ հաց]
 Լուսանցում կա նաև Լկը ակոսին,
 Խոփը խոր փոսին:

1908

7-8 Հուլ.

Բեկ նրանց մեջ երկնքից ղըրկած
Ամենից պայծառ շողերն են բերում:

ԱՌԱՎՈՏ
(էջ 240)

5-6 ի 11

Չարն ու շարկամ մութ խավարւն,
Խավարն անցավ շար ու վատ:

1908

ՎԱՅՐԷՋՔ
(էջ 242)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

1 ա [Մանուկ օրերից] բրոնած ճանապարհ՝
 Բ Բառասուն տարի բրոնած ճանապարհ՝
 4-ից հետո Իմ աչքը այնտեղ, իմ աչքը այնտեղ
 Ես չեմ հասկացել,
 Իս չեմ զգացել
 [Ո՛չ բանտ, ո՛չ աքսոր, ո՛չ օրերը նեղ]
 5 ա Մանուկ [էն անդարձ] օրերից ճամփով
 ահարկու
 Բ Բառասուն տարի ճամփովն ահարկու
 6 ա Անցել եմ [այսպես]
 Բ Անցել եմ էսպես
 11 ա Ե՛վ [կիրք], և՛ նախանձ,
 Բ Ե՛վ քեն, և՛ նախանձ—
 13 ա Եվ [այն] ամենը, արդ նայում եմ ես—
 Բ Եվ էն ամենը, արդ նայում եմ ես—
 14 ա Տեսնում եմ [վերից]
 Բ Տեսնում եմ նորից
 15 ա Իմ լերան [ծայրից—]
 Բ Իմ լերան ծերից—
 16 ա [Այնպես] հասարակ, դատարկ են
 [այնպե՛ս...]
 Բ էնպես հասարակ, դատարկ են էնպե՛ս...

1 նձ
3 Գործ
5 նձ
6 Գործ
1
13
15-16

Մանուկ օրերից բրոնած ճանապարհ՝
 Թըռել եմ ես վեր—
 Մանուկ օրերից ճամփովն ահարկու
 Անցել եմ այսպես,
 Եվ կիրքը նրանց:
 Եվ այն ամենը—արդ նայում եմ ես,
 Իմ լերան ծայրից—
 Այնպես հասարակ, դատարկ են այնպե՛ս:

ԳԱՐՆԱՆ ԱՌԱՎՈՏ
(էջ 243)

Լուսը բացվավ մեր աշխարհքին
 Կաթավ քարին գիր է կարդում,

«ՆՈՐԻՑ ԵՎԱՆ ԷՆ ՀԱՎՔԵՐԸ...»
(էջ 246)

Բ Ինքնագրի մշակման պատկերը

3 ա Որ գարնանը [մեզ կուզան]:
 Բ Որ գարնանը կուզային
 6 ա Ու կանանչին ման կուզան:
 Բ Կանանչ [խոտում] ման կուզան:
 Գ Կանանչ մարդին ման կուզան:
 9 ա Կանչե՛, կանչիդ ես մեռնեմ:
 Բ [էդ քու] կանչիդ ես ղուրբան:
 Գ Կանչե՛ կանչիդ ես ղուրբան:
 12 ա Որ ամառը [մեզ կուզան]:
 Բ Որ ամառը կուզային:
 15 ա Վարդին շուրջը ման կուզան:
 Բ Կարմիր վարդին ձեն կուտան:

PARODIA

(էջ 251)

20 ինք.

Լոուիթյան կապանքն իրեն շրթունքին

ՍՈՒՍԱԿԻ ՎԻՇՏԸ

(էջ 253)

24 Հսկ

Արև ծագե մեր վայրերուն,

ԿԱՔԱՎԻ ՈՂԲԸ

(էջ 254)

9 Հսկ

Իջավ՝ խաղաց մարգերում,

33

Ցերեկը մենակ՝ շեմ դիմանում էն բընում,

57

Կերթաս տըրտում:

60 Հսկ ուղղ. ա

Վա՛յ իմ [կորած]

Վա՛յ իմ անբախտ

7 Ա ինք. շունի:

11-13 Ա ինք.

18

Ասում են, իբրև, թառամում է նա
Բյուրակնյա հայոց լեռների վրա.
Պեռ չի մոռացել, դեռ հիշում է ինձ,
Բուրուն ծաղիկներ կփռեն շքեղ,

«ՇՈՒՌ Է ԳԱՒԻՍ ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ...»

(էջ 275)

9 ինք.

13

15

23

26

31

Մտիկ արեք՝ ի՛նչ վեհ պատկեր
Ու աչքերը թեև թացոտ,
Ու հույսերը առողջ, ազնիվ,
Որ դողում է իր ճիգերսս
Ամեն տենչանք՝ դեպի վեր:
Հե՛յ. փա՛ն...

ՔԱԶ ԿԻՎԻՎԸ

(էջ 266)

Հսկ ամենուրեք

որոր փխ ուրուր:

ՀԱՅՈՒՆՆԻՔԻՍ ՀԵՏ

(էջ 269)

5 22

Ծվ գաղթական դավակներիդ լուռ շարքերի
ուժասպառ

ՀԱԳԵՀԱՆԳԻՍ

(էջ 279)

9-10 Հր

Սուրբ Արագածի կանթեղն էլ, ասես՝ հեռավոր արև,
Անհաս, աննըվազ, միշտ վառ ու պայծառ ամենից
վերև—

12

Կանչեցի թըշվառ էն հոգիներին՝ խոցված հավիտյան
18 Հանգիստ կարկաչով՝ անցան, գընացին խոր-խոր
25 Հանգեք, իմ որբեր... ձեր նոր գնացած էդ ճամփեն
վրկա՛

26 Հր. 22

Աշխարհքը ոչ ում ոչ մընացել է, ոչ էլ կըմնա...»

ԴԺՈՒՔԻ ՀԱՆՌԵՊ
(էջ 284)

ԱՐԶՐՈՒՄԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ
պատասխիկ

Նայեցե՛ք [էդպես] անխոս, անշշուկ.
էս վեհ, ահավոր ժամին շտրաշուք
Եվ ոչ մի ժըպիտ չըպիտի խաղա.
Սըրով ու հըրով բացում են ահա
Հայոց դըժոխքի դըռներն ամրափակ...
Սարսափի պիտի աշխարհքը համակ
Եվ մարդն ամաշի գիլից ու շանից,
Որ մարդ է ծընվել՝ մարդու նըմանից...
[] Ինչքան մութն է, գարշահոտ ու պաղ...

12 Հր Հողմերի առջև կանգնած է մի կին.

ԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ
(էջ 285)

Իճճագրի մշակման պատկերը

7 ա Ու սըրբելով նըրանք լացը իրենց տխուր աչքերի,
բ Ու սըրբելով արտասուքը իրենց տխուր աչքերի,
11 ա Թող մոռանա մեզ մեր աջը, [հավերժ] մընանք մենկ
գերի,
բ Թող մոռանա մեզ մեր աջը, հավետ մընանք մենք
գերի,
13 ա — Ով անօրեն դու Բաբելոն, երնեկ ձեռքին ոխառտ
բ — Ով անօրեն դու Բաբելոն, երնեկ բազկին ոխառտ
14 ա [Ով] կըզարկի աչքիդ առաջ մանուկները քարերի

բ Որ կըզարկի աչքիդ առաջ զավակները քարերի.
17 ա Այսպես նրանք երգում էին իրենց [ուխտը] ահարկու,
բ Այսպես նրանք երգում էին իրենց վըրեժն ահարկու,
18 ա Ու զարմանքով գերիշները հարցնում էին մեկ մեկու.
բ Ու զարմանքով հարցնում էին գերիշները մեկմեկու.
19 ա Մի՞թե [արդյոք] դեռ էլ կենդանի է Իսրայելը աշխարհում
բ Մի՞թե շընկավ Իսրայելը պատերազմի դաշտերում,

ԱՆՈՒԾԻ ԱՐՈՒՄԻՑ
(էջ 289)

—12 Իճճագիրը շուքի:

ից հետո ինք. [Եվ ունեցա իմ տենչից
վարդ ու զըվարթ աղջիկներ,
Իմ արյունից, իմ շընչից,
Իմ կյանքի վարդ աղջիկներ:
Զեմ երազում էն օրից
էլ կյանքի մեջ ոչ մի կին,
Զեմ ըսպասում էլ նորից
Պատրանքի մեջ ոչ մեկին:]
Այս նառվածից հետո կապույտ մատիռով գրել է՝
Երազեցի շարունակ...

ԳՐԱԴԱՐԱՆՍ
(էջ 290)

Ա Իճճագրի մշակման պատկերը

3 ա Երգում են, պատմում [գեղեցիկ] ու խոր
բ Երգում են, պատմում ներդաշնակ ու խոր
4 ա Միտքն ու գաղտնիքը [մահու և] կյանքի:
բ Միտքն ու գաղտնիքը մահի ու կյանքի:
5 ա Ու էսպես՝ ինձ հետ, իմ [շուրջն] ամեն օր,
բ Ու էսպես՝ ինձ հետ, իմ տանն ամեն օր,

ԱՐՓԵՆԻԿԻ ԱԼՔՈՄԻՑ
(էջ 292)

Ինճնագրի մշակման պատկերը

8 ա Արնոտ է այժմ ու թշնամի...
բ Արնոտ եղավ ու թշնամի...
16 ա Քընար է ինձ մնացել... և դուք...
բ Քընարս է լոկ մնացել... և դուք...

ՆԱԱՐԴԻ ԱԼՔՈՄԻՑ
(էջ 294)

Ինճնագրի մշակման պատկերը

6 ա Աստեղազարդ,
բ Իմ աստղազարդ,
8-ից հետո [Երկնից վերա
Ու ճառագում
Մինչ ահարկու
Անդունդները
Իմ խոր հոգու...]
11 ա [Ոչ իմ կյանքում]
բ էս պաղ կյանքում
12 ա [Ոչ իմ հոգում,]
բ Ու երկնքում,

«ՔՈՇԱՔԱՐՈՒՄ ԵՍ ՎԱՋԵԼ ԵՄ...»
(էջ 296)

Ինճնագրի մշակման պատկերը

12 ա [Սերը՝ ինչպես] Արազ, Անուշ:
բ [Բարին ծով-ծով] Արազ, Անուշ:
դ Սերն ու բարին՝ Արազ, Անուշ:
15 ա Ե՞ք էլ կերթամ, քիչ է մնացել,

բ
դ

Ես էլ կերթամ, [ի՛նչ] է մնացել,
Ես էլ կերթամ, վեր եմ կացել,

1918

ԻՄ ԵՐԳԸ
(էջ 298)

9 ժԶ
11

Երկյուղ շունեմ ես բնավին
էսպես անհոգ, աշխարհքով մին

ՏԻԿԻՆ ՆԻՄՃԱ ԳՈՐՈՂԵԾԿՈՒՆ
(էջ 299)

13 ինք. Ունի նաև՝ [էստեղ] էլ, ավա՛ղ,

Ս. ՆՈՒՆԵԻ ՊԱՏԿԵՐԻ ԱՌԱՋ
(էջ 302)

Ինճնագրերի մշակման պատկերը

1 Ա ինք.
1-4 Բ ինք.

Գալիս եմ ես երկըր...
Գալիս եմ ես Վրաստանի
Չըքնաղ ոգուն երկրպագու,
Քըրոջը վեհ ու գեղանի,
Քըրոջն արի հայի հոգու,

2-4 Ա ինք. շունի
5-6 Ա, Բ ինք.

Եվ իմ սրբոյ մեջ ծրփում են, մըրցում
Սերն հարազատի ու մեծ հիացում:
Նայում է նա խոր սրտիդ մեջ,
Նայում է [նա խոր] սրտիս մեջ,
Նայում է լուռ՝ լուռ սրտիս մեջ,
[Ու աչքերի] ծովում անհուն

8
9 ինք. ա
բ
9 Ա ինք. ա

Բ Ինք. Բ
 Գ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. Բ
 Գ Ինք. Գ
 10 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Գ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 11 Ա. Բ Ինք. Գ
 Գ Ինք. ա Բ
 12 Ա. Բ Ինք. Բ
 17 Գ Ինք. Բ
 18 Ա. Բ Ինք. Գ
 Գ Ինք. ա Բ
 21 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 23 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 24 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 25 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Գ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 26 Ա Ինք. ա Բ

Լուս հայացքի ծովում անհուն
 Լուս հայացքի ծովում անհուն
 Լուս հայացքի [ծովում] անհուն
 Լուս հայացքի մթնում անհուն
 Լուս հայացքի խորքում անհուն
 Անմահ կյանքի հուրերն անշեջ...
 Անմահ կյանքի կրրակն անշեջ...
 Անմահության [հուրերն] անշեջ...
 Անմահության կրրակն անշեջ...
 [Վառում է իր] կրրակն անշեջ...
 Վառված սիրո կրրակն անշեջ...
 Ու շես հասկանում՝ քնքշությունն է շատ
 [Ու շրգիտեմ՝] կրրակն է շատ,
 ով շրգիտեն՝ կրրակն է շատ,
 Թե՞ սրբությունը իրեն անարատ:
 Մի նըշանի մեջ կապված շողազարդ
 Մի նըշանում կապված շողազարդ
 Իվ տանջանքը վեհ, և կյանքը զրվարթ:
 [Տանջանքը վեհ], կյանքը զրվարթ:
 Տանջանքն երկնից, կյանքը զրվարթ:
 [Իր սուրբ վըշտից] լույս ճաճանշել,
 Վըշտի տակից լույս ճաճանշել,
 Վըշտի տակից լույս ճաճանշել,
 [Ու տանջանքն անգամ], ասես թե անկար
 Չարիքը նույնիսկ, ասես թե անկար,
 Չարիքը նույնիսկ, ասես թե անկար,
 Կոր զարդ է դարձել իր գեղի համար:
 Կոր զարդ է դարձել իր փառքի համար:
 Ուզում եմ...
 [Կուզեմ առնել եղբոր <1 անընթ.>]
 [Ա՛խ, ոնց] կուզեմ դեմքից առնել
 Սակայն կուզեմ դեմքից առնել
 Ա՛խ, [կուզեի] եղբոր ձեռով
 Ա՛խ, առնեի եղբոր ձեռով
 Առնել վշտի քողը տըրտում,

Բ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 27 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Գ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 28 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 29 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 30 Ա Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ
 Գ Ինք. ա Բ
 Բ Ինք. ա Բ

Բախտի ձրգած քողը տըրտում,
 Բախտի ձրգած քողը [ղըժխեմ],
 Բախտի ձրգած քողը տըրտում,
 Որ նա էնպես ապրեր
 Որ [նա հառներ ամբողջ] գեղով,
 Որ [նա նորից] իր ողջ գեղով,
 Որ նա հառներ իր ողջ գեղով
 Որ նա հառներ իր ողջ հրապույրով,
 Ազատ, զվարթ, էն սուրբ հովտում,
 Ազատ, զվարթ էն ճոխ հովտում,
 [Ազատ ապրեր] էն սուրբ հովտում,
 Ուրախ ապրեր էն սուրբ հովտում,
 Ուր մեծ Պոետը երազեց նըրան,
 Ուր որ արարիչն երազեց նըրան,
 Ուր վերին Պոետն երազեց նըրան,
 Ըստեղծեց, դարձավ հիացավ վըրան:
 Ըստեղծեց, [դարձավ] հիացավ վըրան:
 Ըստեղծեց ու ևս հիացավ վըրան:
 [Հնարեց], դարձավ ապշեց վըրան:
 Կերտեց, դարձավ ապշեց վըրան:

1920

«ՋԸՎԱՐԹ ԵՐԱՄՈՎ ՂՈՒԷ ԵՎԱՔ ԻՆՁ ՄՈՏ...»
(էջ 306)

Բ ինքնագրի մշակման պատկերը

4 ա
 Բ
 5 ա
 Բ
 7 ա
 Բ

[Եկաք ու կանցնեք] իմ հոգու երկնքով:
 Անցաք իմ հոգու աշնան երկնքով:
 Եկաք ու կերթաք, [ու բարով երթաք],
 Եկաք ու կերթաք, ինչ որ կրմնա,
 [Եվ ինչ] հուշերն են գանձերը [սրտերի]
 Գ!՞ որ հուշերն են թանկ գանձերը մեր—

8 ա
բ

Ի՞նչ գանձ [տվիք դուք էսօր էլ] նըվեր:
Ա՛խ, ինչ գանձ բերիք էսօր ինձ նըվեր:

ՏԻԵՋԵՐԻ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ
(էջ 307)

Ինճնագրի մշակման պատկերը

5 ա
բ
6 ա
բ
9 ա
բ
դ
դ
12 ա
բ
13 ա
բ
16 ա
բ
դ

[Որ հոգակից (?) ես] հոգիս քեզ արել՝
Որ կապել ես մեզ, հոգիս քեզ արել՝
[Անհունի անհուն] հըրճվանքը տալով,
Հոգուս անհունի հըրճվանքը տալով,
[Ազատ, հարազատ, անճառ բերկրանքով]
Անթարթափ աչքով, [բերկր] հոգով
Անթարթափ աչքով, հարազատ հոգով
Անթարթափ աչքով, անխարխափ հոգով
[Կարդում եմ գիշերն] ահավոր ու պերճ:
Ու գիշերները ահավոր ու պերճ:
[Ու հըրաշալի ժամին] զըվարթուն—
Վերանում է վեր հոգիս զըվարթուն—
Ու ես [ազատված՝] անտարբեր աստված:
Ու ես անսահման՝ անտարբեր աստված:
Ու ես մի ազատ՝ անտարբեր աստված:

1922

ՄԻՐԻՈՒՄԻ ՀՐԱԾԵԾՑԸ
(էջ 308)

Ցարքեռակ
ՍԵՂԱՑԻՆ

Ողջո՛ւյն, Սիրիոս հավերժական.
Ի՞նչ ես հոսում,
Ի՞նչ ես ասում

5

Քո՛ անհունից իմ աղջկան,
Որ քեզ սիրել,
Իրն է արել
Ու ժըպտում է դեմըդ էսքան:

10

Տիեզերքի շքեղ գոհար,
Որ խաղում ես,
Փաղփաղում ես
Ճերմակ ու բիլ լուսով քո վառ,
Ու զարդարում,
Զըվարթ վառում
Մեր գիշերվա ճակատը մառ...

15

Ի՞նչքան աչք է վըրադ հառել,
Նայում է քեզ
Հիմի մեզ պես,
Ի՞նչքան աչք է նայել, մարել,
Եվ կամ՝ ի՞նչքան

20

Դեռ պիտի գան,
Որ անհայտից կյանք շեն առել:
Ասա՛, Սիրիոս հավերժական,

25

Ի՞նչ ես հոսում,
Ի՞նչ ես ասում
Քո՛ անհունից իմ աղջկան.
Եվ նըրանց էլ
Ի՞նչ ես տեսի.
Որ կային ու շըկա՛ն, շըկա՛ն...

Ա ինճնագրի մշակման պատկերը

11 ա
բ
4 ա

Սիրիո՛ւս, Երկնից հըսկա անցվոր,
Սիրիո՛ւս, երկնից ահեղ անցվոր,
[Ու ճնպում ես էդպես] հըզոր,

8 ունի նաև՝ Տիեզերքի [զու խու] գոհար,
14 ունի նաև՝ [Կես գիշերվա] ճակատը մառ...
22 ունի նաև՝ [Ողջո՛ւյն], Սիրիոս հավերժական.

15 Բ Բ Բ
 18 Բ Բ
 4 Բ Բ Բ
 6 Բ
 17 Բ
 28 Բ Բ Բ
 30 Բ Բ Բ
 31 Բ

Ո՛ր ես ճեպում էդքան հըզոր,
 Քանի՛ աչք են վըրադ հառել,
 Ի՛նչքան աչք է վըրադ հառել,
 [Քանի՛] աչք է նայել, մարել,
 Ի՛նչքան աչք է նայել, մարել՝,

Ու ճեպում ես էդքան հըզոր.
 Ու ճեպում ես այդքան հըզոր,
 Անծայր ճամփով,
 Հիմա մեզ պեն,
 Հըրածեշտի շողըդ [անհետ]...
 Հըրածեշտի շողըդ հավետ...
 [Ու] թե տեսնես՝
 Եվ թե տեսնես՝
 Մեզնից այսպես

Ա ինճագրում կա «նորի» ենդիակային ծանոթագրության շարու-
 եակությունը. «էնքան է հեռու մեզանից, որ թնդանոթի [գնդակը] ումբը,
 մի ակնթարթում 500 մետր գնալով, [5] հինգ միլիոն տարում կհասնի
 նրան»:

ՍԵՎԱԿԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

1882

ՕՐՈՐՔ

(էջ 313)

Ինճագրի մշակման պատկերը

1 Բ
 24 Բ
 37 Բ

Քնե՛, քնե՛, իմ [որդյակ],
 Քնե, քնե, իմ որդի,
 Չըտեսնես նրան (ոտնատակ).
 Չըտեսնես նրան ավերակ.
 [Դե՛հ] քնի՛ր, անուշ՝ զավակ,
 Ապա, քնի՛ր, անուշ զավակ,

1883

ՀԱՅ ՎԱՄԱՌԱԿԱՆ

(էջ 315)

Ինճագրի մշակման պատկերը

19 Բ
 21 Բ
 27 Բ
 35 Բ
 36 Բ
 37 Բ

Քեզ ինչ՝ անուտում մնան հայ [մանկտիք],
 Քեզ ինչ՝ անուտում մնան հայ որդիք,
 Կուշտ է [մեծ փորդ], լի է գրպանդ,
 Կուշտ է թափանդ, լի է գրպանդ,
 Որ ժապավենյալ ցուցակ են բերում
 Որ ժապավենյալ մատյան են բերում
 Կըգա շուտով և գարրիելյան
 Նա կըգա շուտով և գարրիելյան
 Փողը կհրավիրե քեզի դամբարան,
 Փողը կկանչե և քեզ դամբարան,
 Մահից չի ազատիլ քեզ ժանգոտ փողը,
 Մահից չի փրկիլ քեզ ժանգոտ փողը,

1885

«ԹՈՂ ՓԶԵ ԲԱՄԻՆ» ԵՐԳԻ ԵՂԱՆԱԿԱԿ
(էջ 320)

116 ինք. Ունի նաև՝ [Ուսնին նայելիս,]

1886

ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՂԲԸ
(էջ 325)

34 ինք. Ունի նաև՝ Զորք ժողոված, [ողջ] պոկ եկած արշավում
են Հայաստան.

1890

«ԱՅՍՏԵՂ ԱՀԱ ԻՆՉ ԵՆ ԱՍՈՒՄ...»
(էջ 331)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

18 ա Ինչու դուն չես ցանկանում,
բ Ինչու դուն չես կարողանում,
28-ից հետո [Դատ արա, Տեր,]
Սարսափում են այս խեղճերը,
Երբ լսում են...
43 ա [Ես էլ գնացի]
բ Առաջնորդը թե՛ այ որդի,
55 ա Թե այս թղթերը առ հետդ տար
բ Թե այս թղթերն առ հետդ տար

494

56-րդ տողի կողքից լուսանցում գրել է՝

19 հատ

70 ա

բ

82-ից հետո

89 ա

բ

94 ա

բ

94-ից հետո

101 ա

բ

102 ա

բ

110 ա

բ

111 ա

բ

119-ից հետո

141 ա

բ

141-ից հետո

143 ա

բ

144 ա

բ

167 ա

բ

175-ից հետո

176-ից հետո

Տանջանքներ էր, որ քաշեցի...)
Ինչ տանջանք էր, որ քաշեցի...)
Բայց խոստովանք...
Ինչպես ես դուն խոսում, [հիմար],
Ինչպես ես դուն խոսում, տղա,
Իրանց [պաշտել] տալ զոռով),
Իրանց հարգել տալ զոռով),
[Իս լավ գիտեմ՝ այսպիսիները
եռոք, նախատինք չեն հասկանալ,
Բարկությունս զսպելով
Ահա թե...]
[Ուրիշ] բան եմ գրում ասի:
Այսպիսի բան եմ գրում ասի:
Մեկ էլ տեսնեմ [եկավ]...
Մեկ էլ տեսնեմ շոբանջան պես
Ասի [գնա] սրբազանին՝
Ասի ասա սրբազանին՝
Ասա տուն չեմ տանիլ, գիտնաք
Տուն չեմ տանիլ գիտնաք, թեկուզ
Եվ փսփսաց ու...
Մանր ոտանավոր [էին]
Մի քանի մանր ոտանավոր
[Մինն սևագրություն]
[Սևագրություն] Մեհրին և [մի] նոր
Մեհրին և նոր
«Դարձ» անունով [պոեմա]:
«Դարձ» անունով, որ [էլ] չըկա:
Հանուն սիրո և [բարության]
Հանուն սիրո և փրկության
էս թող անենք...
Բայց քեզ մի բան ասեմ, արի
[Իբրև խոստովանանք]
[Ականջովդ մի բան կասեմ]

495

Եթե սրանք,
 Թե վարվեին մարդավարի
 Կըզրեի անխոսալ
 Ահրմ. դա իմ պաշտոնս չէ:
 Բայց էս հալին [որոտալով]
 Ծեկ էլ տեսնեմ գալիս են, թե՛
 Տար գիշերը գրիր այն էլ:
 Աս գրագիրն է առաջնորդի,
 Շրջաբերական էր տասն և ինը
 [Մի] ասող [ըլի] լինի՝ տո շան որդի,
 էլ ինչո՞ւ համար ես վեր ընկած...
 Մինչև մի տեղն այս բաներից...

«...ՆԱ ՄԻ ՏԳԵՏ, ԱՂՔԱՏ ՄԱՐԴ ԷՐ...»
(էջ 337)

Ինճնագրի մշակման պատկերը

2 ա [Միշտ] ուզում էր դառնալ տերտեր,
 Բ որ ուզում էր դառնալ տերտեր,
 3 ա [Բայց այդ տգիտությունը, իհարկե,
 բավական էր]
 Այդքան հարկավ բավական էր,

«Մ, ՅԱԾ ԽՈՍՔԵՐՈՎ ԱՆԴՈՒՌՆ ԲԵՐԱՆԻ...»
(էջ 338)

1 Բեք. Ուեի Եակ՝ Օ՛, [ստոր] խոսքերով անդուռն բերանի

1892

«[ՄԻԱՄԻՏ] ԸՆԿԵՐ, ԴՈՒ ՄԻ ԶԱՐՄԱՆԱՐ...»
(էջ 342)

Ինճնագրի մշակման պատկերը

5 ա վիշտն ու [ախտերը] դեռ վաղ ծրծեցին,
 Բ վիշտն ու [ցավերը] դեռ վաղ ծրծեցին,

8 ա

Բ

10 ա

Բ

11 ա

Բ

[Թրթուռներն ինչպես (կոկոնը) վարդի]:
 [Թրթուռներն ինչպես բողբոջը վարդի]:
 Եվ սիրտս մաշված, և [<2 անընթ. >]
 Եվ սիրտս մաշված և ձայնըս տկար,
 Եվ երգս [<1 անընթ. >], և կուրծքս անզոր,
 Եվ երգս տխուր, և կուրծքս անզոր,

«ԵԹԵ ԳԻՏԵՆԱՍ ԻՄ ՑԱՎԸ, ՀՈԳԻՍ...»
(էջ 344)

1 Ա Ինք.

3-4

Ա՛խ, թե գիտենաս իմ դարդը, հոգիս,
 Թե դու էլ զգաս կսկիծը վերքիս,
 Եվ ինձ քո կրծքին կսեղմես ամուր:

«ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՎԱՂՈՒՑ ՀԱՆԳԶՈՒՄ ԵՆ...»
(էջ 345)

Ա ինճնագրի մշակման պատկերը

1 ա

Բ

2 ա

Բ

3 ա

Բ

12 ա

Բ

Գ

Գերեզմաններում վաղուց փտում են
 Գերեզմաններում վաղուց հանգչում են
 Նրանց [քրքրված] մարմիններն անշունչ,
 Նրանց շարշարված մարմիններն անշունչ,
 Իսկ հոգիները [անթև] պտտում են
 Իսկ հոգիները խաղաղ անիրան
 [Կտրիճի] հոգին սուրբ նպատակով—
 Դժգոհի հոգին սուրբ նպատակով—
 Դժգոհի հոգին համարձակ մտքով—

Բ ինճնագրի մշակման պատկերը

3 ա

14 ա

Իսկ հոգիները խաղաղ [շրջում են]
 Իսկ հոգիները խաղաղ պտտում են
 [Հավիտենական] խո չե՞ս ապրելու,

Բ Երկրում հավիտյան խո շե՞ս ապրելու,
 16 ա Ի՞նչ ես դողդողում...
 Բ Ի՞նչ ես համբերում ձաղթին թշնամու...

«Քեզ, ԳՈՎԱԾ ՄՈՒՍԱ, ԵՍ ՉԵՄ ՇԱՆԱՀՈՒՄ...»
 (էջ 346)

Ինճագրի մշակման պատկերը

7 ա Ունեմ և հոգումս [անսպառ] խորհուրդ
 Բ Ունեմ և հոգումս մի գաղտնի խորհուրդ
 8 ա <2 անընթ. > է ինձ ոգևորում.
 Բ [Նրա վիշտն է տվել ինձ երգչի պաշտոնն]
 Գ Ինձ հրապարակ [նրանք] են բերում.
 Դ Ինձ հանդես նրանք են բերում.
 9 ա Նրա ցավն է ինձ [այսպես] ներշնչել,
 Բ Ինձ նա է <1 անընթ. > այսպես ներշնչել,
 Գ Նրա ցավն է ինձ ոգի ներշնչել,
 10 ա Նրա տանջանքն է [ոգին] իմ երգի,
 Բ Նրա տանջանքն է շունչը իմ երգի,
 14 ա Լիկանք ու [արյուն],
 Բ Արյուն, արտասուք,
 Գ Դառնություն...
 Դ Լիկանք ու ավեր,
 16 ա [Ներկայանում է իրան՝ պոետին]
 Բ [Հարուցանում է կենդանի բողոք]
 Գ Լեզու է տալիս երեխաներին
 Դ Դատ է պահանջում թշնամու գլխին
 17 ա [Եվ կարեկցություն].
 Բ [Եվ ազատություն].
 Գ Եվ իրավունքներ.
 18 ա [Նրանից խիստ] բողոքել ես չէի կարող,
 Բ Բայց ես պերճախոս բողոք չեմ [գրում],
 Գ Բայց ես պերճախոս բողոք չեմ ասում,
 Դ էլ ո՞վ էր կարող այդպես բողոքել,

19 ա Թե կարենայի [ես դեպքը] պատմել:
 Բ Թե կարենայի եղածը [պատմել]:
 Գ Թե կարենայի եղածը երգել:

1893

«ԵՍ ՎԻՇՏ ՈՒՆԵՄ ԲԵՐԱԾ ԵՐԿՐԻՑ ՀԱՅՐԵՆԻ...»
 (էջ 348)

Ինճագրի մշակման պատկերը

4 ա Նրանով եմ ես ձեզանից ոգևորված
 Բ բարձրանում
 Գ [Նրանով եմ ես թե առնում, բարձրանում...]
 6 ա Ինչ սիրով եմ ես հանդիպում այ[դ] ցավին:
 Գ Ինչ սիրով եմ ես հանդիպում այն ցավին

«ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՍԻՐՏՍՍ ՏՆՐԵՑ...»
 (էջ 349)

6 ինք. Ունի նաև՝ Այն էլ արդեն զուր են անցնում—

«ԱՅԴՊԻՍԻ ԱՉՔԵՐ ԵՍ ԴԵՌ ՉԵՄ ՏԵՍԵԼ...»
 (էջ 350)

Ինճագրի մշակման պատկերը

5 ա [Այդտեղ երկրային ոչ մի [լույս] չըկա.
 Բ [Այդտեղ երկրային ոչ մի նյութ չըկա.
 7 ա Որ իրան տեղից [կորել-մոլորվել]
 Բ Որ իրան տեղից սլացել, փախել
 8 ա Աչքերիդ մթնում [ուզել] է պահվել:
 Բ Աչքերիդ մթին [ծովի մեջ ընկել]:
 Գ Աչքերիդ մթին ծովումն ցուլացել:

[Այդ հայացքի մեջ կա մի գերբնական
 Ջորություն երկնի կամ թե դիվական
 Երկնքի ուժը երկրին միացել
 Բեզ պատուհաս են...
 Որ իրան տեղից մեզ հյուր է եկել,
 Աչքերիդ մթին ծովն է դուր եկել,
 Երկնայինն ուժեղ, երկրայինը շար
 Գարձան սրտերի [տանջանքի] պատճառ],
 Գարձան սրտերի, ցավերիս պատճառ]:
 Երկինքն այդպիսի [աչքեր] տվեց քեզ,
 Այդ աչքերն արդյո՞ք ո՞վ է տվել քեզ,
 Երկիրը մի սիրտ ամուր քարի պես,
 Եվ հետը մի սիրտ ամուր քարի պես,
 Եվ մեկը մյուսի ուժով շարաշար
 Եվ մեկի ուժով մյուսը շարաշար
 Աչքերդ լիքը կրակ է անշեջ,
 Սրտիդ մեջ գուժ չըկա:
 Ափսոս մի քիչ գուժ չըկա սրտիդ մեջ:
 Վկա է սրտիս դողը,
 Ես դեռ չեմ տեսել:

1894

Ո՛՛2, ԷԼ ԵՐԳԵԼ ԶԵՄ ԿԱՐՈՂ ԵՍ
(էջ 354)

Ինճագրի մշակման պատկերը

2 ա [Թարմ, հոտավետ, բուրավետ],
 Բ Ամբողջ բուրմունք ու գարուն,
 3 ա [Զհասկացան]—ինչո՞ւ այնպես
 Բ Ու շիմացան—ինչո՞ւ այնպես
 6 ա Ուղիկները ոսկեվառ,
 Բ Մաղիկները [բուրավետ],
 7 ա Ու շիմացան—ինչպես [այնպես]

Բ
Գ
8 ա
Բ
Գ

Ու շիմացան—ինչպես կորան
 Ու շիմացան—ինչ եղավ գեղն
 Բույր ու <! անընթ.> իրար հետ:
 Եվ <! անընթ.> և բուրմունքը:
 Եվ բուրմունքը նորա հետ:

1896

ՀՈՒՅՍ
(էջ 355)

Ինճագրի մշակման պատկերը

1 ա
Բ
4 ա
Բ
6 ա
Բ
12 ա
Բ
Գ
13 ա
Բ
14 ա
Բ
Գ

Մթնեց... Ինչո՞ւ ես լալիս, իմ ընկեր,
 Մթնեց... Ինչո՞ւ ես տխուր, իմ ընկեր,
 Կյանքի մրրիկը բերեց մեզ համար,
 Բախտի մրրիկը բերեց մեզ համար,
 [Կապեց ու] փակեց երկինքն ու արև:
 Մեր աչքից փակեց երկինքն ու արև:
 Եվ նշավակը հաստատ է շարի,
 Եվ [ամոթանքը] հաստատ է շարի,
 Եվ [պարտութունը] հաստատ է շարի,
 Որ ձգտեց [հույսի] շենքը խորտակել,
 Որ ձգտեց բարվո շենքը խորտակել,
 Որ ուղեց [լույսի] շավիղը փակել,
 Որ ճգնեց լուսո շավիղը փակել,
 (ուսավորության շավիղը փակել,

«Ա՛Յ ԾԻՄԵՌՆԱԿ...»
(էջ 359)

Ինճագրի մշակման պատկերը

6 ա
Բ

[Ի՞նչ լուր կասես] դարիբին,
 Մի լուր ասա դարիբին,

7 ա [Այնտեղ] մեկին թողել եմ ես
 բ էնտեղ մեկին թողել եմ ես
 10-ից հետո Մանչ եմ թողել
 էն հայրագործ գավակներից
 Մի լուր շունե՞ս հոր համար.
 12 ա [Պառավ] հար ու մար, հորանց տուն,
 բ Անմխիթար հայր ու մայր,
 13 ա [Շատ են ծերացել],
 բ Ապրում են դեռ արտասովորով,
 14 ա Սպասում են [իրենց] որդուն.
 բ [Ազոթում են ինձ համար].
 14-ից հետո [Հին ժամ ունենք, զորքին դուրբան,
 վարժատուն],
 15-ից հետո [Մի լուր շունե՞ս ինձ]
 24 ա հրբ իմ [փոքրիկ] ձագուկները
 բ Երբ իմ անթև ձագուկները
 25-ից հետո Ծերուկ հայրդ
 [Փամ էր գնում] ամեն օր
 վերև երկնքին
 Կուչ եկած սյունի տակին
 Աղոթում էր, արտասովում.
 [<1 անընթ. >] քուրդը եկավ
 Քո հին տունը
 33-ից հետո Սև էր [այնտեղն] ու դատարկ,
 39 ա Սև էր էնտեղն ու դատարկ,
 բ

1898

ՊԱՂՈՏՆՈՒ ՏՐՏՈՒՆՁԸ
 (էջ 364)

Ինճագրի մշակման պատկերը

2 ա
 բ

[Զէր էլ հասկանում] գյուղացու դարդը.
 Իսկ շէր քաշում գյուղացու դարդը.

502

5-ից հետո [Ա՛խ, ինչպես լավ էր]
 11 ա Ա՛խ, [էս ի՞նչ ցավ էր],
 բ Ա՛խ, առաջ լավ էր,
 11-ից հետո [Ա՛խ, էս ինչ ցավ էր]
 23 Ա՛խ, [ինչպես] էս ինչ ցավ էր,
 35 ա [Ա՛խ,] էս ինչ ցավ էր—
 բ էս ինչ նոր ցավ էր—
 39 ա [Ու] խեղդում էինք պարտքերի տակին
 բ Դեռ խեղդում էինք պարտքերի տակին
 40 ա Եվ խլում տունը, տեղը կամ այգին—
 բ Եվ հետո խլում տունը կամ այգին—
 52 ա Մյուսները նրան կամ [գերի] կամ պարտ—
 բ Մյուսները նրան կամ ծառա կամ պարտ—
 56 ա [Ամեն մի] գյաղա լեզու են առել,
 բ Աղքատ և գյաղա լեզու են առել,
 72-ից հետո վերջապես [առաջ] մեր տանը հանդարտ
 Քեֆ էինք անում [ինչպես աղա] մարդ,
 Մեր ինչի՞ն էր պետք, թե զաշաղ Հալեն՝
 Իր տունը շինել...
 Հիմի ի՞նչ ասեմ, մեղա քեզ ասոված,
 Ամբողջ գիշերը [Քնից զըրկված] քունս
 փախցրած,
 Թվանքը ուսիս, սրտումս երկյուղը,
 Ղարաուլ կանգնած պահում եմ գյուղը:

1899

ՍԻՐԵԼԻ
 (էջ 371)

6 Ինք. Տողը գրել. ապա շնչել է՝ քողնելով միայն «Հայտնի» բառը:
 20 Ունի նաև՝ նա... որ [կողոպտեց] նույնիսկ Արարչին:

¹ Բառը կարելի է կարգալ նաև՝ Հուգոն:

503

1890-ական թվականներ

«Է՛Յ, ԳԻԺ ԶԱՀԵԼՆԵՐ, ՎԱՌ-ՎԱՌ ԾԱՂԻԿՆԵՐ...»
(էջ 375)

Ինճագրի մշակման պատկերը

8 ա
բ
10 ա
բ
գ
դ
ե
11 ա
բ
գ
դ

Երկինքն [վաղուց] մթնած է ամպով:
Երկինքն էլ մթնած թուխպով ու ամպով
[Կանչում եք ուրախ] հուշերն իմ սրտի...
[Կանչում եք նախկին] հուշերն իմ սրտի...
[Կանչում եք] պայծառ հուշերն իմ սրտի...
[Մեղմում եք ծանր թախիծն] իմ սրտի...
Ջրում եք առժամ թախիծն իմ սրտի...
Ոհ, դալար մրնաք, [մեր կյանքի] ծաղկունք,
[Օրհնված լինեք ա՛յ վառ-վառ] ծաղկունք
Օրհնած փառավոր [ա՛յ վառ-վառ]
ծաղկունք,
Ոհ, դալար մրնաք, մեր կյանքի ծաղկունք.

«ՀԱՅՈՑ ԱՊԱԲԱՆՑ ԳԸՐՈՂԸ ՆԸՍՏԱԾ...»
(էջ 377)

5-6 Ա Ինք.
9-11

[Էլ ինչպե՞ս գրել, ի՞նչ սրտով] գրել,
[Բայց] Սակայն [ոչ դարձյալ] պետք է
համբերել,
[Թագավոր] Կախարդական այն աշխարհում
երջանիկ,

[<1 անընթ.> նրման]

12 ա
բ
13 ա

Ի՞նչ ես... նստել դու, այ մարդ
Քեզ [համար շրկան ոչ տուն և ոչ դարդ]:
Այդ ի՞նչ ես նստել անհոգ ու անդարդ:
[Եկել են] Գալիս են ահա [Ձմռան] ցուր
ու բուք. օրերը,

Ի՞նչ ասեմ կուց ես իմ վարպետին,
Ասում է՝ էգուց էլ դպրոց չըգա,

2 Ձուճի

3-34

36

37 ա

բ

38 ա

բ

41

43

55 ա

բ

56 ա

բ

59-60

61 ա

բ

62

63 ա

բ

10 ա

բ

13 ա

բ

Աղա, դուք երբ որ ունեիք կարիք,
Այնքան բան տրվի ես ձեզ ապառիկ.
հնդրում է կանգնած խանութի տերը:
— Հա՛, կրտամ, կրտամ... Ի՞նչ ես

խանգարում,
— Հա՛, կրտամ, կրտամ, փախստական չեմ
հո [դե] ես

[Տեսնում ես, նրստած ես բան եմ գրում...]
[Ինչ ես անհանգիստ անում ինձ այդպես]
Եվ խանութպանը... Ի՞նչ էի գրում...
«Կախարդ...»

[Խեղճ մարդու] հոգին հասավ բերանը,
Հոգին էլ էստեղ հասավ բերանը,
[Մեծ գրողն այնժամ] կանգնեց դռանը.
[Սև] Ու մեծ գրողը կանգնեց դռանը.
Վահ, այսպես անժամ... [Երգերս]

[Ժրագիրս] դրամաս հապա՞...
[Ցնորք, ծրագիր] [Երգեր, դրամա] Ուսում...
Եվրոպա...

[Անգութ գրողը քահ քահ] ծիծաղեց,
Հրեշտակն այստեղ այնպես ծիծաղեց,
Խեղճ մարդը [հանկարծ] իսկույն դալկացավ,
պաղեց...

[Հագիվ անց կացավ մի քանի տարի...]
[Գոնե] Եվ էլ շրսպասեց 40 տարի...

«ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐ, ՈՐ ՊԱՏԱՀԵՑԻՐ...»
(էջ 380)

Ինճագրի մշակման պատկերը

[Մեր] հոգու սրբազան կրակը մարում,
Հոգու սրբազան կրակը մարում,
Այսպես է [անցնում] գրողի կյանքը
Այսպես է մեր մեջ գրողի կյանքը...

16 ա ը
 17-ից հետո
 19 ա ը
 24 ա ը

Ո՞վ է թափանցում գրողի հոգին.
 Ո՞վ է (ճանաչում) գրողի հոգին.
 [Ո՞՛հ, անշափ շնչին ու մանր]
 Ես [դեռ վաղ] առած քնար գրողի,
 Ես ես առած քնար գրողի,
 Քեզ, որ... ընկեր, քեզ եմ նվիրում:
 Քեզ, որ իմացար քեզ եմ նվիրում:

«ԵՍ ԲՈ ԼԵԶՎՈՎ ԵՄ ՈՒԶՈՒՄ ՔԵԶ ՍԻՐԵԼ...»
 (էջ 381)

12 առից հետո ձեռ. [Աչքերդ] Հայացքը նետում է ցած,
 15 Ունի եակ՝ Որսորդից փախած եղնիկի պես:

1900

«ԾՆՈՐԸԱՎՈՐ ՆՈՐ ԿԱՂԱՆԴ...»
 (էջ 383)

4 ինք. Ամեն[ից] բանից լավն էս ա՛:

«ԵՍ ՊԱՏՎԵՐ ՈՒՆԵՄ...»
 (էջ 384)

14 ինք. Ունի եակ՝ [Կանչել] Մուսային,

«ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐ ԾՈՒՂՈՒՐՈՎ...»
 (էջ 385)

Տարբերակ

[Մեր սիրելի հայր Ճուղուրով,
 նորամանկան ոտն ուղուրով,

Բարի բախտ տա դրան թող Տեր,
 Որ շինի գրող—տերտեր,
 Մի խոսք—ինչ որ հերը ունի—
 Եվ ոչ մինը թող շըլինի]:

1904

<ԷՔՍՊՐՈՄՏ>
 (էջ 396)

1-4 Գ ձեռ.

Դարձյալ փայլեց Սասնա գըլխին
 Ազատության դրոշակ,
 «Կեցցե՛ Հայրենիք» գոչելով
 Բարձրացրին աղաղակ:

5-16 Գ ձեռ. շունի:

9-12 Բ ձեռ. շունի:

18 Գ ձեռ.

19 Բ ձեռ.

21 Գ ձեռ.

25-28 Բ ձեռ. շունի:

27 Գ ձեռ.

Հեռու ավեն նեղոսի,
 Խումբ է գալիս երկրեն...
 Սուր, հալածանք, բանտ, բռնություն
 Կեցցե՛ ծերուկ Մայր Հայաստան,

1905

«Hy, gospoda! ԱՅՈՒՆՆԵՄ...»
 (էջ 398)

Բ ինքնագրի մշակման պատկերը

7 ա

Բ

12 ա

Բ

14 ա

Բ

[Խնդրեմ] այստեղ հարցը փակել
 Պետք է այստեղ հարցը փակել
 [Քաղքից] մոտիկ [է] այնքան,
 Ինչո՞ւ [քաղքից] մոտ է այնքան,
 [Հինգերորդում թու կանի ցած]
 Հինգերորդից ներքև կածի

15 ա [Խեղճ <1 անընթ.>]...
 Բ Ութ երեխուն բանաստեղծի՛

3 Ա Ինք.
 7-8 շունի
 9
 10-ից հետո

[Քաղաքի շահ], քաղաքի շահ,
 Պողոցները [պահել] մաքուր,
 Էթան-թարմ միս, հ<աց> ու ջուր,
 Բու մըտածել գիշերն անքուն՝
 [Քանի՞ հատն է մի շահի] ձուն,
 Ինչո՞ւ թանկ է փողոցում ձուն,
 Ինչո՞ւ են շները թափա<ռում>...

«ՀԵՏՆԵՐՆ ԱՌԱՄ ՊՍՏԳԱՄ ՈՒ ԹՈՒՂԹ...»
 (էջ 399)

Ինճագրի մշակման պատկերը

7-8 ավելացված են հետագայում
 17-18 ա [— Զի կարելի՞],
 [Համբերի մի]:
 Բ — Ուրեմն էլսլե՞ս.
 Դե հիմի տես:

41 ա Թե ինչ բան է սեյմ ասածը,
 Բ Թե ինչին են սեյմը ասում,
 43 ա Ու վախեցած [էն] փորձանքից,
 Բ Ու վախեցած էս փորձանքից,

«ՊԱՐՈՆՆԵՐԻ ԴԱՐԸ ԱՆՑԱՎ...»
 (էջ 401)

Ինճագրի մշակման պատկերը

4 ա Մենգրելիայի կողմերում:
 Բ Մենգրելիայի աշխարհում:
 5 ա Պարոնները կերան [կերան]

Բ Պարոնները կերան ամբողջ
 7 ա [Ու] ժողովուրդն ելավ ոտի
 Բ ժողովուրդն էլ ոտի կանգնեց
 10 ա [Բան] շթողին [ժողովրդին].
 Բ Հավ շթողին ոչ մի գյուղում,
 11 ա եվ [ժողովուրդն] ու տերերը
 Բ եվ գյուղացին ու տերերը
 21 ա Կալվածատեր <անընթ. անուն>
 Բ Կալվածատեր մարդ ու կնկան
 23 ա Գիշերն իրենք (մտան այնտեղ)
 Բ Գիշերն իրենք գոմից մըտան
 Գ Գիշերն իրենք վերիցն մըտան
 26 ա Մեկը զարկեց մյուսի գրլխին
 Բ Իրար գլխի զարկեցին

1900-ական թվականներ

«ՈՉ ԽԱՆԴՍ Է ՄԱՐԵԼ...»
 (էջ 404)

Ինճագրի մշակման պատկերը

1 ա [Թե] խանդս է մարել,
 Բ Ոչ խանդս է մարել,
 2 ա [Թե] մուգաս մեռել—
 Բ Ոչ մուգաս մեռել—
 3 ա [Շատ ժամանակ է]
 Բ Ուկայն շեմ կարող
 4 ա [Որ] բան [շեմ] գրելու,
 Բ Այժմ բան գրելու:
 6 ա [Թույնից <1 անընթ.>]
 Բ Կարծես իմ սրտում
 8 ա [Ընկնում են սրտում]:
 Բ [եվ խորշականում]:

4 Մի խորշակ խնդրում:
 10 ա [Եվ սեր] ու տանջանք,
 Բախիժ ու տանջանք,
 11 ա Բոլորը [դալուկ]
 Բոլորը տկար
 12 ա [Տնքում] են անկյանք:
 Երբ՛նում են անկյանք:
 16 ա [Կնգին ժամերս]:
 Երկուրության:
 18 ա [Ձեզ ոգևորող]
 Թեկուզ երկու տող]
 21 ա [Այլ թմրած, դալուկ]
 Թեև հավատացիք
 4 Այս միայն կրգրեմ,
 25 ա [Թե] խանդս է մարեւ,
 Բշ խանդս է մարեւ,
 26 ա [Թե] մուզաս մեռել,
 Բշ մուզաս մեռել,
 27 ա [էլ չեմ կարող],
 Սակայն [հնչեցնել],
 Սակայն չեմ կարող,

«ԴՈՒ ԳԸՆՈՒՄ ԵՍ ԱՆԴԱՐՁ ԾԱՄՓԱՆ...»
(էջ 408)

5 ինք. Ունի նաև՝ [Մեր] շարիքի ու կարիքի

1914

«ՀՐԱՑԱՆՆԵՐ ԵՆ ԾԱՅԹՈՒՄ ՍՐՏԻՍ ՄԵՋ...»

(էջ 411)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

7 ա էլ ոչ ոք չըկա՞, [ձեզ պատուարի...]
 Բ էլ ոչ ոք չըկա՞, որ ձեզ պաշտպանի...

510

21 ա Ու [լալիս] եք դուք դատարկ աշխարհում...
 Բ Ու ողբում եք դուք դատարկ աշխարհում...
 27 ա Ու պաղ [հրահրում] ժամանակը շար:
 Բ Ու պաղ ոռնում է ժամանակը շար:

1917

ԻՄ ԱՐՓԻԿԻՆ
(էջ 416)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

3 ա Գիտե՞ս քանի արփի [քեզ պես]
 Բ Գիտե՞ս քանի արփի բացվեք
 4 ա [Բացվեց, մարեց աշխարհքում...]
 Բ Ու մեր մըտավ էս կյանքում...
 4 Քեզնից առաջ էս կյանքում...
 6 ա [Միշտ] շաղախված իմ սըրտում
 Բ Քարմ շաղախված իմ սըրտում
 8 ա [էս թախիծն է մըտմըտում...]
 Բ էս սև ամպն է պըտըտվում...

ԵՐԵՆԻ ՆՄԱՆ
(էջ 417)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

Սկզբում

[Սվ ահա էսպես, հոգնած ու վշտոտ
 Դադարգուն եղա, ամենից փախա...
 Ամենից փախած գալիս եմ ձեզ մոտ
 Մի շատ տառապած, խաբված երեխա:]
 7 ա [Տարան իմ հավատն ու սերը անհատ,]
 Բ Մաղրեցին երազ, [և՛ սեր,] և՛ հավատ,
 9 ա Երեխի նրման [կըզկեցին] ինձ հետ,
 Բ Երեխի նրման վարվեցին ինձ հետ,

511

12 ա [Նախատինք] տըվին ամեն մի վայրկյան:
 Բ Կըրդովմունք տըվին ամեն մի վայրկյան:
 20 ս [Կյանքից, գգվանքից մի զուրկ երեխա]:
 Բ [Կյանքից, գգվանքից կարոտ երեխա]:
 Գ Եվ դուք էլ, [ավա՛ղ,] ինձ պես երեխա:

ЭКСПРОМТ

(էջ 419)

Ինքնագրի մշակման պատկերը

2 ա Իմ [խնդություն] <1 անընթ.>
 Բ Իմ հին <1 անընթ.>, իմ թարմ հրճվանք,
 4 ա Աստղի փայլով [փայլի] թող նա,
 Բ Աստղի փայլով շողա թող նա,

1919

«Օ՞րն են ՑԸՆԴԵԼ ԵՐԱԶՆԵՐԸ ՄՇՈՒՇՈՏ...»

(էջ 424)

1 Ինք. Ունի ետև՝ նա ընկած է իմ առաջին արյունոտած ու
 փոշոտ,

1922

ԱՐՈՒՍՅԱԿ

(էջ 425)

Գ Ինքնագրի մշակման պատկերը

7 ա [Շաղաղ] ու պաղ
 Բ Պայծառ ու պաղ
 67 ա [Պատուեց նա] ծով

21, 22 տողերի վերջում հետագայում մատիտով ավելացրել է «Արուս»:
 47, 48 տողերի վերջում հետագայում մատիտով ավելացրել է «Ա»:

Բ [Բացեց նա] ծով
 Դ Ետ քաշեց ծով
 70 ա [Ու ցուացավ]
 Բ [Կանգնեց հզոր]
 71 ա [Ու սըլացավ]
 Բ Ու լուսավոր
 78 ա [Իր լուսածին]
 Բ Ու [լուսածին]
 85 ա Իր Զեփյուռ:
 Բ Էն Զեփյուռ:
 86 ա Շաղոտ, [շողոտ,]
 Բ Յողոտ, շաղոտ,
 104 ա Քաշվեց [աշխարհքն]
 Բ Քաշվեց անդունդն
 128 ա Դալուկ, թալուկ աստղերի մեջ,
 Բ Քնատ, գունատ աստղերի մեջ,
 130 ա [Օրը] բացվեց:
 Բ Մեզը բացվեց:
 139 ա Մի [սեգ] սատված,
 Բ Ագահ սատված,
 140 ա [Նետեց] հայացքն ամենատես,
 Բ Փրոնց հայացքն ամենատես,
 144 ա Պերճանքներով հըրաշագեղ
 Բ Հմայքներով հըրաշագեղ
 151 ա [Հուր] շաղ տալով ու հըրացայտ,
 Բ Շող շաղ տալով ու հըրացայտ,
 1-4 Ա Ինք. ա Պայծա՛ռ, պայծա՛ռ,
 Հուգած իր վառ
 Ճաճանչները անապակ,
 Զըվա՛րթ, զըվա՛րթ,
 Աստեղազարդ
 Դարպասներից կապուտակ,
 Ահե՛ղ, ահե՛ղ,
 Ու աշագեղ
 Երկնից դուստրը դալկադեմ,

Շրթե՛ղ, շրթե՛ղ,
Հըրաշագեղ
Դուրս է գալիս սիգաճեմ:
Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հագած անապակ,

Զըվարթ
Ու վարդ
Դարպասներից կապուտակ,
Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հագած
Անապակ.

Զըվարթ
Ու վարդ
Դարպասներից
կապուտակ,
Անշամանդաղ,
[Անշամանդաղ,]
[Պայծառ] ու պաղ
Շարմաղ ու պաղ
Լո՛ւյս, Արուսյա՛կ:
Կո՛ւյս, [Արուսյա՛կ:]
Հո՛ւյս, [Արուսյա՛կ:]
Կանաչ-ճերմակ
Հո՛ւյզ, Արուսյակ:
Մագի՛ր, ծագի՛ր, [Արուսյա՛կ.]
Մագի՛ր, ծագի՛ր,
Զարկի՛ր, զարկի՛ր, [Արուսյա՛կ]
Զարկի՛ր, [զարկի՛ր,]
Զարով լիբը
[Ին ու] շարթի
Զարի, շարթի

29 Ա ինք. ա
բ
30 ա
բ
գ
Բ ինք. ա
բ
գ
31 Ա ինք. ա
բ
32-ից հետո Ա ինք.
37 ա
բ
38-ից հետո
44-ից հետո ա
բ
գ
47
48
49 ա
բ
Բ ինք. ա
բ
59-65 Ա ինք. չունի
59 Բ ինք.
60 ա
բ
63 ա
Հիվանդն [ընկած]
Հիվանդն անքուն
[Իրժար.] մահճին,
[Մեխված] մահճին,
Իրեն մահճին,
[Իրեն] մահճին,
[Գամված] մահճին,
[Տխուր] մահճին,
Ճերմակ մահճին,
[Քարվանն] իջած,
Ճամփորդն անտուն,
[Ըսպասում են
Քո ճանանչին:]
[Մտոի ճյուղը]
Մտոը [սառած]
[Միլ ու ծաղիկ
Մըթընշաղից,
Քնքշաթախիծ]
[Անբախտները
Մութ բանտերում]
Անբախտ [մարդիկ]
[Մութ] բանտերում
Հազար անբախտ
[Մութ] բանտերում
Մագի՛ր, ծագի՛ր, [Արուսյա՛կ,]
Զարկի՛ր, զարկի՛ր [Արուսյակ.]
Զարով լիբը
Զար ու շարթի
[Զար ու] շարթի
Զարի, շարթի
[Լուսանաճանչ]
Ու [հրասքանչ]
Ու ոսկեհեր
[Ելավ] վերին

Բ ինք.
Բ ինք.
7 ա
բ
8 Ա ինք.
12
16
17 Ա, Բ ինք.
20 Ա ինք.
21
Բ ինք.
22 Ա ինք.
Բ ինք.
23 Ա ինք.
Բ ինք. ա
բ

67 Ա ինք. ա
 Բ ինք.
 69-ից հետո Ա ինք.
 Լուսանցում՝
 70—73
 Բ ինք.
 74 Ա ինք.
 Բ ինք.
 78 Ա ինք.
 Բ ինք.
 85 Ա ինք.
 Բ ինք. ա
 Բ
 86 Ա ինք.
 Բ ինք. ա
 Բ
 88 Ա ինք. ա
 Բ
 Բ ինք. ա
 Բ
 89 Ա ինք. ա
 Բ

Յուլաց վերին
 Պատուեց նա ծով
 [Բացեց] նա ծով
 Պատուեց նա ծով
 Բազմեց իր հուր
 Կառքն ոսկեհուռ,
 Դարպասներից
 Վազորդյան:
 Զահը ձեռին
 Սաղիկ...
 Ու ցուլացան,
 Ու սլացան
 Դեպի վեր՝ ծովում
 Լազուրի
 [Ու ցուլացան]
 [Ու սլացան]
 [Դեպի վեր] Անափ ծովում
 Լազուրի,
 Յայտեց,
 [Յու...] Յայտեց,
 Իր լուսածին
 Իր լուսածին
 Իր—Չեփյուռ:
 [Իր]—Չեփյուռ:
 Էն—Չեփյուռ:
 Շաղոտ, շողոտ,
 Շաղոտ, [շողոտ],
 [Յողոտ,] շաղոտ,
 [Վետվետալով]
 Բ՛ռավ...
 [Թռավ զեփյուռն]
 [Խաղով—ցողով]
 Թեին առավ
 [Նա] գընաց:
 Ու գընաց:

92 Ա, Բ ինք.
 94—95 Ա ինք. ա
 Բ
 94 Բ ինք. ա
 Բ
 Գ
 95 ա
 Բ
 98 Ա ինք. ա
 Բ
 Գ
 Բ ինք. ա
 Բ
 99 Ա ինք. ա
 Բ
 Գ
 Դ
 Ե
 Բ ինք. ա
 Բ
 100 Ա ինք. ա
 Բ
 Բ ինք. ա
 Բ
 101 Ա ինք.
 Բ ինք. ա
 Բ
 101-ից հետո Ա ինք. ա
 Բ

Դեպ աշխարհքը
 Մարավ, կարոտ
 [Լուսի կարոտ]
 Մաղիկ ու խոտ
 [Միտ ու ծղրիդ...]
 [Մարավ, կարոտ,]
 [Խոտ] ու ծաղիկ
 Միլ ու ծաղիկ
 [Մաղիկ ու խոտ]
 Մեղմիկ-մեղմիկ
 Բյուր ձեն թընդաց,
 [Բյուր-բյուր ձեներ]
 [Հազար մի ձեն]
 Բյուր ձեն թընդաց
 Հազար ձեն-ձուն
 Բյուր սիրտ խընդաց
 Թընդացին վեր
 Թընդաց դեպ վեր
 Թընդաց դեպ-դեն
 Թընդաց, խընդաց
 [Բյուր սիրտ խընդաց]
 [Օրհնեց աստծուն]
 Նոր [օրհնանքով]
 Նոր բերկրանքով
 [Նոր բերկրանքով]
 Կիբը անճառ
 Ու կյանքով:
 [Ու կյանքով]:
 Բերկրանքով.
 Կանչեց աքլորն իր թառին
 Նորոգ լույսի,
 Նորոգ հույսի
 [Մազն] ավետեց աշխարհին:
 Կանչեց աքլորն իր թառին
 Նոր բարի լույս¹,

¹ Կա նաև՝ [Նոր լույս, նոր հույս.]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

		Նոր կյանքի հույս, Զիլ ավետեց աշխարհին: Քաշվեց [աշխարհքն] Քաշվեց անդունդն
104 Ա, Բ ա		
	բ	
116—153 Ա	ինք. շունի:	
116—129 Բ	ինք.	Ու երկնքում Փալատակեց Ով [թարմ, ուրախ] Հաղթական Արուսյակը, Իր հմայքով—դալուկ Աստղերի մեջ Միակն վառ: Օրը բացվեց: Հագած ամբողջ կրակ ու հուր, Հագած անշեջ կրակ ու հուր, [Զահել] աստված, Մի սեգ աստված, Նետեց հայացքն ամենատես, Փռեց հայացքն ամենատես, Զափեց անշափն [ու] ագահ [ու վես] [Պերճանքի մեջ աստվածային] [Պերճանքի մեջ իրեն շքեղ] [Իր] պերճանքով հրրաշանքով Պերճանքներով հրրաշանքով [Արուսյակը—իր սիրուհին]: Արուսյակը—հրաշագեղ: Արուսյակը--շարմաղ, շքեղ: [Բոցակարոտ գիրկը բաց] Ողջ երկնքով, տիեզերքով, Վարեց [արագ, հզոր] ձեռքով Վարեց [արագ] իրեն ձեռքով Հուր շաղ տալով ու ճառագայթ, [Լուսաճաճանչ] ու հրրացայտ, Շող շաղ տալով ու հրրացայտ,
130		
132	ա	
	բ	
139 Բ	ինք. ա	
	բ	
140	ա	
	բ	
141		
144	ա	
	բ	
	գ	
	դ	
145	ա	
	բ	
	գ	
148	ա	
	բ	
149	ա	
	բ	
151	ա	
	բ	
	գ	

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհաննես Թումանյանի քնարական ժառանգությունը հայ գրակա-
նության պատմաբանների կողմից, կարելի է ասել, չի ուսումնասիրվել
այնպես մանրակրկիտ, ինչպես նրա ստեղծագործության մյուս մասերը:
Թումանյանը համարվել է ոչ այնքան քնարական մտիկների, որքան
սյուժետավոր չափածո երկերի՝ պոեմների, լեգենդների, բալլադների
անգուգական վարպետ, և սրանում որոշ ճշմարտություն, իհարկե, կա:
Հայտնի է, որ ինքը՝ բանաստեղծը նույնչափ չի գնահատել իր բա-
նաստեղծությունները, որքան ծավալուն էպիկական ստեղծագործու-
թյունները՝ իր ժողովածուներում զետեղելով համեմատաբար քիչ թվով
քնարական բանաստեղծություններ, իսկ դրանցից ավելի քան հարյուրը
տպագրության չհանձնելով առհասարակ:

Եվ, այնուամենայնիվ, Թումանյանի բանաստեղծությունները հայ
քնարերգության պատմության կարևորագույն մի օղակն են կազմում,
ստանց որի հնարավոր չէ ամբողջացնել ոչ բանաստեղծի կերպարը և
ոչ էլ հայ քնարերգության՝ Հ. Հովհաննիսյանից հետո սկսված փուլը,
որը կարելի է համարել ինչպես իսահակյանական ու տերյանական, այն-
պես էլ, լիակատար իրավունքով, թումանյանական:

Թումանյանը հանդես է եկել նախ որպես քնարերգու: Վաղ շրջ-
անի նրա բանաստեղծությունները, մեծ մասամբ, քնարական ներշնչ-
չանքների արտահայտություններ են: Համեմատաբար կարճ է տևել
բանաստեղծի ուսումնասիրության շրջանը, թեև մինչև կյանքի վերջն էլ
նա ունեցել է իր սիրելի հայ և օտար բանաստեղծները: 1890 թ. հրա-
տարակված առաջին ժողովածուի շատ բանաստեղծություններ արդեն
զերծ են նախորդների անմիջական ազդեցությունից, ինքնուրույն ու նոր
խոսք են հայ քնարերգության մեջ:

Աչքի է զարնում նաև Թումանյանի հավատարմությունը նախասի-
րած մտիկներին, որոնք անցնում են նրա ստեղծագործության միջով՝
առաջին «ներանձնական» բանաստեղծություններից մինչև իմաստասի-
րական քառյակները, «Արուսյակն» ու «Սիրիուսի հրածեշտը»:

Այս հավատարմությունն անհնար է բացատրել միայն բանաստեղծի
խառնվածքով և հոգեկան առանձնահատկություններով: Այստեղ հսկա-
յական դեր ունի սկզբունքը՝ գրականության ու գրողի դերի մասին, որ

տարիներ անց նա պիտի դիպուկ ձևակերպեր այսպես. «Գրականությունը ազգի հոգին է և գրողներն էդ հոգու ծնունդներն ու արտահայտիչները» (ԵԺ, IV, 239):

Իհարկե, տարիների ընթացքում, բանաստեղծի յասունացման ու հայ ժողովրդի փոթորիկու կյանքի թելադրանքով, առաջին շրջանի մոտիվներին գումարվում են նորերը, որոնք ևս նախորդների նման գեղարվեստորեն ընդհանրացնում են բանաստեղծի հոգու խոռվքն ու յուրովի պատկերում ժամանակի անցուդարձերը, սակայն «հին» մոտիվները երբեք չեն մղվում երկրորդ պլան, Թումանյանը չի դավաճանում դրանց, այլ աստիճանաբար հղկում, փայլեցնում է՝ հասցնելով կատարելության:

Արդեն առաջին քայլերից Թումանյանն արծարծում է համազգային, համաժողովրդական, նաև համամարդկային մոտիվներ. նախնիների դասերն ու բարոյականությունը, անձնականի ու հասարակականի փոխհարաբերությունը, մարդն ու բնությունը, կյանքի ու մահու հավերժական պայքարը, սերն իր արտահայտման բազմազանությամբ, կարոտն ու վիշտը, որն ինչ-որ տեղ աղերսվում է Բայրոնի «համաշխարհային» վշտին, սոցիալական հարցերը, որոնք հաճախ ներկայացվում են նրբիծանքի հնարանքներով և, վերջապես, հայ ժողովրդի ողբերգական ու հերոսական ճակատագիրը, որի գեղարվեստական մարմնավորման մեջ է նա տեսնում իր կոչումը:

Իր իսկ վկայությամբ՝ Թումանյանը ոտանավորներ գրել է դեռևս 1879—1880 թթ., սակայն ուշադրության արժանի իր առաջին բանաստեղծությունը, որն, ի դեպ, նաև առաջինն է մեզ հասածների մեջ, համարում է «Հոգու հատորը»՝ տասներկու տարեկան պատանու համար մի զարմանալի երկ և՛ անթերի ձևով, և՛ սիրո հստակ զգացողությամբ:

Այսպես է սկսվում սիրո մոտիվը Թումանյանի քնարերգության մեջ: «Արտաքին» ու «ներքին» աշխարհների համադրությունն այնուհետև ներկայանում է բազմաթիվ երանգներով՝ վաղորդյան շողերից մինչև մայրամուտի խոսացող գույները և գնալով դառնում բանաստեղծի սիրային երգերի հենքը՝ նրա սերն իմաստավորելով որպես խորապես հասարակական զգացում:

Մանավանդ առաջին շրջանի ստեղծագործություններում Թումանյանի սիրո մեջ նկատվում է նաև, այսպես կոչված, ներանձնական զգացման արտահայտությունը: Օրինակ՝ «Ուրու», «Սիրելի աչեր», «Ռոման» և մի քանի այլ բանաստեղծությունների առարկան, ինչպես սիրո «դասական» երկերում, սիրելիի հմայքն է և սիրազուրկ ապրելու վիշտը. «Այն, չարտասվել էս չեն կարող, ծանր է ապրել սիրազուրկ»: Մակայն Թումանյանի սիրո մոտիվներում այս բանաստեղծություններն, իհարկե, ամենագրավիչները չեն: Նույնիսկ, կարելի է ասել, արանք ինչ-որ չափով ուսումնառության շրջանում նրա կրած ազդեցությունների հետքեր են պարունակում: Գրականության պատմության մեջ ընդունված

իմաստով՝ սիրային բանաստեղծություններ, որոնցում գովերգվեին սիրելիի հոգեկան ու մարմնական բարեմասնությունները, սիրո պատճառած ցավերով ու ուրախություններով բացատրվեր սիրահարի հոգեվիճակը, նրա ստեղծագործության մեջ գրեթե չկան: Նա Խահակյանի կամ Տեղյանի նման չի այրվում սիրո կարոտից: Մերժման ողբերգությունը խորթ է նրա բանաստեղծություններին և ոչ էլ երջանիկ սիրո խենթացնող զգացումն է դառնում ներշնչանքի աղբյուրը: Նրա սերը խորապես ողբերգական է, սակայն այդ ողբերգության պատճառը անկատար երազը չէ, այլ այն, որ անգամ սիրո ամենաբուռն զգացումն արտահայտելիս Թումանյանը չի կարողանում ինքն իրեն դիտել որպես մերձավորի բախտից ու ճակատագրից գեթ մի վայրկյանով հեռացած անհատ, չի կարողանում լիովին տրվել սիրո զգացմանը: Ներքին խոռվքի մեջ սերն, այնուամենայնիվ, խոնարհվում է հասարակական պարտքի առաջ: Կարելի է ասել, որ նա ամենուրեք իրեն ավելի շուտ հայ ժողովրդի պարտապան որդին է զգում, քան «սիրահար» ու սիրո երգիչ:

Նույնիսկ, այսպես կոչված, «ալքոմային» բանաստեղծություններում իրար կողքի մեծ ուժով արտահայտվում են հասարակական վիշտն ու անհատական զգացումը: «Ծավը անուակ ծովի պես, սերը անհագ սովի անես» — ահա մարդկային հոգու հանճարեղորեն բացված գաղտնիքը:

Վիշտը, թախիծը, տրտմությունը, որոնք, իհարկե, սոցիալական հիմքեր ունեն, այսպես կոչված, «մաքուր» քնարերգության լավագույն ներկայացուցիչների՝ Դուրյանի, Խահակյանի, Տեղյանի սիրո բանաստեղծություններում, Թումանյանի քնարերգության մեջ ուրիշ կողմերով և ավելի անմիջականորեն են առնչվում «արտաքին» աշխարհին: Մերժված սիրո իրավիճակի պատճառած ցավը տիպական չէ Թումանյանի քնարերգության համար: Նրա սերն անպատասխան չէ, ընդհակառակը, ամեն ինչից երևում է, որ նրա «քույրիկը», ինչպես կոչում է նա սիրած էակին, ինքն է այրվում նրանից սիրո խոսք լսելու փափագով: Թումանյանի սիրո քնարերգության ողբերգական երանգը ևս պայմանավորված է հասարակականի և անձնականի հակադրությամբ, բայց այն աշխարհը, ուր հնարավոր չէ բանաստեղծի սիրո հաղթանակը, ոչ թե նրա հետ կովի մտած թշնամի է, այլ նման դատապարտված հարազատի, առանց որի փրկության նա չի պատկերացնում երկրի վրա «ոչ շիտակ խոսք, ոչ կյանք, ոչ սեր»: Այս իմաստով Թումանյանի սիրո քնարերգությունն ավելի քաղաքացիական է, քան նրան ժամանակակից որևէ ուրիշ հայ բանաստեղծի:

1892 թ. մարտին Թումանյանը գրել է երեք բանաստեղծություն, որոնք ամենից ավելի լավ են ցուցադրում սիրո և հասարակական պարտքի հարաբերության նրա ըմբռնումը: Առաջին բանաստեղծության մեջ, որն ունի «Իմ սերը» ծրագրային վերնագիրը, երիտասարդ բանաստեղծը կարծես վախենալով, թե մեկ էլ տեսար աշխարհը չհասկացավ ու չգնահատեց իր փոքր-ինչ ոչ սովորական զգացումը, խոստովանում

է, որ «սիրո գաղտնիքը» թաքցնելու կարողությունն չունի, որ նվիրական զգոյումը լիովին համակել է իր սիրտը: Բայց ահա հաջորդ երկու բանաստեղծություններում նա արդեն ակնարկում է արտաքին աշխարհի յուրօրինակ ողբերգական ներգործությունն իր սիրո վրա: «Հիշիր...» երգից իմանում ենք, որ նա չի մերժվել, բայց մնացել է հեռու իր պաշտամունքի առարկայից «չար բախտի» պատճառով: «Ինձ ո՞ր խնդիր, ես չեմ երգի» բանաստեղծության «տխրությունն ահագին», այի շտապից հոգիներ են խորտակվում, նույնպես զուտ անձնական չէ: Սորապես հասարակական են այն հանգամանքները, որոնց պատճառով բանաստեղծի սիրտը համակել են «հուր հատաչանք, սև գիշեր»: «Կիշեր» և «հատաչանք»—Թումանյանի սիրած այս երկու բառերը, ինչպես մյուս դեպքերում, այս դեպքում ևս հսկայական տնորոշություն ունեն: Դրանք համազգային ողբերգության խորհրդանիշներն են: «Հայոց վիշտն» է այն անհուն ու խավար ծովը, որի մեջ տառապելով լող է տալիս բանաստեղծի հոգին՝ չհասնելով երջանիկ սիրո ափը: Երազի և դաժան իրականության օրհասական մեծամարտում ազատության մեծ իդեալի երդվյալ պաշտպանը չի կարող լինել «այնքան ստոր», որ «այս դաժան բանտում լինի բախտավոր» («Պանդուխտ եմ, քույրիկ»):

• • •

1880-ական թվականներին, երբ Թումանյանը դեռ նոր էր ասպարեզ իջնում, հայ գրականության մեջ նահապետի իրավունքով իշխուս էին Ռաֆֆին, Պատկանյանը, Գրիգոր Արծրունին: Այս ժամանակաշրջանի մասին ինքը՝ բանաստեղծը հետագայում գրել է. «Ութունական թվականներն էին: Մեր կյանքում ռազմական փողի նման թնդում էի՞մ Գամառ-Քաթիպայի ազատ երգերը, վարար գետի նման հոսում էին Ռաֆֆու վեպերը անընդհատ ու խորհրդավոր, մամուլի մեջ աչ ու ձախ շտապալից մտրակում էր Արծրունին» (ԵԺ IV, 353):

Այս պայմաններում Ռաֆֆու «Ոսկե մադան», «Կտակ», «Փող», Պատկանյանի «Անվնաս մարդ», «Հայերու բաղձանքը», «Ազգասեր» և նման երգիծական բանաստեղծությունները, անշուշտ, օրինակ պիտի ծառայեին պատանի բանաստեղծի սոցիալական-երգիծական բանաստեղծությունների համար:

Դրանցից առաջինը «Հայ վաճառականն» է՝ գրված 1883 թ., այսինքն այն ժամանակ, երբ բանաստեղծն ընդամենը տասնչորս տարեկան էր: Սա ոչ այնքան ասրված զգացման, որքան նախորդներից փոխանցված ռոմանտիկ-լուսավորական գաղափարների արտահայտություն է, որտեղ ուսուցիչների օրինակով Թումանյանը ևս այն հույսն է փայփայում, թե անարժան վարքագիծը դատապարտելով հնարավոր կլինի դարձի բերել հայ վաճառականին և նրա կարողությունը ծառա-

լեցնել ազգի լուսավորությանն ու բարօրությանը: Նա գործի է դնում Ռաֆֆու և Պատկանյանի բանաստեղծություններից արդեն ծանոթ հնարանները, որպեսզի ծաղր ու ծանակի ենթարկի ընչաքաղցությունը, ժառտությունը, այն աղավաղված, օտար բառերով լեցուն լեզուն, որով խոսում է հայ վաճառականը և այլն: Զայրացած կշտամբելով իր «հեռուսին» այն բանի համար, որ նրան չի հուզում ոչ տուն ու տեղից գրկված վանեցի «եղբոր» վիճակը (նույնպես հայտնի Պատկանյանի երկերից), և ոչ այն, որ «սիրասուն» ազգը կրթական հաստատություններ չունի, պատանի բանաստեղծը հայ վաճառականին «դարձի բերելու» համար ուրիշ կովան չի կարողանում գտնել, քան հիշեցնելը, թե «գարրիեյան փողը» մի օր նրան էլ դամբարան կկանչի:

Մի տասնամյակ հետո արմատական փոփոխություններ են տեղի ունենում բանաստեղծի հայացքների մեջ: 1880-ական թվականների վերջն ու 90-ականների առաջին տարիները նրա կյանքում դառնում են հասարակական-սոցիալական տենդագին մտորումների տարիներ: Թիֆլիսի հոգևոր կոնսիստորիայում պաշտոնավարելիս բանաստեղծն արդեն ոչ թե տեսականորեն, այլ գործնականորեն է բախվում սոցիալական անարդարությանը և իր հոգեկան խռովքն ու բողոքն արտահայտում «Չարամիտներին», «Խարձյալ նրանց», «Այստեղ ահա ինչ են ասում...» և մի քանի այլ ոտանավորներում, որոնք, ինչպես ճիշտ նկատել է Ա. Իճերիկյանը, նախապատրաստել են «Պոետն ու Մուսան» երգիծական պոեմի ծնունդը (ՌԻՀ 1, 396):

Այս բանաստեղծությունների հմա:քը հրապարակախոսական կրքոտ խոսքի մեջ է: Սրանք արդեն կրակված սրտի թելադրանքով գրված մեղադրականներ են: Երգիծական բանաստեղծությունների այս նոր շարքում հայ հարուստին վերադաստիարակելու միամիտ-լուսավորական գաղափարն այլևս գոյություն չունի: Խոսքը ոչ թե ազգի գործերի նկատմամբ անտարբեր, ժլատ վաճառականների, այլ «բանտի ու խավարի սպասավորների» մասին է, որոնք քստմենլի ոճիրներ են գործում: Սրանց հետ լեզու գտնելու պատրանք բանաստեղծն այլևս չունի: Սրանով է պայմանավորվում այս բանաստեղծությունների հասարակական արժեքը, թեև «կապված անմեղին» սեղանավորի ոտքերի տակ զոհելու պատրաստ իր «հերոսների» պատիժը նա դեռևս բարձրալից է ակնկալում:

*Հարցանում եք, թե ո՞ր է աստվածը.—
Կհասնի նա ձեզ, բարկությամբ արդար
Արժանի մահով պատուհասելու,
Եվ ո՞վ պիտի ձեզ ցույց տա ճանապարհ
Նորա բարկության պատժից փախչելու:*

Թե ինչ հնչելություն են ունեցել այս տիպի բանաստեղծությունները, երևում է իր իսկ՝ բանաստեղծի հետևյալ վկայությունից դրանցից

մելի՝ «Պաշտոնու տրտունջը» ոտանավորի մասին՝ գրված 1898 թ. Շուշալերում. «Այստեղ,—գրում է Թումանյանը մի նամակում,—մի ներկայացման համար մի ձեռագր ոտանավոր գրեցի Շուշալերի պաշտոնիների վրա: Այնպիսի մի աղմուկ, մի խռովություն ընկավ, որ ներկայացման երեկոյան եթե նայեիր փողոցները—կկարծեիր, թե մի կարևոր բուժք կա գյուղում: Ծիծաղելից անց էր. որ ամբողջ—պաշտոնիների ոտնատակած ամբոխն ավելի խիստ էր հուզվել: Սպառնալիքն այնպես մեծ եղավ, որ երիտասարդները պատրաստած ոտանավորը հանեցին ցուցակից, վախենալով, որ ինձ հետ անախորժություն պատահի, ինչպես նամակներով ու պատգամավորների քերականով սպառնում էին» (ԵԺ V, 142—143):

Եթե «Պաշտոնու տրտունջը» մերկացնում է գյուղի «վիճակավորների», որոնք, ինչպես տեսանք, արգելել են ոտանավորի հրատարակումը, ապա «Ны го·подъ», այսուհետև...» տողով սկսվող չափածո ֆելիետոնն ուղղված է քաղաքի «պաշտոնիների» դեմ:

Առաջին հայացքից ավելի մեղմ է Թումանյանի երգիծանքը «Հայի զարմանքը», «Հայի ցավը», «Հայի տրտունջը», «Գրականական մագազին» և մի քանի այլ բանաստեղծություններում: Սակայն այդպես է թվում, քանի որ այս դեպքում բանաստեղծը ոչ թե հարստահարության միջոցների հիշատակությանը է մերկացնում «դրության տերերին», այլ ավելի շուտ միջոցորդված ձևով ու նուրբ վարպետությանը պատկերում հայ ժողովրդի ու նրա զավակների ողբերգական վիճակը բուրժուական հարաբերությունների պայմաններում: Արցունքոտ երգիծանք է սա, որի մեջ ուրախության փայլատակումներ այլևս չկան: Օրինակ՝ անանց տրտմությանը է ողողված դերասան Գևորգ Տեր-Դավթյանի բեմական գործունեության քսանհինգամյակի առիթով գրված «Հայի զարմանք», որտեղ նկարագրվում է տաղանդավոր անհատի կործանումը: Այս ֆելիետոնը ժպիտ չի առաջացնում ընթերցողի շուրթերին, ընդհակառակը, տեղիք է տալիս տխուր մտորումների այն հասարակության մասին, որտեղ «աղքատ, անընկեր, անօգ ու անգործ» արվեստագետը ստիպված է միմուսի խայտաճամուկ զգեստով խեղկատակի դեր խաղալ, երբ սիրելին պատկած է դազաղում: Նույն ոգով են շնչում «Հայի տրտունջն» ու մյուս բանաստեղծությունները, որոնցում ևս առկա են բանաստեղծի բողոքը, անհաշտությունն ու անելանելի վիճակի գիտակցությունը: Սրանք հետո են այն նուրբ և ուրախ հումորից, որ այնքան վարպետորեն օգտագործում է գրողը հեքիաթներում և ժողովրդական թեմաների չափածո մշակումներում՝ հասցեագրված մանուկ ու պատանի ընթերցողներին:

• • •

Հաւ գյուղացիության վիճակը Թումանյանի ստեղծագործության մեջ արտացոլվել է ողբերգական երանգներով: Նոր հարաբերությունների

պայմաններում նահապետական «մարտի» բարքերի քայքայումը տեղի է ունեցել մանուկ Թումանյանի աչքերի առաջ, և այս պրոցեսը ցավագործ են է արձագանքվել նրա հոգում: Սա թումանյանական «հայոց վշտի» կողմերից մեկն է՝ կապված «ներքին» թշնամու շահատակությունների հետ, այն թշնամու, որն ավելի ուշ՝ 1910 թ. գրված «Parodia»-ում օրինաչափորեն դրվում է «արտաքին» թշնամու կողքին.

*Տեսն՝ էլ ես արդյոք այն բլուրները,
Ուր ճոխ ծաղկում է մշտական գարուն,
Ուր թալանում են մերերք ու այլերը,
Ուր հոսում է միշտ արցունք ու արյուն:*

Քնարական այնպիսի բանաստեղծություններ, ինչպիսիք են «Հին օրհնությունը», «Գութանի երգը», «Խրճիթում», «Նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի «Ձորագետը գիշերով» նկարի առջև» և այլն, քաղաքացիական քնարերգության լավագույն նմուշներ են, թեև դրանցում իրավիճակը փոխելու որևէ ռեալ ճանապարհ չի առաջարկվում, եթե չհաշվենք շատ ընդհանուր հավատը ապագայի նկատմամբ և նույնչափ ընդհանուր պայքարի կոչը՝ 1889 թ. գրված «Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ» տողով սկսվող բանաստեղծության մեջ.

*Հառաջ, կովկով, և կրգա մի օր.
Որ կրնկի երկան վատշրվեր, դաժան,
Նրա ավերի վերա փառավոր
Ապագան լուսո կրկանգնի նշան:*

Նահապետական-աշխատավորական գյուղի իդիլիան, զուգորդված մանկության քաղցր հիշողության հետ, երկար տարիներ թանկագին զգացում է եղել Թումանյանի համար: Ինչպես տաղանդավոր նկարիչն իր բնանկարն է կենդանացնում դրա մեջ պատկերելով բանական էակին, այնպես էլ Թումանյանը դեռ պատանության տարիներից համարյա թե երբեք հայրենի բնությունը չի պատկերում առանց «մեծամարմին» և քաջալանջ» ու միաժամանակ «բազմահոգ» հայ շինականի: Եվ նայած թե ինչ վիճակում է բնության այդ տերն ու մշակը, դրանով էլ պայմանավորվում է երկի թախծոտ կամ ուրախ ոգին, հեղինակի գործվանքը կամ տրտմությունը: Գորովանքը կապվում է աշխատանքի, ազնվության, բարության, իսկ հաճախ՝ կյանքի հարաբերական հանդարտության հետ: Հայ շինականը Թումանյանի քնարական երգերում երջանիկ է գիշերով, վաստակած դադարի պահին, կամ աշխատանքի մեջ, որ բանաստեղծն ու նրա հերոսը սուրբ ու նվիրական են համարում, ինչպես երկու «Կալի երգ»-երում և «Գութան», «Ա՛խ, ինչ լավ են սարի վրա», «Աղբյուր», «Ամառվա գիշերը գյուղում» և մի քանի այլ բանաստեղծություններում:

Այս հովվերգությունը ինչ-որ չափով և ինչ-որ ժամանակ պիտի ունենա և բանաստեղծին: Հոգու աչքերը փակելով նա մի ակնթարթ, կարծես, մոռանում է և «մերոնց», և «այլերի» արարքները և իրեն երջանիկ է զգում այն բանի համար, որ «հոգևած գյուղական ընտանիքն ահա, սրահում, կայլում, կամ կտրի վրա, երկնքի դիմաց գրկված են քնած, վերևից, ասես, ծայտում է աստված»:

Սակայն լոկ մի ակնթարթ: Ո՛չ թումանյանական «հայոց վշտի» սահագնությանը, և ո՛չ էլ նրա հանճարի փայլատակումներին մենք հասնում ենք լինի, եթե նա մնար նահապետական իդիլիայի կամ դրա կործանման համար պասիվ պիստուանքի շրջանակներում: Նահապետական բարքերն ու աշխատավոր գյուղացու «խաղաղ» տքնությունը մեծ բանաստեղծի ոչ հույսն են եղել և ոչ նպատակը: Նա տեսնում է նոր հարաբերությունների անկանգ առաջընթացը, ոչ միայն տեսնում է սոցիալական ահավոր անարդարությունները, այլև նկատում, որ դրանց արմատներն արդեն առկա էին նահապետական բարքերում, որոնք այնքան մեծ ուժով պատկերված են «Անուշում», «Մարդյում», «Լոռեցի Սարգյուրում», «Անիծած հարսում»: Պատահական չէ, որ «Հին օրհնության» մեջ «մեր հսկա պապերն ու մեր հայրերը, գյուղի տերերը», որոնք տիպիկ «նահապետական» բնաշխարհում՝ «կանաչ վիթխարի ընկուզենու տակ», տիպիկ «նահապետական» բարոյականության օրենքներով՝ «իրենց հասակի կարգով ծայպատակ» խնջույքի են նստել, զոհ չեն իրենց անցած կյանքից, երջանիկ չեն: Ներքին մի ցավ, մի խոր դժգոհություն կա նրանց սրտերում, որ արտահայտվում է նոր սերնդին ուղղված ո՛չ սովորական բարեմաղթությամբ՝ «Ապրեք, երեխեք, բայց մեզ պես չապրեք»:

Հայ գեղջուկի ցավն ու բողոքը, ինչպես Հովհաննիսյանի «Գյուղի ժամը», Աղայանի «Ծախարակ» բանաստեղծություններում, Թումանյանի «Գութանի երգում» ևս արդեն իր միանգամայն պարզ ու հասկանալի պատճառներն ունի: Հովհաննիսյանի ու Աղայանի գեղջուկների բողոքի մեան, Թումանյանի դառնացած գութանավորի խոսքերը ևս, անկասկած, մի փոքր ավելին են, քան «նեղ օրվա» տրտունջ: Այստեղ նահապետական իդիլիայի հետքն անգամ չկա: «Ձեռը պակաս, ուժը հատած, հազար ու մի ցավի տեր» շինականի վիճակը չի պատկերվում որպես սոսկ մոռյլ բնանկար: Այստեղ առկա են հասարակության բոլոր «բարեմասնությունները»՝ և՛ «թուփջին», որով տերունական հարկն են պահանջում, և՛ վաշխատու պարտքատերերը, և՛ գյուղի իշխանավորը, դեպի որի տունն է տանում գողերի հետքը և որը «կգա, կծեծի» կամ, որ ավելի ահավորն է, կտանի գեղջուկի լծկանը, ինչպես իմանում ենք «Դժար տարի» երգից: Ներկա է հոգևոր հովիվը, որ օրհնելու վարձը չստանալով «կբարկանա, կանիծի»: Կարելի է ասել, որ արդեն 1887 թ. գրված «Գութանի երգից» է սկսվում հոչակավոր «Հատաչանքը», և որ «Գութանի երգի» կամ «Խորհրդում» արտահմիկ բանաստեղծության

նպատակը միայն տխուր փաստերի նկարագրությունը չէ, այլև սոցիալական հեղափոխման փոքր-ինչ քողարկված պահանջը: Սա է ոգեշնչում բանաստեղծին նաև Գ. Բաշինջաղյանի բնանկարը դիտելիս: Նա հիացած է «քաջերի ձորը», «ծայրերի խոր մտածմունքը», «համատարած ահուկի խավարն» ու «լուռ հանգստությունը» կտավին հանձնելու Բաշինջաղյանի կարողությամբ: Նա նկարչին իր գործի «արտիստն» է համարում, բայց միաժամանակ առաջ է քաշում անդհախոր ձորում կույ լեյած հայի «հոգու գիշերը» պատկերելու խնդիրը, որպես արվեստագետի առաջին և սուրբ պարտականություն:

Սոցիալական հարցերի լուծման նրա տեղագրին որոնումները ոչ միայն պարբերաբար դրսևորվել են նրա հրապարակախոսական գործունեության մեջ, այլև հաստատվել զուտ գրական փաստերով: Հայտնի է, օրինակ, որ դեռևս 1903 թ. Թումանյանի թարգմանությամբ սոցիալ-դեմոկրատական մի թոռոցիկի վրա տպագրվել և մայիսմեկյան ցույցի ժամանակ տարածվել է Պուշկինի «Ազատություն» բանաստեղծության մի քստատողը, որով բանաստեղծն իր ցասումն ու ատելությունն է արտահայտում ցարական ինքնակալության նկատմամբ: Հայտնի է, որ հայ հեղափոխականների խնդրանքով նա թարգմանել է նաև «Ինտեր-նացիոնալի» մի հատվածը, որը լույս է տեսել 1904 թ. «Պրոլետարիատի կոիվը» սոցիալ-դեմոկրատական անլեզալ թերթում: Վերջապես, այժմ հայտնի է դառնում, որ 1905 թ. գարնանը Մինգրեթիայի մի շարք բնակավայրերում ծագած գյուղացիական խռովություններին արձագանքել է հայ բանաստեղծը «Պարոնների դարը անցավ...» տողով սկսվող բանաստեղծությամբ:

* * *

1904 թ. մի ամսակում, ուղղված Փ. Վարդապարյանին, որը պատրաստվում էր նրա մասին հրատարակել «Վշտի և թախծի երգիչ Հովհաննես Թումանյան» գրքուկը (տպ. 1905 թ.), Թումանյանը գրել է. «Ընդհանուր առմամբ դու քո բանաստեղծին նկատել .ու ճանաչել ես շատ ճիշտ, որ նա իր ժողովրդի թշվառության երգիչն է, թախծի, վշտի բանաստեղծ, որ այդ թախծը, այդ տխրությունը ունի զանազան աղբյուրներ, բայց բոլորը մի տեղից են գալիս ու մի տեղ գնում և այդ է մեր—հայկական կյանքը, հայկական աշխարհը: Գուցե այդ լինի իմ գլխավոր արժանիքը» (ԵԺ, V, 283):

Որբերգության այդ «զանազան» աղբյուրներից մեկն էլ, իհարկե, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ազգային-քաղաքական ծանր վիճակն էր, որն ամենաավանդական թեման էր արդեն նախորդ շրջանի հայ գնաբերգության մեջ: Ավելին, ազգային-ազատագրական գաղափարների առաջին տաղանդավոր ջատագովներն արդեն ապրել էին

իրենց ստեղծ գործական մայրամուտը, մինչդեռ հարցի լուծման նախապարհին չկաի որևէ առաջընթաց, իսկ օսմանյան բռնապետության հալածանքների ու կոտորածների պայմաններում ժողովրդի դրությունը զնալով ավելի ողբերգական էր դառնում:

Բնականաբար, այս ողբերգությունը պիտի պաշարեր նաև Թումանյանին՝ նրա առաջին իսկ քայլերից ու դառնար նրա ստեղծագործության հիմնական մտիվներից մեկը:

Թումանյանն այս մտիվն սկսել է այն համոզմամբ, թե հայության թշվառության պատճառն առաջին հերթին ինքնուրույն պետականության բացակայությունն է, այն, որ «ազգը գրկվեցավ իրան շքեղ աթոռից» («Օրորք»):

Իհարկե, սա նորություն չէր, գալիս էր դեռ միջնադարյան քնարերգությունից: Ինչ վերաբերում է նոր ժամանակներին, ապա Ռաֆայել Պատկանյանն այս գաղափարն արդեն արտահայտել էր ավելի կատարյալ ձևով, այն էլ ոչ թե մեղմ, օրորոցային, այլև մարտական բանաստեղծություններում: Թեմատիկ առումով նորություններ չէին նաև «Երբ որ կանցնի ձմեռն սաստիկ» (1883), «Ինչու՞ էս տխուր» (1884), «Թող փչե քամին» երգի եղանակով» (1885), «Նահապետի ողբը» (1886) և մի բանի այլ ոտանավորներ, որոնք բանաստեղծն ինքը հրատարակության չի հանձնել:

Սակայն հիշատակված երկերը միաժամանակ շնչում են անկեղծ որդիական կարոտով և խոր տրտմությամբ հայրենիքի վիճակի համար: Բանաստեղծի հույզը սովորովի չէ: Սովորովին արտահայտման ձևն է: Այս կարոտն ու տրտմությունն են դրդել նրան ինքնաբերաբար հետեվելու ժամանակի լավագույն հայրենասիրական երգերին ու դրանց նմանությամբ հորինելու սեփական ոտանավորները:

Անկասկած, պատանի Թումանյանը խորապես զգացել է հայ գաղթականի վիճակի ծանրությունը և կորցրած վաթանի կարոտը: Ահա, թե ինչու է նա հափշտակվել Նահապետ Ռուսիյանի «Կիլիկիա» բանաստեղծությամբ, որն այդ կարոտի ամենագեղեցիկ արտահայտություններից մեկն է, և իր հույզը թղթին հանձնել սիրած երգի օրինակով.

*Երբ որ կանցնի ձմեռն սաստիկ,
Դարձյալ կըգա գարուն քաղցրիկ,
Կըպննի կրկին մեր հայրենիք,
Կըկանաչեն դաշտեր, լճրիներ,
Հայնժամ գայցեն դեպ Արմենիա
Ծարավ, նոթի որդիք նորա...*

Ընդ որում, նրա փոխաբերական «քաղցրիկ գարունը», այս դեպքում ևս այլ բան չէ, քան հայախափաքի և հայկական պետականության նույն ոռմանտիկ երազը, որին, ինչպես երևում է բանաստեղծության

հետագա տողերից, Թումանյանի կարծիքով հայ ժողովուրդը կարող էր հասնել նոր Ավարայրով, նոր 'Ասոհների և Ներսեսների առաջնորդությամբ:

Աս արձագանքն է նույն ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող ազատագրական խմորումների: Իրանց արձագանքն է նաև Ալիշանի հայրենասիրական երգերի հանդիսավոր տոներով հորինված «Նահապետի ողբը»: Իրանց արձագանքներն են 1890 թ. գրված երկու հատվածները՝ «Տարոնի գարունը» և «Տարոնի առավոտը»՝ առաջիններն այս տիպի երգերից, որ հրատարակել է ինքը՝ հեղինակը: Վերջապես՝ դրանց արձագանքն է ավելի ուշ՝ 1896 թ. գրված «Այ ծիծեռնակ» սրտակեղևը երգը, որի սևագիրն է միայն հասել մեզ:

Առհասարակ Թումանյանի հայրենասիրական երգերի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը սերտ կապն է պատմական կոնկրետ իրադարձությունների հետ, որով մեծ չափով պայմանավորվում է այդ երգերի անկեղծությունը: Այդ ոտանավորներից է Պատկանյանի ազդեցությամբ գրված «Թող փչե քամին» երգի եղանակով՝ երկարաշունչ բանաստեղծությունը՝ նվիրված հետագայում գրված «Հին կոիվը» պոեմի հերոսի նախակերպարին՝ արևմտահայության ազատագրության գործին շինվորագրված պատանի Ալեքսանդր (Վարդան) Գյուլշյանին, որն, ինչպես նկատել է Լևոն, գաղտնի էր Արևմտյան Հայաստան «կայծերի» հերոսներին կյանքի մեջ կենդանի, մարմին ու արյուն ունեցող մարդիկ դարձնելու համար» (տե՛ս Լեո, Հայ հերոսներ, 1920, էջ 48):

Եթե հիշենք հենց միայն այն անձնուրաց գործունեությունը, որ բանաստեղծը ծավալեց իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին՝ բառացիորեն իր ուսերին առնելով հայ գաղթականությանը ֆիզիկական բնաջնջումից փրկելու գործը, ապա հասկանալի կդառնա, թե որքան հարազատ ու միաժամանակ կեղևեղ է եղել նրա համար իր տեղահան ժողովրդի ճակատագիրը: Դեռ պատանության տարիներին է նա ոտանավորներ նվիրել հայ գաղթականին ու պանդուխտին՝ նորանոր հուզական տողեր ավելացնելով այս «գուտ հայկական» թեմայով գրված երգերին: Նույն «Օրորք» բանաստեղծությունը, փաստորեն, պատանի բանաստեղծի արտի մորմոքն է հայ գաղթականի՝ համար, որ «սուկոր, բուպիկ ու քաղցած, թափառում է սար ու ձոր, անգույններից հալածված»:

Միտքով անմոլներն ու ավերված հայկական գյուղերը չբուծվող վերբեր են եղել բանաստեղծի սրտում և իրենց խոր հետքն են թողել նրա քնարերգության վրա: Ահա թումանյանական «հայոց վշտի» երկրորդ կողմը, որի արտահայտություններից են նաև «Գաղթականի երգը», «Մութ ու խավար իմ հայրենիք», «Հարություն», «Գիշեր», «Օտարության մեջ» և այլն, և այլն: Միայն այս և նման երգերի մեջ խորամուխ լինելով կարևոր է հասկանալ բանաստեղծի վշտի հասարակական խորքն

ու ահագնությունը: Սա է, որ սկիզբ առնելով վաղ տարիներին, աստի-
ճանաբար հզորանում է և անցյալ դարի 90-ական թվականներից դառ-
նում նրա քնարերգության առանցքը: Բանաստեղծի հայրենիքը խոշ-
տանգումների, սպանությունների, ատևանգումների, բանտերի խորքերից
լավող հեծության աղաղակների մի աշխարհ է, իսկ ինքը՝ ձուլված իր
տառապող ժողովրդին, նրա մասնիկը: 'Իրա համար էլ նրա վիշտը համ-
ազգային է, «բերված երկրից հայրենի» և «նրանով են իր երգերը
կենդանի»:

Անցյալ դարի 90-ական թվականներից Թումանյանն արդեն վար-
պետ բանաստեղծ էր, և նրա վշտի պոթությունները հանդես էին գալիս
գեղարվեստական այնպիսի ընդհանրացումներով, որպիսիք են «Նա-
խերգանքը» (որ գրված է «Հառաչանք» պոեմի) համար, բայց հետագա-
յում դարձել է բանաստեղծի գրեթե բոլոր ժողովածուները բացող առա-
ջին, ծրագրային բանաստեղծությունը), «Հայոց վիշտը», «Տրտմության»
երկու սքանչելի «սաղմուսները» և այլն:

«Նախերգանքում» Թումանյանը գեղարվեստորեն արտահայտում է
իր հավատամքը, իր կարծիքը բանաստեղծի տեղի մասին մի ժողովրդի
կյանքում: Նրա ներշնչանքի աղբյուրը հայրենի շոալլ ու շքեղ և կարծես
միայն հերոսական արարքների համար ստեղծված բնությունն է՝ երկ-
նահույ լեռները, անդնդախոր ձորերը, որոնք, ավա՛ղ, ողբերգական
գուգահեռներ են առաջացնում բանաստեղծի սրտում: Իրանց վեհու-
թյունը հակադրվում է համազգային մեծ վշտին: Թումանյանը «մանր»
պատկերների սիրահար չէ: Ծառ երկերում նա գրեթե չի օգտագործու-
մ ոչ մի համեմատություն, ոչ մի մակդիր, ոչ մի գնահատող խոսք: Նրա
բանաստեղծություններից շատերում գեղարվեստական միակ հնարանքն
այն է, որ որևէ «հնարանք» չկա: Մեծ ու դժվարին արվեստ է սա: Այս-
պիսի արվեստի մասին է, որ Ե. Զարենցը գրել է.

*Բայց հասել է նա մի ջինջ պարզության,
Որ ձևեր է բերվում դժվար վարժությամբ:*

Սակայն, երբ Թումանյանի սիրտը օրհասական ցավի նման կեղե-
քում է պատմությունը, նրա խոսքը երբեմն դառնում է նաև արտակարգ
շքեղ ու պատկերավոր՝ ընդունակ, օրինակ, այնպիսի հիպերբոլների, որ
հազվագյուտ կարելի է գտնել ուրիշ բանաստեղծների մոտ: Հենց ար-
դեն հիշատակված «անտակ ծովի պես» ցավն ու «անհագ սովի պես»
սևրը պատկերավոր մտածողության այդպիսի օրինակներ են: Հապա
այն «տարօրինակությունը», երբ բանաստեղծը, ինչպես նկատվել է թու-
մանյանագիտության մե, ոչ թե իր վիշտն է չափում անդնդախոր ձո-
րերի տարողությամբ, այլ, ընդհակառակը, «աստծո հարվածի հետքե-
րի»՝ ձորերի անդունդներն է համեմատում իր ահռելի վշտին: Հիրավի,
պատկերավոր մտածողության հանճարեղ նմուշ է այս տեսակետից,
«Նախերգանքի» ավարտը:

*Ձորե՛ր, ա՛յ ձորեր, սե, լայնաբերան,
Սրտիս էս խորունկ վերքերի նման,
Աստծո հարվածի հետքերն եք դուք էլ.
Ձեզ մոտ եմ գալիս, ուզում եմ երգել.

Դուք էլ խոսեցե՛ք, դուք էլ պատմեցե՛ք,
Ձեր անդունդներով եկեք շափվեցե՛ք.
Դուք է՛լ եք, տեսնեմ, կնքան մեծ ու խոր,
Ինչքան իմ հոգու թախծին ահալոր...*

Ահա այսպիսի կատարելությամբ ու վարակիչ ուժով է արտա-
հայտվում թումանյանական «հայոց վիշտը» միմյանց հյուսված իր երկու
կողմերով: Այս կատարելության ու վարակիչ ուժի մեջ է նաև բանաս-
տեղծի ժողովրդայնության գաղտնիքը:

Եվ, այնուամենայնիվ, «հոգու ահավոր թախծը» բանաստեղծին չի
համակում անանց հոռետեսությամբ: «Հայոց վշտի» երգչի ստեղծա-
գործության մեջ նախ հայտնվում է հազիվ նշմարվող մի կայծ, ապա
հետզհետե ավելի ու ավելի վառ է բոցկլտում հավատը ժողովրդի ա-
պագայի նկատմամբ: Ընդ որում, սա միանգամայն տարբեր է նոր Ավա-
րայրի ումանտիկ ապատմից, պայմանավորված այն քաղաքական իրա-
դարձություններով, որոնք XX դարի առաջին տասնամյակներում պար-
բերաբար ցնցում էին աշխարհը և արձագանքվում նաև հայ ժողովրդի
կյանքում: Հեղափոխական խմորումները Թուրսատանում, ազգային-ա-
զատագրական շարժումները Բալկաններում և Արևմտյան Հայաստա-
նում՝ ընդդեմ օսմանյան բռնապետության, բանաստեղծին ոգեշնչում են
գրելու իր լավատեսական հայրենասիրական բանաստեղծությունները:
Դեռ դարակազմից, չնայած հայկական դպրոցների փակմանն ու եկեղե-
ցական կալվածքների հարքունիս գրավմանը, և այդ առիթով տեղի ու-
նեցած ժողովրդական հուզումների ազդեցությամբ, Թումանյանը «Հայոց
վիշտը», «Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունների հետ միասին գրում
է «Մեր ուխտը», որը մի ձոն է հայ ժողովրդի տոկունության, տոգոր-
ված պայծառ լավատեսությամբ.

*Բայց գնում ենք մենք անվե՛հեր
Ձարկերի տակ շար բախտի,
Մեր աշբերը միշտ զեպի վեր՝
Դեպի լույսը մեր ուխտի:*

1915 թ. հունիսին, երբ աշխարհն արդեն ցնցել էին հայոց եղեռնի
բասմանի փաստերը, կոտորածների իսկ վայրում՝ վաճում Թումանյանը
գրում է «Ծուռ է գալիս ծանր քարը...» բանաստեղծությունը, արտա-
հայտելով իր խոր հավատը հայ ժողովրդի ազգային վերածննդի նկատ-
մամբ, հավատ, որ նա փայփայում էր ի հակակշիռ թորքական բռնա-
կալության կազմակերպած ցեղասպանության: Լավատեսությամբ են

շնչում նաև 1910-ական թթ. գրված «Թուպետ և բախտը մեզ շատ հարվածեց», «Հայրենիքիս հետ» և այլ բանաստեղծություններ:

Հայ ժողովրդի ծանր ճակատագրի և ազգային բարձր արժանապատվության ավելի սեղմ ու պատկերավոր ընդհանրացում, քան «Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունը, անհնար է գտնել մեր քնարերգության մեջ: Պատահական չէ, որ մեր գրականագիտությունն այն անվանել է «հայ ժողովրդի բանաստեղծական կենսագրություն» (տե՛ս **Էդ. Զրբաշյան**, Չորս գագաթ, Երևան, 1982, էջ 33): Ընդամենը երեսուն տողում, որոնցից տասն էլ կրկնակ տողեր են, Թումանյանը գեղարվեստորեն բնութագրում է հայոց պատմությունն իր էական կողմերով, փոխաբերաբար ներկայացնում որպես շեկ անապատներից կլած հորդանների զարկած ու զրկած քարավանի ճամփա, որ ձգվում է դեպի վեր հայոց «դրժար», ապա «բարձր», ապա «արևոտ», ապա «սուղի» և վերջապես՝ «կանաչ» լեռներում: Մակդիրից մակդիր, տարողունակ տողերում աշտիճանաբար խտանում են պատմական չարաղետ իրադարձությունների պատկերները, մինչև, վերջապես, նշմարվում են լուսի առաջին շողերը՝ հույս ներշնչելով, թե հոշոտված քարավանի ճանապարհին դեռ բացվելու է «պայծառ առավոտ»:

Տասներեք տարի անց այս սրբազան հավատը ավելի հուժկու պիտի դողանջեր «Հայրենիքիս հետ» բանաստեղծության մեջ:

«Հայրենիքիս հետ» վերնագիրը պատահական չէր Թումանյանի համար: Պատահական չէր նաև, որ բանաստեղծն այդպես անվանեց 1916 թվականին հրատարակված իր ժողովածուն: Այս վերնագրի իրավունքը նա նվաճել էր ավելի քան երեսնամյա հայրենասիրական գործունեությամբ, առավել ևս՝ տասնյակ ու հարյուրավոր բանաստեղծություններով, պոեմներով, լեգենդներով, բալլադներով, հեքիաթներով, պատմվածքներով, գրույցներով, ինչպես նաև հրապարակախոսական հոդվածներով ու ելույթներով՝ իր ողջ ստեղծագործությամբ, որն, ահկայա ժանրից, թեմայից, երկերի կոնկրետ թվանդակությունից ու ձեվակյան առանձնահատկություններից, հայկական է, արդյունք հայ կյանքի, հայ հայրենիքի:

«Հայոց լեռներում» բանաստեղծության նման, այս գործը նույնպես հայ ժողովրդի անցած դժվարին ճանապարհի, ողբերգական ներկայի և սպասվող լուսավոր ապագայի հանճարեղորեն սեղմ ու փայլուն ընդհանրացում է, միաժամանակ՝ բանաստեղծի հավատարմության երդումը իր ժողովրդին:

Առաջին երկու տան մեջ պատկերվում է ժողովրդի անցյալն ու ներկան, նրա գաղթական գավակների լուռ և ուժասպառ շարքերով և ծաղկած երկիրն ամայացնող ոտխների հրոսակախմբերով: Հայաստանը ներկայանում է որպես «սև ու սուգի մի հովիտ», շեները՝ «դատարկ ու իրավար»: Բայց ահա հաջորդ երկու տների մեջ, հակառակ այդ ամենին, որպես պատմության ընթացքի տրամաբանական հեռանկար, բանաստեղծը

տեղծը տեսնում է ազատագրված հայրենիքը ու հավատացած է, որ նա կնո իր ծանրակշիռ խոսքն է ասելու աշխարհին.

*Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
Հազար-հազար լուսապայծառ հոգիներով ճառագած,
Ու երկնահաս թո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսածպիտ իր շողերը պիտի ժպտան առաջին,
Ու պոետներ, որ շեն պղծել իրենց շուրթերն անձեռով,
Պիտի գովեն թո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
Իմ նոր հայրենիք,
Հզոր հայրենիք...*

Միայն Թումանյանի նման մեծ հումանիստն ու ինտերնացիոնալիստը կարող էր տեսնել այս հեռանկարը, այն էլ այն ժամանակ, երբ, իր իսկ բառերով ասած, «կյանքի կոպում» կանգնած էին «ամենքը դեմ ամենքին», երբ իր ժողովուրդը բառացիորեն ենթակա էր ֆիզիկական բնաջնջման: Հիրավի, այդ երկու բարձր գաղափարները՝ հումանիզմն ու ինտերնացիոնալիզմը միշտ դրված են եղել նրա ստեղծագործության հիմքում: Պատմության և ոչ մի արյունոտ դեպք, հայ ժողովրդին բաժին հասած և ոչ մի ողբերգական իրադարձություն չի պղտորել բանաստեղծի հոգին ուրիշ ազգերի դեմ ուղղված ատելությամբ: Այդ են վկայում ժողովուրդների համերաշխությանն ու բարեկամությանը նվիրված նրա բազմաթիվ հոդվածներն ու ելույթները՝ գրված 1915—1920 թթ., այսպիսին՝ հայության համար ամենածանր տարիներին: Այդ է վկայում նրա հերոսական գործունեությունը հայ-վրացական և հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, երբ նա շրջում էր գյուղից գյուղ, համայնքից համայնք՝ հաշտության խոսքը շուրթերին: Այդ են վկայում դեռևս 1892 թ. գրված «Հաշտությունը», վրաց ժողովրդին ձոնված բանաստեղծությունները՝ «Ն. Բարաթաշվիլու դամբանի վերա» (1893), «Վրաստանի համար» (1916), «Ս. Նունեի պատկերի ստաց» (1918), «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին» (1919) և այլն:

• • •

Թումանյանն ազգային բանաստեղծ է նաև այն յուրօրինակ սիրով ու հիացմունքով, որ նա տածում է հայկական բնաշխարհի նկատմամբ: Հայրենի բնությունն առկա է նրա բոլոր, այդ թվում, նույնիսկ, ամենատխուր երգերում: Իսկ բոլոր այն դեպքերում, երբ նա փորձում է ձերբազատվել սիրտը կեղեքող ցավերից, երբ խոնջացած ձգտում է հոգու անդորրության, դարձյալ հայրենի բնաշխարհն է դառնում նրա սիրո ու երազանքի հանգրվանը: Բնության շքեղությունը, «ազնվությունն» ու «ազատությունը» նրան մղում են մտորումների՝ մարդկային փոխհարաբերությունների և հասարակական բարոյականության շուրջ, մտորումներ, որոնք մի դեպքում արտահայտվում են միջնորդված, մեկ այլ դեպ-

քում անթաքույց, ինչպես, օրինակ, 1889 թ. գրված «Ես նայում եմ իմ առջև» բանաստեղծության մեջ: Այս իմաստով Թումանյանի բնապաշտությունը այնպիսի երկերում, որպիսիք են «Համերգը», «Ամառային երեկոն», «Ա՛խ, ինչ լավ են սարի վրա», «Գարնան առավոտ», «Պատրանք» և այլն, հասարակական մեծ հնչեղություն ունի: Այս բանաստեղծություններն աչքի են ընկնում ինչպես բնապատկերի գունագեղությամբ, այնպես էլ իրենց ներքին լիցքով: Սրանցում բնությունը ոչ թե սոսկ միջավայր է, այլ նաև «գործող անձ»: Օրինակ, «Համերգում» վտակը, անտառը, ծալոը, բացի բնանկարի անհրաժեշտ համամասներ լինելուց, նաև «բնավորություններ» են և խորհրդանշում են հոգեբանական տարրեր վիճակներ: Վտակը ծալոյից ներքև է թռչում զվարթ ու ժիր պատանու նման, անտառը դողդոջ ծերունու պես է ձայնակցում վտակ-թոռանը, ծալոը տարիների հոգսն ու փորձն ուներին «իր մոայլ մտքի հետևից ընկած» է ունկնդրում համերգը:

Խոր իմաստ է թաքնված «Ամառային երեկո» բանաստեղծության մեջ, որտեղ որպես բանական էակներ են հանդես գալիս աստղագարդ երկինքն ու երկնահույ լեռները:

«Ա՛խ, ինչ լավ են սարի վրա» և «Գարնան առավոտ» բանաստեղծությունները, որոնք բնույթով և «անուշ, անուշ» կրկնակ բառերով մի տեսակ օրգանական միասնություն են կազմում, ինչպես նաև «Պատրանքը» նույնպես տողամեջ թաքցրած ավելի խոր իմաստ ունեն, քան պարզ բնասիրությունը: Դրանք «ազատ» բնության գրկում անցած մանկության օրերի հիշողությունն են՝ ողողված խոր կարտոտով ու տրտմությամբ կորցրածի հախար:

Այս տիպի բնապաշտությունն ինքնին խորապես ժողովրդային է: Ժողովրդայնությունը չի կարելի հասկանալ պատմական միջավայրից դուրս: Ընդհակառակը, այն ոչ այլ ինչ է, քան գրողի արտահայտած առաջավոր գաղափարների արձագանքը ժողովրդի սրտում, կամ, ավելի ճիշտ, ճշմարիտ գրականության և ժողովրդական մտածողության անխուսափելի փոխազդեցությունը: Այս առումով ոչ ամեն քան, ինչ առաջ է գալիս ժողովրդի ընդերքում, ոչ ամեն գաղափար և ոչ ամեն զգացում կարող են համակել ազգային բանաստեղծին, քանի որ պատմականորեն ծնված ոչ բոլոր զգացումներն ու գաղափարներն են, որ կենսական նշանակություն են ունենում պատմության հաջորդ փուլերում և, ուրեմն, ընդունակ են հարատևելու: Ահա թե ինչու յուրաքանչյուր գրող, հավատարիմ իր ներքին ձայնին, ժողովրդից փոխ է առնում իր թեմաները, իր գաղափարները: Այս տեսակետից ժողովրդայնությունն ունի նաև սուբյեկտիվ կողմ, որն, անկասկած, ավելին է, քան սոսկ նախասիրությունը:

Դեռ պատանության տարիներից Թումանյանն արտակարգ հետաքրքրություն է հանդես բերել ժողովրդական ստեղծագործության նրկատմամբ: «10—11 տարեկան ժամանակս,—գրում է նա,—ժողովրդի

մեջ երգվող երգերին տներ էի ավելացնում և գրում էի զանազան ոտանավորներ...» (ԵԺ IV, 87): Արդեն 1889 թ. նա գրել է «Կալի երգը»: Բայց ժողովրդական մոտիվներով հյուսված բանաստեղծությունները մեծ մասամբ երևան են եկել 1907—1911 թթ. և գրված են «Հասկեր» ամսագրի ու «Լուսաբեր» դասագրքերի համար: Այդ տարիներին է նա գրել «Ծույլ աղջիկը», «Արագիլ», «Ծիտը», «Խնոցի», «Քամին», «Կռունկներ», «Արտուտիկ», «Դժար տարի», «Փխոն», «Ուրագ ու սրոց», «Մախարակ», «Գութան», «Փոքրիկ երկրագործը», «Ուլունք», «Կալի երգը», «Մանդուկները», «Սոխակի վիշտը», «Կաքավի ողբը», «Մանուկն ու ջուրը» և այլն: Այս փոքրիկ բանաստեղծություններով ևս կարելի է սովերագծել նրա ժողովրդայնության բնույթը, կամ այլ կերպ ասած՝ թե ինչն է գրավել Թումանյանին բանահյուսական անբավ նյութերի մեջ, հատկապես ինչ թեմաներ է ընտրել նա և ինչպես է մշակել դրանք:

Հասցեագրված լինելով մանուկ ու պատանի ընթերցողներին, ժողովրդական մոտիվներով գրված այս բանաստեղծություններն ունեն դաստիարակչական խոշոր նշանակություն, և մասամբ նաև սրանով է պայմանավորված թեմաների ընտրությունը: Սակայն, ինչպիսին էլ լինեն, դրանք նախ և առաջ արտահայտություններն են այն մեծ հումանիզմի, աշխարհը բոլորի համար շեն ու պայծառ տեսնելու այն փափագի, որ գալիս է ժողովրդական մտածողությունից և հարազատ է բանաստեղծին: Լեռնային գյուղի գորովանքով զծված համապատկերը, Լոռվա բնությունն իր երփճերանգ ծաղիկներով ու խոսնակ թռչուններով, աղբյուրներով ու գետակներով, գյուղի մարդիկ իրենց հոգներով և ուրախություններով, դարերով մշակված սովորություններով ու չգրված էրենքներով, նրանց չարքաշ աշխատանքը որպես ամենայն բարյաց ու մարդկային բարձր հատկանիշների աղբյուր—ահա Թումանյանի ընտրած մոտիվները ժողովրդական բանահյուսության գանձարանից: Եթե մի ընդհանուր հայացքով ընդգրկենք բանաստեղծի ողջ ստեղծագործությունը, իսկույն կնկատենք, որ սրանք առկա են նաև այնպիսի երկերում, որոնք բանահյուսական աստղձ չունեն: Այսինքն՝ այս դեպքում ևս Թումանյանը հարազատ է ինքն իրեն, քանի որ հարազատ է իր ժողովրդի մարդասիրական մտածողությանը:

Ժամանակին բանակրիվ մղելով ժողովրդայնության թյուրըմբռնության դեմ, Թումանյանը Պուշկինի օրինակով ցույց է տվել, թե ինչ ասել է իսկական ժողովրդայնություն, և թե ինչ հարաբերության մեջ պիտի լինեն միմյանց հետ բանահյուսական նյութն ու դրա մշակումը: «Ես,—գրում է նա,—իմ լեզուններն էլ եմ ժողովրդից անել, բոլոր հեքիաթներն ու գրույցներն էլ եմ ժողովրդից ու ժողովրդականից անել ու միշտ աշխատել եմ ինչքան կարելի է մոտիկ ու հարազատ մնալ» (ԵԺ IV, 267): Բայց միաժամանակ նա մեծ տարբերություն է տեսնում բանահյուսական նյութի և դրա գեղարվեստական մշակման միջև. «Մշա-

կածի, գրական լեզվով պատմած, փոփոխածի, զանազան վարիանսներից կազմածի, չափական ձևի վերածածի վրա,—ստում է նա,—չպետք է գրվի «ժողովրդական»: Նա արդեն ժողովրդականը չի, թեև բնագիրը ժողովրդից է առած» (նույն տեղում, էջ 286):

Նյութն ընտրելով՝ Թումանյանն առաջին հերթին այն ձևում է իր առաջադրած խնդրին համաձայն: Օրինակ, «Քաջ կիլիվը» բանաստեղծության նյութը նա առել է Գ. Սրվանձտյանի «Համով-հոտով» գրքից: Բայց այնտեղ ոտանավորն ունի 28 տուն, որոնցից բանաստեղծն օգտագործել է միայն 4-ը՝ առաջինը, երրորդը, տասնմեկերորդն ու քսաներեքերորդը: «Փոքրիկ երկրագործի» բանահյուսական տարբերակն ունի 54 տող, որոնցից բանաստեղծն օգտագործել է միայն առաջին 9 տողերը և այլն:

Պահելով ժողովրդական երգի ընդհանուր ոգին, Թումանյանը միաժամանակ ներքին փոփոխություններ է մտցնում դրա մեջ՝ հարմարեցնելով նոր ժամանակներին: Այս տեսակետից որպես հետաքրքիր օրինակ կարող է ծառայել «Մանուկն ու ջուրը»: Սրա ժողովրդական տարբերակները պահվում են միջնադարյան ձեռագիր մատյաններում, իսկ առաջին մշակողը եղել է XVII դարի բանաստեղծ Երեմիա Քյոմուրճյանը: Ե՛վ ժողովրդական տարբերակները, և՛ Քյոմուրճյանի մշակումն ավելի ընդարձակ են և միանգամայն համապատասխան միջնադարի ոգուն: Դրանք երկխոսություններ են կամ ջրիկի և «սիրո տեր» երիտասարդի, կամ ջրիկի և պանդուխտի սիրակարոտ նորահարսի միջև: Այդ պատճառով այս երկխոսությունների մեջ շոշափվում են սիրո ու պանդխտության մոտիվները՝ համապատասխանաբար ուրախ ու տխուր գունդերանգներով:

Թումանյանի բանաստեղծության մեջ «ամպոտ սարից» եկող ջրիկի զրուցակիցը երեխա է, և, բնականաբար, այստեղ բացակայում են ուշ միջնադարի բանաստեղծության համար տիպական պանդխտության և կրոնական մտայնությանն ի հակակշիռ փառաբանվող աշխարհիկ սիրո մոտիվները: Ծիշտ է, հարցերը նույնն են՝ «Դու ո՞ր սարեն կուգաս, ջրիկ», «Դու ո՞ր առուն կերթաս, ջրիկ», «Դու ո՞ր այգին կերթաս, ջրիկ», բայց քանի որ դրանք տալիս է երեխան, ջրիկի պատասխանները խաղացկուն են, թեթև, դրանց նպատակը «ամպոտ սարերի», ամլի ափերին փոխած «շուշան ու վարդի», կանաչ ու դալար այգիների և, վերջապես, երկրագործի աշխատանքի փառաբանությունն է.

*Ես էն այգին կերթամ դալար,
Որ տերն է ծիր, մեջն այգեպան:*

Առհասարակ չկա մանկական գրականության որևէ ժանր, որևէ տեսակ, որին ձեռք զարկած չլինի Թումանյանը և հասցրած չլինի բարձր կատարելության: Դրա ցայտուն վկայությունն են նաև այս բանաստեղծությունները:

Արդևն տեսանք, որ ժողովրդական մոտիվները նա մշակել է բացառապես մանուկների համար, և դրանք նրա ստեղծագործության մի գեղեցիկ մասն են կազմում: Նրա ինքնուրույն բանաստեղծություններից էլ է երևում, որ մանկական գրականությունը նրա համար երբեք չի եղել «գործից ազատ ժամանակ» հորինվող, «ոչ այնքան կարևոր» արվեստ, ինչպես նկատում ենք ուրիշ դասականների ժառանգությունն ուսումնասիրելիս: Այս առումով Թումանյանը մեր ամենակատարյալ մանկագիրն է նաև իր տեսական պատրաստությամբ և մանրամասն մշակված սկզբունքներով, որոնք նա արտահայտել է պարբերաբար անդրադառնալով մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության հարցերին:

Թումանյան-մանկագրի անգուգական վարպետությունը փայլատակում է ինչպես ժողովրդական մոտիվների մշակումներում, այնպես էլ «Հասկեր» ամսագրի և «Լուսաբեր» դասագրքերի համար նրա կատարած տասնյակ փոխադրություններում և այնպիսի ինքնուրույն բանաստեղծություններում, ինչպիսիք են «Լուսաբացին», «Գետակը», «Աղբյուրը», «Ծաղիկները», «Կանաչ ախլեր», «Աշնան վերջը» և այլն: Օրինակ, «Ծաղիկները» բանաստեղծության հիմնական նպատակը «արտաքին աշխարհի» ցուցադրումն է: Այստեղ բանաստեղծը մանուկ ընթերցողին ավտոմատ է, որ զարնան գալու հետ նորից հայտնվելու են ձմռան ցրտին ձյան շերտի տակ թաքնված ծաղիկները: Բայց այն նուրբ քնքշանքը, որով նա համակում է ընթերցողին՝ ծաղիկներին համեմատելով քնից արթնացող մանուկների հետ, անշուշտ, ունի նաև դաստիարակչական նշանակություն: «Գետակը» բանաստեղծության մեջ ևս, թեև նպատակներից մեկը ջրի կենսական մեծ նշանակության մասին տեղեկություն հաղորդելն է, բայց միաժամանակ փառաբանվում է երկրագործի աշխատանքը, այսինքն՝ «թաքուն» անց է կացվում դաստիարակչական նպատակ ունեցող խրատը:

Բանաստեղծությունների այս յուրատեսակ ընկալով էլ հենց պայմանավորվում են դրանց գեղարվեստական առանձնահատկությունները՝ կառուցվածքը, պատկերները, ոճն ու բառապաշարը: Թումանյանը, որի բանաստեղծություններում հաճախ են հանդիպում «գիշեր», «խավար», «հառաչանք», «անտակ ցավ» և նման բառեր, մանկական բանաստեղծություններում ավելի շատ լավատեսական, ուրախ մեղեդիներ է հնչեցնում և, հավատարիմ իր այն համոզմանը, թե երեխան ամեն ինչ ընկալում է ուրախ ձևով, խոհական բանաստեղծությունների հանդարտ տողերը փոխարինում է վետովետուն, թեթևասառի տողերով, թանձր ու խորունկ պատկերները՝ պարզ, «առանց պատկերի» բանաստեղծությամբ:

Ուրիշ են ավելի տարեց ընթերցողներին հասցեագրված երկերը: Միջին տարիքի երեխաներին ու պատանիներին Թումանյանն արդեն առաջարկում է այնպիսի բանաստեղծություններ, որոնցում հիմնական

քարոյագիտական խրատն է, ինչպես, օրինակ, «Ուրագն ու սղոցը», առաջարկում է իր սքանչելի ճեպարկները, բալլադները, լեգենդները, ժողովրդական էպոսի մշակումն իր հայրենասիրական խորքով, թեև այս դեպքում ևս նա խորթախանութեն խուսափում է մերկապարանց խրատից:

• • •

Դեռ պատանության տարիներից Թումանյանի քնարերգությունն աչքի է ընկել խոհականությամբ: Ստեղծագործական կյանքի բոլոր փուլերում նա միաժամանակ, այսպես կոչված, ինտելեկտուալ բանաստեղծության խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկն է:

1890 թ. գրված «Մորհրդածություն» բանաստեղծության մեջ Թումանյանն առաջին անգամ փորձում է կյանքի սկզբնապատճառի մասին իր հոգու մեջ ծնված տարակուսանքը հաշտեցնել այն ավանդական «օրինաչափության» հետ, որ, իբր, հաստատել էր քրիստոնեական հավատը՝ համադրելով կյանքն ու մահը, իրական և հանդերձալ աշխարհները: «Ո՛րն է դրախտը», մի՞թե դա այն սուտ միսթարանքը չէ, որ մարդկային տառապալի կյանքն է ստեղծել,—հարցնում է բանաստեղծն ու չի կարողանում պատասխանել այդ հարցին, քանի որ արասփում է տրամաբանական հետևությունից, իսկ ավանդական պատասխանն այլևս չի համոզում:

Բայց առաջին քարն արդեն նետված է: Այնուհետև ամեն ինչ՝ սերը, կարոտը, ազգային ողբերգությունը, հասարակական քարոյականությունն ու կյանքի առօրյա ընթացքն անգամ, նա պիտի քննի երկու պատասխանների հակամարտության և ավանդականի աստիճանական տեղատվության պայմաններում՝ թեև նրա սիրտը դեռ երկար ժամանակ պիտի կեղեքի պայքարի հավանական ելքը: Ինչ-որ չափով այս պայքարի ծնունդն են նաև «Մարգարեն», «Գիշերային աստղի դիմաց», «Դեռ անհիշելի վաղ մանկությունից» և այլն:

Այսպես, մինչև «Վայրէջքը» (1909) և 1915 թ. գրված «Բարձրից» բանաստեղծությունը, որն իր փիլիսոփայական տարողությամբ, կարելի է ասել, հավասարը չունի, նույնիսկ, իր՝ Թումանյանի ստեղծագործության մեջ: Ներքին մաքառման վերջին ակորդն է սա, որտեղ տարակուսանքն արդեն տեղի է տվել, բանաստեղծը վերջնականապես ճիստափել է ավանդական պատասխանից և դա այլևս ողբերգություն չէ նրա համար, քանի որ նա գտել է իր՝ մարդկային անհատի տեղը տիեզերքում և համոզվել, որ մարդու մեջ է այն ամենը, ինչ դարձրելով վերագրվել է արարչին:

*Իմ բարի սրտի էն մեծ խոհերից,
էն մեծ խոհերի անհուն խորերից՝*

*Կամեցավ՝ ելավ իմ հզոր հոգին,
Որ բարձրից նայի աստծու աշխարհին:
Ու իր հարազատ բարձունքիցը լույս՝
Անշար, անաչառ, անդորր ու անհույզ՝
Պարզ, ամենատես հայացքովը նա
Ճառագեց ներքև՝ աշխարհի վրրա:*

Այսպիսով՝ դեպի վեր ճակրելով աշխարհն ավելի ամբողջական ձևով ընկալելու համար (իզուր չէ, որ բանաստեղծությունը կոչվում է «Բարձրից»), բանաստեղծի հոգին մտնում է մարդկային հասարակության ու տիեզերքի «ստեղծվածները» բացատրելու ոլորտը, միանում տիեզերքի անհունին, երկնադևտ Մասիսի հետ դարձնալով քննում «կան ու չկան էս աշխարհիքի»: Նրա բոլոր մտորումների ելակետը խոր հումանիզմն է, ներքին պայքարում ավանդականի վերջնական պարտությունը, որքան էլ բանաստեղծական խոսքի մեջ Թումանյանը դեռևս աշխարհը պիտի անվանի «աստծու աշխարհ», պիտի օգտվի ավանդական տերմիններից, ինչպես ուրիշ առիթներով նույն աղբյուրից արդեն փոխ էր անել «հոգեհանգիստ», «մարգարե», «անապատ», «ուխտ», «հարություն» և նման բառեր:

Բայց կարելի է ասել, որ իմաստասիրական իրարամերժ մտորումներից ու տարակուսանքներից մարդկայնությունն փիլիսոփայությանն անցնելու այս պրոցեսն արդեն փաստորեն ավարտված էր դեռ 1909 թ., երբ Մետեխի բանտում բանաստեղծը գրում էր իր հուշակալոր «Վայրէջքը», թեև այստեղ առաջին հայացքից կարելի է մշուշապատ թվալ նպատակը, եթե չփորձենք հասկանալ նրա «անհայտը սուրբ, աշխարհքը պայծառ», այսինքն՝ նրա իդեալը:

Իսկապես, ո՛րն է հանգրվանը, ո՛րն է այն իդեալական վիճակը, որ որոնել ու գտել է բանաստեղծը: Ներքևում թողնելով փառք, գանձ, քեն ու նախանձ, այն «ամենը, ինչ ճնշում է հոգին», քառասուն տարի «անհարկու ճամփով» քայլելուց հետո, վերջապես նա հասել է «հոգու խաղաղության», այսինքն նույն «անշար, անաչառ, անդորր ու անհույզ» վիճակին, որը հատուկ է միայն աստվածության: Պատահական չէ, որ տարիներ հետո նա հրաշապատում է ներկայացնում իր, որպես բանաստեղծի, կնունքը.

*Իմ կնունքին երկինքը ծամ, արևը գահ սրբազան,
Միածանը նարոտ եղավ, ամենքի սերն ավազան,
Սարը եղավ կրնբահայրըս, ցողը մյուտոն կենսավետ,
Ու կրնբողըս նա ինքն եղավ, որ սահմանեց ինձ պետու:*

Դրանից հետո է, որ նա իրավունք ունի ասելու, թե ինքը հարուստ է ու բախտավոր, քանի որ որքան էլ ձրի բաժանի իր գանձերը, դարձյալ «սերն անվերջ է, բարին անհատ»: Այսինքն՝ բնության մեջ տար-

բալուձկով, Թումանյանն անսահմանորեն հարստացնում է մարդկային հոգին, դարձնում տիեզերք տիեզերքի մեջ: Ահա, թե ինչ պայծառ լավատեսության է հասնում բանաստեղծի խոհը կյանքի ու մահու այն վեճի մեջ, որտեղ նյութի հավերժության և մարդկային կյանքի կարճատևության համադրությունը, թվում է, տրամաբանորեն պիտի հանգևնր հոռետեսության:

Առհասարակ այս համադրությունն այն չափանիշն է, որով շատ հաճախ էն փորձել այս կամ այն գրողի աշխարհայացքը՝ սկսած սուրջիկտիվ իդեալիզմին ու դրան ուղեկցող հոռետեսությանը վճարած հարկից, մինչև, ուրիշ դեպքերում, տիեզերքի մեջ իրեն տիեզերք զգալու գաղափարը, որով պայմանավորվում է շոալլ ու շքեղ լավատեսությունը: Հայ գրականության մեջ վերջինիս ամենահզոր ներկայացուցիչը Հովհաննես Թումանյանն է: «Վայրկյապից» մինչև «Սիրիուսի հրամեշտուն» ու «Արո սյակը», երկուսն էլ գրված արդեն մահվան անկողնում, Թումանյանը հավատարիմ է եղել իր այս կենսափիլիսոփայությանը: 'Իրա համար էլ նրա հարցը «Սիրիուսի հրամեշտում», թե «մարդու քանի՞ սերունդ կանի մի հրամեշտուն աստղային», հոռետեսական մտորումներ չի առաջացնում: 'Իրա համար էլ «Արոսյակը» հնչում է որպես մի անզուգական ձոն «պայծառ ու վառ շողեր հագած, անապակ, թարմ, ուրախ, շաղաղ-շարմաղ» լույսին:

Այս լավատեսությունը, լույսի այս հաղթանակն է հենց այն հանգրվանը, այն իդեալական վիճակը, որ «Վայրկյապից» մեջ արդեն կուսնել էր բանաստեղծը ոչ միայն իր, այլև աշխարհի համար: Այս կապկետից է, որ հասկանալի է դառնում, թե նա ինչպես է կարողանում դեպի մահը տանող ճանապարհի մասին գրել.

Եվ ես խմաստուն ու բևեռ լեթև

Անող ձիմազով,

Երգով ու սուղով

Իշնում եմ զվարժ իմ լերան հետ:

Թումանյանի քնարերգության խոհափիլիսոփայության մոտիվների բնական զարգացումը եղան կյանքի վերջում գրած քննադատները: Ծավալով ամենատիրոջ բանաստեղծական այդ ձևը դարձավ Թումանյանի հումանիստական աշխարհայացքի և տիեզերական մեծ ընդգրկումների ամենալայն ու խոր արտահայտությունը, նրանց գեղարվեստական բարձրագույն համադրությունը:

Խ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ

¹ Թումանյանի բառակերպերի բնօրինակները բնութագրեր կտրվի սույն հրատարակության 2-րդ հատորում:

Հովհաննես Թումանյանի երկերի ժողովածուի առաջին հատորն ընդգրկում է հեղինակի բանաստեղծությունները (բացի բառակերպից), գրված 1881—1922 թթ.:

Հատորում գետնղված բանաստեղծությունների համար հիմք են ծառայել Թումանյանի կենդանության օրոք տպագրված ժողովածուներում հրատարակված բնագրերը, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում և բանաստեղծի ընտանիքի արխիվում պահվող ինքնագրերը: Ենթադրյալում են նաև ցարդ անտիպ բանաստեղծություններ:

Հատորում օգտագործված են հետևյալ համառոտագրությունները.

ԲՄ I—Բանաստեղծություններ, հ. I, Մոսկվա, 1890

ԲՄ II—Բանաստեղծություններ, հ. II, Մոսկվա, 1892

Դ—Դաշնակներ, Քիֆլիս, 1893

ԴԿ—Դաշնակներ, փոփոխված, Քիֆլիս, 1896

ԱՄ—«Աղբյուրի մատենագրան» շարք, «Հովհաննես Թումանյան» ժողովածու, Քիֆլիս, 1899

ԲԹ—Բանաստեղծություններ, Քիֆլիս, 1903

ԲՐ—Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908

ՀՀ—Հայրենիքիս հետ, Քիֆլիս, 1916

ԲՊ—Բանաստեղծություններ, Կ. Պոլիս, 1922

ԳԵ—Հովհաննես Թումանյան, Գեղարվեստական երկեր, Երևան, 1934
ԾԺ I, II, III, IV, V, VI—Հովհաննես Թումանյան, երկերի ժողովածու, գիտական հրատարակություն 6 հատորով, Երևան, 1940—1959

Աղ—Աղբյուր, ամսագիր

ԲԳԱ—Բանբեր գրականության և արվեստի, հանդես

ԲԾՀ—Բանբեր Երևանի համալսարանի

ԳԱԹ—Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

ԳԹ—Գրական թերթ

Դղ—Դեղարվեստ, հանդես

ԹԸԱ—Թումանյանի ընտանիքի արխիվ

ԹԺՀ—Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969

ԹՖ—Թումանյանի ֆոնդ

Լ I, Լ II և այլն—Լուսաբեր, դասագիրք, Ա տարի, Բ տարի և այլն

ԽԳ—Խորհրդային գրականություն, ամսագիր

Խմբ.—Խմբագրական կոլեգիա

ՀԳ--Հայ գրողներ (Ա, ռուսահայ գրողներ), Թիֆլիս, 1914

ՀՏ--Հորիզոն, հանդես, Թիֆլիս, 1894

Հմբ--Համբավարեր, շարաթաթերթ

Հսկ--Հասկեր, ամսագիր

Հր--Հորիզոն, օրաթերթ

Հուշ--Հուշարար, երկշաբաթամյայ

Մճ--Մուրճ, ամսագիր

ՆԱ--Նոր ալիք, օրաթերթ, Թիֆլիս

ՆՈՒ--Նոր ուղի, ամսագիր

ՆՀ--Նոր հոսանք, ամսագիր

Պր--Պրոլետար, օրաթերթ

ՍԿ--Սովետական գրականություն, ամսագիր

Տգ--Տարագ, շարաթաթերթ

ՈՒՀ 1, 2, 4--Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրատարակումներ, հ. 1, Երևան, 1964, հ. 2, Երևան, 1969, հ. 4, Երևան, 1985

ՓՎՖ--Փիլիպոս Վարդապարյանի ֆոնդ

Հեղինակի ծանոթագրությունները տրվում են տողատակ, աստղանիշներով:

Ուղղանկյուն փակագծերի մեջ գրվում են հեղինակի շնչած բառերը, տողերը, հատվածները:

Սուրանկյուն փակագծերի մեջ գրվում են խմբագրության վերականգնած և ըստ տրամաբանության անհրաժեշտ տառերն ու բառերը:

ԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

(«Լեոնե՛ր, ներշնչված դարձյալ ձեզանով...»)

(էջ 23, 433)

Գրված է 1890 թ.:

«Հառաչանք» (նախնական վերնագիրը՝ «Մեր այգեպանի պատմությունը») պոեմի նախերգանքն է:

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Հավանաբար կորել է 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը, երբ բանաստեղծին ձեռքակալելուց առաջ ժանդարմերիան խուզարկել է նրա բնակարանը և այլ ձեռագրերի հետ բռնագրավել նաև հիշյալ պոեմի ձեռագիրը: (Այս մասին մանրամասն տե՛ս նժ 11, 367):

544

Առաջին անգամ տպագրվել է Դփ, էջ 3—4, այնուհետև՝ ԲԹ, էջ 7—8, ԲԲ, էջ 5—6, ԲՊ, էջ 7—8, ապա՝ նժ 1, 28—29:

Պոեմի մյուս հատվածների հետ առաջին անգամ տպագրվել է նժ 11, 33—34:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Դփ-ում, ապա 1903, 1908 և 1922 թթ. ժողովածուների մեջ, Թումանյանն այս բանաստեղծությունը զետեղել է սկզբում, դիտելով որպես իր ողջ ստեղծագործության նախերգանք: Սրանով է բացվում նաև Ե. Չարենցի խմբագրությամբ 1934 թ. հրատարակված «Գեղարվեստական երկեր» ժողովածուն: Հետևելով այդ ավանդույթին և նկատի առնելով այս բանաստեղծության բացառիկ կարևորությունը, խմբագրությունը հարմար գտավ Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի առաջին հատորը ևս բացել «նախերգանքով»:

1881

«ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՏՈՐ...»

(էջ 24, 433)

Թումանյանի մեզ հասած առաջին բանաստեղծությունն է: 1916 թ. օգոստոսի 12-ին Ցոլակ Խանգաղյանին ուղղած նամակում, բանաստեղծն այս ոտանավորը համարում է իր ամենահին գրվածքը: «Իհարկե,—գրում է նա,—չեմ հիշում ամենահինը՝ էն սիրային ոտանավորը, իր պատմությունով հանդերձ, որ գրված է շեմ հիշում 1881 թև 82 թվականին» (տե՛ս նժ V, 415): Սակայն այս տողերը գրելիս բանաստեղծը, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել ոչ թե առհասարակ իր անդրանիվ գրական փորձերը. այլ միայն պահպանված ոտանավորը, քանի որ մեկ այլ տեղում կարգում ենք. «Շատ վաղ եմ սկսել ոտանավոր գրել: 10—11 տարեկան ժամանակս լոռի՝ Մելիքովի վրա երգեր էին երգում ժողովրդի մեջ: Այդ երգերին տներ էի ավելացնում և երգում էի զանազան ոտանավորներ՝ երգիչուրանական, հայրենասիրական և սիրային» (տե՛ս նժ IV, 87):

Գրված է 1881 թ. մարտին (հավանաբար սկզբին): Դա երևում է բանաստեղծի մեկ այլ վկայությունից, որտեղ, ոտանավորի գրության ժամանակը նշելիս, հիշատակում է կայսր Ալեքսանդր II-ի սպանությունը, որը տեղի է ունեցել 1881 թ. մարտի 1-ին: «1881 թվականին,—գրում է նա,—այս ոտանավորը բռնեցին Հմայակն ու Միքայելը, մեր տեսուչ Տիգ. (Տիգրան Տեր-Դավթյանը—խմբ.) ինձ ուղում էր ողգրի տալ, բայց լացով պոճա: (Թագավորի սպանվելուց հետո այն օրերում)» (տե՛ս ԹԼԱ Ն: 10 ծոցատուր):

Նույն ծրագրատեսքում պահվում է մեկ ինքնագիր՝ գրված հիշողությանը 1890-ական թթ. սկզբներին: Այստեղ 4-րդ տողն ունի երկու տարբերակ. ԳԱԹ ԹՖ N 11 ա պահվում է մեկ ինքնագիր ևս, որը, ըստ երևույթին, նույնպես ուշ ժամանակի գրությունն է, թվագրված՝ «1882—3»:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հավելված «Լույս», 1905 օրացույցի», էջ 21, այնուհետև՝ էմ. ք. Նազարյանց, «Ընտիր հատվածներ», 1907, էջ 268, ապա՝ ԵԺ 1, 427:

Տպագրվում է «Ընտիր հատվածներից»:

Հայտնի չէ, թե ում է ձեռնված ոտանավորը: Թումանյանի ժամանակակիցների Վարսենիկ Գեորգյանի և Սարգիս Աբովյանի հուշերում, որպես մանուկ բանաստեղծի հափշտակության առարկա, հիշատակվում է Զալալօղլու դպրոցի տեսուչ Տիգրան Տեր-Գավթյանի դուստր Վերգինեն (Վերգինե Պապաչանյան), որը տարիքով Թումանյանից՝ բավական մեծ է եղել և մասնագիտությամբ՝ վարժուհի (տե՛ս ԹԺԷ, էջ 207—208 և 215): Մեկ այլ ժամանակակից՝ Անուշավան Աբովյանը, գրում է. «Սույն ոտանավորը պատասխանն է սիրած աշակերտուհու այն գրության, որով նա նախազգուշացրել էր Հովհաննեսին, թե չլինի՝ սիրով տարված, շկարողանա դասերը սովորել» (նույն տեղում, էջ 221): Այս աշակերտուհին էլ ըստ ն. Թումանյանի Քալի Սիմոնյանն է, ըստ Ան. Աբովյանի՝ Քալի Շահվեդյանը (այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 104—105):

1887

ԱՂՈԹՔ
(«Աողոմննի պես, տեր...»)
(էջ 25)

Գրված է 1887 թ. փետրվարին:

Տիգրան Փերոմյանն իր հուշերում հիշատակում է ԲՄ I-ում տպագրված 13 բանաստեղծությունն և, հավանաբար բանաստեղծի գրույցներից բաղած, տեղեկություններ հաղորդում դրանց գրության շարժառիթների և Թումանյանի ներշնչման պահերի մասին: Օրինակ՝ նրա հուշերից տեղեկանում ենք, որ այս՝ «Աղոթք» ոտանավորը, գրելու առիթ է ծառայել մի քահանայի բացականչությունը. «Փող է հարկավոր, փող, դուն փող ասա» (տե՛ս ԹԺԷ, էջ 345):

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Ըստ Արամ Առաքելյանի հուշերի՝ ինքնագիրը եղել է «գրելու թղթի թերթերից կարած» այն տետրում, որը 1888 թ. Թումանյանը ցույց է տվել Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարան-

ցի ընկերներին՝ Դավիթ Շահլամյանին, Գրիգոր Վանցյանին, Արամ Առաքելյանին և Արսեն Ղաճյանին (նույն տեղում, էջ 288):

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 85, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 247: Արտատպվում է ԲՄ-ից:

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԸ

(«Արի՛ գութան, վարի՛ գութան...»)
(էջ 26, 433)

Գրված է 1887 թ. մարտին:

ԳԱԹ ԹՖ N 15 պահվում է ՄՃ-ի արխիվից հանված մեկ ինքնագիր՝ 16 տող, վերնագրված «Գութանի երգը»: Վրան կա Ավ. Արասխանյանի մակագրությունը՝ «Մուրճ, N 4», ապա՝ «Շարել ու տպել Թումանյանցի մյուս ոտանավորների հետ (Կրասիլնիկյանինը առայժմ հանել ու պահել)»:

ԹԸԱ պահվում է մի մասն այն տետրի, որից հեղինակն, ըստ երևույթին, կազմել է ԲՄ I և ԲՄ II ժողովածուները: Այստեղ ոտանավորը վերնագրված է «Հայ երկրագործի երգը», պահպանվել է առաջին տողը և մի հատված, որը շկա հեղինակի կենդանության օրոք լույս տեսած հրատարակություններում: Այդ հատվածը հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը (տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, էջ 236—237):

Առաջին անգամ «Գութանի երգ» վերնագրով, տպագրվել է ՄՃ, 1891, N 4, էջ 504, այնուհետև՝ ԲՄ 11, էջ 93—94, Դ (13-րդ ոտանավոր), Դժ, էջ 5—6, «Գութանի երգը» վերնագրով, վերամշակված՝ ԲԹ, էջ 9—10, ԲԲ, էջ 7—8, ԲՊ, էջ 11—12, ապա՝ ԵԺ 1, 13:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ԲՄ I-ի հրատարակությունից հետո Թումանյանը բազմաթիվ նամակներ է ստացել ինչպես իր մտերիներից, այնպես էլ անծանոթ մարդկանցից, որոնցում բարձր կարծիքներ կան ժողովածուում զետեղված մի շարք բանաստեղծությունների, այդ թվում և այս երկի մասին: Ահա, օրինակ, թե ինչ է գրում մանկավարժ, քիմիկոս և լրագրող Սիմ. Հովվյանը 1891 թ. մայիսի 14-ին Թումանյանին հղած նամակում. «Հիանալի էր վերջինը՝ «Արի գութան, վարի գութան...»: Երգի՛ր, սիրելիս, գյուղացու կյանքը, նրա հոգան ու վիշտը, նրա տանջանքն և երջանկությունը, երգի՛ր, շատ երգի՛ր, այդ մեր ամենիս սրտին մոտիկ է: Երգի՛ր, անբողհատ երգի՛ր, որովհետև քո երգածի մեջ բնականություն կա և ոչ դատարկ ֆանտազիա: Դու պիտի երգես, որովհետև դու նույն իսկ այդ ընկճված, հարստահարված գյուղացու ծնունդն ես» (տե՛ս ՈՒՆ 4, 302):

(«Լուսընկա գիշեր...»)
(էջ 27, 435)

Գրված է 1887 թ. օգոստոսի 10-ին:

Ըստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ Քումանյանն այս ոտանավորը գրել է «Թիֆլիսի Միաձմիկա սարից մի լուսնյակ գիշեր քաղաքը զիտելուց և նրա աղմուկներն իր հայրենի Դսեղ գյուղի հանդարտության հետ համեմատելուց հետո» (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 346):

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Ա. Առաքելյանի վկայությամբ՝ այս ոտանավորը ևս եղել է այն տետրում, որ 1888 թ. Քումանյանը ցույց է տվել ընկերներին (տե՛ս «Աղոթք» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

ԴԱԽ ԹՖ N 1418 պահվում է 1908 թ. 11-ի մի էջ, որտեղ 3—16-րդ տողերը գրված են Քումանյանի ձեռքով: Այստեղ 6-րդ տողում հեղինակը կատարել է մեկ ուղղում:

Առաջին անգամ, «Ամառային գիշերը գյուղում» վերնագրով, տպագրվել է ԲՄ 1, էջ 76—78 (32 տող): Նույնը, առանց վերջին քառատողի՝ Դ (12-րդ ոտանավոր), այնուհետև, մշակված և ուղիղ կեսը կրճատված՝ 1908 թ. 11, էջ 98—99, ապա՝ ԵԺ 1, 14:

Տպագրվում է և 11-ի՝ Քումանյանի ուղղած բնագիրը: ԲՄ 1-ը տալիս ենք որպես տարբերակ:

ՀԻՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ

(«Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ...»)
(էջ 28, 436)

Գրված է 1887 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Ըստ Ա. Առաքելյանի վկայությամբ՝ այս ոտանավորը ևս եղել է այն տետրում, որ 1888 թ. Քումանյանը ցույց է տվել ընկերներին (տե՛ս «Աղոթք» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

Առաջին անգամ տպագրվել է ՀՀ, էջ 97—98, այնուհետև՝ ԴԻ, էջ 25—26, ԲԻ, էջ 11—12՝ վերամշակված, և հետագա բոլոր ժողովածուներում, ապա՝ ԵԺ 1, 15:

Արտատպվում է ԲԹ-ից:

Հիմնական վերամշակման է ենթարկվել 1894-ին, տպագրության

հանձնելիս: Իսկ երևում է բանաստեղծության բարձր արվեստից և, թերևս, նաև ակնարկից զավակների մասին. «Մենք էլ օրհնելիս մեր զավակներին» (Հմմտ. Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Քումանյան, էջ 76):

1888

ՆԱՀԱՏԱԿ

(«Փարթամ Կովկասի պարզ երկնքի տակ...»)
(էջ 30, 437)

Գրված է 1888 թ.:

Ա. Առաքելյանի վկայությամբ՝ այս ոտանավորը ևս եղել է այն տետրում, որ 1888 թ. Քումանյանը ցույց է տվել ընկերներին (տե՛ս «Աղոթք» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

ԹՐԱ պատատիկների մեջ պահվում են մի քանի հատվածների ինքնագրերը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ 1, էջ 55—61, որտեղից և արտատպվում է:

Պատկանում է Քումանյանի այն բանաստեղծությունների շարքին, որոնք հարազատ են եղել հայ առաջադեմ երիտասարդությանը: Ահա, թի այդ մասին ինչ է գրում Մոսկվայի Մ. Բարխուդարյանի տպարանի աշխատակից է. Ավետիսյանը, 1890 թ. հոկտեմբերի 22-ին Քումանյանին հղած նամակում. «Ձեր «Բանաստեղծությունները», այո՛, այստեղ հավանում են, բայց չհավանողներ էլ կան: Քնքուչ մայիսյան վարդը, նույնիսկ, փշեր ունի... Իմ կարծիքով, Ձեզ հաջողվել է փոքր, կարճ բանաստեղծությունները. ինչպես է՝ «Նա էլ խեղդվեցավ», «Նահատակ», «Մարգարե», «Միամիտներին», «Երանություն էր խոստացել...» և այլն (տե՛ս ՈՒՀ 4, 276):

Նույնն է գրում Բագրատ Քումանյանցը նոյեմբերի 10-ի նամակում՝ Մոսկվայի հայերին հափշտակած բանաստեղծությունների շարքում ավելացնելով «Գիշերային առաջին աստղի դիմաց», «Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ», «Ի՞նչ ևս կատաղել անմեղ արարքից», «Չարամիտներին» ոտանավորները (նույն տեղում, էջ 282): Այս մասին տե՛ս նաև Ան. Աբովյանի զեկտեմբերի 6-ի նամակը (նույն տեղում, էջ 286):

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԷՐ ԽՈՍՏԱՑԵԼ ՀՈՒՅՍՍ ԻՆՁ...»
(էջ 35)

Գրված է 1889 թ. մայիսի վերջին, ինչպես թվագրված է մեզ հասած ինքնագիր պատասխիկներից մեկը:

Ինչպես վկայում է Տ. Փիրումյանը՝ Քումանյանն այս ոտանավորը գրել է հիասթափվելով կոնսիստորիայի հոգևորական պաշտոնյաներից, որոնք հալածանք էին սկսել նրա դեմ:

ԹԸԱ պահում է մեզ անհայտ մի անձնավորության շքվագրված սեպիր նամակ՝ ուղղված Եղիշն Գեղամյանին, որտեղ խոսվում է «Մեղու Հսլաստանի» և «Մշակ» պարբերականների հակամարտության մասին, և որի վերջում (թղթի ազատ մնացած մասում) Քումանյանի ձեռագրով կան այս ոտանավորի 33—38-րդ տողերը՝ թվագրված «21 մարտի»:

1890 թ. հունիսի 3-ին Ան. Արովյանին հղած նամակում, բողոքելով ժամանակի հայ մամուլից, Քումանյանը գրում է. «Մամուլի մասին որ մի խոսալ. այնքան և՛մ զգված, որ շե՛մ ուզում կարդալ և ոչ մեկը՝ դրանց մասին, որպեսզի կարճ կտրեմ, այստեղ ե՛մ դնում մի տուն իմ ոտանավորից»: Եվ մեջ է բերում 25—28-րդ տողերը (տե՛ս ԾԺ V, 15):

ԹԸԱ պատասխիկների մեջ պահվում են նաև 1—4, 15—17, 21—28 և 39—48-րդ տողերի ինքնագրերը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 88—91, այնուհետև՝ ԾԺ I, 20—21:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

ՎԵՐՁԻՆ ԽՈՍԱՔ

(«Հեռո՛ւ, ո՛վ սուրբ խաղաղություն...»)
(էջ 37)

Գրված է 1889 թ. դեկտեմբերին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 89—98, այնուհետև՝ ԾԺ I, 26—27:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

3-րդ տողը, որի փոխարեն ԲՄ II-ում կետեր են դրված, վերականգնել են ԾԺ I-ի կազմողները, տողատակ տալով հետևյալ ծանոթագրություն:

նր. «Այս տողի փոխարեն ԲՄ 2-րդ հատորի մեջ դրված են կետեր: Այդ, հավանաբար, արված է գրաքննիչի ձեռքով: ԲՄ 2-րդ հատորի՝ Ղ. Աղա-յանին նվիրած օրինակում Թ—ը կետերի վրա գրել է՝ «Մեր հալածված հայրենիքում», որի հիման վրա և մենք վերականգնել ենք տողը» (էջ 26):

«ԻՆՉ ԵՍ ԿԱՏԱՂԵԼ ԱՆՄԵՂ ԱՐԱՌՔԻՑ...»
(էջ 38)

Գրված է 1889 թ., ինչպես թվագրված է առաջին հրատարակությունը:

Տ. Փիրումյանի վկայությամբ՝ Քումանյանն այս ոտանավորը գրել է ի պաշտպանություն Գ. Արծրունու, ընդդեմ նրա հակառակորդների, տվյալ դեպքում՝ կոնսիստորականների (տե՛ս ԹԺ2, էջ 345):

ԹԸԱ պատասխիկների մեջ պահվում է առաջին քառատողի ինքնագիրը: Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 84, որտեղից և արտատպվում է:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

«ԵՍ ՆԱՅՈՒՄ ԵՄ. ԻՄ ԱՌՁԵՎ...»
(էջ 39)

Գրված է 1889 թ.:

Տ. Փիրումյանի վկայությամբ՝ այս բանաստեղծության ներշնչման պահը Քումանյանն ապրել է Քիֆլիսի Բուսարանական այգու բարձունքից լավաքը դիտելիս (տե՛ս ԹԺ2, էջ 345):

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 74, այնուհետև՝ ԾԺ I, 17—18:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

(«Երբ որ գարշելով տեսնում եմ շուրջս...»)
(էջ 40)

Գրված է 1889 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 104—105, այնուհետև՝ ԵԺ I, 23—24:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

«ՆԵՐՈՒՐ, Ո՛Վ ԿՈՒՅՍ, ՈՐ ՀՈՒՋԵՑԻ...»
(էջ 41, 437)

Գրված է 1889 թ.:

ԹԸԱ պատասխանների մեջ պահվում է վերջին քառատողի ինքնադիրը, թվագրված «89 թ.»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 82, այնուհետև՝ ԵԺ I, 19:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

ԿԱԼԻ ԵՐԳ

(«Կալ արա, գնանք...»)
(էջ 42)

Գրված է 1889 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Լոռեցունց» ենթավերնագրով, տպագրվել է ՄՃ, 1993, № 1, էջ 77, այնուհետև՝ ԵԺ I, 25:

Արտատպվում է ՄՃ-ից:

ԵԺ I-ում (էջ 616) կա հետևյալ խմբագրական ծանոթագրությունը:
«Ժողովրդական երգ է: Հիշեցնում է մեր ֆոլկլորային ժողովածուներում և պարբերականներում տպագրված Լոռու կալերգերը: Թ-ը, հավանորեն, օգտագործել է բանավոր աղբյուրներից իրեն հայտնի Լոռու կալերգերը, ինչ հաստատում է առաջին հրատարակության ենթավերնագիրը»:

Ա. Ինճիկյանը ավելի կոնկրետ է նշում այս և մի քանի այլ ոտանավորների սկզբնաղբյուրները. «... Իսկ հորեղբայր Մամից լսել է Լոռու հորովելները, սայլերգերն ու կալերգերը: Եվ, անշուշտ, «Գութանի երգը», «Կալի երգը» (Լոռեցունց), «Կալի երգը» (ժողովրդական), «Գութան» բանաստեղծությունները գրված են իր նշանավոր մաճկալ հորեղբոր երգերի ներշնչմամբ» (Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, էջ 64—65):

«ԵՐԲ ԵՍ ՏՆՈՒՐ, ՀՈՒՍԱՀԱՏ...»
(էջ 43, 437)

Գրված է 1889 թ.:

Տ. Փիրումյանի հուշերում կարդում ենք, որ Թումանյանն այս բա-

նաստեղծությունը գրել է՝ «Բափանցելով Քրիստոսի (և երևի նաև իր) գրության մեջ» (տե՛ս ԹԺԷ, էջ 346):

ԹԸԱ պատասխանների մեջ պահվում է վերջին երկու քառատողերի ինքնագիրը, թվագրված՝ «1889 թ.»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 96, այնուհետև՝ ԵԺ I, 22: Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

«ԱՆՍ, ԵՐԱՆԻ ԹԵ ԼԻՆԵՐ ՄԻ ՀՆԱՐ...»
(էջ 44)

Գրված է 1889 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 280 պահվում է 1892 թ. մարտի 24-ին Թումանյանի՝ Ան. Արովյանին գրած նամակը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը՝ հետևյալ ծանոթագրությամբ. «էսոր թղթերիս մեջ գտա մի ոտանավոր—փոքրիկ ЭКСПРОМТ, տակին գրած 1889 թ. «վեչերում». բանից դուրս է գալիս, որ մի տխուր բնավորության տիր սիրիլի նազելիի ուրախությունը ինձ շատ է դուր եկել, և ես գրել եմ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ V, 66, Ան. Արովյանին հղած նամակի մեջ, այնուհետև՝ ԵԺ I, 436: Այստեղ կազմողները վերնագրել են «վեչերում» և իրենց կողմից ավելացրել «էքսպրոմտ» ենթավերնագիրը՝ ըստ երևույթին հենվելով նամակի վերը բերված հատվածի վրա և թյուրիմացաբար ենթադրելով, թե «վեչերումը» ոտանավորի վերնագիրն է, մինչդեռ այն վերաբերում է գրության տեղին:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1890

«ԱՅՊ ԻՆՉ ՍՐՏԱՄԱԾ ՏՆՐՈՒԹՅՈՒՆ Է ՔԵԶ...»
(էջ 45, 438)

Գրված է 1890 թ. մարտին, ինչպես թվագրված են մեզ հասած պատահին ու առաջին հրատարակությունը:

ԹԸԱ պատասխանների մեջ պահվում է մի հատվածի սևագիր-ինքնագիրը (տող 17—20, 29—36 և լուսանցքում 5-րդ և 7-րդ տողերի թերի սևագրությունը): Սևագիր-ինքնագրում 17—20 տողերը անմիջականորեն նախորդում են 29—36 տողերին:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 67—69, այնուհետև՝ ԵԺ I, 30—31:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

«ԵԹԵ ԻՄ ՎԵՐՁԻՆ ՀԱՅԱՑՔԸ ՄՆԱ...»
(էջ 47)

Գրված է 1890 թ. ապրիլի 1-ին, ինչպես թվագրված է առաջին նրատարակությունը:

Ըստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ այս բանաստեղծության ներշնչանքի աղբյուրը Էդել է մի ծանոթ աղջիկ, որին երկար ժամանակ սիրել է բանաստեղծը (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 345):

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ 1, էջ 83, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 32:

Արտատպվում է ԲՄ 1-ից:

«ՊԱՆԴՈՒԽՆՏՆ ԵՐԳԵՑ ՕՏԱՐ ԵՐԿՐՈՒՄ...»
(էջ 48, 438)

Գրված է 1890 թ. ապրիլի 2-ին:

Ըստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ Քումանյանն այս ոտանավորը գրել է «մի մշակի՝ շինությունից վայր բնկնելու առիթով» (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 345):

ԹԸԱ պատաստիկների մեջ պահվում է վերջին երեք տողերի ինքնագիրը: Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ 1, էջ 72—73, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 33: Արտատպվում է ԲՄ 1-ից:

«ՄԻ՝ ՈՐՈՆԻՐ ՄԻ ՓԱՄԱՆԱԿ...»
(էջ 49, 438)

Գրված է 1890 թ. ապրիլի 21-ին:

Ըստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ Քումանյանն այս ոտանավորը հայացրել է իրենց տուն այցի եկած մի օրիորդի, որին ժամանակին անպատասխան սիրել է և որն իր այցելության ժամանակ համակրանքի ուշացած ցույցեր է արել նրան (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 345):

Առաջին անգամ «Ն-ին» խորագրով, տպագրվել է ԲՄ 1, էջ 81, թվագրված՝ «1890 թ. ապրիլի 21-ին», այնուհետև՝ նույնը, առանց վերնագրի՝ Գ և ԳՓ, փոփոխված և «Մի որոնիր» վերնագրով՝ ԲԹ, ԲԹ-ի բնագիրն առանց վերնագրի՝ ԲԲ, ապա՝ ԵԺ. 34:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

«ՇԱՏԵՐԻ ՆՄԱՆ ՆԱ ԷԼ ԽԵՂԴՎԵՑԱԿ...»
(էջ 50)

Գրված է 1890 թ. ապրիլի 22-ին:

Ըստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ ուղղված է այն մարդկանց դեմ, ովքեր դատապարտել են «Չոփուի տղաներին» և նրանց նման «գաղափարական» ավազակներին առանց հաշվի առնելու ավազակության սոցիալական պատճառները (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 346):

ԹԸԱ պատաստիկների մեջ պահվում է 12—16-րդ տողերի ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ 1, էջ 92, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 35:

Արտատպվում է ԲՄ 1-ից:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

ԽՈՐՀՐԴԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

(«Ո՞րն է դրախտը,—վայրն երանավետ...»)
(էջ 51)

Գրված է 1890 թ. ապրիլին:

ԴևԹ Հովհաննես Մալխասյանի ֆոնդ, № 152 պահվում է 1—18 տղերի ինքնագիրը, որ Քումանյանը նվիրել է Մալխասյանին հետևյալ ընծայականով. «Հիշատակ պ. Հ. Մալխասյանին, 29-ին հունվարի, 1891 թ., Դեֆիս»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1891, № 7—8, էջ 877—878, այնուհետև՝ ԲՄ 11, էջ 160—161, թվագրված՝ «1890 թ., ապրիլ», ապա՝ ԵԺ 1, 36—37:

Արտատպվում է ԲՄ 11-ից:

ՄԱՌԳԱՐԵ

(«Երբ որ վեհոթյան կնիքը ճակատի...»)
(էջ 53)

Գրված է 1890 թ. մայիսի 1-ին, Կր. Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության քսանհինգամյակի կապակցությամբ: Այս մասին բանաստեղծի ժամանակակից Տիգրան Փիրումյանը գրում է. «... Նույն Արծրունուն էր վերաբերում նաև «Մարգարեն», բայց Քումանյանը կամեցավ

այդտեղ իդեալական կերպարանք տալ, աչքի առաջ ունենալով նաև Քրիստոսին» (ԹԺՇ, էջ 345):

ԹԸԱ պատասխանների մէջ պահման է 13—24-րդ տողերի ինքնագիրը: Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 97—98, այնուհետև՝ եժ I, 36:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծութայն ծանոթագրութայնը:

**A Ia՛ նաղսն
ՊՈՆՏԻՆ**

(«Թաքցրու, պոետ, վշտերդ ամբարված...»)
(էջ 54)

Գրված է 1890 թ. մայիսի 7-ին:

ԳԱՔ ԹՖ № 17 պահման է ՄՃ-ի արխիվից հանված մեկ ինքնագիր: Առաջին անգամ տպագրվել է եժ I, 437—438:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Ռուս բանաստեղծ Ս. Յա. Նաղսնի (1862—1887) պոեզիան արտահայտել է նարոդնիկութայն ճգնաժամի շրջանի առաջադեմ երիտասարդութայն արամադրութայնները: 1885 թ. հրատարակված «Բանաստեղծութայններ» ժողովածուն որոշակի ազդեցութայն է գործել ժամանակի երիտասարդ, այդ թվում նաև հայ բանաստեղծների վրա: Թումանյանի այս տա՛նավորը ևս, ինչպես ևրևում է նաև վերնագրից, կրում է այդ ազդեցութայնը:

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՍՏՂԻ ԴԻՄԱՃ

(«Արևը թռավ, երկիցք ու երկիր...»)
(էջ 56, 438)

Գրված է 1890 թ. մայիսի 12-ին:

Հստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ Թումանյանը մի բանի մարդկանց հետ պատշգամբում նստած դիտել է ևրկիցքը և, ներշնչվելով, ներկաներից մեկին թելադրել այս բանաստեղծութայնը (տե՛ս ԹԺՇ, էջ 345—346):

ԹԸԱ պատասխանների մէջ պահման են 1—8-րդ և 20—24-րդ տողերի և մի հավելյալ բառատողի ինքնագրերը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 86—87, թվագրված՝ «1890 թ. մայիսի 12», այնուհետև՝ եժ I, 39:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծութայն ծանոթագրութայնը:

ՉԱՌԱՄԻՏՆԵՐԻՆ

(«Դուք, մեծ հայրերի ընկած գավակներ...»)
(էջ 57)

Գրված է 1890 թ. մայիսի 20-ին:

Հստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ Թումանյանն այս բանաստեղծութայնը գրել է «Թիֆլիսի Մթածմինդա սարից դիտելով քաղաքը» (տե՛ս ԹԺՇ, էջ 346):

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 93—94, թվագրված՝ «1890 թ. մայիսի 20», այնուհետև՝ եժ I, 40—41:

Արտատպվում է ԲՄ I-ից:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծութայն ծանոթագրութայնը:

ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՐԱՆՑ

(«Հայտնի եզվիտներ, ի՞նչ եք աղմկում...»)
(էջ 58, 439)

Գրութայն թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Հիշեցնում է «Չարամիտներին», «Միամիտներին», «Երանութայն էր խոստացել հույսս ինձ», «Մարգարե», «Ազգ» բանաստեղծութայնները, որոնք գրված են բանաստեղծի Կոնստանտնուպոլսում ծառայելու տարիներին (1887—1892 թթ.): Թվում է, նույնիսկ, որ օրգանական շարունակութայնն է 1890 թ. մայիսի 20-ին գրված «Չարամիտներին» բանաստեղծութայնն և պետք է գրված լինի նույն օրերին:

ԳԱՔ ԹՖ № 49 պահման է ՄՃ-ի արխիվից հանված մեկ ինքնագիր: Առաջին անգամ տպագրվել է եժ I, 485:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Վերը հիշատակված բանաստեղծութայնների մասին ժամանակակիցները վկայում են, որ ուղղված են բարձրաստիճան հոգևորականների ու նրանց արբանյակների դեմ, և ժամանակին բանաստեղծը կարողացել է ընկերական նեղ շրջանում (Նմտ. Արսեն Ղլտեյան՝ «Մտերիմ հանդիպումներ», ԹԺՇ, էջ 279—283): Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծութայն ծանոթագրութայնը:

ՄԻԱՄԻՏՆԵՐԻՆ

(«Երանի է ձեզ, որ չեք հասկանում...»)
(էջ 59)

Գրված է 1890 թ. հունիսի 12-ին:

Հստ Տ. Փիրումյանի հուշերի՝ ոտանավորը նվիրված է այն խեղճ

գլուղացիներին, որոնցից մեծամեծ կաշառքներ ևն վերցրել Քիֆլիսի կոնսիստորիայի պաշտոնյաները:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՔՄ I, էջ 95, թվագրված՝ «1890 թ. հունիսի 12», այնուհետև՝ ԵԺ I, 42:

Արտատպվում է ՔՄ I-ից:

Տե՛ս նաև «Նահատակ» բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

«Ո՛Ղ, ԽՆԱՅԵՑԵՔ, ՄԻ՛ ՀԻՇԵՑՆԵՔ ԻՆՁ...»

(էջ 60, 439)

Գրված է 1890 թ. հունիսի 25-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 18 պահվում է մաքուր արտագրված մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «1890 թ. հունիսի 25»: Նույն տեղում, № 12 կա նաև թերի և ջնշումներով մի սեպտի-ինքնագիր, որն, ըստ Լրևույթին, մտահոգացման առաջին գրառումներից է:

ԹԸԱ պատահիկների մեջ պահվում է ևս մեկ թերի ինքնագիր, որը բնույթով նման է Ա ինքնագրին և սկսվում է դրա 7-րդ տողից:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՔՄ II, էջ 87, 16 տող, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 14, 12 տող, ապա՝ ԵԺ I, 43:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Ա ինքնագիրը տալիս ենք որպես I տարբերակ՝ տողատակում նշելով Գ ինքնագրի դրանից ունեցած տարբերությունները, Բ ինքնագիրը՝ որպես II տարբերակ:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

(«Այս կոծքի տակ ապականված...»)

(էջ 61, 441)

Գրված է 1890 թ. հուլիսի 5-ին:

ԹԸԱ պատահիկների մեջ պահվում են մեկ թերի սեպտի-ինքնագիր (12-րդ, ապա՝ 21—28-րդ տողերը) և մի քառատող, որ Քումանյանը գուրս է թողել ՔՄ II-ից, և այժմ հնարավոր չէ պարզել, թե ինչ տեղ էր գրավելու բանաստեղծության մեջ: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը (տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Քումանյան, էջ 76):

Առաջին անգամ տպագրվել է ՔՄ II, էջ 89—92, այնուհետև՝ ԵԺ I 44—46:

Արտատպվում է ՔՄ II-ից:

«Ո՛Ղ ՍԵՂՄԱՑՆԵԼ ՉԵՍ ԿԱՐՈՂ ԴՈՒՆ...»

(էջ 64, 441)

Գրված է 1890 թ. հուլիսի 5-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 11 պահվում է մեկ թերի սեպտի-ինքնագիր: Նույն տեղում, № 282 պահվում է նաև մեկ մաքուր-ինքնագիր: Երկուսն էլ թվագրված են՝ «5 հուլիս»: Տարեթիվը պարզվում է 1890 թ. օգոստոսի 27-ին և սեպտեմբերի 28-ին բանաստեղծի՝ Ան. Արուսեանի գրած նամակներից, որոնցում ակնարկվում է այս բանաստեղծությունը: Առաջինում կարգում ենք. «Ստեփանի նամակի հետ մի ոտանավոր ուղարկեցի, կարծեմ թախծալի է. չէ՛...», երկրորդում՝ «Շատ ուրախացա թո նամակի վերջարան ոտանավոր պատասխանովդ, վերջին երկու տունը հավանեցի, որոնք իբրև «հույս» պատասխանում են իմ «թախծին» (տե՛ս ԵԺ V, 23 և 26):

Մաքուր-ինքնագրի բնագրից առաջ կան Ան. Արուսեանի ուղղված հետևյալ տողերը. «Ահա, Անուշավան, իմ այս միջոցներում գրած բանաստեղծություններից մեկն իբրև նմուշ, կատարյալ թախծ է (գուցե թախծ)»:

1893 թ. փետրվարի 4-ին Քումանյանն իր բանաստեղծությունների մոսկովյան հրատարակության երկու հատրոնները (ՔՄ I, ՔՄ II) միասին կազմած նվիրել է Գարյա Գուրոյանին՝ անվանաթերթի վրա, ընծայակա-նից հետո մեջ բերելով այս բանաստեղծության 17—23-րդ տողերը: Գիր-ը պահվում է ԹԸԱ:

Առաջին անգամ, Բ ինքնագրից, տպագրվել է ԵԺ I, 439—440:

Տպագրվում է նույն ինքնագրից:

«ԴԵՆՈ ԱՆՀԻՇԵԼԻ ՎԱՂ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԻՑ...»

(էջ 66)

Գրված է 1890 թ. սեպտեմբերի 30-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՔՄ II, էջ 80—81, թվագրված՝ «1890 թ. սեպտ. 30», այնուհետև՝ ԵԺ I, 47—48:

Արտատպվում է ՔՄ II-ից:

ՆՐԱՆ

(«Լն ուզում եմ, որ իմն մմամ...»)

(էջ 67)

Գրված է 1890 թ. հոկտեմբերի 5-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է *ԲՄ* 11, էջ 110, թվագրված՝ «1890 թ. 1-ին կտ. 5», այնուհետև՝ *ԵԺ* 1, 49:

Արտատպվում է *ԲՄ* 11-ից:

ԵՐԳՉԻՆ

(«Ապա, այն երգն առա՛, երգիչ...»)

(էջ 71)

ԱԶԴ

(«Հեռացրեք նրան աստծո սեղանից...»)

(էջ 68)

Գրված է 1890 թ. հոկտեմբերի 18-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ «Պահպանողականներին» ենթավերնագրով տպագրվել է *ՄՃ*, 1892, № 1, էջ 32, այնուհետև առանց ենթավերնագրի՝ *ԲՄ* 11, էջ 135, որտեղից և արտատպվում է:

Գրված է 1890 թ. դեկտեմբերին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է *ՄՃ*, 1891, № 2, էջ 198, այնուհետև՝ *ԲՄ* 11, էջ 86, թվագրված՝ «1890 թ. դեկտ.», ապա՝ *ԵԺ* 1, 52:

Արտատպվում է *ԲՄ* 11-ից:

ԻՍՐԱՅԵԼ

(«Պանդուխտ, հալածված, հոգնած, վշտաբեկ...»)

(էջ 72)

«ՈՉ ՅՕՐԻՆԱԿ ԱՅԼՈՑ»

(«Ազատ, համարձակ բարձրացի՛ր, արատ...»)

(էջ 69)

Գրված է 1890 թ. դեկտեմբերին:

Ինքնագիրը պահվում է Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական արխիվում (ֆ. 114, գծ. 1130): Հայտնաբերել է Անահիտ Խառատյանը: Առաջին անգամ տպագրվել է *ՍԳ*, 1956, № 4, էջ 141, այնուհետև՝ *ԵԺ* VI, 20:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Գրված է 1890 թ. հոկտեմբերին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է *ԲՄ* 11, էջ 134, թվագրված «1890 թ. հոկտեմբեր», այնուհետև՝ *ԵԺ* 1, 50:

Արտատպվում է *ԲՄ* 11-ից:

ՏԱՐՈՆԻ ԳԱՐՈՒՆԸ

(«Գարունն եկավ և թևերը...»)

(էջ 73)

ՀԱՄԵՐԳ

(«Վտակը ժայռից ներքև է թռչում...»)

(էջ 70, 442)

Գրված է 1890 թ.

ԳԱԹ ԹՖ № 20 պահվում է մեկ ինքնագիր, որի վերնագրի տակ փակագծերի մեջ գրված է «Հատված»: Ինքնագրում 3-րդ և 4-րդ թառատողերի տեղերը փոխված են:

Առաջին անգամ տպագրվել է *ԲՄ* 11, էջ 72—73, այնուհետև՝ *ԵԺ* 1, 56:

Գրված է 1890 թ. դեկտեմբերի 2-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է *ՄՃ*, 1891, № 5, էջ 621, այնուհետև՝ *ԲՄ* 11, էջ 79, թվագրված՝ «1890 թ. դեկտ. 2», հետագա ժողովածուներում և *ԲՊ*, էջ 13, ապա՝ *ԵԺ* 1, 51:

Արտատպվում է *ԲՊ*-ից:

Արտատպվում է *ԲՄ* 11-ից:

«Հին կոիվը» պոեմի նախնական տարբերակի հատվածներից է, որը հետագայում դուրս է մնացել ընդհանուր հենքից (այս մասին տե՛ս էդ. Զրբաշյան, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1986, էջ 267—268):

ՏԱՐՈՆԻ ԱՌԱՎՈՏԸ
(«Կարմիր արևն առավոտյան...»)
(էջ 74)

Գրված է 1890 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 95—97, այնուհետև՝ ԵԺ I, 57—58:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:
ԲՄ II-ի սեփական օրինակում Թումանյանն ուղղել է 33-րդ առդի վրիպակը: Եղել է՝ «Տեսավ հեռվից քաղաքը», դարձրել է՝ «Տեսավ հեռվից քառաշիրը»:
«Հին կոիվը» պոեմի նախնական տարբերակի հատվածներից է, որը հետագայում դուրս է մնացել ընդհանուր հենքից (տե՛ս «Տարոնի գարունը» ոտանավորի ծանոթագրությունը):

ԳԻԾԵՐ

(«Եկավ գիշերն, սիրտիսը...»)
(էջ 76, 442)

Հավանաբար գրված է 1890 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի օրինակը՝ հեղինակի ուղղումներով:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տզ, 1895, № 16, էջ 238, «Հատված պոեմից» ենթավերնագրով, այնուհետև, առանց ենթավերնագրի՝ ԲԲ, էջ 41—42, ապա՝ ԵԺ I, 121—122:

Տպագրվում է Թումանյանի ուղղած բնագիրը:
«Հին կոիվը» պոեմի նախնական տարբերակի հատվածներից է, որը հետագայում դուրս է մնացել ընդհանուր հենքից (տե՛ս «Տարոնի գարունը» ոտանավորի ծանոթագրությունը):

«ԿՈՒՐԾՔՍ ԵՐԲԵՄՆ ԵՐ Է ԳԱԼԻՍ ԵՎ ՈՒՌՉՈՒՄ...»
(էջ 78, 443)

Գրված է 1890 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1891, № 6, էջ 746, այնուհետև՝

ԲՄ II, էջ 83—84, թվագրված՝ «1890 թ.», ապա՝ ԵԺ I, 54:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

Մշ, 1891, 13 օգոստոսի, № 90 տպագրվել է Ասիացու (Գր. Արծրունու) ֆելիետոնը, որտեղ ծաղրվում է Թումանյանի այս ոտանավորը: Պիտի ասել, սակայն որ Արծրունու ծաղրն ու հակակրանքն ուղղված է եղել ոչ միայն նոր-նոր գրական ասպարեզ իշնող բանաստեղծի, այլև Ավ. Արասխանյանի և նրա «բանաստեղծական նոր դպրոցի», այսինքն՝ ՄՃ-ում տպագրվող նաև մյուս բանաստեղծների (Ալ. Մատուրյան, Լ. Մանվելյան և ուրիշներ) դեմ:

Այս հակակրանքն ավելի հին ծագում ունի: Թումանյանն այն քաջատրում է առհասարակ ժամանակի հայ գրականության և արվեստի նկատմամբ կյանքի վերջին տարիներին Գր. Արծրունու բռնած ժխտողական դիրքով: Այդ մասին նա իր կարծիքն արտահայտել է քանիցս, այդ թվում 1913 թ.՝ երկու անգամ՝ դեկտեմբերի 15-ին և 29-ին՝ Հայ գրողների ընկերության երկու երկույթներում, որոնցից առաջինում դասախոսություն է կարդացվել Միք. Նալբանդյանի, Բաֆֆու և Գր. Արծրունու, իսկ երկրորդում՝ Գր. Արծրունու մասին: «Նորերը չեն իմանալ,—կարդում ենք դեկտեմբերի 15-ին բանաստեղծի ունեցած ելույթի շարադրանքում,—բայց հենց լավ կհիշեն, թե նա (Արծրունին. խմբ.) ինչպես էր խոսում հայ գրողների դեմ, հայ տաղանդների դեմ»: Այնուհետև հիշում է Ղ. Աղայանի, Պ. Աղամյանի և Բաֆֆու դեմ ունեցած նրա ելույթները (տե՛ս ԵԺ IV, 456—458):

ՆԿԱՐԻՉ Գ. ԲԱՇԽՆԱՂՅԱՆԻ «ԶՈՐԱԳԵՏԸ ԳԻԾԵՐՈՎ»
ՆԿԱՐԻ ԱՌՋԵՎ

(«Արտիստ, քաջերի այս ձորն անարկու...»)
(էջ 79)

Գրված է 1890 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 6, էջ 853, թվագրված՝ «1890 թ.», այնուհետև՝ ԵԺ I, 53:

Արտատպվում է ՄՃ-ից:

Գրականության մեջ Թումանյանի ներշնչանքի առարկա նկարը հայտնի է «Դեբեզ գետը գիշեր ժամանակ» անունով: Ստեղծվել է 1890-ին, նույն թվականին ցուցադրվել է Թիֆլիսի, ապա Մոսկվայի և Պետերբուրգի պատկերասրահներում (տե՛ս Մ. Սարգսյան, Գևորգ Բաշինջաղյան, Երևան, 1957, էջ 70—71):

Գրված է 1890 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 26 ա պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 107, թվագրված՝ «1890 թ.», այնուհետև՝ ԵԺ I, 55:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

(«Կյանքի տղմի մեջ գլխովին թաղված...»)

(էջ 81)

Գրված է 1890 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 18 պահվում է մեկ ինքնագիր, որ հանված է ՄՃ-ի արխիվից: Ա. Ինճիկյանը տալիս է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Բանաստեղծության ինքնագիրը գտնվել է «Մուրճի» արխիվում: Ժամանակին շտապագրվելու պատճառը եղել է, հավանորեն, գրաքննության արգելքը կամ Արասխանյանի զգուշավորությունը: Հետաքրքրական է, որ ժամանակի հասարակության ոսկի կուռքերի հավաքական դիմանկարը բնութագրող այս ոտանավորի վերջին տողը բանաստեղծը նույնությամբ օգտագործել է իր երգիծական պոեմի «Փողի քսակը, փողի քսակը...» հատվածում («... Կանգնեցին արծան անվախճան փառքի»)» (տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, էջ 493—494): Ինչպես այս, այնպես էլ մի քանի ուրիշ երգիծական ոտանավորներ և էպիկական ֆրագմենտներ («Աղոթք», «Հայի զարմանքը», «Հայի տրտմանը», «Հայի ցավը», «Գրականական մազանդա», «Վայր ընկնող աստղեր», «Կտակ», «Հայոց անբախտ գրողը»), «որոնք գրեթե բոլորն էլ գրված են պոեմի ստեղծման ժամանակաշրջանում և իրենց վշտախառն ծաղրով ուղղված են գրողին և արվեստագետին խորթ հասարակության, նրա բարբերի ու կուռքերի դեմ» (նույն տեղում, էջ 494), ուսումնասիրողն իրավամբ կապում է «Պոեմն ու Մոսան» երգիծական պոեմի հետ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1932, № 27, այնուհետև՝ ԵԺ I, 441:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԽՂՃԱԼԻ ՄԱՐԴ, ՏՈԳՈՐՎԱԾ...»

(էջ 82)

Գրված է 1891 թ. հունվարի 10-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 100—101, թվագրված՝ «1891 թ. հունվարի 10», այնուհետև՝ ԵԺ I, 59:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

«ԱՆՍ, ԵՍ ԵՐԱՆԻ...»

(էջ 83, 443)

Գրված է 1891 թ. հունվարի 13-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է ՄՃ, 1891, № 3, էջ 341, այնուհետև՝ ԲՄ II, էջ 85, թվագրված՝ «1891 թ. հունվարի 13», Դփ, վերնագրված՝ «Ա՛խ, ես երանի», թվագրված՝ «1892», ԲԹ և ԲԲ, զարծյալ առանց վերնագրի, էջ 15, ապա՝ ԵԺ I, 60:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

ԵՐԳՉԻ ՎՐԵԺԸ

(«Ծանր հեծություն ժամանակների...»)

(էջ 84)

Գրված է 1891 թ. փետրվարի 22-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1891, № 10, էջ 1180, այնուհետև՝ ԲՄ II, էջ 116, թվագրված՝ «1891 թ. փետրվարի 22»: Դփ, էջ 9, թվագրված՝ «1892», ԲԲ, էջ 19, ապա՝ ԵԺ I, 61:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

ԿԱՆՉ

(«Եթե կաս, աստված...»)

(էջ 85, 443)

Գրված է 1891 թ. փետրվարին:

ԳԱԹ ԹՖ № 21 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ հանված ՄՃ-ի արխիվից:

վրան մակագրված՝ «Զթուլատրված», որից կարելի է ենթադրել, որ ՄՃ-ում տպագրությունն արգելել է գրաքննությունը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 76—78, թվագրված՝ «1891 թ. փետրվար», այնուհետև ԲԲ, էջ 22—23, ապա՝ ԵԺ I, 62—63:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Թումանյանի առաջին շրջանի լավագույն բանաստեղծություններից է, որ բարձր է գնահատվել նաև ժամանակակիցների կողմից: Այդ մասին ունենք ոչ քիչ թվով վկայություններ: Օրինակ՝ գրաքննադատ և մանկավարժ Գ. Վանցյանը 1893 թ. ապրիլի 8-ին բանաստեղծին հղած նամակում գրում է. «Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. «Это действительно высокохудожественное произведение». Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունը բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխգործոցը է, դա մի զոհար է» (տե՛ս ՈՒՉ 4, 313):

Բանաստեղծության համընդհանուր շերտ ընդունելության մասին են վկայում նաև Թումանյանի էրբեմնի դասընկեր, ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ Արամ Առաքելյանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 314) և մանկավարժ, Բարգմանիչ Զալալ Տեր-Գրիգորյանը (նույն տեղում, էջ 318):

«ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐ, ԾԱՏ ՈԳԵՎՈՐՎԵԼ...»
(էջ 87)

Գրված է 1891 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 276 պահվում է 1891 թ. մարտի 2-ին Թումանյանի՝ Ան. Արուվյանին գրած նամակը, որից երևում է, որ իր «Անուշ» պոեմը նա ցանկացել է նվիրել ընկերոջը: Այստեղ «Անուշ» վերնագրի տակ, փակագծերում գրել է՝ «Նվեր իմ ընկեր Անուշավանին», ապա զետեղել է այս ձոնն ու պոեմի առաջին էրկու հատվածները:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ II, 368—369, «Ծանոթագրություններ» բաժնում, այնուհետև՝ ԵԺ V, 46, վերը հիշատակված նամակի մեջ և ԵԺ I, էջ 443՝ «Անուշի» ձոնը՝ վերնագրով:

Տպագրվում է ինքնադրից:

ՊԱՏՎԵՐ

(«Վանա բանտի խորքից կլած հառաչանք...»)
(էջ 88)

Գրված է 1891 թ. մարտի 7-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 132—133, թվագրված՝ «1891 թ. մարտի 7», այնուհետև՝ ԵԺ I, 64:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ՆՎԵՐ ԱՆ. ԱԲ.-ԻՆ

(«Նորեկ գարունը լեռնակամ հային...»)
(էջ 89, 444)

Գրված է 1891 թ. մարտի 24-ին:

Ինքնագիրը, առանց 1—4 տողերի, պահվում է 1891 թ. ապրիլի 16-ին Թումանյանի՝ Անուշավան Արուվյանին գրած նամակի մեջ (ԵԺ V, 52): Նամակում կարդում ենք. «խ/Տարազին (բառախաղ է անում՝ Խարազ-Տարազ՝ խմբ.) տվել էի մի ոտանավոր—պանդխտության աշխարհից էր այդ ոտանավորի մեջ թուփը խոսում էր պանդուխտի հետ... Թափն ինչպե՛ս կխոսա, հայտնեց և վերադարձրեց Տարազը, սրա տեղը դեհելով Սրնգի «Վիշտը». երանի կարդաս»:

Դատելով այս տողերից, «Տարազին» ուղարկած բնագրում առաջին 4 տողերն այլ են եղել: Պանդուխտի հետ խոսել է ոչ թե «Նորեկ գարունը», այլ «թուփը»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 74—75, թվագրված՝ «1891 թ. մարտի 24», այնուհետև՝ ԵԺ I, 65:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

N. N.-ԻՆ

(«Կյանքի հոսանքն յուր ընթացքում»)
(էջ 90)

Գրված է 1891 թ. ապրիլի 10-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Ոտանավորի երեք քառատողերը (տող 25—36) առաջին անգամ տպագրվել են ՄՃ, 1891, № 12, էջ 1500, թվագրված՝ «1891 ապրիլի 10»: Լրիվ բնագիրը տպագրվել է ԲՄ II, էջ 148—150, այնուհետև՝ ԵԺ I, 66—67:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ՄԱՐԵՐՈՒՄ

(«Մուրջը իջավ, գետիցն առավ...»)
(էջ 92, 444)

Գրված է 1891 թ. ապրիլի 15-ին:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 22 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «1891 թ. ապրիլի 15», վերնագրված՝ «Մի պատկեր» (հանված է ՄՃ-ի արխիվից): Առաջին անգամ, «Մի պատկեր» վերնագրով, տպագրվել է ԲՄ II, էջ 66—68: Այնուհետև, «Սարերում» վերնագրով, կրճատումներով և մշակված՝ ԲԹ, էջ 17—18, ԲԲ, էջ 16—17, ապա՝ ԵԺ I, 68—69:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

1901 թ. ձմռանը Թումանյանը հիմնովին վերամշակել է «Անուշ» պոեմը: Զգացվում է, որ այս ոտանավորը գրելիս բանաստեղծը դեռևս գտնվել է իր մեծ աշխատանքի տպագրության տակ: Անշուշտ, դրա արդյունքն է, որ այս «Մի պատկերում», նույնիսկ, «Անուշի» առանձին տողերը հիշեցնող տողեր կան: Օրինակ.

Բինից հեռու երևացին
Երկու մարդու կերպարանք...

Հմմտ.

Երկու մարդկային սև կերպարանքներ
Շան առաջ փախած՝ ցած իջան դեսը...

«ԵՐԲ ՏԵՍՆՈՒՄ ԵՄ ՄԱՐԴ ՏԱԿԱՎԻՆ...»
(էջ 93)

Գրված է 1891 թ. ապրիլի 25-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 102—103, թվագրված՝ «1891 թ. ապրիլի 25», այնուհետև՝ ԵԺ I, 70: Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ԿՈՐՈՒՍՏԻՑ ՀԵՏՈ

(«Խնդրի՛ր. սիրտ իմ կարտակեզ...»)
(էջ 94)

Գրված է 1891 թ. մայիսի 7-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 117, թվագրված՝ «1891 թ. մայիսի 7», այնուհետև՝ ԵԺ I, 71:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

«ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԻՐԵԼ Է ԿՅԱՆՔԻՆ...»
(էջ 95, 445)

Նվիրված է Պետրոս Աղամյանին:

Դատելով արտիստի հիվանդ լինելու մասին ոտանավորում արված պնդումները, պետք է գրված լինի 1891 թ. գարնանը, երբ Աղամյանը կոկորդի տուբերկուլյոզով ծանր հիվանդ պառկած էր Կ. Պոլսի «Ռուսական նիկոլաևյան հիվանդանոցում»: Այս ոտանավորով Թումանյանը հայտնի էր կոչ է անում նյութական օգնություն ցույց տալ հիվանդ արտիստին:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 23 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1932, Ձ 27, այնուհետև՝ ԵԺ I, 445:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՀՐԱԺԵԾՏ

(«Այստեղ ամա կրթածանկեմք...»)
(էջ 96)

Գրված է 1891 թ. մայիսի 27-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 158, թվագրված՝ «1891 թ. մայիսի 27», այնուհետև՝ ԵԺ I, 72:

Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ԽԵՂԾ ԱԴԱՄՅԱՆ

(«Ծամաշում էի ևս ցրան, ընկեր...»)
(էջ 97, 445)

Գրված է, հավանաբար, 1891 թ. հունիսի 4-ին, Պետրոս Աղամյանի մահվան օրը:

ԹԸԱ № 10 ծոցատետրում պահվում է մեկ ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է «Թատրոն», 1895, № 1, էջ 132—133,
այնուհետև՝ նժ 1, 446:
Արտատպվում է «Թատրոնից»:

ԴԵՐԱՍԱՆ ԱՂԱՄՅԱՆԻ ՄԱՀԸ

(«Ոգևորողն ընկավ արդեն...»)
(էջ 98)

Գրված է 1891 թ. հունիսի 7-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 111—112, թվագրված՝
«1891 թ. հունիսի 7», այնուհետև՝ նժ 1, 73:
Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ԱՍՏՂԵՐԻ ՀԵՏ

(«Էյ աստղեր, աստղեր...»)
(էջ 99, 445)

Գրված է 1891 թ. հուլիսի 17-ին, Գսեղում:
ԹԸԱ № 11 ծոցատետրում պահվում է մեկ ինքնագիր, առանց վեր-
նագրի, թվագրված՝ «17 հուլիսի, Գսեղ»:
Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է ՄՃ, 1891, № 11,
էջ 1304, այնուհետև, «Գիշերային մտածմունք» վերնագրով՝ ԲՄ II, էջ
108—109, նույնությամբ, բայց «Գիշերային մտորմունք» վերնագրով՝ Գ
(16-րդ ոտանավոր), Դփ, էջ 20: Վերջինս բերում ենք որպես տարբե-
րակ՝ տողատակ նշելով ինքնագրի տարբերությունները:
Հետագայում բանաստեղծը ոտանավորը ենթարկել է հիմնական վերա-
մշակման և հրատարակել ԲԹ, էջ 13, «Է՛յ աստղեր» վերնագրով: Նույնը,
առանց վերնագրի, տպագրվել է ԲԲ, էջ 11, այնուհետև, «Աստղերի հետ»
վերնագրով՝ ԲՊ, էջ 15: Այս վերջին հրատարակությունները թվագրված են
«1890», ապա՝ նժ 1, 74:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Հեղինակի դուստր Ն. Քումանյանը հիշողությամբ մեջ է բերում Քու-
մանյանի խոսքերն այս բանաստեղծության մասին. «Հիշում եմ «Է՛յ աստ-
ղերը» գրելու օրը: Գսեղ էի, Չաղի ձորն էի գնացել որսի: Կալի ժամա-
նակն էր. ձորից դուրս եկա մեր կալը, կալի մոտ էլ դագան էր. աստղա-

լից նշեր էր, պառկեցի դագից հեռու, կալի մոտ ու էստեղ էր, որ գրեչ
եմ «Է՛յ աստղերը...» (տե՛ս Ն. Քումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան,
1969, էջ 240):

«ԵՐԲ ԽՈՍՈՒՄ ԷԻՐ, ՊԱՏՄՈՒՄ ԷԻՐ ԻՆՁ...»
(էջ 100, 446)

Գրված է 1891 թ. հոկտեմբերի 10-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 82, թվագրված՝ «1891 թ.
հոկտ. 10», այնուհետև՝ մասնակի փոփոխություններով՝ ԲԲ, էջ 24, ապա՝
նժ 1, 75:
Արտատպվում է ԲԲ-ից:

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(«Քո աչքերում, որ փալլում է...»)
(էջ 101)

Գրված է 1891 թ. նոյեմբերի 9-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 157, թվագրված՝ «1891 թ.
նոյեմբ. 9», այնուհետև՝ նժ 1, 76:
Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ՈՒՐՈՒ

(«Դո՛ւ ևս, իմ սիրո՛ւն...»)
(էջ 102, 446)

Գրված է 1891 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ «Սիրո տեսիլներ» վերնագրով, տպագրվել է «Թատ-
րոն» հանդեսում, 1899, № 1, էջ 31, այնուհետև. մշակված՝ ԲԹ, էջ 19 և
ԲԲ, էջ 18, ապա՝ նժ 1, 77:
Արտատպվում է ԲԲ-ից: Պահել ևնք ԲԹ-ի կետագրությունը:

«ՍԻՐԵԼԻ՛ ԱՉԵՐ...»
(էջ 103, 447)

Գրված է 1891 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1892, № 18, էջ 274, «Ալբումում»
վերնագրով, այնուհետև՝ Գ (14-րդ ռոտանավոր), թվագրված՝ «1891 թ.»,
ապա՝ ԵԺ I, 78:
Արտատպվում է Գ-ից:

«ԹԵ ՀՈԳՆԵԼ ԵՍ ՀԱՂԹԱՀԱՐՎԱԾ...»
(էջ 104, 447)

Գրված է 1891 թ.:
ԹՀԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ I, 444:
Տպագրվում է ինքնագրից:

1892

«ԵՐԲ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ...»
(էջ 105)

Գրված է 1892 թ. հունվարի 9-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 153—155, թվագրված՝
«1892 թ. հունվարի 9», այնուհետև՝ ԵԺ I, 80—81:
Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

ՌՈՄԱՆՍ

«Երկու աչքով լալիս եր ցա...»
(էջ 107)

Գրված է 1892 թ. հունվարի 13-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 6, էջ 884, թվագրված՝
«1892 թ. հունվարի 13», այնուհետև՝ ԵԺ I, 82:
Արտատպվում է ՄՃ-ից:

ՔՐԻՍՏՈՍՆ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

(«Անապատի մեջ խավար ու տխուր...»)
(էջ 108, 447)

Գրված է 1892 թ. հունվարի 18-ին:
ԳԱԹ ԹՖ № 25 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ հանված ՄՃ-ի արխիվից,
թվագրված՝ «92, հունվարի 18»: Նույն տեղում, № 1355 պահվում է ԲԲ-ի
հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ թումանյանը կատարել է մեկ ուղ-
ղում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 3, էջ 414, այնուհետև՝
ԲՄ II, էջ 118, Գ (10-րդ ռոտանավոր), Դփ, էջ 10, ԲԲ, էջ 28, ապա՝
ԵԺ I, 33:

Տպագրվում է ԲԲ-ի թումանյանի ուղղած բնագիրը:
Թումանյանի այս բանաստեղծությունն իր ողով այնքան հարազատ է
նուս գեղանկարիչ Ի. Ն. Կրամսկոյի «Քրիստոսն անապատում» նկարին
(նկարված 1872 թ.), որ տեղիք է տվել թյուրիմացության, թե իբր ստեղծ-
վել է Կրամսկոյի նկարի ազդեցությամբ:

Ոտանավորը գրելուց 14 օր հետո, առաջին անգամ տեմենով Կրամսկո-
յի նկարը, թումանյանը ևս զարմանքով նկատել է նմանությունը և ասես
հետագայի ուսումնասիրողներին թյուրիմացությունից զերծ պահելու հա-
մար, ԹՀԱ պահվող պատահիկներից մեկում թողել հետևյալ գրառումը.
«Հիսուսն անապատում», Կրամսկոյի նկարը, Живописное обозр. 87г.,
երես 229: «Հիսուսն անապատում» ոտ<անավորը> գրելուց հետո, 92 թ.
փետր<վարի> 1-ին տեսա Տ.-ի մոտ:

Տ.-ի անձնավորությունը պարզել չհաջողվեց:

ԵՐԱԶ

(«Գիշերն երազում հալածում էին...»)
(էջ 109)

Գրված է 1892 թ. հունվարի 20-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 130—131, թվագրված՝
«1892, հունվարի 20», այնուհետև՝ ԵԺ I, 84:
Արտատպվում է ԲՄ II-ից:

«ՄՈՒԹՆ ԷՐ ԵՐԿԻՆՔԸ. ՈՉ ՈՔ ՉԸՏԵՍԱՎ...»

(էջ 110, 448)

Գրված է 1892 թ. հունվարի 22-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 2, էջ 263, նույնությամբ՝ ԲՄ II, էջ 106, թվագրված՝ «1892 թ. հունվարի 22»: Այնուհետև՝ Դ (1-ին ոտանավոր), «Մուրն էր երկինքը» վերնագրով, Դփ, էջ 27, «Արտասուքներ» վերնագրով: Վերջապես, մասնակի փոփոխություններով և առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 30, ապա՝ ԵԺ I, 85:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ԾԵՐԱՑԵԼ Է...»

(էջ 111, 448)

Նվիրված է Ռաֆայել Պատկանյանին:

Գրված է 1892 թ. փետրվարի 11-ին (Պատկանյանը վախճանվել է նույն թվականի օգոստոսի 26-ին):

ԳԱԹ ԹՖ № 88 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ գրված Ռ. Պատկանյանի լուսանկարի վրա, թվագրված՝ «92.II.11. Տփխիս»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ I, 447:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԱՌԱՎՈՏ

(«Սրտամաշ տաղտուկ ծանրը գիշերի...»)

(էջ 112, 448)

Գրված է 1892 թ. մարտի 12-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԹՀԱ պահվում է ԲՄ II-ի մեկ օրինակ «Յուր պատվարժան բարեկամ Մեսրոպ ք. Մելյանին Հովհաննես Թումանյանից» ընծայականով, որտեղ բանաստեղծը կատարել է մեկ ուղղում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 147, թվագրված՝ «1892 թ. մարտի 12», այնուհետև՝ ԵԺ I, 86:

Տպագրվում է ԲՄ II-ի Թումանյանի ուղղած բնագիրը:

«ԵՍ ՍԻՐԵԼ ԵՄ ՎԱՐԴԸ՝ ՏԸԺԳՈՒՅՆ...»

(էջ 113, 448)

Գրված է 1892 թ. մարտի 18-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 26 ա պահվում է մեկ ինքնագիր, վերնագրված՝ «Իմ սերը», թվագրված՝ «92 թ. մարտի 18»:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը կատարել է մեկ ուղղում:

Առաջին անգամ, «Իմ սերը» վերնագրով, տպագրվել է ԲՄ II, էջ 156, այնուհետև, նույնությամբ՝ Դ (24-րդ ոտանավոր), Դփ, էջ 37, ԲԹ, էջ 20, ԲԲ, առանց վերնագրի, էջ 25, ապա՝ ԵԺ I, 87:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Թումանյանի ուղղած բնագիրը:

ՀԻՇԻՐ...

(«Յուր չար բախտի ճակնում բռնված...»)

(էջ 114, 449)

Գրված է 1892 թ. մարտի 20-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 159, թվագրված՝ «1892 թ. Կ մարտի», այնուհետև՝ Դ (26-րդ ոտանավոր), ապա՝ ԵԺ I, 88:

Արտատպվում է Դ-ից:

«ԻՆՁ ՄԻ՝ ԽԸՆԴԻՐԻՐ, ԵՍ ՉԵՄ ԵՐԳԻ...»

(էջ 115, 449)

Գրված է 1892 թ. մարտին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը շնչել է «Իմ երգը» վերնագիրը:

Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է ԲՄ II, էջ 151—152, թվագրված՝ «1892 թ. մարտ», այնուհետև, «Իմ երգը» վերնագրով, Դ (8-րդ ոտանավոր), Դփ, էջ 28—29, ԲԹ, էջ 23, հիմնական մշակման ենթարկված՝ ԲԲ, էջ 29, ապա՝ ԵԺ I, 89:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

(«Դու արտասովում ես, և քո ծանրավիշտ...»
(էջ 116)

Գրված է 1892 թ. ապրիլի 5-ին:
ԳԱԹ ԹՖ Ձ 27 պահվում է մեկ ինքնագիր, հանված ՄՃ-ի արխիվից,
թվագրված՝ «92 թ. ապրիլի 5»:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, Ձ 5, էջ 725, «Նվեր» վեր-
նագրով, որը թումանյանինը չէ. ՄՃ-ի խմբագիր Ավ. Արասխանյանն է
չնչել «Օր. Բ.-ին» վերնագրերը, տեղը դնելով «Նվեր»: Հետագայում «Նվեր»
վերնագրով տպագրվել է ԵԺ 1, 90:
Արտատպվում է ՄՃ-ից: Վերականգնել ենք թումանյանի գրած վերնա-
գիրը:
Օր. Բ.-ի անձնավորութունը պարզել չհաջողվեց:

ԿԱՍԿԱՄ

(«Ո՛վ ես, չար ոգի, դո՛ւ, որ իմ արտում...»
(էջ 117, 449)

Գրված է 1892 թ. ապրիլի 13-ին:
ԳԱԹ ԹՖ Ձ 28 պահվում է մեկ ինքնագիր. հանված ՄՃ-ի արխիվից,
Ավ. Արասխանյանի կից երկտողով. «Դավիթ, սա շարեք, որ բռնի պա-
կաս տեղը, առաջնորդողից ու Մանվելյանցի ոտանավորից հետո»:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, Ձ 11, էջ 1564, թվագրված՝
«1892 թ. ապրիլի 13», այնուհետև՝ Դ (19-րդ ոտանավոր), ԴԳ, էջ 33,
ապա՝ ԵԺ 1, 91:
Արտատպվում է ԴԳ-ից:

«ՍԻՐԵԼԻ ԶԻՎԱՆ, ԸՆԿԵՐՈՒ ԻՄ ՀՈԳՈՒ...»
(էջ 118, 450)

Գրված է 1892 թ. մայիսի 1-ին: Այդ օրը 1890 թ. «Բանաստեղծու-
թյունների» առաջին հատորը (ԲՄ I) թումանյանը նվիրել է Զիվանուն՝
«Ցուր սիրելի երգիչ աչքը Զիվանուն նվիր Հովհաննես թումանյանից»
ընծայականով և 4-րդ ազատ էջում գրել այս ոտանավորը: Գիրքը պահվում
է ՀՍՍՀ ԳԱ ֆունդամենտալ գրադարանի Գ. Լեոնյանի անհատական ֆոն-
դում:

ԹԸԱ պահվում է ոտանավորի ֆոտոպատճենը:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 448:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԱՆ, ՈՐՔԱՆ, ՓԱՐԹԱՄ ԿՅԱՆՔԸ ԾԱՂԿՈՒՄ Է...»
(էջ 119)

Գրված է 1892 թ. մայիսի 3-ին:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, Ձ 10, էջ 1434, թվագրված՝
«1892 թ. մայիսի 3», այնուհետև՝ ԵԺ 1, 92:
Արտատպվում է ՄՃ-ից:

ՕՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

(«Իմ եղբայրները օտարության մեջ...»
(էջ 120)

Գրված է 1892 թ. հունիսի 26-ին:
ԳԱԹ ԹՖ Ձ 29 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ հանված ՄՃ-ի արխիվից,
թվագրված՝ «1892.VI.26»:
Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է ՄՃ, 1892, Ձ 7—8,
էջ 1045, այնուհետև՝ նույնը, «Օտարության մեջ» վերնագրով Դ (2-րդ
ոտանավոր), ԴԳ, էջ 7, ապա՝ ԵԺ 1, 93:
Արտատպվում է ԴԳ-ից:
Խոսելով թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուի
(ԲՄ I-ի) ժամանակի առաջադեմ հայ գրական հասարակայնության, հատ-
կապես երիտասարդության վրա թողած ազդեցության մասին և մեղքե-
րումներ անելով օտարության մեջ ապրող մի խումբ հայ երիտասարդների՝
Ան. Աբովյանի, Ա. Ղլտեյանի, Ս. Հովվյանի և ուրիշների թումանյանին
ուղղած նամակներից, Ա. Ինճիկյանը գրում է. «Անշուշտ, իր պանդուխտ
հայրենակիցների և ընկերների այդ նամակներն են թումանյանին ներշնչ-
ել «Օտարության մեջ» բանաստեղծությունը» (Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես
Թումանյան, էջ 250):

«ԼՍՈՒՄ ԵՍ ԴՈՒ ԷԼ, ԹԵ ԻՆՉ ԵՆ ՌՈՍՈՒՄ...»
(էջ 121)

Գրված է 1892 թ. հունիսի 30-ին:
ԳԱԹ ԹՖ Ձ 29 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ հանված ՄՃ-ի արխիվից:

Թվագրված՝ «92.VI.30»: ՄՃ-ին ուղարկվել է որպես շարքի երկրորդ ոտանավորը «Օտարության մեջ» բանաստեղծության հետ միասին:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 7—8, էջ 1046, այնուհետև՝
Եժ 1, 94—95:

Արտատպվում է ՄՃ-ից:

ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԵՐԵՎՈՒ

(«Ամռան գիշերվա երկինքն աստղալի...»)

(էջ 123, 450)

Գրված է 1892 թ. հուլիսի 17-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 9, էջ 1273, թվագրված՝ «1892 թ. հուլիսի 17», այնուհետև՝ «Ամառային երեկո» վերնագրով՝ Դ (5-րդ ոտանավոր), ԴԳ, էջ 21, ապա՝ Եժ 1, 96:

Արտատպվում է ԴԳ-ից:

«ՍԸՐՏԻՍ ԹԱԳՈՒՂԻ...»

(էջ 124, 450)

Գրված է 1892 թ. հուլիսի 26-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Կարոտ» վերնագրով, տպագրվել է ՏՂ, 1893, № 7, էջ 101, այնուհետև՝ Դ (25-րդ ոտանավոր), թվագրված՝ «1892 հուլիսի 26», ԴԳ, էջ 38, ԲԹ, էջ 21, այնուհետև, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 26, ապա՝ Եժ 1, 97:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

«Օ՛, ԼՈՒՒՌ ԿԱՑ, ԸՆԿԵՐ՝ ԱՅԴ Ի՞ՆՉ ԵՍ ԵՐԳՈՒՄ...»

(էջ 125)

Գրված է 1892 թ. օգոստոսի 14-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 10, էջ 1433, թվագրված՝ «1892 թ., օգոստոսի 14», այնուհետև՝ Եժ 1, 98:

Արտատպվում է ՄՃ-ից:

ՏԵՆՉ

(«Մեկն էլ այն է հոգուս անթիվ տեղերի...»)

(էջ 126, 450)

Գրված է 1892 թ. սեպտեմբերին:

ԳԱԹ ԹՖ № 30 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ «Տենչեր» վերնագրով, հանված ՄՃ-ի արխիվից, թվագրված՝ «92 սեպտեմբեր»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 11, էջ 1563, այնուհետև՝ Դ (18-րդ ոտանավոր), ԴԳ, էջ 22, ապա՝ Եժ 1, 99:

Արտատպվում է ԴԳ-ից:

ՄՈՌԱՑՎԱԾ ՍԵՐ

(«Սիրում էի երբեմնը քեզ...»)

(էջ 127)

Գրված է 1892 թ. դեկտեմբերին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1892, № 12, էջ 1800, այնուհետև՝ Դ (21-րդ ոտանավոր), ԴԳ, էջ 35, ապա՝ Եժ 1, 100:

Արտատպվում է ԴԳ-ից:

ՎԱՏ ՕՐԵՐ

(«Ցուրտ է, իմ ընկեր, ու հողմ անագին...»)

(էջ 128, 450)

Գրված է 1892 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանը կատարել է մեկ ուղղում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1893, № 3, էջ 421, այնուհետև՝ Դ (19-րդ ոտանավոր), ԴԳ, էջ 8, ԲԹ, էջ 22, ԲԲ, էջ 27, ապա՝ Եժ 1, 101:

Տպագրվում է ԲԲ-ի հեղինակի ուղղած բնագիրը:

ՕՐ. Մ. Վ.-ԻՆ

(«Երբոր բացվելիս է եղել արփին...»)
(էջ 129)

Գրված է 1892 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1893, № 7—8, էջ 1053—1054, թվագրված՝ «1892 թ.», այնուհետև՝ Եժ I, 102—103:

Արտատպվում է ՄՃ-ից:

Նվիրված է բանաստեղծի մտերիմ ընկեր Ֆիլիպ Վարդապարյանի գրող Մարիամ Վարդապարյանին:

ԱՂԲՅՈՒՐ

(«Սարի լանջին, ժայռի տակ...»)
(էջ 131, 451)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Մեզ հասած միակ թերի սեպտեմբերի 1892 թ. պահպանվում է ՔԸԱ № 10 ծոցատետրում, որի մեջ եղած նյութերը վերաբերում են 1891—1892 թթ. (օրինակ «Խեղճ Աղամյան» բանաստեղծությունը): Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ այս բանաստեղծությունը ևս գրված է այդ տարիներին:

Առաջին անգամ տպագրվել է Աղ, 1893, № 5—6, էջ 198, այնուհետև՝ մասնակի փոփոխություններով՝ Լ II, 1909, էջ 116 և նույն դասագրքի մի քանի հետագա հրատարակություններում, ապա՝ Եժ I, 106:

Արտատպվում է 1916 թ. Լ II-ից:

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

(«Կովկասի ամպած երկինքը պարզվեց...»)
(էջ 132, 451)

Գրված է 1892 թ., սակայն 1893 թ. Քումանյանը կրկին անդրադարձել է այս բանաստեղծությանը:

ԳԱԹ ԹՖ № 9 (լրացուցիչ) պահվում է առաջին տարբերակը, որն ավելի ընդարձակ է, թվագրված՝ «92/93՝ 5 և 6՝ տները»:

ԳԱԹ ԹՖ № 11 պահվում է ևս մեկ ինքնագիր, 20 տող է, խնամքով արտագրած և կետադրությունը ճշտած, թվագրված՝ «93 մարտի 30»: Երևում

է, որ բանաստեղծը հրատարակության և պատրաստության օրինակը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով տպագրության չի հանձնել:

Առաջին անգամ, Ա ինքնագրից, տպագրվել է ԳԵ, էջ 114, այնուհետև՝ Եժ I, 449—450: Երկու հրատարակություններում էլ կան խմբագրական միջամտություններ:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

1893

ՕՐ. Օ. Գ.-Ի ԱԼՈՍՄՈՒՄ

(«Ի՞նչ ես ուզում, որ թողնեի...»)
(էջ 133)

Գրված է 1893 թ. հունվարի 6-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 260 պահվում է Օ. Գիրգիդյանի ալբոմը և դրա մեջ ինքնագիրը, թվագրված՝ «93 1/6»: Թվագրությունից հետո Քումանյանը գրել է՝ «Օր. Շ-ի ալբոմում, Մուրճ, 1893 թ. № 1»: Բայց բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է ոչ թե ՄՃ-ի 1893 թ. առաջին, այլ 1892 թ. 12-րդ համարում (էջ 1815): Այդ համարում նախատեսված է եղել տրպագրել մի թարգմանական բանաստեղծություն, որի տպագրությունը վերջին պահին գրաքննությունն արգելել է, և խմբագրությունը բաց էլն գրաղեցրել է այս բանաստեղծությամբ, որը նախատեսված է եղել տպագրել 1893 թ. առաջին համարում: Այդ է պատճառը նաև, որ ՄՃ-ի 1892-ի 12-րդ համարի ցանկում այս բանաստեղծությունը չի հիշատակված: Այնուհետև տրպագրվել է Դ (17-րդ ոտանավոր), թվագրված՝ «1893», «Օր. Օ. Գ-ի ալբոմում» վերնագրով, ապա՝ Եժ I, 79:

Արտատպվում է Դ-ից:

«ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՐՅԱՎ... ԱՂՍ, ԵՎ ԱՅՍ ՀՈՄ...»
(էջ 134, 452)

Գրված է 1893 թ. մարտի 28-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 260 պահվում է Օ. Գիրգիդյանի ալբոմը, և դրա մեջ ինքնագիրը՝ թվագրված «1893 III/28, (Ջատիկ)»:

ՔԸԱ № 12 ծոցատետրում պահվում է ևս մեկ ինքնագիր, վերնագրված՝ «Քրիստոս հարյավ»: Արտագրված է Օ. Գիրգիդյանի ալբոմից: Վերնագրից առաջ Քումանյանը գրել է. «Օսանի ալբոմից, գրած 93 III/28, Ջատիկ, экспромтом»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տզ, 1901, «Իլլուստրացիոն», № 12/4,
էջ 30, այնուհետև Եժ 1, 104:
Արտատպվում է Տզ-ից:
Ալբոմի ինքնագիրը բերում ենք որպես տարբերակ:

«ԱՏԵԼՈՒՍ ՀԱՄԱՐ...»
(էջ 135)

Գրված է 1893 թ. ապրիլի 24-ին:
ԳԱԹ ԹՖ № 260 պահվում է Օ. Գիրգիրյանի ալբոմը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը, թվագրված՝ «93.IV.24»:
Առաջին անգամ տպագրվել է Պր, 1929, № 41, այնուհետև՝ Եժ 1,
451:
Տպագրվում է ինքնագրից:

Ն. ԲԱՐԱԹԱՇՎԻԼՈՒ ԴԱՄԲԱՆԻ ՎԵՐԱ
(«Մխիթարություն, սզավոր վրաստան...»)
(էջ 136)

Գրված է 1893 թ. ապրիլի 25-ին:
ԳԱԹ ԹՖ № 31 պահվում է մեկ ինքնագիր, հետևյալ ծանոթությամբ.
«Կարդացված ապրիլի 25-ին, տե՛ս «Մուրճի» ներկա Պ-ի «Զանազան լու-
րեր»:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1893, № 4, էջ 520, այնուհետև՝
Եժ 1, 105:
Արտատպվում է ՄՃ-ից:
Թումանյանը, որպես «Մուրճ» ամսագրի ներկայացուցիչ, այս բա-
նաստեղծությունը կարդացել է վրաց բանաստեղծ Ն. Բարաթաշվիլու աճ-
յունը Գանձակից Քիֆիլի տեղափոխելու առթիվ Քիֆիլիում կազմակերպված
սգո միտինգին: Նույն սգո հանդեսում բանաստեղծության վրացերեն թարգ-
մանությունը կարդացել է կարգադրիչ հանձնաժողովի անդամ Ախնազար-
յը (տե՛ս ՄՃ, 1893, № 4, էջ 674):

«ՀՈՍԻՐ ԱՐՏԱՍՈՒՔՍ ԱՆԿԵՂԾ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ...»
(էջ 137, 453)

Գրված է 1893 թ. հունիսի 21-ին:
ԳԱԹ ԹՖ № 32 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «21 հունիսի
93»:
Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ 1, 452:
Տպագրվում է ինքնագրից:

ՊՈՆԵՏԻՆ

(«Մեր ուշքն ինչո՞ւ ես կախարդում...»)
(էջ 138)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1893, № 9, էջ 1329, այնուհետև՝
Եժ 1, 113:
Արտատպվում է ՄՃ-ից:

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒ ՆԿԱՐԻ ԱՌՁԵՎ

(«Ելած՝ օվկիանի անգուսպ ալիքներ...»)
(էջ 139, 453)

Գրված է 1893 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը,
որտեղ Թումանյանը կատարել է մեկ ուղղում և թվագրել՝ «1894»:
Առաջին անգամ «Այվազովսկու ծովանկարի առաջ» վերնագրով, տը-
պագրվել է ՄՃ, 1893, № 9, էջ 1348, այնուհետև՝ Դ (11-րդ ոտանավոր),
ԴԿ, էջ 23, ԲԹ, էջ 25 (այստեղ ևս թվագրված է՝ «1894»), ԲԲ, էջ 38,
սպա՝ Եժ 1, 107:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Թումանյանի ուղղած բնագրից:
ԹՀԱ, անձնական իրերի ֆոնդ, № 451 պահվում է ԲԹ-ի՝ Մխիթար
Տեր-Անդրեասյանին հեղինակի նվիրած օրինակը, որի 25-րդ էջում, հայե-
րեն բնագրից ներքև, կա Վալերի Բրյուսովի թարգմանությունը՝ նրա իսկ
ձեռագրով, թվագրված՝ «Бакы, 1916 (9/1)»:
Այժմ դժվար է կոահել, թե Այվազովսկու ո՞ր կտավը նկատի ունի
Թումանյանը: Ավելի հավանական է թվում, թե բանաստեղծությունը գրվել
է 1870-ական թթ., այսպես կոչված, «Կապույտ ծովանկարներից» կամ
1880—1890-ական թթ. «Արծաթավուն ծովանկարներից» որևէ մեկի կամ
մի քանիսի տպավորության տակ:

ՀԱՅ ՈՒՏԱՎՈՐԻՆ

(«Գնա՛ս բարով, ա՛յ ուխտավոր...»)
(էջ 140, 453)

Գրված է 1893 թ.:
ԳԹ ԹՖ № 9 (լրացուցիչ) պահվում է մեկ ինքնագիր-պատասիկ՝ ոտա-
նավորի վերջին հատվածը: Նույն տեղում, № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հե-

դինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանը ուղղումներ է կատարել: Նման մի օրինակ էլ պահպանում է ՔՀԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1898, № 4, էջ 58, այնուհետև՝ ՆԱ, 1907, 2 նոյեմբերի, № 2, «Գրված է 1893 թվականին Հայրիկի ընտրության առթիվ՝ Քիֆիսի երիտասարդության խնչույքին: Ժամանակի ցենզուրական պայմանների պատճառով առաջին անգամ է տպագրվում ամբողջ տողատակի ծանոթությամբ: Այնուհետև տպագրվել է առանց վերջին՝ 4-րդ հատվածի՝ ԲԲ, էջ 31—32, ՀԳ, էջ 142, 1917 թ. V, էջ 34, ապա՝ ԾԺ I, 108—109:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Քումանյանի ուղղած բնագիրը:

Նվիրված է Մկրտիչ Խրիմյանին՝ 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին, նրա կաթողիկոս օժվելու առթիվ: Արտահայտությունն է այն հույսերի, որ շատերի նման երիտասարդ Քումանյանը ևս կապել է Խրիմյանի՝ հոգևոր հովիվ դառնալու հետ: Բանաստեղծի այդ զգացումն ունեցել է իր մակընթացություններն ու տեղատվությունները՝ կապված հայ ժողովրդի վիճակի, մասնավորապես XIX դարի վերջերին Արևմտահայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ:

Ոտանավորի գրության շարժանիքի մասին բանաստեղծի դուստր Նվարդ Քումանյանը հիշում է Քումանյանի հետևյալ խոսքերը. «Հայ ուխտավորին» էքսպրոմտ է: Խրիմյանի ընտրության առթիվ շորս հոգի քեֆ սարքեցինք Օրթաճալում, էն քեֆին գրեցի» (տե՛ս Նվարդ Քումանյան, Հուշեր և զրույցներ, էջ 240):

«Խրիմյանի կաթողիկոս ընտրվելուց հետո,—գրում է Ա. Ինճիկյանը,— նրա մի շարք նախկին կողմնակիցների հետ, Քումանյանը ևս որոշ հիասթափություն է ապրում: Արս. Ղլտճյանը 1894 թ. նամակներից մեկում նրան խորհուրդ է տալիս ոչնչացնել գրած ոտանավորը (նկատի ունի, հավանորեն, «Հայ ուխտավորին», 1893-ին, Խրիմյանի ընտրության առթիվ նրան նվիրված բանաստեղծությունը...), Քումանյանը պատասխանում է. «Ինչո՞ւ կորցնեմ, այն կմնա իբրև հիշատակ մեր առաջին զգացումների, իսկ նորը յուր կարգին, նորը քեզ կուղարկեմ, այսպես է սկսվում»:

ԾժԵ այդպես է, մենք կխորտակենք

Այն պատվանդանը, որ մենք կառուցինք... (տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Քումանյան, էջ 499: Քումանյանի նամակը Արսեն Ղլտճյանին՝ ԾԺ V, 86—87):

Ըստ երևույթին, այս հիասթափությունն է եղել պատճառը, որ դեռևս 1893 թ. գրված ոտանավորը տպագրվել է հինգ տարի անց՝ 1898 թ., երբ արդեն տեղի էին ունեցել 1895—1896 թթ. թուրքական կառավարության կազմակերպած հայկական արյունալի շարժերը, որոնց ժամանակ Խրիմյանը ներկայացել է որպես ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված գործիչ՝ հոգալով տեղահան եղած ու կոտորածներից փրկված

հայրենակիցների կարիքները և որպես գործունյա դիվանագետ, որը մեծ ջանքեր էր գործադրում ռուսական կայսեր պաշտպանությունն ստանալու՝ Արևմտյան Հայաստանում խոստացված բարենորոգումներն իրականացնելու համար:

Այնուհետև Քումանյանի համակրանքը, ավելի ճիշտ՝ Խրիմյանի, որպես քաղաքական գործչի, նրա դրական գնահատականը մնացել է անփոփոխ մինչև կաթողիկոսի վախճանը, որը տեղի է ունեցել 1907 թ. հոկտեմբերի 29-ին: Այս կապակցությամբ է, որ բանաստեղծը երկրորդ անգամ տպագրության է հանձնել ոտանավորը:

Ինչ վերաբերում է այն «նոր» ոտանավորին, ապա բացի Արս. Ղլտճյանին ուղարկած երկու տողից, ուրիշ ոչինչ մեզ չի հասել:

ՆԱ ՆՍՏԱԾ ԷՐ...

(«Նա նստած էր դաշնամուրի առաջին...»)

(էջ 142, 455)

Գրված է 1893 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1893, № 41, էջ 632, այնուհետև՝ Գ (13-րդ ոտանավոր), ԴԿ, էջ 36, թվագրված՝ «1893», ապա՝ ԾԺ I, 110: Արտատպվում է ԴԿ-ից:

ԽՐԾԻՓՈՒՄ

(«Մանուկները գոռում-գոչում...»)

(էջ 143, 455)

Գրված է 1893 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 33 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «1893»: Թվագրությունից ներքև Քումանյանը գրել է. «(«Լույս» օրացույց, 1905)», որից հետևում է, որ գրված է տպագրությունից հետո:

ԳԱԹ ԹՖ պահվում է նաև «Լույսում» տպագրված բնագրի կտրուկ՝ հեղինակի կատարած բարեփոխումներով:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լույս» օրացույց-հանդես (տպ. 1904), էջ 469—471, այնուհետև ԾԺ I, 111—112:

Տպագրվում է հեղինակի բարեփոխած բնագիրը:

ՆՈՐ ՏԱՐԻ

(«Դու էլ արի...»)
(էջ 145, 456)

Գրված է 1894 թ. հունվարի 1-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 34 պահվում է մեկ ինքնագիր, որը վերնագրված է եղել «Հունվարի 1-ին»: Բանաստեղծն այս վերնագիրը ջնջել է, փոխարենը գրել՝ «Նոր տարի», թվագրված է՝ «1894»: Նույն տեղում պահվում է նաև Լրկրորդ ինքնագիրը, վերնագրված՝ «Նոր տարուն», դարձյալ թվագրված՝ «1894»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1896, № 1, էջ 2, այնուհետև՝ հԺ 1, 114—115:

Տպագրվում է Ա ինքնագրից, քանի որ Տգ-ում կան մի քանի փոփոխություններ, որոնք ակնհայտորեն խմբագրությունն են:

«ԵՍ ԱՍԱՑԻ.—ԴՈՒ ԾԱՂԿՈՒՄ ԵՍ...»
(էջ 147, 457)

Գրված է 1894 թ. նոյեմբերի 5-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը ուղղումներ է կատարել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՀՏ, էջ 108, թվագրված՝ «1894, նոյեմբերի 5», «Որ. Ն-ին» վերնագրով: Այնուհետև, «Ծս ասացի...» վերնագրով՝ Դփ, էջ 32, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 34, ապա՝ հԺ 1, 116:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Թումանյանի ուղղած բնագիրը:

ԺՊՏՈՒՆ ԱԶՔԵՐ

(«Դու մի՛ հավատա ժրպտուն աչքերիս...»)
(էջ 148, 457)

Դրված է 1894 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 35 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ «Հարգելի օրիորդ Ծրանյակ վարդանյանցին, 95 թ. նոյեմբեր 9, Ախալքալաք» մակագրությամբ: (Այս մասին մանրամասն տե՛ս ԹԺԷ, էջ 402 և 946—947):

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանն ուղղումներ է կատարել, թվագրված է՝ «1894»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Դփ, էջ 30—31, այնուհետև, վերամշակված՝ ԲԹ, էջ 26, ԲԲ, էջ 39, ապա՝ հԺ 1, 120:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Թումանյանի ուղղած բնագիրը:

Դփ-ի օրինակը տալիս ենք որպես տարբերակ, տողատակ նշելով դրանից ինքնագրի ունեցած տարբերությունները:

ՄԻ ՀԱՌԱՂԱՆՔ

(«Ես տեսա հսկա...»)
(էջ 149, 458)

Գրված է 1894 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը ուղղումներ է կատարել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՀՏ, էջ 99, այնուհետև՝ Դփ, էջ 24, ԲԲ, էջ 35, ապա՝ հԺ 1, 117:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Թումանյանի ուղղած բնագիրը:

Այժմ դժվար է ասել, թե հայ ծովանկարչի որ նկարը նկատի ունի բանաստեղծը: Գրականության մեջ «Աև ծովի ափերը» անունով նկար չի հիշատակվում, իսկ նույն թեմաներով կատարված աշխատանքները բազմաթիվ են: Իրեն ոգեշնչած նկարը բանաստեղծը պետք է տեսած լինի մասնավոր անձի մոտ, քանի որ մինչև 1894 թ. Քիֆլիսում Այվազովսկու ստեղծագործությունների ցուցահանդես բացվել է միայն մեկ անգամ՝ 1869 թ.:

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(«Եթե մի օր, անո՛ւշ ընկեր...»)
(էջ 150, 459)

Գրված է 1894 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը կատարել է մեկ ուղղում, ապա ջնջել շորրորդ տունը և վերևում մատիտով գրել՝ «Նման»:

Առաջին անգամ, «Նմանություն» վերնագրով, տպագրվել է Դփ, էջ 39—40, թվագրված՝ «1894», այնուհետև, երեք տուն կրճատված և վերնագրված «Եթե մի օր, անուշ ընկեր»՝ ԲԹ, էջ 27, առանց վերնագրի, 16 տող՝ ԲԲ, էջ 40, ապա՝ հԺ 1, 118:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Թումանյանի ուղղած բնագիրը:

Բանաստեղծութիւնը գրելիս Քումանյանն աչքի առաջ է ունեցել իտալացի բանաստեղծ Լորենցո Սթեքեթթի մի ոտանավորը (այս փաստի վրա ուշադրութիւն է հրավիրել Ն. Ս. Երեմյանը «Հովհաննէս Քումանյան» հոդվածում, տե՛ս Բազմավեպ, 1914, № 5, էջ 333—336), որը ժամանակին երգվել է, լայն տարածում գտել և թարգմանվել նաև ուսուցիչներին: Դա քնարական-սիրային երգ է՝ ուղղված հեղինակի սիրած կնոջը: Քումանյանի բանաստեղծութիւնը, նվիրված լինելով հոգեկից ընկերոջը, վե՛ր խոհաէջան բնույթ ունի:

Մեջ ենք բերում իտալական երգը բառացի թարգմանութեամբ.

Երբ կթափվեն տերեւները, ու դու կգաս
Փնտրելու իմ խաչը գերեզմանատանը,
Մի անկյունում այն կգտնես՝
Շուրջը բազմաթիվ ծաղիկներ աճած:

Այդ ծաղիկները ծնվեցին իմ սրտից
Քո շեկ մազերի համար:
Դրանք այն երգերն են, որ դու գիտես, բայց ես չեմ գրել,
Եվ այն բառերը, որ քեզ շատացի:

ԵՐԿՈՒ ՍԵՎ ԱՄՊ

(«Վաղուց թողած բարձր ու կանաչ...»)
(էջ 151, 459)

Գրված է 1894 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Մեզ չի հասել նաև այն հեղինակային ընդօրինակութիւնը, որ 1895 թ. դեկտեմբերին Քումանյանը նվիրել է Ա.վ. Իսահակյանին (տե՛ս ԹԺՂ, էջ 9):

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահպանում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանը ուղղումներ է կատարել: Դրանք հետագայում արտահայտվել են ԲՊ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԴԿ, էջ 19, թվագրված՝ «1894», այնուհետև՝ ԲԹ, էջ 24, ԲԲ, էջ 33, ԲՊ, էջ 17, ապա՝ ԵԺ 1, 119:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Այս բանաստեղծութիւնը գրութիւն շարժապիւնների մասին կան տարբեր կարծիքներ: Դ. Դեմիրճյանը բանաստեղծութիւնը կապում է Փ. Վարդաբաբյանի և Քումանյանի մտերմութիւնը հետ: «Քումանյանը և Վարդաբաբյանը շատ մտերմացան,—գրում է նա,—այն աստիճան, որ վերջինս դարձավ Քումանյանի լիրիկական զեղումների ֆիգուրաներից մեկը («Երկու սև ամպ»)» (տե՛ս ԹԺՂ, էջ 23—24): Ա. Ինճիկյանը մեջ է բերում երկու ուրիշ վարկած. «Մի այլ ենթադրութեամբ,—գրում է նա,—«Երկու սև ամպ»

բանաստեղծութիւն մտահոգացումը կապվում է երկու գաղթական ամուսինների հետ, որոնց աշնանային Քիֆլիսի փողոցներից մեկում կողք-կողքի քայլելիս՝ տեսել է Քումանյանը: Այստեղից էլ երրորդ ենթադրութիւնը, թե հալածական երկու սև ամպի պատկերի մեջ բանաստեղծը խտացրել է հայութիւնի երկու հատվածների քաղաքական ճակատագիրը» (Ա. Ինճիկյան, Հովհաննէս Քումանյան, էջ 500—501):

1895

Ո՛Վ ՏԱՐԱՎ

(«Դուք ինձնից տարաք հիշատակարան...»)
(էջ 152, 460)

Գրված է 1895 թ. նոյեմբերի 11-ին:

ԹԸԱ № 1 ծոցատետրում պահպանում են երկու սեպտեմբեր-հոկտեմբերի: Առաջինը նախնական գրառումն է, որի վերևում Քումանյանը գրել է. «Օր. Ե. Վ., 11 նոյեմբերի, 95, Ախլթա»: Երկրորդը համեմատաբար ավելի մշակված է, չի թվագրված:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Երբեր հասարակական գիտութիւնների», 1979, № 1, էջ 29, հրատարակել է Խ. Գյուլնազարյանը:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Նվիրված է օր. Երանյակ Վարդախանցին (հետագայում՝ Գյուլալյան, Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ, գյուղատնտես Տիգրան Գյուլալյանի կինը, 1879—1916):

ԲԱՅՐԸՆԻՆ

(«Ի՞նչ մեծ հանճարով, ո՛վ հսկա պոետ...»)
(էջ 153)

Գրված է 1895 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ Բայրոնի «Շիրլոնի կալանավորը» պոեմի Քումանյանի կատարած թարգմանութիւնը հետ տպագրվել է առանձին զրոսթ 1896 թ., այնուհետև՝ ԵԺ 1, 125:

Արտատպվում է հիշատակված գրքից:

Քումանյանը Բայրոնի ստեղծագործութեամբ հափշտակված է եղել 1890-ական թթ.: Գևորգ Ասատուրը վկայում է, թե այդ տարիներին նա «անզկերն դառն էր վերցնում Քիֆլիսի անգլիական փոխ-հյուպատոս»

Մուրտագից: Քն որքան առաջադիմեց նա այդ ասպարեզում շգիտեմ, բայց գիտեմ, որ նա անգլերեն էր սովորում, որպեսզի կարողանա «Շիլլոնի կալանավորը» անմիջապես բնագրից թարգմանել» (տե՛ս ԹԺԷ, էջ 352):

1895 թ. մարտի 21-ին, Ավ. Արասխանյանին գրած նամակում, բանաստեղծը վերհիշում է 1893 թ. աշնան դեպքերը, որից պարզվում է, որ Մճ-ում տպագրելու համար Արասխանյանը «Շիլլոնի կալանավորի» թարգմանությունը Քումանյանից խնդրել է դեռևս 1893 թ. աշնանը (տե՛ս ԵԺ V, 101): Սակայն Քումանյանը Բայրոնի պոեմը թարգմանել է 1895 թ. և նույն ժամանակ էլ գրել այս ձևեր:

1896

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

(«Քրիստոս հարյավ... երկինք գնաց...»)

(էջ 154)

Գրություն թվականն ստույգ հայտնի չէ: Հավանաբար գրված է 1895 թ. վերջերին կամ 1896-ի սկզբներին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1896, 24 մարտի, № 12, էջ 181, այնուհետև՝ ԵԺ I, 123:

Արտատպվում է Տգ-ից:

«ԵՐԱՆԻ ՆԸՐԱՆ, ՈՎ ՈՐ ՔԸՆԵԱՍ...»

(էջ 155, 461)

Գրված է 1895—1896 թթ.:

ԳԱԹ ԹՖ № 36 պահվում է մեկ ինքնագիր: Նույն տեղում, № 86 կա մեկ ինքնագիր ևս, թվագրված՝ «1895—6»:

Առաջին անգամ, Բ ինքնագրից, տպագրվել է ԳԵ, էջ 115, այնուհետև՝ ԵԺ I, 488:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ԵՐԳԸ

(«Կոուուկն երկընքում ճամփա կըհանի...»)

(էջ 156, 461)

Գրված է 1896 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանն ուղղումներ է կատարել:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Երկիր» օրաթերթում, 1906, 15 հոկտեմբերի, № 13, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 60 և 22, էջ 37—38, ապա՝ ԵԺ I, 124:

Արտատպվում է ՀՀ-ից:

ԱՆԴԱՐՁ ԾԱՄՓՈՐԴՆԵՐ

(«Իմ անցած կյանքն ու հին տարին...»)

(էջ 157, 462)

Հավանաբար գրված է 1896 թ. վերջերին, թեև ԲԹ-ում և ԲՊ-ում թվագրված է «1897»:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Դեպի հավիտենականություն» վերնագրով, տպագրվել է Տգ, 1897, 1 հունվարի, № 1, էջ 2, այնուհետև, «Անդարձ ճամփորդներ» վերնագրով՝ ԲԹ, էջ 28, ԲԲ, էջ 43 և ԲՊ, էջ 19—20, ապա՝ ԵԺ I, 126:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

1897

ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(«Հա՛, կյանքումս ես միշտ այսպես եմ եղել»)

(էջ 158, 462)

Գրված է 1897 թ. դեկտեմբերի 14-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 38 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, ԳԱԹ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մարիամ Վարդազարյանի ալբոմը և դրա մեջ՝ մշակված տարբերակը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 3, էջ 3, այնուհետև՝ ԵԺ I, 467—468:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

ՀԱՅԻ ԶԱՐՄԱՆՔԸ

(«Մեր բեմի ծիծաղ, քսանհինգ տարի...»)

(էջ 160)

Գրված է 1897 թ. դեկտեմբերի 17-ին, նույն օրը կարդացվել է Քիֆլիսի Ազնվականական թատրոնում՝ դերասան Գևորգ Տեր-Գավթյանի

(1850—1934) բեմական գործունեության քսանհինգամյակին նվիրված հոբելյանական հանդեսին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1897, 21 դեկտեմբերի, № 49, էջ 789, հետևյալ ծանոթագրությամբ՝ «Կարդացվեց 17 դեկտեմբերի, 1897, Քիֆ. Ազնվ. թատրոնում», այնուհետև՝ ԵԺ I, 248:

Արտատպվում է Տգ-ից:

ՀԱՅԻ ՏՐՏՈՒՆՁԸ

(«Զարմանք բաց է մեր բախտն, ախպեր...»)
(էջ 162)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Հավանաբար գրված է 1897, դեկտեմբերին, «Հայի զարմանքը» ոտանավորի հետ միասին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1898, 1 հունվարի, № 1, էջ այնուհետև՝ ԵԺ I, 250:

Արտատպվում է Տգ-ից: Ուղղել ենք 22-րդ տողի վրիպակը՝ «տանել» դարձրել ենք «հանել»:

Ոտանավորում Քումանյանը նկատի ունի առհասարակ հայ մտավորականության վիճակը, ընդ որում՝ նա կարիք չի ունեցել օրինակների համար հետևել գնալու: Նրա մտերիմներից կատակերգակ Գ. Տեր-Պավլյանը, որի բեմական գործունեության 25-ամյակին է նվիրված «Հայի զարմանքը», ստիպված է եղել պաշտոնավարել բանկում, Պերճ Պոռչյանը՝ այդ տարիներին կրոնուսույց է եղել ներսիսյան դպրոցում, ինքը՝ բանաստեղծը ևս զանազան պաշտոններ է վարել ընտանիքի ապրուստը հոգալու համար:

ԵՐԿԱՐ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

(«Տանջվում եմ անքուն գիշերն անկողնում...»)
(էջ 164, 464)

Գրված է 1897 թ., ինչպես թվագրված է ԲԹ-ում:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1898, № 9, էջ 153, այնուհետև՝ վերամշակված՝ ԲԹ, էջ 30, ԲԲ, էջ 45, ապա՝ ԵԺ I, 127:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

1898

ՏՐՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՂՄՈՍՆԵՐԻՑ

Ա

«ՏԵՐ, ՄԻՆՉԵՎ ԵՐԲ ՄԵՐ-ԱՉՔԵՐԸ ՔԵՋ ՄԸՆԱՆ...»
(էջ 165, 464)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Հրատարակություններում անդրադրվում են երկու տարեթիվ՝ 1896 և 1898:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԹ, էջ 32, այնուհետև՝ ՀՀ, էջ 40, թվագրված՝ «1898», ԲՊ, էջ 25, թվագրված՝ «1896», ապա՝ ԵԺ I, 128:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Այս բանաստեղծությունն, անշուշտ, արձագանք է 1890-ական թվականներին տեղի ունեցած արևմտահայության կոտորածների ու տառապանքների, որոնք խոր հետք են թողել հայրենասեր բանաստեղծի սրտում: Իր հույզն արտահայտելու համար նա դիմել է Աստվածաշնչին՝ օգտագործելով սաղմոսների ոգին, իսկ երբեմն նաև տառը: Օիրնակ՝ ԺԲ սաղմոսն սկսվում է այսպես. «Մինչև յե՛րբ, Տէր, մոռանաս զիս իսպառ, մինչև յե՛րբ դարձուցանես զերեսս քո յինչն: Մինչև յե՛րբ զնեմ զխորհուրդս յանձն իմ. և ցաւք սրտի իմոյ զաւուրս»: Դժվար չէ նկատել այս նույն տրամադրությունը նաև Քումանյանի բանաստեղծության մեջ:

Բ

«ԱՍՏՎԱ՛Ծ, ԻՆՉՊԵՍ ԾՈՒԽ ՕՐԵՐԸՍ ԱՆՑԱՆ...»
(էջ 166, 464)

Գրված է 1898 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1898, 14 մարտի, № 14, էջ 339, այնուհետև՝ ԲԹ, էջ 31, ՀՀ, էջ 39, ԲՊ, էջ 26, ապա՝ ԵԺ I, 129:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Ստեղծման շարժառիթների մասին տե՛ս նախորդ բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

ԳԱՐՆԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

(«Միտոյ է գալիս մեր քեֆն, ընկեր...»)
(էջ 167, 465)

Գրութեան թվականն ստույգ հայտնի չէ:
ԳԱԹ ԹՖ № 33 պահպանում է մեկ ինքնագիր, որը գրված է Տգ-ի տը-
պագրութունից հետո, քանի որ բնագրի տակ փակագծում թումանյանը
գրել է «Տարագ»: Սա ավելի մշակված է և կրճատված:
Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1898, № 15, էջ 305—306, այնու-
հետև՝ ԵԺ 1, 131:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՄՈՌԱՑՎԱԾ ՎԱՐՈՒՆ
(«Ձեր վարդերը թողիք մեզ մոտ...»)
(էջ 168)

Գրված է 1898 թ. մայիսի 22-ին: Ուղղված է Մարիամ Վարդազար-
յանին:

ԳԱԹ ԹՖ № 41 պահպանում է մեկ ինքնագիր, որը թանգարանին է նվիրել
Մ. Վարդազարյանը: Թվագրված է՝ «22 մայիսի 98»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1935, № 4, էջ 78, հրատարակչի
հետևյալ ծանոթագրությամբ. «2. Թումանյանը շատ մոտ էր Ֆիլիպ Վար-
դազարյանին, որ խոշոր դեր է խաղացել բանաստեղծի կյանքում: Վար-
դազարյանի քույրը, Մարիամ Վարդազարյանը (հետագայում Միքայելյան)
մի անգամ հյուր է գնում 2. Թումանյանի նոր բնակարանը, որ զուրկ էր
կահավորումից, բայց մեծ, լավ պարտեզ ուներ: Բանաստեղծն իր հյուրին
նվիրում է մի փունջ ծաղիկ, որ երիտասարդ աղջիկը մոռանում է վերցնել
իր հետ: Հետևյալ օրը 2. Թումանյանը ուղարկում է իր վաղեմի բարեկա-
մուհուն նրա մոռացված փունջն այս բանաստեղծության հետ միասին»:

Պետք է ենթադրել, որ այս վարկածը պատմել է ինքը՝ Մ. Վարդա-
զարյանը՝ բանաստեղծության ինքնագիրը թանգարանին նվիրելիս:

Այնուհետև տպագրվել է ԵԺ 1, 470:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՀԱՅԻ ՑԱՎԸ
(«Հայը թեն շառ ցավ ունի...»)
(էջ 169)

Գրութեան թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Եվեր «Մշակին»» ենթավերնագրով, տպագրվել է
Տգ, 1898, 5 հուլիսի, № 26, էջ 576, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 252:
Արտատպվում է Տգ-ից:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ «ՄԱԶԱՆԴԱ»

(«Այսքան երազ, որ մենք հայեր...»)
(էջ 171)

Գրութեան թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Եվեր իմ բարեկամ Ղ. Աղայանցին» ենթավերնագրով,
տպագրվել է Տգ, 1898, 12 հուլիսի, № 27, էջ 505—506, այնուհետև՝ ԵԺ 1,
254—255:

Արտատպվում է Տգ-ից:

Աղայանին Թումանյանը մտերմորեն կոչել է Ասյան-Ապեր, փոխա-
դարձաբար Ղ. Աղայանը Թումանյանին՝ Ասյան-Բալա: Երկու գրողների
միմյանց այդ կոչումներով մեծարելու սովորությունը Մուշեղ Աղայանն
իր հուշերում կապում է ժողովրդական մի գրույցի հետ, որը ժամանա-
կին Աղայանը պատմել է Թումանյանին (տե՛ս ԹԺ2, էջ 541—542):

Երազգիրք կամ երազահան էին կոչվում այն գրքերը, որոնց մեջ
դաստիարակում է իր մեկնաբանվում էին մարդկանց տեսած երազները: Գա-
լիս են միջնադարից: Բավականաչափ տարածված են եղել նախքան հեղա-
փոխությունը:

ԱՅՆ ՕՐԻՑ

(«Այն օրից, ինչ որ նրան թաղեցին»)
(էջ 173, 465)

Գրված է 1898 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1898, 29 նոյեմբերի, № 46, էջ
1036, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 48, ապա՝ ԵԺ 1, 132:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Գրութեան շարժառիթը Ա. Ինճիկյանը համարում է բանաստեղծի հոր՝
տեր Թաղևոսի մահը: Այդ մասին նա գրում է. «Մեր կարծիքով, հոր մահ-
վան վշտի ծանր տպավորության անդրադարձումներն են «Այն օրից, ինչ

որ նրան թաղեցին...» (1898) և «Խորհրդավոր մեռելը» (1900)¹ բանաստեղծությունները» (տե՛ս Ա. Իճեկյան, Հովհաննես Թումանյան, էջ 49):

Մեր կարծիքով, համոզիչ չէ այս և հիշատակված «Խորհրդավոր մեռելը» բանաստեղծությունները կոնկրետ մարդու (բանաստեղծի հոր) մահվան հետ կապելը, մանավանդ, որ երկու դեպքում էլ բանաստեղծություններից չի երևում, թե խոսքը հասակն առած հարազատի կորստի մասին է:

«ՏՈՒՒՐ ԳԻՇԵՐ, ՏՐՏՈՒՄ ԳԻՇԵՐ...»
(էջ 174, 465)

Գրված է 1898 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը թվագրել է՝ «1898», 8-րդ տողից հետո լուսանցքում գրել՝ «Պատասխանը լրացնելը», ապա շնչել գրածը:

ԹԸԱ գրադարանում (№ 119) պահվում է ԱՄ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը վերնագիրը դարձրել է «Տխուր գիշեր» և առաջին երկու քառատողերը գծիկով անջատել մնացած բնագրից:

Առաջին անգամ, «Տխուր գրույց» վերնագրով, տպագրվել է ԱՄ, էջ 16—18 (տալիս ենք որպես տարբերակ), այնուհետև, կրճատված և «Տխուր գիշեր» վերնագրով՝ ԲԹ, էջ 33, նույնը, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 49, ապա, «Տխուր գիշեր» վերնագրով՝ ԵԺ I, 130:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

1899

ՎԱՅՐ ԸՆԿՆՈՂ ԱՍՏՂԵՐ

(«—Հայրիկ, տե՛ս, տե՛ս, աստղը թռավ...»)
(էջ 175)

Գրված է 1899 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1899, № 15, էջ 355, այնուհետև՝ ԵԺ I, էջ 256—258:

Արտատպվում է Տգ-ից:

Նմանություն է Մ. Նալբանդյանի՝ Բերանժևից փոխադրած նույնանուն բանաստեղծության կամ, ինչպես նկատված է, ավելի շուտ պարոդիա է՝ գրված նույն մոտիվներով (տե՛ս էդ. Զրբաշյան, Զորս գագաթ, Երևան, 1982, էջ 78—79):

ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆ ՊԵՐՄ ՊՈՒՇՅԱՆՑԻՆ՝
ԻՐ ՔԱՌԱՍՆԱՄՅԱԿԻՆ

(«Այնտեղ ծնված ու մեծացած...»)
(էջ 178)

Գրված է 1899 թ., Պերճ Պոռչյանի գրական գործունեության 40-ամյակի առթիվ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տգ, 1899, 16 մայիսի, № 17, էջ 409, այնուհետև՝ ԵԺ I, 133:

Արտատպվում է Տգ-ից:

5—6-րդ տողերում Թումանյանը նկատի ունի Խաչատուր Աբովյանին, որի «Վերք Հայաստանի» վեպի խոր ազդեցության տակ է Պոռչյանը գրել իր առաջին վեպը՝ «Սոս և Վարդիթերը»: Աբովյանի՝ իր վրա թողած ազդեցության մասին Պոռչյանը գրում է ինքնակենսագրության մեջ (տե՛ս Պ. Պոռչյան, Երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1964, էջ 223), «Վերք Հայաստանին» և իմ «Սոս և Վարդիթերը» հոդվածում (նույն տեղում, էջ 399—408), «Հուշիկներում» և այլուր:

ՕՐ. Մ.-ԻՆ

(«Նայում եմ քեզ... միտս է գալիս...»)
• (էջ 179)

Գրված է 1899 թ.:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մարիամ Վարդազարյանի ալբոմը և դրա մեջ ինքնագիրը, վերնագրված՝ «Մաղիկներ»:

Առաջին անգամ, «Օր. Մ.-ին» վերնագրով տպագրվել է «Թատրոն», 1899, № 2, էջ 88, այնուհետև՝ ԵԺ I, 475, ինքնագրից, «Մաղիկներ» վերնագրով:

Արտատպվում է «Թատրոնից»:

ԱՓՍՈՒՄ՝

(«Ասի՛ր, սիրտս երգ է ասում...»)
(էջ 180)

Գրված է 1899 թ. սեպտեմբերին:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413 պահվում է Փ. Վարդազարյանին ուղղված նամակը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը:

¹ Ա. Ինճեկյանի գրքում վրիպակ է, տե՛ս: Մեծ հիշի՝ 1902 (խմբ.):

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ V, 162, այնուհետև՝ Եժ I, 478:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Քումանյանն այս բանաստեղծությունը գրել է Փ. Վարդազարյանի «Ծառի սիրտը» ոտանավորը կարգալուց հետո: «Քո նյութը կարգալուց պես, — գրում է նա Փ. Վարդազարյանին հղած նամակում, — թեև ոչ ուղղակի նյութը, բայց էլի սրտի աշխարհից գրեցի այս երկու տունը»: Նույն տեղում տալիս է նաև բացատրություն շորրորդ տողի մասին. «Առաջին տան շորրորդ տողը գուցե մութն է. միտքս այն է, թե — (ափսոսում է) ինչ որ (ուզում էր ու) չի պատահել, չի եղել — չկար, և ինչ որ եղել է, անցել է — կար»:

ԿՏԱԿ

(«Ե՛հ գրի, տեր հայր: «Յամու՛ն հօր և որդո՛ւ...»)
(էջ 181)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱՄ, էջ 11—15, այնուհետև՝ Եժ I, 259—261:

Արտատպվում է ԱՄ-ից:

«ԵՐՆԵԿ ԹԻԹԵՌ ԵՍ ԼԻՆԵԻ...»
(էջ 184)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1890-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 47 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԵ, էջ 115, ապա Եժ I, 483:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԿՈՐԱՅ ԾՆՈՐՔՆԵՐ

(«Հե՛ծում է մըրրիկն իմ դալար հովտում...»)
(էջ 185, 467)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1890-ական թվականներին:

598

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 45 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1938, Ձ 3—4, էջ 132, այնուհետև՝ Եժ I, 484:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՄՈՒԹ ՈՒ ԽԱՎԱՐ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔ...»
(էջ 186, 468)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1890-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 48 պահվում են երկու ինքնագիր, որոնցից առաջինի վրա Քումանյանը բազմաթիվ ուղղումներ է կատարել:

Առաջին անգամ, Բ ինքնագրից, տպագրվել է ԳԵ, էջ 114, այնուհետև՝ Եժ I, 482:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

1900

ՕՋԱԽԻ ԵՐԳԸ

(«Քե՛ֆ անենք, տղերք—այս պետք է մնա»)
(էջ 187, 469)

Գրված է 1900 թ. մայիսի 30-ին, Բաքվում:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 52 պահվում է մեկ ինքնագիր, որը եղել է Արսեն Բալայանի սեփականությունը, քանի որ վրան կա նրա անձնական կնիքը, բայց թանգարանին է նվիրել Արամ Նազարբեյյանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1935, Ձ 4, էջ 79, այնուհետև՝ Եժ I, 495:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«Օջախը» եղել է Բաբելի հայ մտավորականներից կազմված մի խմբակ, 1890-ական թվականներին: Քումանյանը մտերիմ է եղել «Օջախի» անդամների՝ Սեդրակ (Արսեն) Բալայանի, Մկրտիչ Բեգլարյանի, Միմյոն Հովվյանի, Սահակ Մատինյանի, Արամ Նազարբեյյանի և Միսակ Օհանյանի հետ, որոնք. բացի Օհանյանից և Բեգլարյանից, եղել են Բաբելի Մեսրոպյան և Հոփսիսիմյան դպրոցների ուսուցիչներ: Բանաստեղծն «Օջախին» այցելել է, ըստ երևույթին, երկու անգամ՝ 1895 թ. գարնանը և 1900 թ. մայիսին: Այս ոտանավորը հորինված է երկրորդ այցելության ժամանակ:

Ինչպես վկայում է Ս. Հովվյանը, Քումանյանն ուրախ հուսարով հորինված հանպատրաստից ոտանավորներ է նվիրել «Օջախին» և դրա ան-

դամներին նաև առաջին այցի ժամանակ: Հովվյանը մեջ է բերում դրան-
ցից մեկի երկու տողը.

Այ... ձեր «Օջախումը»,
Ձեր «Օջախի» պուճախումը... (ԹԺՀ, էջ 261):

ԳԱԹ ԹՖ Ն 45 ա պահվում է մի դավարընթեռնելի սևագիր, որը
երգիծական ոտանավորի էջերից է՝ դարձյալ նվիրված «Օջախին»: Վեր-
նագրված է «Օջախ» և սկսվում է հետևյալ տողերով.

Քշված կարիքի դաժան հողմերից,
Մեր հայրենիքի հեռու կողմերից,
Որը քաղաքից, որը գյուղից,
Որը սարից, որը ձորից,
Մի քանի տղերք ընկան Բաբու...

«ԻՆՉՈՒՒ ԷՂՊԵՍ ԻՆՉ ՄՈՌԱՑԱՐ...»
(էջ 188, 469)

Գրված է 1900 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը,
որտեղ թումանյանը կատարել է ուղղումներ և ջնջել վերջին քառատողը:

Առաջին անգամ, «Իմ դարդը» վերնագրով, տպագրվել է ՄՃ, 1901,
№ 1, էջ 44, այնուհետև, «Ինչու՞ ալդպես» վերնագրով՝ ԲԹ, էջ 34—35,
ստանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 50, ապա՝ ԵԺ 1, 134:

Տպագրվում է ԲԲ-ի հեղինակի ուղղած և կրճատած բնագիրը:

«ԻՆՉՊԵՍ ՍՐՏԱԼԻ, ԻՆՉՊԵՍ ԿԱԹՈՒԳԻՆ...»
(էջ 189, 470)

Գրված է 1900 թ. օգոստոսին, Շուշիում:

ԳԱԹ ՓՎՖ Ն 413/8 պահվում է Փ. Վարդազարյանին ուղղված նամակը
և դրա մեջ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ V, 176, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 496:
Տպագրվում է ինքնագրից:

Նամակում ոտանավորի գրույթյան շարժառիթների մասին թումանյա-
նը գրում է. «Այժմ խոսենք քո բանաստեղծություններից: Ինձ շատ դուր է
գալիս, որ այդպիսի նամակներ եմ ստանում քեզանից: Քո այդ մտորմունք-

ներն ու խոհերը, որոնք լավն են, կամ նյութ են դառնալու ինձ համար.
կամ զրդելու են մի ուրիշ բանի... Ահա, օրինակ, քո «Կուռքի» հետևանքը,
նրա ներհակը սիրիցի ես էլ, որ այս է: Իսկական էլ կգրեմ երեկ և մի
շարք այդպիսի բաներ կթխեմ, այժմ այս»:

1901

ԴԱՐԱՄԻՋԻ ԺԱՄԻՆ

(«Ինչպես երկու առեղ սարեր...»)
(էջ 190, 470)

Գրված է 1901 թ. տարեմուտին:

ԳԱԹ ՓՎՖ Ն 413 պահվում է Մ. Վարդազարյանի ավրամը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը, թվագրված՝ «1901 տարեմուտին»: Հետո «տ» տառի վերևը
թումանյանը գրել է «դ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1933, № 6, այնուհետև՝ ԵԺ 1,
499:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԻՈՒՍԵՄԻՆ

(«Սիրող է հիվանդ, պետք է բուժել...»)
(էջ 191)

Գրված է 1901 թ. հունվարի 30-ին:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 56 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «30/1, 901»:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԾ, էջ 117, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 501:
Տպագրվում է ինքնագրից:

Ռուստեմը բժիշկ Արիստակես Զարգարյանն է (1864—1935), թուման-
յանի մտերիներից մեկը, Փ. Վարդազարյանի մորաքրոջ որդին: Մ. Թու-
մանյանի վկայությամբ բանաստեղծը Ռուստեմի հետ մտերմացել է 1896 թ.,
երբ վերջինս վերադարձել է Մոսկվայից (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 469—470):
Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (Սալումյան) հիշում է, որ բժիշկը հաճախ այցե-
լել է «Վերնատան» հավաքույթներին: «Կողմնակի այցելուներից,—գրում
է նա,—«Վերնատանը» էս մի քանի անգամ պատահել եմ Ստ. Լիսիցյանին
և բժիշկ Արիստակես Զարգարյանին» (նույն տեղում, էջ 405): 1901 թ.
Զարգարյանը բուժել է թումանյանին:

«ԿԳԱՆ, ԿԱՆՑՆԵՆ ՇԱՏ-ՇԱՏ ԱՄԻՍ ՈՒ ՏԱՐԻ...»

(էջ 192)

Գրված է 1901 թ. սեպտեմբերին:

ԳԱԹ Գ. Զալխուշյանի ֆոնդ, № 6, պահվում է մեկ ինքնագիր: Առաջին անգամ տպագրվել է ծժ V, 194, այնուհետև՝ ծժ I, 503: Տպագրվում է ինքնագրից:

Թումանյանն այս ոտանավորը գրել է Ռ. Պատկանյանի արձանի բացման կապակցությամբ, որը տեղի է ունեցել 1901 թ. սեպտեմբերի 23-ին, Նոր Նախիջևանում: Օգտագործել է Ռ. Պատկանյանի «Հեռացել եմ իմ հայրենի աշխարհից...» բանաստեղծության մի տունը, ապա արտագրել լատինատառ-հայերեն և ուղարկել հեռագրատուն՝ առաքելու Նոր Նախիջևան, սակայն հաջորդ օրն իմացել է, որ հեռագիրը չի առաքվել: Այդ մասին ես գրում է 1901 թ. հոկտեմբերի 5-ին Գ. Զալխուշյանին հղած նամակում, մեջ բերելով նաև քառատողը (տե՛ս ծժ V, 194, տե՛ս նաև ծժ V, 418—419):

Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ
(«Թեպետև վաղուց հասել էր աշուն...»)

(էջ 193)

Գրված է 1901 թ. նոյեմբերին՝ Ղևոնդ Ալիշանի մահվան առթիվ: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ «Կազմած հ. Ալիշանի գրվածքներից» ենթավերնագրով տպագրվել է Տգ, 1901, 18 նոյեմբերի, № 44, էջ 401, այնուհետև՝ ծժ VI, 22—23:

Արտատպվում է Տգ-ից:

Թումանյանը Ղ. Ալիշանի ստեղծագործություններից փոխ է առել բառեր, տողեր ու առանձին հատվածներ: Օրինակ՝ նրա ոտանավորի 2—4 տողերը Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծության 50—52, 15—18-ը՝ նույն բանաստեղծության 77—79 տողերն են, իսկ 19—20-ը՝ «Մասիսու սարերն» բանաստեղծության 150—151 տողերը:

1902

ԱՍՏԾՈՒ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ

(«Այժմ ես կըզամ, ասում է աստված...»)

(էջ 195, 470)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

ԳԱԹ ԹՖ № 58 և № 98 պահվում են երկու ինքնագիր: Առաջինը՝ թանաքով արտագրած, 16 տող, վերնագրված՝ «Մարգարեություն»: Երկրորդը՝

գր՝ գրված է մատիտով, 20 տող, վրան մշակման հետքեր, վերնագրված է «Աստծո սպառնալիքը» և ունի «Աստվածաշունչ» ենթավերնագիրը: ԳԱԹ ԹՖ № 1 (լրացուցիչ) պահվում է մեկ ինքնագիր ևս, նանված Մ. Գևորգյանի ֆոնդից, 20 տող, «Աստծո սպառնալիքը» վերնագրով: Հնարավոր է, որ Ա ինքնագիրը վերջին մշակումն է, սակայն այդ բանը պնդելու հիմքեր չունենք:

Առաջին անգամ, «Աստծո սպառնալիքը» վերնագրով, տպագրվել է «Արարատ» ամսագիր, 1902, № 1, էջ 12, այնուհետև՝ ծժ I, 143:

Արտատպվում է «Արարատից»:

Բանաստեղծությունը գրելիս Թումանյանն, անշուշտ, աչքի առաջ է ունեցել Մատթեոսի Ավետարանի ԻԳ գլխում ամփոփված Քրիստոսի խոսքերն ընդդեմ դպիրների և փարիսեցիների: Բայց ավետարանական թեման բանաստեղծը մշակել է նորովի՝ արձագանքելով իր ժամանակի սոցիալական սուր խնդիրներին:

Բանաստեղծության առաջին արձագանքներից մեկը նշանավոր հայագետ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի 1902 թ. փետրվարի 17-ին Թումանյանին հղած նամակն է, որտեղ, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Արարատի» 1908 թվի հաստատված ծրագրով իրավունք չունինք բանաստեղծություններ հրատարակել և ընդհանրապես ունենալ գրական բաժին: Բայց այս անգամ հաջողվեց Ձեր գեղեցիկ ոտանավորը սպել կրճնակվան բաժնում: Հատուկ խնդրում եմ և այնուհետև շարունակել աշխատակցել, աշխատելով վերնագրերը կրոնական բաժնի հարմար մի բան դնել» (բանաստեղծության մասին և նամակի ամբողջական բնագիրը տե՛ս ՈՒՀ 3, 62—65, Պ. Հակոբյանի «Հովհաննես Թումանյանը և հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանը» հոդվածում):

«ՌՈՒ ԶՈ ՇԱՄՓԵՆ ԳԸՆԱ, ԶՈՒՅՐԻԿ...»

(էջ 196, 471)

Գրված է 1902 թ. ապրիլի 29-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 57 պահվում է մեկ ինքնագիր, վերնագրված՝ «Ն-ին»:

Թվաչրված՝ «29 ապր.»:
Առաջին անգամ, «Դու քո ճամփան գրնա...» վերնագրով, տպագրվել է 1903 թ., «Լույս» օրացույց-հանդես, էջ 313, այնուհետև, մշակված, «Դու քո ճամփեն» վերնագրով՝ ԲԹ, էջ 38, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 54, ԲՊ, էջ 27—28, ապա՝ ծժ I, 135:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Այս և «Պանդուխտ եմ, ջուրիկ, մանուկ օրերից» բանաստեղծությունների առիթով նամակագրական զրույց է տեղի ունեցել բանաստեղծի և Փ. Վարդապարյանի միջև: Վարդապարյանը, որ այդ ժամանակ գրում էր

«Վշտի ու թախծի երգիչ Հովհաննես Քումանյան» գրքուկը (լույս է տեսել 1905 թ. Քիֆլիսում), 1904 թ. աշնանը նամակներով մի քանի հարցեր է ուղևորվել բանաստեղծին՝ նկատի ունենալով նրա այս երկու բանաստեղծությունները (այդ նամակներից մեկ է հասել երկրորդը՝ գրված օգոստոսի 13-ին): Քումանյանն այդ հարցերին պատասխանել է օգոստոսի 7-ին և 18-ին գրած նամակներում (տե՛ս նժ V, 273—275 և 277—281): Սրանցում նա վերլուծության է ենթարկում իր երկու բանաստեղծությունները, կատարելով իր համար անսովոր «ինքնադատության փորձ»: «Դու քո ճամփեն՝ գրնա, բույրիկ» բանաստեղծության մասին նա Փ. Վարդազարյանին գրում է. «Վտանգավոր տեղ ես ընկել: Այս այն ոտանավորներից է, որոնց մեկնությունը իրենցից շատ ու շատ է երկար, որոնք կենսագրություն ունեն, պատմություն ունեն իրենց ետևը: Այսպիսի ոտանավորների սողորում է, որ թաքնված է լինում բանաստեղծի հոգին» (էջ 273): Այնուհետև՝ նա մեկնաբանում է սիրո և «արտաքին աշխարհի» փոխհարաբերության իր ըմբռնումը, հայտնելով այն միտքը, թե իսկական բանաստեղծությունը կարող է ծնվել միայն անկեղծ ու խոր զգացումից և ոչ երբեք սոսկ այս կամ այն գաղափարի ազդեցությամբ: Ավելի մանրամասն տե՛ս էջ. Զրբաշյան, Զորս գագաթ, էջ 52—56:

ՏՐՏՈՒՆՁ

(«Օրերս անպրտող, տխուր, ձանձրալի...»)

(էջ 197, 472)

Գրված է 1902 թ. օգոստոսի առաջին օրերին, Բելի Կլուշում:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413/10 դ պահվում է Քումանյանի նամակն այս ոտանավորի առաջին տարբերակի ինքնագրով:

Առաջին անգամ, մեկ շհասած ինքնագրից, տպագրվել է ՄՃ, 1904, № 9, էջ 76, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 20, ապա՝ նժ I, 138:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Գրության ժամանակը պարզվում է հետևյալ փաստերով. 1902 թ. օգոստոսի 6-ին, Փ. Վարդազարյանին ուղղած նամակում Քումանյանը գրում է. «Անցյալ օրը մի ոտանավոր գրեցի, հետևյալ նամակով կուղարկեմ» (տե՛ս նժ V, 207), իսկ հաջորդ նամակում՝ գրված օգոստոսի 10-ին, կարգում ենք. «Անցյալ անգամ խոստացա հաջորդ նամակով քեզ զրկել իմ նոր գրած ոտանավորը: Կատարում եմ խոստումս և մեկի փոխարեն երկուսն եմ զրկում» (նույն տեղում, 208): Եվ, իսկապես, ուղարկվում է երկու բանաստեղծություն՝ «Ընկերիս», որը գրել է օգոստոսի 10-ին այս ոտանավորը, որ խոստացել էր նախորդ նամակում:

ԸՆԿԵՐԻՍ

(«Իմ վեճ տեղերի, չըքնաղ - վըշտերի...»)

(էջ 198, 472)

Գրված է 1902 թ. օգոստոսի 10-ին:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413/10 դ պահվում է Քումանյանի Փ. Վարդազարյանին ուղղած նամակը, որի մեջ ինքնագիրը, վերնագրված՝ «Ց-ին», որ նշանակում է՝ Փ. Վարդազարյանին:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԲ, էջ 37, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 58, ապա՝ նժ I, 137:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Նամակում Քումանյանը, ի միջի այլոց, գրում է. «Այսօր քո նամակն, ասում եմ, նորից կարդացի և նրա տպավորության տակ գրեցի այս փոքրիկ ոտանավորը»: Այնուհետև. «Գաղափարների ու երազների աշխարհն է, որ ես մի խոսքով անվանել եմ Վեճ» (տե՛ս նժ V, 209):

«ՆԸՍԱԾ ԵՄ ՏԽՈՒՐ, ՄԵՆԱԿ ՄԻ ԺԱՅՈՒ...»

(էջ 199)

Գրված է 1902 թ. սեպտեմբերի 22-ին:

ԹԸԱ պահվում է Քումանյանի՝ 1902 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Աբաս-թումանից, Վարյա Խանզամիրյանին (նույնպես՝ Հ. Մանանդյանի կիր) հղած նամակ և դրա մեջ՝ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1955, № 18, այնուհետև՝ նժ VI, 425—426:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Նամակում, ոտանավորից առաջ Քումանյանը գրել է. «Սքանչելի, սքանչելի օրեր են: Չգիտեմ Դուք երբեք աշնանը եղե՞լ եք բնության մեջ, անտառներում, սար ու ձորերում: Աբաս-թումանի հովիտը լիքն է արևի շողերով, սոճի անտառների բուրմունքով, թռչունների աշնան-հրաժեշտի երգերով ու մի անուշ-թախձալի խաղաղությամբ: Ամբողջ օրը զրոսանքներ եմ կատարում, թաղվում եմ անտառների խորքում, բարձրանում եմ սարերի գլուխները, նստում եմ ժայռերի գագաթներին ու մտորում, ցնորում, շնայելով Ձեր խրատին: Հաճախ հենց այդ անտառներում, այդ ժայռերի վրա ոտանավորներ եմ գրում, մեծ մասամբ այսպիսի հիշատակարանի ոտանավորներ» (տե՛ս նժ VI, 425—426):

ՀԱՅՈՑ ՎԻՇՏԸ

(«Հայոց վիշտը անհուն «ի ծով...»)
(էջ 200, 473)

Գրված է 1902 թ. մինչև հոկտեմբերի վերջերը, թեև ՀՀ-ում թվագրված է «1903»:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է Գղ, 1908, № 1, էջ 48, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 59, ՀՀ, էջ 35, ապա՝ եժ I, 146:

Արտատպվում է ՀՀ-ից:

Այս բանաստեղծությունը, մինչև հայերեն հրատարակությունը, լույս է տեսել ռուսերեն «Современные армянские поэты» ժողովածուում, Մոսկվա, 1903, էջ 41 «С авторской рукописи» ծանոթագրությամբ: Թարգմանել է Ս. Գոլովաշևսկին: Գրաքննությունը գիրքը տպագրության է թույլատրել 1902 թ. նոյեմբերի 6-ին: Այստեղից հետևում է, որ մինչ այդ բանաստեղծությունը ոչ միայն գրված, այլև թարգմանված է եղել:

ՄԵՐ ՈՒՒՏԸ

(«Մենք ուխտ ունենք՝ միշտ դեպի լույս...»)
(էջ 201, 473)

Գրված է 1902 թ. մինչև հոկտեմբերի վերջերը, թեև ՀՀ-ում թվագրված է՝ «1903» (տե՛ս «Հայոց վիշտը» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

ԳԱԹ ԹՖ № 60 պահվում է մեկ ինքնագիր: Նույն տեղում, № 1355 պահվում է նաև ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ թումանյանը 15-րդ տողը՝ «Մեր աչքերը հառած միշտ վեր», դարձրել է՝ «Մեր աչքերը միշտ դեպի վեր»:

Հայերեն առաջին անգամ, «Մենք ուխտ ունենք» վերնագրով, տպագրվել է՝ «Վտակ» օրաթիւթ, 1907, 25 նոյեմբերի, № 5, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 51, «Մեր ուխտը» վերնագրով՝ ՀՀ, էջ 7, ապա՝ եժ I, 147:

Արտատպվում է ՀՀ-ից:

Այս բանաստեղծությունը ևս, մինչև հայերեն հրատարակությունը, լույս է տեսել ռուսերեն, «Современные армянские поэты» ժողովածուում, էջ 43—44, «Песня армян» վերնագրով, «С авторской рукописи» ծանոթագրությամբ: Թարգմանել է Լև Ումանցը: Ըստ երևույթին, թարգմանչի ձևերին եղել է մի նախնական տարբերակ, որը 1907 թ. տպագրության հանձնելիս թումանյանը հիմնական վերամշակման է ենթարկել:

(այս մասին մանրամասն տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 183—185, էդ. Ջրբաշյանի «Բանասիրական ճշտումներ» հոդվածը):

«ՊԱՆԴՈՒՒՏ ԵՄ, ՔՈՒՅՐԻՎ, ՄԱՆՈՒՎ ՕՐԵՐԻՑ...»
(էջ 202, 473)

Գրված է 1902 թ., ինչպես թվագրված է ԲԹ-ում:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ թումանյանը թվագրել է՝ «1902»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԳԱ, 1903, գիրք Ա, էջ 131—132, վերնագրված՝ «Պանդուխտ եմ, քույրիկ», այնուհետև, որոշ փոփոխություններով՝ ԲԹ, էջ 40—41, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 55—56, ապա՝ եժ I, 139—140:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Տե՛ս նաև «Դու քո ճամփե՛ն զընա, քույրի՛կ» բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ՄԵՌԵԼԸ

(«Ուր որ կանգնում, ճրտում եմ ես...»)
(էջ 204, 473)

Գրված է 1902 թ., ինչպես թվագրված են ինքնագրերը:
ԳԱԹ ԹՖ № 59 պահվում է մեկ ինքնագիր: Մեկ այլ սեփական-գիր պահվում է ԳԱԹ ԹՖ № 8 (լրացուցիչ):

Առաջին անգամ տպագրվել է «Թատրոն» հանդես, 1905, № 2, էջ 64, այնուհետև՝ եժ I, 142:

Տպագրվում է Ա ինքնագրից, քանի որ, ինչպես երևում է, դա արտագրված է «Թատրոնից» և ունի մշակման հետքեր:

ՄԵՐ ՆԱԽՈՐԴՆԵՐԻՆ

(«Երանի՛ էր ձեզ, գովված երգիչնե՛ր...»)
(էջ 205)

Գրված է 1902 թ.:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԹ, էջ 36, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 52, ԲՊ, էջ 29—30, ապա՝ ԵԺ 1, 141: Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

(«Մեր ճամփին խավար, մեր ճամփին գիշեր...»)
(էջ 206, 474)

Հավանաբար գրված է 1902 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 77 պահվում է մեկ ինքնագիր, որն, ըստ երևույթին, ուշ ժամանակի արտագրություն է:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Երկիր» օրաթերթ, 1906, 24 դեկտեմբերի, Ն 70, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 61—62, ԲՊ, էջ 31—32, ապա՝ ԵԺ 1, 144—145:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

«Հին կոիվը» պոեմի երկրորդ երգի («Ճամփին») նախերգանքն է, ինչպես վկայում է ինքը՝ բանաստեղծը: Հր, 1915, Ն 243 տպագրելով պոեմի առաջին երգը («Ճանը»), նա տողատակի ծանոթագրության մեջ պատմում է, որ իր բնակարանում տեղի ունեցած խուզարկության ժամանակ մի շարք ձեռագրեր կորել են: Մինչև էս պոեմն է, վերնագիրը գրած «Լեռնի կոիվը» և ջնջած: Հինգ տետրակով հետևյալ հինգ երգերը. 1) Տանը (որ տպվում է «Հորիզոնի» էս Ն-ում): Սրա մշակած ձևը էս սեպտեմբրյան է, որ աղջիկս է գտել: 2) Ճամփին (որի նախերգանքը՝ «Հայոց լեռներում» տպված է) ...»:

Գրության ժամանակը պարզելու հիմնական կովանը դարձյալ հեղինակի վկայությունն է: 1902 թ. հուլիսի 29-ին Փ. Վարդազարյանին հղած նամակում, նա գրել է. «Սակայն քեզ ասեմ, որ միևնույն ժամանակ մի մեծ ազգային պոեմա եմ ձևում, մի բան, որ վաղուց ներսս փոթորկում էր քառասյին դրության մեջ...» (տե՛ս ԵԺ V, 202): Խոսքն այստեղ «Հին կոիվը» պոեմի մասին է, որի մի մասն է այս բանաստեղծությունը:

«Ա՛ն, Ի՛նչ ԼԱՎ ԵՆ ՍԱՐԻ ՎՐՈՒ...»
(էջ 208, 474)

Գրված է 1901—1902 թթ.:

«Անուշ» պոեմի հատվածներից է: Ըստ նախնական օրինակի այսպես է սկսվում VIII երգը: Հետագայում դուրս է մնացել ընդհանուր հնգրից: Այս հատվածի համար Քումանյանը նաև երաժշտություն է հարինել:

608

ԳԱԹ ԹՖ Ն 5, «Անուշի» ձեռագրերի մեջ, պահվում են երկու ինքնագրեր (Ա և Բ):

1939 թ. բանաստեղծի ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ I և II քառատողերը, նոտաների հետ միասին, տպագրվել են առանձին փոստային քարտերի վրա, վերնագրված՝ «Ա՛ն, Ի՛նչ Լավ են...» և վերնագրի տակ գրված՝ «Խոսք և եղանակ Հովհ. Քումանյանի»:

Տպագրվել է ԵԺ 1, 136:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

1903

ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

(«Այստեղ, անցվոր այս աշխարհում...»)
(էջ 209, 475)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: ԵԺ I-ում տպագրվել է որպես 1894 թ. գրված ստեղծագործություն: Սակայն գրության հանգամանքներից և ձեռագրից երևում է, որ պետք է գրված լինի 1903 թ. որպես «Դեպի Անհունը» պոեմի նախերգանք:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 6 ա պահվում է «Դեպի Անհունը» պոեմի ՄԸ-ի կտրոնը (1903, Ն 11), որի վրա Քումանյանն ուղղումներ է կատարել, ապա դրան կցել այս քսան տողի ինքնագիրը, վերնագրված՝ «Նախերգանք»: Հետագայում «Նախերգանք» բառից վեր, որպես վերնագիր, գրել է՝ «Անմահությանը»: Ինքնագրի վրա գիծ է քաշել և ինչ-որ պատճառներով չի ղետեղել պոեմի հետագա հրատարակությունների մեջ (այս մասին մանրամասն տե՛ս էղ. Զրբաշյան, Քումանյանի պոեմները, էջ 203—205):

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 455:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1904

«ԱՅՍՏԵՂ ՄԻ ՎՍԵՄ ԽՈՐՀՈՒՐԴ Է ԱՊՐՈՒՄ...»
(էջ 210, 475)

Բենիամին Ցրտատարյանը Քումանյանի մասին կրած իր անտիպ հուշերում նկարագրում է 1904 թ. Քարգանջաց տանի հանդեսն Օշականում և վկայում. «Մեկ էլ կարծես հանկարծակի խորհրդավոր լուսություն, շշուկ,

609

իրարանցում... Սեղանի կառավարիչը հայտարարում է, որ Օշական է ժամանել հանրածանոթ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը և որտեղ որ է կենդանա մեր սեղանին»:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 1521 ա պահվում է Մ. Խրիմյանի դիմանկարով մի քաղցիկ, որի մի երեսին Թումանյանը գրել է. «Հարգելի օր. Հ. Մարկոսյանին, նախագահը», իսկ մյուս երեսին. «Անցած օրին օր չի հասնի: 21 հունիսի 904, էջմիածին»: Այսինքն՝ հունիսի 21-ին Թումանյանն արգեն գտնվել է էջմիածնում: Հավանաբար, Օշականից էջմիածին է մեկնել նախորդ օրը՝ հունիսի 19-ի Թարգմանչաց տոնի հանդիսություններին մասնակցելուց հետո: Այստեղից հետևում է, որ ոտանավորը պիտի գրված լինի հունիսի 19-ին կամ 20-ին Օշականում:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1949, Ն 6, թվագրված՝ «1904 թ. Երևան», այնուհետև՝ ԵԺ I, 509: Այստեղ ծանոթագրության մեջ կարդում ենք. «Գրել է 1904 թ. հուլիսին Օշականում: Ձեռագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է առաջին անգամ ուսուցիչ Մ. Մխիթարյանի ընդօրինակությունից»:

Անհայտ է, թե ինչ աղբյուրից է հրատարակվել ԳԹ-ում: Չհաջողվեց պարզել նաև, թե որտեղից է ընդօրինակել վերը հիշատակված ուսուցիչ Մ. Մխիթարյանը: Այդ «ընդօրինակությունը» ևս մեր ձեռքի տակ չի եղել:

Հստ երևույթին, ԵԺ I-ի կազմողները տեղյակ չեն եղել, որ ոտանավորն արդեն տպագրված է եղել մեկ տարի առաջ, թեև հնարավոր է նաև, որ գիրքը տպագրության է հանձնվել ավելի վաղ, իսկ հետագայում կազմողները մոռացել են ճշտել ծանոթագրությունը:

ԳԹ-ում տպագրվածի 6-րդ տողը մեզ ավելի ճշգրիտ է թվում, այդ պատճառով հիմք ենք ընդունել ԳԹ-ի բնագիրը:

«ՄԵՆՔ ՓԱՌՔԵՐ ՈՒՆԵՆՔ ԹԱՂՎԱՍ ԼՈՂԻ ՏԱԿ...»

(էջ 211)

Գրված է 1904 թ. հունիսի 24-ին, Անի այցելողների լալոմում, որը պահվում է ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվում՝ ֆ. 57, գ. 704, թ. 83:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ I, 508:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1906

ԱՂՎԵՍԸ

(«Աղվեսն եկավ բարձր սարից...») (էջ 212)

Ակունքը ժողովրդական է: Թումանյանն օգտվել է Կ. Կոստանյանցի «Նոր ժողովածուի» Ա պրակի (Թիֆլիս, 1892) տարբերակից: Ժողովրդական երգի միջին հայրենը վեր է ածել ժամանակակից գրական-ժողովրդական լեզվի, փոխել բազմաթիվ բառեր ու տողեր, «ի վերայ աղուհին» վերնագիրը դարձրել «Աղվես»:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1906, Ն 12, էջ 405—406, «Միջնադարյան ժողովրդականից», ենթավերնագրով, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 97—98, առանձին նկարագրող գրքույկ (Թիֆլիս, 1909), ԲՊ, էջ 135—136, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, առանց ենթավերնագրի, ապա՝ ԵԺ I, 219—220:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

1907

ԿԱՔԱՎԻ ԳՈՎՔԸ

(«Արև քացվեց թուխ ամպերեն...») (էջ 214, 475)

Ակունքը ժողովրդական է: «Վանեցվոց երգ կաթավու» վերնագրով տպագրվել է 1850 թ. «Բազմավեպում» և 1860 թ. Մ. Մխանսարյանի «Քնար հայկականում»: Ժողովրդական երգի 6 քառատողից Թումանյանն ընտրել է 4-ը՝ դուրս թողնելով 2-րդ և 6-րդ քառատողերը: Վանի բարբառը վեր է ածել գրական-ժողովրդական լեզվի, փոխել մի շարք տողեր ու բառեր:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Թումանյանը բազմաթիվ ուղղումներ է արել, որոնք մեծ մասամբ մտել են հետագա հրատարակության մեջ:

Առաջին անգամ, «Կաբալի երգը» վերնագրով և «Ժողովրդական» ենթավերնագրով, տպագրվել է Հսկ, 1907, № 1, էջ 5, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 99—100, «Կաբալի գովերը» վերնագրով և առանց ենթավերնագրի՝ ԲՊ, էջ 139—140, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, ապա՝ ԵԺ 1, 151:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

«ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԱՆՎԵՐՋ, ՏԻԵՋԵՐՔՆ ԱՆՀՈՒՆ...»

(էջ 215, 476)

Գրված է 1907 թ. սկզբներին:

ԳԱԹ ԹՖ № 63 պահվում է մեկ ինքնագիր, վերնագրված՝ «Անվերջ ու անվերջ»:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի մեկ տպարանական առանձնատիպ, որի վրա Քումանյանը ուղղումներ է կատարել: Այստեղ վերնագրված է՝ «Անվերջ ու անվերջ»: Շարվել է 65-րդ էջում, հետագայում տեղափոխվել 21-րդ էջ: Այս և նման դեպքերը նկատի ունենալով 1908 թ. օգոստոսին դատերը՝ Աշխեն Քումանյանին, հղած նամակում բանաստեղծը գրում է. «Իմ գրքում բաներ էին փոխել: Տպագրությունը կանգնեցրի, նորից տպել եմ տալիս փոխած տեղերը» (տե՛ս ԵԺ V, 314):

Առաջին անգամ, «Անվերջ...» վերնագրով, տպագրվել է Հուլ., 1907, 16 փետրվարի, № 1, էջ 5, այնուհետև, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 21, 2Գ, 1914, էջ 143, ապա՝ ԵԺ 1, 143:

Արտատպվում է 2Գ-ից:

ԸՆՏՐՅԱԼԸ

(«Հոգու սրբազան կրակով վառված...»)

(էջ 216, 476)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1355 պահվում է ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանը ջնջել է 36-րդ տողի «նետեց» բառը և լուսանցքում գրել «թողեց»:

Առաջին անգամ, «Ազատության պատմությունից» ենթավերնագրով, տպագրվել է «Ժամանակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1907, № 71, այնուհետև՝ ԲԲ, էջ 46—47, առանց ենթավերնագրի՝ ԲՊ, էջ 21—23, ապա՝ ԵԺ 1, 149—150:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ԱՇՆԱՆ ՎԵՐՋԸ

(«Սարի լացի՛ն...»)

(էջ 218)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լ 1, 1907, էջ 24, այնուհետև՝ Լ II, 1908, էջ 19, ապա՝ ԵԺ 1, 235:

Արտատպվում է Լ II-ից:

ԿՈՒՅՐ ԱՇՈՒՂԸ

(«Կույր աշուղը մի տան բակում...»)

(էջ 219)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ № 1784 պահվում է 1908 թ. Լ II-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որի վրա Քումանյանն ուղղումներ է կատարել, որոնք, սակայն, չեն մտել հաջորդ՝ 1909 թ. Լ II-ի մեջ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լ 1, 1907, էջ 29, այնուհետև՝ Լ II, 1908, էջ 49, Լ II, 1909, էջ 22, ապա՝ ԵԺ 1, 223:

Արտատպվում է 1909 թ. Լ II-ից:

ԱՄՊՆ ՈՒ ՍԱՐԸ

(«Ամպը եկավ նստեց սարին...»)

(էջ 220, 477)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լ 1, 1907, էջ 30, այնուհետև՝ Լ II, 1908, էջ 37 և նույն դասագրքի հետագա տարիների հրատարակություններում (Լ II, 1921, էջ 39 տպագրվել է մեկ ուրիշ տարբերակ), ապա՝ ԵԺ 1, 238:

Արտատպվում է 1908 թ. Լ II-ից:

ԼՈՒՍԱԲԱՑԻՆ

(«Ծուղրուղո՛ւ...»)
(էջ 221)

Ակունքը ժողովրդական է: Հավանաբար Քումանյանն օգտվել է բանա-
վոր աղբյուրից:
Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ի 1, 1907, էջ 49, այնուհետև՝ ի 1,
1908, էջ 45, ապա՝ ՆԺ 1, 221:
Արտատպվում է 1908 թ. ի 1-ից:

ՓԻՍՈՆ

(«Փիսոն, փիսոն միավան...»)
(էջ 222)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Տ. Վարդանյանցի «Ժողովրդ-
ական անգիր բանաստեղծություններ» ժողովածուի մեջ (Քիֆլիս, 1901),
«Կատուն» վերնագրով:
Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ի 1, 1907, էջ 58, այնուհետև՝ ի 1,
1908, էջ 14 և նույն դասագրքի հետագա տարիների հրատարակություննե-
րում, ապա՝ ՆԺ 1, 229:
Արտատպվում է ի 1-ից:

ՈՒՐԱԳ ՈՒ ՍՂՈՑ

(«Մի՛ լինիր ուրագի պես...»)
(էջ 223)

Ակունքը ժողովրդական է:
Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ի 1, 1907, էջ 62, այնուհետև՝ ի 1,
1908, էջ 30 և նույն դասագրքի հետագա տարիների հրատարակությու-
ններում, ապա՝ ՆԺ 1, 223:
Արտատպվում է ի 1-ից:

ԿԱՆԱՆՉ ԱՆՊԵՐ

(«Է՛յ կանանչ ախպեր»)
(էջ 224)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ի 1, 1907, էջ 63, այնուհետև՝ ի 11,
1908, էջ 60, ապա՝ ՆԺ 1, 234:
Արտատպվում է ի 1-ից:

ԾՈՒՅԼ ԱՂՋԻԿԸ

(«Բանն ի՞նչ կանեմ՝ կեղտոտ է...»)
(էջ 225)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ի 1, 1907, էջ 65, այնուհետև՝ ի 1,
1908, էջ 72, ի 1, 1920, էջ 70, ի 1, 1922, էջ 70, որտեղից և արտա-
տպվում է:

ԿՌՈՒՆԿՆԵՐ

(«Կը՛ն, կը՛ն, կրոկրոսն...»)
(էջ 226)

Ակունքը ժողովրդական է: Հավանաբար Քումանյանն օգտվել է բանա-
վոր աղբյուրից:
Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է ի 1, 1907, էջ 66, այնուհետև՝ ի 1, 1908,
էջ 79, ապա՝ ՆԺ 1, 236:
Արտատպվում է 1908 թ. ի 1-ից:

ԱՐԱԳԻԼ

(«Արագի՛լ, բարով եկար...»)
(էջ 227, 478)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է 1858 թ. «Բազմավեպում»,
ապա՝ Մ. Միանաբյանի «Քնար հայկականում»: Ժողովրդական երգի ?

քառասողերից Քումանյանն ընտրել է երկուսը (1-ինը և 4-րդը), վերա-
մշակել, ավելացրել ևս մի քառասող, «Երգ արագի» վերնագիրը դարձ-
րել «Արագի»:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

ԳԱԹ ԹՖ № 64 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր:

ԹՂԱ պահվում է 1908 թ. և II-ի մի օրինակ, որի վրա Քումանյանն
ուղղումներ է կատարել:

Առաջին անգամ տպագրվել է և I, 1907, էջ 68, այնուհետև՝ և II,
1908, էջ 68, և II, 1909, էջ 64, և II, 1921, էջ 84, ապա՝ ԵԺ I, 230:

Արտատպվում է 1909 թ., և II-ից, քանի որ 1921 թ. և II-ում կան
վրիպակներ:

ԳՈՒԹԱՆ

(«Լուսը լուսացավ...»)

(էջ 228, 479)

Ակունքը ժողովրդական է: Քումանյանն օգտվել է Ե. Լալայանի «Զա-
վախքի բուրմունք» (Թիֆլիս, 1892) և Աղեք. Մխիթարյանցի «Տաղեր ու
խաղեր» (Ալեքսանդրապոլ, 1900) ժողովածուների մեջ զետեղված հորո-
վելներին:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

ԳԱԹ ԹՖ № 100ժ պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, առանց վեր-
նագրի:

ԳԱԹ ԹՖ № 1360 պահվում է և II-ի հեղինակի սեփական օրինակը,
որտեղ Քումանյանը շնչել է 17—18-րդ տողերը:

Առաջին անգամ տպագրվել է և I, 1907, էջ 70, այնուհետև՝ և II,
1908, էջ 78, և III, 1909, էջ 99, ապա՝ ԵԺ I, 240:

Արտատպվում է և I-ից:

ՄԻՏԸ

(«Հուրին գնաց բուցարի...»)

(էջ 229)

Ակունքը ժողովրդական է: Հավանաբար Քումանյանն օգտվել է բանա-
վոր աղբյուրից:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Միտը» վերնագրով, տպագրվել է և I, 1907, էջ
71—72, այնուհետև, առանց 5—6 տողերի՝ և I, 1908, էջ 86, «Հուրին» վեր-
նագրով՝ և I, 1920, էջ 75, ապա՝ ԵԺ I, 227:

Արտատպվում է 1920 թ. և I-ից: Պահել ենք նախորդ հրատարակու-
թյունների «Միտը» վերնագիրը, որովհետև Քումանյանն այն փոխել է՝
նկատի ունենալով, որ նույն դասագրքում ունի նաև «Միտը» վերնագրով
հեքիաթ:

ՈՒԼՈՒՆՔ

(«Գարունը եկավ ամպերով...»)

(էջ 230)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Տ. Վարդանյանցի «Ժողովրդա-
կան անգիր բանաստեղծություններ» ժողովածուում:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է և I, 1907, էջ 74—75, այնուհետև՝ և II,
1908, էջ 88 և նույն դասագրքի հետագա տարիների հրատարակու-
թյուններում, ապա՝ ԵԺ I, 231:

Արտատպվում է և I-ից:

ՄՆՃՂՈՒԿՆԵՐ

(«Կոտ ու կես կորեկ ունեմ ցանելու Բամար...»)

(էջ 231)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Գ. Սրվանձտյանի «Մանանա-
յում» (Կ. Պոլիս, 1876): Մեկ այլ տարբերակ հրատարակվել է Կոմիտասի
և Մ. Արեղյանի «Հազար ու մի խաղ» ժողովածուում (Բ. Հիսնյակ, Թիֆ-
լիս, 1905), և այլև:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է և I, 1907, էջ 78—79, այնուհետև՝ և II,
1908, էջ 114—115 և նույն դասագրքի հետագա տարիների հրատարակու-
թյուններում, ապա՝ ԵԺ I, 233:

Արտատպվում է և I-ից:

ԽՆՈՑԻ

(«Հարի՛, հարի՛, խնոցի՛...»)

(էջ 232)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսում» (գիրք 11, 1904): Ժողովրդական երգի 10 տողերից Քումանյանն ընտրել է 4-ը (5—8 տողերը), մշակել, բանահավաքի «Խնոցու երգը» վերնագիրը դարձրել «Խնոցի»:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լ 1, 1907, էջ 85, այնուհետև՝ Լ 1, 1908, էջ 91, ապա՝ ԵԺ 1, 225:

Արտատպվում է 1908 թ. Լ 1-ից:

1908

ԾԱԳՈՒՄՆ

(«Ելնում է անա նազելի փառքով...»)

(էջ 233, 479)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԿԱՔ ԹՖ № 50 պահվում է ուրիշի ձեռքով արտագրված մի օրինակ: Նույն տեղում, № 1355 պահվում է նաև ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանն ուղղել է վրիպակները, 7-րդ տողի «երկնքից ծագած» բառերի դիմաց լուսանցքում դրել է հարցական և անվերնագիր ոտանավորը վերնագրել «Մագումն»:

Առաջին անգամ «Մագումն» վերնագրով տպագրվել է Հուլ., 1908, 18 մարտի, № 1, էջ 6, այնուհետև նույն տարին, առանց վերնագրի՝ ԲԲ, էջ 58, ապա՝ ԵԺ 1, 152:

Տպագրվում է ԲԲ-ի Քումանյանի ուղղած բնագիրը:

ՃԱՆԱՐԱԿ

(«Մանի՛, մանի՛, ճախարակ...»)

(էջ 234)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսում» (գիրք 11): Ժողովրդական երգի 40 տողից Քումանյանն ընտ-

րել է 14-ը, հյուսել միմյանց, փոխել բարբառային լեզուն և «Ճախարակի երգ» վերնագիրը՝ ստեղծելով բոլորովին նոր բանաստեղծություն:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Այրի կնոջ երգը» վերնագրով, տպագրվել է Լ 11, 1908, էջ 51, այնուհետև, «Ճախարակ» վերնագրով՝ Լ 111, 1909, ԲՊ, էջ 133, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, ապա՝ ԵԺ 1, 154:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ՓՈՔՐՈՒԿ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ

(«Եկավ գարուն, եկան հավքեր...»)

(էջ 235)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Գ. Սրվանձտյանի «Համով-համով» գրքում (Կ. Պոլիս, 1884): Ժողովրդական երգն ունի 54 տող, որոնցից Քումանյանն ընտրել է առաջին 9 տողերը:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լ 11, 1908, էջ 85, այնուհետև Լ 111, 1909, էջ 103—104, Լ 111, 1920, էջ 100, ապա ԵԺ 1, 241:

Արտատպվում է 1920 թ. Լ 111-ից:

ՔԱՄԻՆ

(«—Ո՛ւ-ո՛ւ-ո՛ւ...»)

(էջ 236)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լ 1, 1908, էջ 87, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 224:

Արտատպվում է Լ 1-ից:

ԱՐՏՈՒՏԻԿ

(«Արտուտիկ...»)

(էջ 237)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Գ. Սրվանձտյանի «Համով-համով» գրքում:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է և I, 1908, էջ 90, այնուհետև՝ ԵԺ I,

228:

Արտատպվում է և I-ից:

ԿԱԼԻ ԵՐԳԸ

(«Արի, եզը ջան, Ծիրան ջա՛ն. . .»)

(էջ 238)

Ակունքը ժողովրդական է: Հավանաբար Քումանյանն օգտվել է բանավոր աղբյուրներից (այս մասին տե՛ս «Կալի երգը» («Կալ արա, գնանք») ասանավորի ծանոթագրությունը):

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Բնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է և II, 1908, էջ 110, այնուհետև՝ և III, 1909, էջ 145, ապա՝ ԵԺ I, 239:

Արտատպվում է և III-ից:

ԴԺԱՐ ՏԱՐԻ

(«Վարի՛, գութան ջան, վարի՛...»)

(էջ 239)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է «էմիլյան ազգագրական հանդեսում» (հ. 2, Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1906): Ժողովրդական հորովելը 75 տող է: Գրանցից Քումանյանն ընտրել է մի մասը, փոխել բարբառային լեզուն, ավելացրել տողեր, հղկել ու ստեղծել բոլորովին նոր բանաստեղծություն:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 1402 պահվում է Հսկ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որտեղ Քումանյանը ջնջել է «Ժողովրդականից» ենթավերնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1908, Ն 7, էջ 246, այնուհետև՝ ԲՊ, էջ 131, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, ապա՝ ԵԺ I, 155:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ԱՌԱՎՈՏ

(«Հավը խոսեց երեք բերան...»)

(էջ 240, 480)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 1794 պահվում է 1908 թ. և II-ի օրինակը, որտեղ, ըստ երևույթին, ցանկանալով փոխել բանաստեղծության վերնագիրը, Քումանյանը լուսանցքում գրել է՝ «? Արեգակ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1907, Ն 12, էջ 405, այնուհետև՝ և II, 1908, էջ 3 և և II, 1909, էջ 3: Վերջինիս մեջ բանաստեղծը կրր-ճատել է 9—12-րդ տողերը: Ապա տպագրվել է ԵԺ I, 222:

Արտատպվում է Հսկ-ից, քանի որ և II-ի բնագիրը հարմարեցված է դասագրքի պահանջներին:

«Է՛՛, Ո՛վ ԳԻՏԻ, ՄԵՆՔ ԱՊԻԿԱՐ...»

(էջ 241)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 51 պահվում է ուրիշի ձեռքով արտագրված մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԲ, էջ 57, այնուհետև՝ ԵԺ I, 153:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

1909

ՎԱՅՐԵՉՔ

(«Քառասուն տարի բլրնած ճանապարհ...»)

(էջ 242, 480)

Գրված է 1909 թ. փետրվարի 7-ին, հեղինակի ծննդյան 40-ամյակի օրը, Քիֆլիսի Մետեխի բանում:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 66 պահվում է սևագիր-ինքնագիրը, թվագրված՝ «1909 փետր. 7/20», հետագայում մատիտով կատարված ուղղումներով:

Առաջին անգամ, «Իմ ծննդյան քառասնամյակի առթիվ» ենթավերնագրով, տպագրվել է «Գործ» (Թերթ), 1909, 5 ապրիլի, Ն 69, այնուհետև՝ ՆՃ, 1913, Ն 1, էջ 71, ԲՊ, էջ 33—34, ապա՝ ԵԺ I, 157:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Քումանյանի բանտարկության և այս բանաստեղծության գրման շարժառիթների մասին խոսում են Ավ. Իսահակյանը, Լեոն, Աշխ. Քումանյանը:

յանը և ուրիշներ: Իսահակյանը գրում է. «1908 թվի դեկտեմբեր ամսին, ցարական ժանդարմերիան Օհաննեսին և ինձ ձերբակալեց և, զանազան հակապետական մեղադրանքով, վեց ամիս պահեց Քիֆլիսի Մետեխի բանտում: Կամերաներով դրացի էինք իրար: Բանտում լրացավ, փետրվար ամսին, Օհաննեսի 40-ամյակը: Այդ առիթով նա գրեց «Վայրէջք» բանաստեղծությունը: Մենք տխրության ու ուրախության խառն զգացմունքով տոնեցինք նրա տարեդարձը» (տե՛ս ԹԺՂ, էջ 19):

Ն. Քումանյանը հիշողությամբ մեջ է բերում հեղինակի խոսքերն այս բանաստեղծության մասին, ասված 1920 թ. մայիսի 19-ին. «Վայրէջք» իմ ամենալավ բանաստեղծություններից է, շատ է լավը, Մետեխի բանտում եմ գրել ծննդյանս 40-ամյակի օրը» (տե՛ս Ն. Քումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1969, էջ 94—95):

ԳԱՐՆԱՆ ԱՌԱՎՈՏ

(«Բարի լուսի զանգեր զարկին...»)

(էջ 243, 481)

Ակունքը ժողովրդական է: «Ամառ» վերնագրով տպագրվել է Աղեթ-Մխիթարյանցի «Տաղեր ու խաղերում»: Ժողովրդական երգն ունի յոթ քառատող, որոնցից Քումանյանն ընտրել է շորսը՝ վերադասավորել, փոխել տողեր ու բառեր, լեզուն դարձրել գրական-ժողովրդական, նախ վերնագրել «Գարուն», ապա՝ «Գարնան առավոտ»՝ կերտելով բուրբուլին նոր բանաստեղծություն:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 144 պահվում է «Հին կոիվը» պոեմի մի հատվածի սևագիր-ինքնագիրը, որտեղ Քումանյանը գրում է. «Առավոտը գյուղում երգում են», ապա մեջ է բերում այս բանաստեղծության առաջին քառատողը:

Առաջին անգամ, «Գարուն» վերնագրով, տպագրվել է Հսկ, 1909, Ձ 6—7, էջ 221: Նույն թվականին, «Գարուն առավոտ» վերնագրով՝ է III, էջ 96—97, այնուհետև, «Գարնան առավոտ» վերնագրով՝ ԲՊ, էջ 129—130, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, ապա՝ ԵԺ I, 156:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ԳԵՏԱԿԸ

(«—Ո՛ր ես վազում...»)

(էջ 244)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է է II, 1909, էջ 112, այնուհետև՝ նույն դասագրքի հետագա տարիների հրատարակություններում, ապա՝ ԵԺ I, 236—237:

Արտատպվում է է II-ից:

«ՆՈՐԻՑ ԵՎԱՆ ԷՆ ՀԱՎՔԵՐԸ...»

(էջ 246, 481)

Ակունքը ժողովրդական է: «Տաղ շորս տարերաց՝ գարնան, ամռան, աշնան և ձմռան» վերնագրով տպագրվել է՝ Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», Գ պրակ, Քիֆլիս, 1896, էջ 16—18:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Պատկանում է ժողովրդական երգերի թումանյանական մշակումների այն շարքին, որոնց մեծ մասը տպագրվել է 1900-ական թվականներին «Լուսաբերում»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ գրված է նույն ժամանակ:

ԳԱԹ ԹՖ Ձ 87 պահվում են մեկ լրիվ և մեկ թերի ինքնագրեր:

Առաջին անգամ Ա ինքնագրից տպագրվել է ԳԺ, էջ 121—122, այնուհետև՝ ԵԺ I, 520—521:

Տպագրվում է Ա ինքնագրից:

ԱՎԵՐԱՎՈՒՄ

(«Մոլոր, մեռակ ես շըրջում եմ...»)

(էջ 248)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է է IV, 1909, էջ 167—168, այնուհետև՝ ԵԺ I, 158—159:

Արտատպվում է է IV-ից:

ՕՐ. Պ. Պ.-ԻՆ

(«Քույրիկ, այդքան որ սիրում ես...»)

(էջ 250)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Զեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1900-ական թվականներին:

Նվիրված է Պ. Պոռշյանի դուստր Պերճանուշ Պոռշյանին:
ԳԱԹ ԹՖ Ն 54 պահվում է մեկ ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 518:
Տպագրվում է ինքնագրից:

1910

PARODIA

(«Իմ հայրենիքը տեսն՛լ ես, ասա՛») (էջ 251, 482)

Գրված է 1910 թ., որպես պարոդիա Հովհաննես Հովհաննիսյանի «Իմ հայրենիքը տեսն՛լ ես, ասա» բանաստեղծության: Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունը գրված է 1880 թ., երբ բանաստեղծը ռոմանտիկ հայրենասիրության տոգորված պատանի էր: Թումանյանն իր պարոդիան գրել է, երբ ոչ միայն հայոց մեծ բանաստեղծ էր, այլև հասարակական խոշոր գործիչ՝ խորապես մտահոգված հարազատ ժողովրդի դառն ճակատագրով: Արանով պիտի բացատրել, որ նա գրեթե անփոփոխ մեջ բերելով Հովհաննիսյանի ոգեշունչ տողերը («Իմ հայրենիքը տեսն՛լ ես, ասա // Ուր ճոխ ծաղկում է մշտական գարուն» կամ «Եվ դու տեսն՛լ ես նորա զանձն անգին // Հարավի դուստրը...» և այլն), դրանց հակադրում է հայ ժողովրդի ծանր վիճակի պատկերները, այն, որ Հայոց աշխարհում «թալանում են մերոնք ու այլերը», որ «Հարավի դուստրը» խղճով, անլիզու և կեղտի մեջ կորած արարած է, որ «Եվում, կեղեքում» են քյոխվան ու տերտերը, որ եպիսկոպոսի մատանին խիստ թանկարժեք է, իսկ «գազեթն» «ազատ միտք է վաճառում հային»:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 94 պահվում է վերջին երեք քառատողերի ինքնագիրը: Առաջին անգամ, առանց վերջին երկու քառատողերի, որոնք, ըստ երևույթին, արգելել է գրաքննությունը, տպագրվել է Հր, 1910, 18 ապրիլի, Ն 83: Ամբողջական բնագիրը հրատարակել է Երվանդ Շահազիզը՝ ՆՈՒ, 1931, գիրք երկրորդ, էջ 136, այնուհետև ԵԺ 1, 160—161: Արտատպվում է ՆՈՒ-ից, որը համեմատել ենք ինքնագրի հետ:

ՍՈՒՍԱԿԻ ՎԻՇՏԸ

(«Մի օր տեսավ օտար թրոշում...») (էջ 253, 482)

Ակունքը ժողովրդական է: Տպագրվել է Կոմիտասի և Մ. Աբեղյանի «Հազար ու մի խաղ» ժողովածուում (Բ հիսնյակ): Թումանյանը պահել է

ժողովրդական երգի լեզվատճական տարրերը, կրճատել որոշ տողեր, դրանց տեղ ավելացրել նորերը, փոխել տողերի դասավորությունը, վերնագրել «Սոխակի վիշտը»՝ ստեղծելով բոլորովին նոր բանաստեղծություն:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Ժողովրդական» ենթավերնագրով, տպագրվել է Հսկ, 1910, Ն 11, էջ 309, ստորագրված՝ «Կազմեց Հ. Թ.»», այնուհետև, առանց ենթավերնագրի՝ ԲՊ, էջ 137—138, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, ապա՝ ԵԺ 1, 162:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ԿԱՔԱՎԻ ՈՂԲԸ

(«Վըտուցը լիքը արին...») (էջ 254, 482)

Ակունքը ժողովրդական երկու տարբեր երգեր են: Առաջինը տպագրվել է Մ. Մինասարյանի «Քնար հայկական» ժողովածուում, երկրորդը՝ «Մասիսում» (1884, էջ 15): Թումանյանը միացրել է երկու երգերը, կրճատել, վերադասավորել մի շարք տողեր, փոխել բառեր, առաջին երգի միջնադարյան հայերենը և երկրորդի բարբառը վերածել գրական-ժողովրդական հայերենի, իր կողմից ավելացրել Բ և Գ հատվածները՝ ստեղծելով բոլորովին նոր բանաստեղծություն:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 1360 պահվում է Հսկ-ի հեղինակի սեփական օրինակը, որի վրա Թումանյանն ուղղումներ է կատարել, որոնք հիմնականում արտահայտվել են հետագա հրատարակության մեջ: Այստեղ վերնագրից վեր մատիտով գրել է. «Սկիզբը՝ «Կաքավի» գովքը»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1910, Ն 12, էջ 141—142, «Ժողովրդականից» ենթավերնագրով, այնուհետև, առանց ենթավերնագրի՝ ԲՊ, 141—144, «Ժողովրդական երգեր» բաժնում, ապա՝ ԵԺ 1, 166—167:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

1911

ՄԱՆՈՒԿԸ ՈՒ ԶՈՒՐԸ

(«Ամպոտ սարեմ ուրախ ձենով...») (էջ 257)

Ակունքը միջնադարյան ժողովրդական երգ է: Հրատարակվել է մի շարք ժողովածուներում՝ Գամառ Քաթիպա «Ազգային երգարան» (ԹԻՖ-

լիս, 1856), Մ. Միսնաւոյանց, «Քնար հայկական», Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու» (Բ պրակ, Քիֆլիս, 1892) և այլն: Համանորին Քումանյանն օգտագործել է «Նոր ժողովածուի» տարբերակը: Սրա 32 տողից ընտրել է առաջին 15-ը, ժողովրդական երգի միջին հայերենը վերածել գրական լեզվի, փոխել մեկ տող և մի քանի բառ, դուրս թողել հաճախ կրկնվող «Հա՛յ» ձայնարկությունը, միջնադարյան երգում երիտասարդ իմաստով օգտագործված «մանուկ» բառին տվել ժամանակակից իմաստը, զբանով հիմնովին փոխել բանաստեղծության բնույթը:

Գրութայն թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1911, № 1, էջ 20, այնուհետև՝ Եժ I, 164:

Արտատպվում է Հսկ-ից:

Այս ժողովրդական երգը մշակել է նաև XVII դարի բանաստեղծ Երեմյա Չելեպի Քյումուրճյանը:

ԳԱՐՆԱՆ ՀՐԱՎԵՐ

(«Բացվում են գարնան...»)

(էջ 258)

Գրութայն թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1911, № 3, էջ 66—67, այնուհետև՝ Եժ I, 163:

Արտատպվում է Հսկ-ից:

1912

ԵՐԿՈՒ ՀՈԳԻ

(«Մարդիկ կյանքում իրար համար...»)

(էջ 259)

Գրված է 1912 թ., մինչև մարտի 20-ը, երբ Պետերբուրգում ավարտվել է, այսպես կոչված, «Դաշնակցության գործի» դատավարությունը, և Քումանյանն անպարտ է ճանաչվել:

ԳԱԹ ՔՖ № 262 պահվում է մեկ ինքնագիր, իսկ ԲԸԱ՝ մեկ մեքենագիր օրինակ, որը փոքր-ինչ տարբերվում է ինքնագրից: Այստեղ չկան ինքնագրեր և տողատակ ունի ծանոթագրություն. «Պաշտպան և պրո-

կուրոր շպետը է նեղ մտքով հասկանալ», իսկ վերջում. «Պատասխան Գրուգենբերգին, թե Գուր շատ եք ուրախ, շատ եք հանգիստ նայում Ձեր գործին»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1940, 30 հունվարի, № 18, այնուհետև՝ ՍԳ, 1943, № 3, էջ 89, ապա ՈՒՀ 2, 244:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Նվիրված է Օսկար Օսիպովիչ Գրուգենբերգին, որը եղել է բանաստեղծի դատապաշտպանը, երբ 1911 թ. Քումանյանը կրկին ձերբակալվել է հակակառավարական գործունեության մեղադրանքով: Գրուգենբերգը (ծն. 1861 թ.) ժամանակի առաջադեմ գործիչներից մեկն է եղել, բավական մտերիմ Մ. Գորկու հետ: Պահպանվել են 1906—1925 թթ. Մ. Գորկու՝ Գրուգենբերգին գրած նամակները: Այս մասին տե՛ս «Литературная газета», 1967, 19 ապրիլի, № 16, Ի. Զիրենկոյի «Рукописи Горького» հոդվածը: Այստեղ, ի միջի այլոց, մեջ է բերվում նաև Ե. Գ. Ստասովայի վկայությունն այն մասին, որ 1903 թ. Գրուգենբերգի բնակարանում տեղի է ունեցել երկկույթ, որտեղ Գորկին կարդացել է իր «Մարդը» արձակ պոեմը:

Բանաստեղծի դուստր Աշխենի վկայությամբ՝ Գրուգենբերգը Քումանյանի դեմ հարուցված մեղադրանքները համարել է բավականաչափ ծանր և ենթադրել է, թե նրան կարող են դատապարտել երկարամեկետ բանաստեղծության: Մինչդեռ բանաստեղծն իրեն անմեղ զգալով հանգիստ է սպասել դատավճռին (տե՛ս ՔԺՀ, էջ 639):

1913

ՍՈՐԸՐԿԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎՐԱ

(«Հողմերի առջև ցրված, հալածված...»)

(էջ 261)

Գրութայն թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր, 1913, 6 հունվարի, № 4, այնուհետև, զգալի կրճատումներով և առանց վերնագրի՝ Եժ I, 168:

Արտատպվում է Հր-ից:

«ՏԱՂՈՎ ԵՎԱՎ»

(էջ 263)

Գրված է 1913 թ. ապրիլի 5-ին: Նույն օրը Քումանյանն այս ոտավորը կարդացել է Հայ գորղների կովկասյան ընկերության նախաձեռնությամբ Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված երեկոյին:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր, 1913, 7 ապրիլի, № 77: Նույն ժամանակ փորագրվել է Սայաթ-Նովայի գերեզմանաքարի վրա, որը դրված է Քիֆլիխի ս. Գևորգ եկեղեցու բակում, պատի մոտ: Այնուհետև՝ Եժ I, 169: Արտատպվում է Հր-ից:

«ԹԵՊԵՏԵՎ ԲԱՆՏԸ ՄԵԶ ԾԱՏ ՀԱՌՎԱԾԵԾ...»
(էջ 264)

Հավանաբար, գրված է 1913 թ. հոկտեմբերի 13-ին, քանի որ նույն օրը Հայ գրողների ընկերության անունից հանդես գալով հայ տառերի գյուտի 1500-ամյա և տպագրության 400-ամյա հոբելյանի առթիվ ներսիսյան դպրոցում կազմակերպված երեկույթին, Քումանյանը կարդացել է այս բանաստեղծությունը:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր, 1913, 17 հոկտեմբերի, № 233, այնուհետև՝ Եժ I, 170—171:

Արտատպվում է Հր-ից:

1914

ՔԱԶ ԿԻՎԻՎԸ

(«Մախիճներում, գետին մոտիկ...»)
(էջ 266, 482)

Ակունքը ժողովրդական է: «Հանդես թույնոց» վերնագրով տպագրվել է Գ. Սրվանձաթյանի «Համով-հոտով» գրքում: Ժողովրդական երգն ունի 28 տուն, որոնցից Քումանյանն ընտրել է 4-ը (1, 3, 11, 23), բարբառը վերածել գրական-ժողովրդական լեզվի, սկզբից ավելացրել երկու նոր տուն, փոխել տողեր ու բառեր, վերնագրել «Քաջ Կիվիվը»՝ կերտելով միանգամայն նոր բանաստեղծություն:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հսկ, 1914, № 2, էջ 37—38, «Ժողովրդականից» ենթավերնագրով, այնուհետև, առանց ենթավերնագրի՝ Լ Վ, 1914, էջ 191—193, ապա՝ Եժ I, 242—243:

Արտատպվում է Լ Վ-ից:

ՎԵՐՋԻՆ ՏԱԳՆԱՊԸ
(էջ 268)

Գրված է 1914 թ. նոյեմբերի 3-ին, Բաքում, ինչպես թվագրված են հրատարակությունները:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Արև, Բաքու, 1914, 5 նոյեմբերի, № 175, այնուհետև՝ Հր, 1914, № 250, ապա, առանց 3-րդ և 5-րդ քառատողերի՝ Եժ I, 175:

Արտատպվում է Հր-ից:

Մեկն է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արևմտահայության օրըստօրե վատթարացող վիճակի մասին Քումանյանի գրած ոտանավորներից, որտեղ բանաստեղծը հայության փրկությունը տեսնում է ազատագրական պայքարի մեջ, հյուսիսի մեծ հարևանի՝ ռուս ժողովրդի օգնությամբ:

1915

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ ՀԵՏ

(«Վաղուց թեև իմ հայացքը Անհայտից է ու հեռվում...»)
(էջ 269, 482)

Գրված է 1915 թ. հունվարին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր հավելված, 1915, 8 փետրվարի, № 12, այնուհետև՝ ՆՆ, 1915, № 1, (լույս է տեսել օգոստոսին), էջ 3, 22, էջ 5—6, ԲՊ, էջ 35—36, ապա՝ Եժ I, 179—180:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

«ԶԵՌԱՑ»

(«Արգո պարոնճեր, հայրեր սրբազան...»)
(էջ 271, 483)

Գրված է 1915 թ. մարտին, Քիֆլիխում, մի խնջույքի ժամանակ:

ԳԱԹ ԹՖ № 7 (լրացուցիչ) պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «1915, III»: ԲԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր ևս: Դրանցից բացի ԳԱԹ № 62 և № 72 պահվում են ուրիշի ձեռքով արտագրված երկու օրինակ:

Առաջին անգամ, ԳԱԹ № 62-ում պահվող ուրիշի ձեռքով արտագրված օրինակից, տպագրվել է ԽԶ, 1935, 23 մարտի, № 68, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 525:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

(«Եփրատի ափին դեմուդեմ եկած...»)

(էջ 272)

Գրված է 1915 թ., հավանաբար ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած Գիլմանի ճակատամարտի ազդեցության տակ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր, 1915, 2 մայիսի, № 94: Նույն ժամանակ՝ «Արարատ» ամսագրի ապրիլ-մայիս միացյալ համարում: Այնուհետև՝ ՀԶ, էջ 50—53, որտեղից և արտատպվում է:

«ՇՈՒՌ Է ԳԱԼԻՍ ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ...»

(էջ 275, 483)

Գրված է 1915 թ. հունիսի 14-ին, Վանում:

ԳԱԹ ԹՖ № 257 պահվում է մեկ ինքնագրի: Նույն տեղում, № 71՝ ուրիշի ձեռքով արտագրված մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Աշխատանք» (շաբաթաթերթ, Վան), 1915, 24 հունիսի, № 27, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 176:

Արտատպվում է «Աշխատանքից»:

Նկարագրելով Թումանյանի այցը Վան, Սողոմն Ջրբաշյանը հիշում է տեղի երիտասարդ մտավորականների հետ բանաստեղծի հանդիպումը Սաֆրաստյանների այգում և ոտանավորի գրության հանգամանքների մասին հայտնում. «Այդ գիշեր, լսածի ու տեսածի ազդեցության տակ, նա գտավ ընդմիջման մի քանի թուղաներ, առանձնացավ ու գրեց երեք տնից բաղկացած մի ոտանավոր, կարդաց նույն երեկոյին: Հիշում եմ այդ ոտանավորի մի տունը, որն այսպես էր.

Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուս տվեք ո՛ւս.

Միահամուռ, միաբան,

Հե՛յ, ջա՛ն տղերք, ուժ տվեք, ո՛ւժ,

Քարը մոտ է գլորման» (տե՛ս ԹԺԶ, էջ 679):

Քանի որ հավաքույթը տեղի է ունեցել հունիսի 18-ին, պետք է ենթադրել, որ Թումանյանն «առանձնացել է» ոչ թե ոտանավորը գրելու, այլ շորս օր առաջ գրածը նորից աչքի անցկացնելու համար:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՂՋՈՒՄ

(«Շըրտիս խորքերեն...»)

(էջ 277)

Գրված է 1915 թ. հունիսի 16-ին, Աղթամար կղզում:

ԳԱԹ ԹՖ № 71 պահվում է ուրիշի ձեռքով արտագրված մի օրինակ, որի 23-րդ տողն ուղղել է Թումանյանը: Եղել է «Սերը որ մեռավ», դարձրել է՝ «Միրտը որ մեռավ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Աշխատանք» (շաբաթաթերթ, Վան), 1915, 24 հունիսի, № 27, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 177—178:

Արտատպվում է «Աշխատանքից»:

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ

(«Ու վեր կացա ես, որ մեր հայրենի օրենքովը հիմ...»)

(էջ 279, 483)

Գրված է 1915 թ.:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր 1915, 15 նոյեմբերի, № 258, այնուհետև՝ ՀԶ, էջ 48—49, ԲՊ, էջ 37—38, ապա՝ ԵԺ 1, 185—186:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ԲԱՐՁՐԻՑ

(«Լիմ քարի սըրտի էն մեծ խոհերից...»)

(էջ 281)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: -

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հմբ, 1915, 20 դեկտեմբերի, № 1, էջ 25—26, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 181—182:

Արտատպվում է Հմբ-ից:

<ՎԱՆԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ>

(«Մեզ մոտ եք եկել ձյունի աշխարհից...»)
(էջ 283)

Հավանաբար գրված է 1916 թ. հունվարի 12-ից 24-ը, երբ Վ. Բրյուսովը ժամանել է Քիֆլիս, ապա այցելել Երևան և դասախոսություններ կարդացել հայ բանաստեղծության մասին: Բրյուսովի այցի ու դասախոսությունների կապակցությամբ Թումանյանը մամուլում մի քանի ելույթներ է ունեցել (տե՛ս ԵԺ IV, 330—336) և գրել ուսու բանաստեղծին նվիրված այս բանաստեղծությունը:

ԳԱԹ ԹՖ № 74 պահվում է մեկ ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1940, № 18, այնուհետև՝ ԵԺ I, 526:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԴԺՈՒՅԻ ԼԱՆԴԵՊ

(«Հո՛ւշ հասավ օրը՝ վերջի՛ն, ահավո՛ր...»)
(էջ 284, 484)

Գրված է 1916 թ. փետրվարին, հայկական կոտորածների ժանր ազդեցության տակ:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր-պատահիկ՝ «Արզրումի անկումից հետո» վերնագրով: Նույն տեղում, № 1266 պահվում է նաև Հր-ի կտրուկը, որտեղ Թումանյանը փոխել է 12-րդ տողը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Հր, 1916, 28 փետրվարի, № 46, այնուհետև, մասնակի կրճատումներով՝ ԵԺ I, 148:

Արտատպվում է Հր-ից, հեղինակի կատարած փոփոխությամբ: Ինքնագիր-պատահիկի հաջորդ երեսին կա հեղինակի հետևյալ ծանոթությունը. «Տղամարդկանց կոտորել են, շահել կանանց տարել—մնում են պառավ մայրերը, որ հսկում են դաշտում թափված իրենց որդիների դիակներին: Մի-մի ճյուղ առած հեռու են քշում գիշերը գիշատիչ գազանների ու ցերեկը թռչունների, որ շփատեն, շուտեն նրանց մարմինները»:

Հր, 1916, № 47 այս բանաստեղծության մասին տպագրված է հետևյալ ծանոթությունը. «Հորիզոնի անցյալ համարում (№ 46) Լ. Թում-ի բանաստեղծության տակ բաց է թողնված դրվելիք ծանոթագրությունը, որ բանաստեղծության մեջ ակնարկված երեխայի արյունը մորը խմեցնելու դեպքը վերջին օրերի իրականությունից է առած»:

Ժամանակակիցներից մեկն իր հուշերում գրում է այս ոտանավորի ստեղծման շարժառիթների մասին. «Լավ հիշում եմ հետևյալ դեպքը... Երբ Մարտիրոս վարժապետը սկսեց պատմել, թե ինչպես մեկ հայ կնոջ ստիպել էին խմել սեփական զավակի արյունը սուլթանի կենացը, Թումանյանը ելավ տեղից և դողող քայլերով մեկնեց նիստից: Մի ամբողջ շաբաթ նա հիվանդ էր: Այս դեպքի ազդեցության տակ է գրված նրա մի ոտանավորը, որից հիշողությանս մեջ մնացել են միայն վերջին երկու տողերը»:

Եվ մարդն ամառի շնից ու գելից,
Որ մարդ է ծնած իրեն նմանից...» (Վեմ, 1933, Ա, էջ 21):

Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի և հայ ու օտար պատմական աղբյուրների վրա, էրզրումում 1915 թ. հունիսից մինչև 1916 թ. փետրվար տեղի ունեցած աղետալի դեպքերի մասին բազմաթիվ փաստեր է բերում Ջ. Կիրակոսյանը «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» (Երևան, 1965) աշխատության մեջ, որտեղ, ի միջի այլոց, նաև կարդում ենք. «Բուն էրզրումի 18—20 հազար հայ բնակչությունից... 1916 թվականի փետրվարին էրզրումը գրաված ուսական զորամասերը քաղաքում գտան թուրքական յաթաղանից փրկված 130—150 կանանց և երեխաների ու 5—6 տղամարդու» (էջ 296):

ԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

(«Բարեկուցի գետեկերթին Արստեյ էին Արանք գերի...»)
(էջ 285, 484)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
ԳԱԹ ԹՖ № 75 պահվում է մեկ սեպտի-ինքնագիր:
Առաջին անգամ, «Նմանություն» ենթավերնագրով, տպագրվել է Հմբ, 1916, 10 ապրիլի, № 16, էջ 507, այնուհետև՝ ԵԺ I, 183:

Արտատպվում է Հմբ-ից:
Նմանություն է Բայրոնի անվերնագիր (հայերեն թարգմանությամբ՝ «Գերության մեջ» վերնագրով) մի բանաստեղծության՝ «Հրեական մեղեդիներ» շարքից: Ինչպես նկատել է բանասեր Մ. Նարյանը (տե՛ս ԳԹ, 1967, 20 հունվարի, № 4) երկու բանաստեղծներն էլ մշակել են աստվածաշնչային թեման՝ հիմք ունենալով Դավթի ՃԼՁ սաղմոսը: Ահա այն. «Ի գետս բարելացոց անդ նստեաք և ի մէջ ուռեաց նոցա կախեցաք զկտակարանս մեր: Անդ հարցանէին գերիչք մեր զբանս օրհնութեան գերեվարի մեր, ստիպէին մեզ և ասէին. օրհնեցէք մեզ յօրհնութիւնէ Միօնի. Իսկ զիա՞րդ օրհնեսցուք զօրհնութիւնս Տեառն՝ յերկիր օտար: Եթե մոռա-

ցոյց զբեզ Երուսաղէմ, մոռացի զիս աչ իմ: Կցեսցի լեզու իմ ի քիմո իմ. թէ ոչ յիշեսցիք զբեզ, թէ ոչ նախ նուագեցից զբեզ Երուսաղէմ սկիզբն ուրախութեան իմոյ: Յիշեա Տէր զորդիսն Եղօմայ՝ յաւարս Երուսաղէմի: Ոյք ասէին քակեցէք, քակեցէք մինչև ի հիմն հասուցէք: Դուստր բարիլացոց թշուառական, երանի որ հատոյց ըզհատուցումն քո, զոր դու մեզ հասուցիր: Երանի, որ կալաւ զմանկունս քո և էհար զքարի» (Գիրք Սաղմոսաց, ՃԼԶ):

Բայրոնն ալեւի հարազատ է մնացել սկզբնաղբյուրին: Նրա բանաստեղծութեան մեջ գերի հրեաները շնն առնում տավիղներն ու շնն երգում, այլ պարզապես ցավով ու կարոտով հիշում են իրենց հայրենիքն ու լալիս՝ երանի տալով այն օրվան, երբ աստված կպատժի բարելացիներին և իրենց կազատի անարգ գերութունից:

Թումանյանը, որ աստվածաշնչային թեման մշակել է՝ աչքի առաջ ունենալով հարազատ ժողովրդի վիճակը, այն էլ կոտորածներից հետո, այնուամենայնիվ, չի կորցրել հավատը հայության ապագայի նկատմամբ: Նրա բանաստեղծութեան մեջ գերիները երգում են: Նրանց երգը հայրենիքին հավատարիմ մնալու երգում է և վրեժի հրավեր: Այդ երգից հետո գերեզարդները զարմանքով ու վախով նկատում են, որ անկարող են եղել սպանել գերյալների ոգին:

Այս սաղմոսը, որն իր հայրենիքից վտարված հրեա ժողովրդի դառն ճակատագրի արտահայտությունն է, համահնչուն լինելով հայ ժողովրդի ազատագրական տենչերին, ստեղծագործական լիցք է տվել նաև Բաֆֆուն և Ավ. Իսահակյանին: Բաֆֆին 1856 թ. գրել է «Իսրայելը Բաբելոնում» բանաստեղծությունը (տե՛ս Բաֆֆի, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 44—45) և սաղմոսի խոսքերը դրել «Սամվել» վեպի հերոսներից մեկի՝ Հրեա երեց Զվիթայի բերանը: Իսահակյանը 1893 թ. Տգ, № 25 տպագրել է «Իսրայելացիք Բաբելոնում» բանաստեղծությունը, որը հետագայում զետեղել է «Բանաստեղծություններ», Բաբու, 1903 թ. ժողովածուի մեջ (էջ 133—134):

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

(«Երբ խոսում են Վրաստանի...»)

(էջ 286)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ, «Հողվածի փոխարեն» ենթավերնագրով, տպագրվել է Հր., 1916, 18 սկսումբերի, № 208, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 187—188:

Արտատպվում է Հր-ից:

1917

«ԵՆՈՐԸԱՎՈՐ...»

(էջ 288)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 1-ին: Նվիրված է բանաստեղծի դուստր Թամար Թումանյանին:

ԹԸԱ պահվում է Թամարի արժույթ և դրա մեջ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԵՀ, 1972, № 1, էջ 159—160, հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԱՆՈՒՇԻ ԱԼՔՈՍԻՑ

(«Երազեցի շարունակ...»)

(էջ 289, 485)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 5-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Անուշի արժույթ և դրա մեջ սևագիր-ինքնագիրը, որը չի վերնագրված, նույն տեղում բանաստեղծի դուստր Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ, «Անուշի արժույթ» վերնագրով, տպագրվել է ԳՂ, 1921, № 7, էջ 66, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 190:

Արտատպվում է ԳՂ-ից:

ԳՐԱԴԱՐԱՆՍ

(«Բազմած են շուրջս Արրանք ամեն օր...»)

(էջ 290, 485)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 20-ին, ինչպես թվագրված են ինքնագրերը:

ԳԱԹ ԹՖ № 216 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, որի վրա Թումանյանն ուղղումներ է կատարել: Նույն տեղում, № 76 պահվում է երկրորդ ինքնագիրը, մաքուր գրված:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆՈՒ, 1929, № 1, էջ 8, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 530:

Տպագրվում է Ռ ինքնագրից:

1916 թ. օգոստոսի 24-ին, Բորժոմից Յուլյա Խանզադյանին հղած նամակում. Թումանյանը գրել է հետևյալ տողերը, որոնք կարելի է դիտել որպես այս բանաստեղծության առաջին մտահղացում. «Գրադարանս շատ եմ կարոտել: Լավ բան է: Թեև չեմ կարողանում կարգամ, քայքայ շարունակ էնպես է թվում, թե էն բոլոր լավ-լավ գրքերը մեծ մարդիկ են, հենց իրենք հեղինակներն են չորս կողմս շարված ու անվերջ զրույց ենք անում» (տե՛ս Եժ V, 418):

ԱՐՓԵՆԻԿԻՆ

(«Հիշո՞ւմ ես Բորժոմն, այժամճե՛ր, ժայռե՛ր...»)
(էջ 291)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 31-ին: Նվիրված է բանաստեղծի դուստր Արփենիկին:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆՈԻ, 1929, № 1, էջ 8, այնուհետև՝ Եժ I, 532:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԱՐՓԵՆԻԿԻ ԱԼՔՈՄԻՑ

(«Դու չըգիտե՞ս...»)
(էջ 292, 486)

Գրված է 1917 թ. փետրվարի 5-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Արփենիկի ալբոմը և դրա մեջ ինքնագիրը, վերնագրված՝ «Դու չգիտե՞ս»:

Առաջին անգամ, «Արփենիկի ալբոմից» վերնագրով, տպագրվել է Գղ, 1921, № 7, էջ 66, այնուհետև, «Դու չգիտե՞ս» վերնագրով՝ Եժ I, 191:

Արտատպվում է Գղ-ից:

«ՄԱՅՐԸԴ ԷՆ ՕՐԸ ԱՍՈՒՄ ԷՐ ԻՆՁ...»
(էջ 293)

Գրված է 1917 թ. հունիսի 17-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Աշխենի ալբոմը և դրա մեջ ինքնագիրը: Նույն տեղում՝ Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1943, № 3, էջ 89, այնուհետև՝ Եժ 533:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՆՎԱՐԴԻ ԱԼՔՈՄԻՑ

(«Լուսապրսակ...»)
(էջ 294, 486)

Գրված է 1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Նվարդի ալբոմը և դրա մեջ ինքնագիրը, վերնագրված՝ «Իմ Արուսյակին», հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Ու աղջիկներից ա՛նհն մեկը մի աստղ ընտրեց կամ համաստեղություն. նվարդն էլ ընտրեց Վեներան, Լուսաստղը, Արուսյակը»: Նույն տեղում բանաստեղծի դուստր Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ, «Նվարդի ալբոմից» վերնագրով, տպագրվել է Գղ, 1921, № 7, էջ 66, այնուհետև՝ Եժ I, 189:

Արտատպվում է Գղ-ից:

«ԿԱՆՑՆԵՆ ՕՐԵՐՆ, ԱՆՈՒԾ ՋԱՆ...»
(էջ 295)

Գրված է 1917 թ. նոյեմբերի 7-ին: Նվիրված է բանաստեղծի դուստր Անուշին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Անուշի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը: Նույն տեղում՝ բանաստեղծի դուստր Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հոկտեմբեր—նոյեմբեր» տարեգիրք, 1932, էջ 133, այնուհետև՝ Եժ I, 534:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՔՈՇԱՔԱՐՈՒՄ ԵՍ ՎԱԶԵԼ ԵՄ...»
(էջ 296, 486)

Գրված է 1917 թ. նոյեմբերի 20-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Անուշի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը: Նույն տեղում՝ բանաստեղծի դուստր Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆՈՒ, 1929, № 1, էջ 7, այնուհետև՝ ԾԺ 536:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԵՐԿԱՐ, ԵՐԿԱՐ ՄԱՆ ԵՎԱ...»

(էջ 297)

Գրված է 1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Արփենիկի արժույթ և դրա մեջ՝ ինքնագրից:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հոկտեմբեր—Նոյեմբեր» տարեգիրք, էջ 133, այնուհետև՝ ԾԺ I, 537:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1918

ԻՄ ԵՐԳԸ

(«Գանձեր ունեմ անտա՛կ, անծե՛ր...»)

(էջ 298, 487)

Գրված է 1918 թ. հունվարի 5-ին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԺԶ, 1918, 6 հոկտեմբերի, № 28, այնուհետև՝ ԲՊ, էջ 39—40, ապա՝ ԾԺ I, 192:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

ՏԻԿԻՆ ՆԻՄՅԱ ԳՈՐՈՂԵՑՎՈՒՆ

(«Հյուսիսի կողմից...»)

(էջ 299, 487)

Գրված է 1918 թ. հունվարի 29-ին, «Փարվանա» պոեմի ռուսերեն հրատարակության շապիկի վրա: Նվիրված է ռուս բանաստեղծ Սերգեյ Գորոդեցկու կնոջը:

ԳԱԹ ԹՖ № 80 պահվում է մեկ ինքնագրի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԾԺ I, 539—540:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՊԱՏՐԱՆԸ

(«Վեր է կացել էն սարում...»)

(էջ 301)

Գրված է 1918 թ. սեպտեմբերի 9-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 78 պահվում է մեկ ինքնագրի, թվագրված՝ «1918. սեպտ. 9»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՏԳ, 1919, № 5, էջ 38, նույն թվականի դեկտեմբերի 21-ին՝ «Բանակի օրը» միօրյա թերթում, այնուհետև՝ ԲՊ, էջ 419, ապա՝ ԾԺ I, 193:

Արտատպվում է ԲՊ-ից:

Ս. ՆՈՒՆԵՒ ՊԱՏԿԵՐԻ ԱՌԱՋ

(«Նույնի բուրյան մըշուշներում...»)

(էջ 302, 487)

Գրված է 1918 թ.:

ԹԸԱ պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, որը, հավանաբար, առաջին գրառումն է, վերնագրված է՝ «Վրաստանի ոգին»: Նույն տեղում (№ 82) կան ևս երկու սևագիր-ինքնագրեր, որոնցից երկրորդը համեմատաբար ավելի է մոտ տպագրվածին: Թվագրված է՝ «1918», վերնագրված՝ «Ս. Նույնի պատկերի առաջ»:

Առաջին անգամ, «Ս. Նույնի պատկերի առաջ» վերնագրով, տպագրվել է «Նոր աշխատավոր» (Թերթ), 1920, № 27, այնուհետև՝ ԾԺ I, 194—195: Այստեղ վերնագրված է՝ «Վրաստանի ոգին»:

Արտատպվում է «Նոր աշխատավորից»:

Խոսելով 1918 թ. դեպքերի մասին, Ս. Գորոդեցկին հիշում է. «Այդ թվականին Հովհաննես Թումանյանը գրեց այնպիսի մի սքանչելի բանաստեղծություն, ինչպիսին է «Վրաստանի ոգին»: Ապա մեջ է բերում բանաստեղծության առաջին վեց տողերը (տե՛ս ԹԺԷ, էջ 889):

1919

ՆՎԵՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԻՆ

(«Ըէ՛, չի լրոնել մեծ Ծորայի...»)

(էջ 304)

Ըստ մեզ հասած միակ ինքնագրի, որը պահվում է Վրաստանի գրականության թանգարանում, գրված է 1919 թ. ապրիլի 16-ին: Սակայն ՏԻ-

ցիան Տաբիձեն իր հուշերում այս ոտանավորի գրութայն ժամանակը ետ է տանում 14 օրով: «Հիշում եմ,—գրում է նա,—իմ երեկոյին՝ 1919 թ. ապրիլի 2-ին, նա մի պոեմ կարդաց, որն ամբողջովին նվիրված էր Վրաստանին և վրաց բանաստեղծներին» (ԹժՀ, էջ 729): Անշուշտ, Տաբիձեն խոսքը հենց այս բանաստեղծության մասին է: Մյուս կողմից, դժվար թե վրաց բանաստեղծը շփոթեր իր մեծարման երեկոյի օրը: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ ոտանավորի առաջին գրառումը եղել է դեռևս ապրիլի 2-ին, իսկ մեզ հասած ինքնագիրը, որն, ի դեպ, մաքուր արտագրված է, պահպանել է վերջնական մշակման թվագրությունը:

ԳԱԹ ԹՖ № 83 պահվում է ինքնագրի լուսապատճենը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ռուսերեն, Ս. Գորոդեցկու թարգմանությամբ՝ «Джейран» ժողովածուի մեջ, 1919, էջ 3—6:

Հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է Պր, 1929, № 134, վրաց բանաստեղծ Ի. Գրիշաշվիլու հետևյալ ծանոթությամբ. «Հովհ. Քումանյանի «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին» այս բանաստեղծությունը թարգմանվել է վրացերեն և տպվել ի շարս Քումանյանի ուրիշ գործերի («Անուշ», «Մի կաթիլ մեղրը», «Գիբոր» և այլն) 1924 թվին: Հայերեն դեռ լույս չի տեսել... Տեսնելով մեծ պոետի իդեանների կենսագրությունը, անդրկովկասյան ժողովուրդների կուլտուրական կապի ստեղծումը, անհրաժեշտ եմ համարում տպագրության տալ այս բանաստեղծությունը»:

Այնուհետև տպագրվել է Եժ I, 196—197:

Տպագրվում է ինքնագրի լուսապատճենից:

1920

«ԶԸՎԱՐԹ ԵՐԱՄՈՎ ԴՈՒՔ ԵԿԱՔ ԻՆՁ ՄՈՏ...»

(էջ 306, 489)

Գրված է 1920 թ.:

ԹԸԱ պահվում է հեղինակի դուստր Քամարի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը: ԳԱԹ ԹՖ № 86 պահվում է մեկ այլ սևագիր-ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նորք», 1924, № 4, էջ 63, այնուհետև՝ Եժ I, 548:

Տպագրվում է Ա ինքնագրից:

ՏԻԵԶԵՐՔԻ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ

(«Որ հայացք ես ինձ տրվել վերամբարձ...»)

(էջ 307, 490)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1919—1920 թթ.:

640

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր, հեղինակի ուղղումներով, վերնագրը՝ «Մեծ ընթերցումը», ապա՝ «Տիեզերքի ընթերցումը»: Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԵ, էջ 129, այնուհետև՝ Եժ I, 547: Տպագրվում է ինքնագրից:

1922

ՍԻՐԻՈՒՍԻ ՀՐԱԺԵՇԸ

(«Սիրիո՛ւս, երկնից անեղ անցվոր...»)

(էջ 308, 490)

Գրված է 1922 թ. հունիսին: Գրելու ազդակը եղել է 14-ամյա Վիկտոր Համբարձումյանի այցը բանաստեղծին 1922 թ. ամռանը: Զրույցի ժամանակ ապագա խոշորագույն գիտնականը Քումանյանին տեղեկություններ է հաղորդել Սիրիուսի մասին (տես Վ. Համբարձումյանի վկայությունը՝ «Սովետական Հայաստան», 1988, 18 սեպտեմբերի, № 227):

ԳԱԹ ԹՖ № 89 պահվում է մեկ ինքնագիր, որը գրված է առաջին հրատարակությունից հետո և ունի հեղինակային մշակման հետքեր: Մեկ այլ ինքնագիր պահվում է ԳԱԹ ԹՖ № 13 (լրացուցիչ), հանված է Մ. Գեվորգյանի ֆոնդից և ունի հետևյալ հեղինակային ծանոթությունը. «Սիրիուսի նախավերջին տան տողն էսպես է՝ «Հրաժեշտի շողոզ հավետ»: Զգիտեմ հիշտ եմ արտագրել թե չէ, կասկածում եմ»:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Սեդայի ալբոմը և դրա մեջ մի տարբերակ, վերնագրված՝ «Սեդային», թվագրված՝ «14 հունիսի, 1922»:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նորք», 1922, գիրք 1, էջ 93—94, հեղինակի հետևյալ ծանոթությամբ. «Սիրիուսը մեզանից հեռանում է անդադր օրական 2625000 վերստ արագությամբ: Նա արևից ավելի մեծ է ծավալով 144 անգամ և ավելի պայծառ 88 անգամ»: Այնուհետև տպագրվել է՝ Եժ I, 198—199:

Տպագրվում է Ա ինքնագրից:

ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

1882

ՕՐՈՐՔ

(էջ 313, 493)

Գրված է 1882 թ.:

ԿԱԹ ԹՖ № 11 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, թվագրված՝ «1882 ամի (13 տարեկան)»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Նժ 1, 428—429: Այստեղ թույլ են տրրված վրիպակներ՝ 35-րդ տողն ունի «Թափառում են սար ու ձոր», իսկ 39-րդ տողը՝ «Որ քո դժբախտ հայ ազգիդ» տեսքը:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1883

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ

(«Հայ վաճառական, հայ վաճառական...»)

(էջ 315, 493)

Գրված է 1883 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 11 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, թվագրված՝ «1883 ամի, Տփլիս»: Թվագրության կողքին, սակայն, թումանյանը գրել է. «Դե. Թիֆլիս շէի կկած, որ Ջալալօղլի այս ոտ<անավորը> կարդացի»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Նժ 1, 430—431:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԵՐԲ ՈՐ ԿԱՆՑՆԻ ԶՄԵՌՆ ՍԱՍՏԻԿ...»

(էջ 317)

Գրված է 1883 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 2 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «83 թ.»:

Առաջին անգամ, ո՛չ լրիվ (1—12 տողերը) տպագրվել է Նժ 1, 432:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Բանաստեղծությունը գրելիս պատանի թումանյանը եղել է Ն. Ռուսինյանի «Կիլիկիա» տարածված երգի ազդեցության տակ: Եզոր Անդրեասյանը, որը Ջալալօղլու գպրոցում եղել է թումանյանի գաղթնակները, վկայում է. «Թումանյանի սիրած երգերից մեկն էլ Ռուսինյանի «Կիլիկիան» էր» (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 218):

1884

«ԻՆՉՈՐԻ ԵՍ ՏԽՈՒՐ...»

(էջ 318)

Գրված է 1884 թ.:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 12 պահվում է մեկ ինքնագիր, որի տակ թումանյանը

գրել է՝ «Դասատանն»:

642

Առաջին անգամ մի հաված տպագրվել է ԳԹ, 1948, Ն 11: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը: Ամբողջական ընագիրը տպագրվել է Նժ 1, 432: Տպագրվում է ինքնագրից:

1885

«ԹՈՂ ՓՉԵ ՔԱՄԻՆ» ԵՐԿԻ ԵՂԱՆԱԿԱԿ

(«Նուսնկա գիշեր...»)

(էջ 320, 494)

Գրված է 1885 թ. հոկտեմբերի 14-ին: Նվիրված է հայ աղատարական շարժման առաջին գործիչներից մեկին՝ Վարդան (Ալեքսանդր) Գրիգորի Գուրջյանին (1867—1889):

ԳԱԹ ԹՖ Ն 13 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «1885 10/14», որի տակ թումանյանը գրել է՝ «Դեռևս սևագրություն»: Ինքնագրի վրա ուրիշի ձեռքով գրված է՝ «Հով. Թումանյանի բանաստ.» նվիրված Վարդանին»: Նույն ձեռագրով կան նաև երևք քառատող, որոնցից երկուսն օգտագործված են առաջին հրատարակության և Նժ VI-ի մեջ:

Ահա այդ քառատողերը.

Լինեմ ամեն ժամ

Հրաժայում է նա

Կատարել երգում

Թեկուզ ամեն բան (Նժ VI, տող 73—76):

Արև տեսնելիս

Առավոտյան ժամին

Քեզ կյանք է խնդրում,

Քեզ միտն է բերում (Նժ VI, տող 117—120):

Ասում է՝ այն աստղը

է իմ որդունը,

Այնպես փայլում է,

Որպես նրա աշեր (Նժ VI-ում չկա):

Այս հավելումների մասին Նժ VI, էջ 439 կարդում ենք. «Վարդան Գուրջյանի բրոշ՝ Դարիա Թադևոսյանի բանավոր վկայությամբ, հիշողությամբ, ավելացրել է իր հայրը՝ Գրիգորի Գուրջյանը»:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1924 թ., «Նորք» հանդես, Ն 4, էջ 359—361, այնուհետև՝ Նժ VI, 11—15:

Տպագրվում է ինքնագրից:
«Թող փշե բամին» երգի խոսքերը ըստ Ռ. Պատկանյանի («Հույս»
բանաստեղծություն), երաժշտությունը՝ ժողովրդական է:

1886

ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՂԲԸ

(«Այս ի՞նչ ձայն է գալիս բարձրից, այս ի՞նչ կոռոց է տխուր...»)
(էջ 325, 494)

Գրված է 1886 թ.:
ԳԱԹ ԹՖ № 14 պահվում է մեկ ինքնագիր, որի վրա Քումանյանը կա-
տարել է մեկ ուղղում և թվագրել՝ «86»: Սակայն նույն տեղում գրել է նաև՝
«1887 թ.»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ 1, 434—435:
Տպագրվում է ինքնագրից:
Ոտանավորն արձագանքում է հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի
ծանր վիճակին: Գրված է Ղ. Ալիշանի (Նահապետի) հայրենասիրական եր-
գերի խոր ազդեցությամբ: Այդ երգերից Քումանյանը նաև փոխ է առել
սուանձին բանաստեղծական ոճեր ու բառեր:

1887

«...ԵՍ ՈՒԶՈՒՄ ԵՄ ՍԵՐ ԵՐԳԵԼ»

(էջ 328)

Գրված է 1887 թ. վերջերին:
ԹԸԱ պահվում է 1890 թ. սեպտեմբերի 23-ից 25-ը բանաստեղծի՝
Օլգա Քումանյանին դրած նամակը, որտեղ կա այս երեք քառատողի
ինքնագիրը հետևյալ ծանոթագրությամբ. «...Առավոտյան թղթերիս մեջ
պատահմամբ գտա 87 թվականի վերջերին գրած մի բանաստեղծություն,
որը չբել եմ քեզ վերա... Այնքան ինձ դուր եկավ, որ հետո տարա կոն-
սիստոր, շգիտեմ այնտեղ մնաց, թե հետո բերեցի, վերջապես կորցրել եմ,
վաղը կորոնեմ կոնսիստորում, բայց ահա նրա վերջին տեղերը»:
Նույնը, համանման ծանոթագրությամբ, կա նաև 1890 թ. սեպտեմ-
բերի 28-ին Ան. Աբովյանին հղած նամակում (տե՛ս Եժ V, 25—26):

644

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ V, 26:
Տպագրվում է ինքնագրից:

1890

«ՓԱՅԼՈՒՆ ԱՍՏՂԻԿ ԵՐԿՆԱԴԻՏԱԿ...»

(էջ 329)

Գրված է 1890 թ. մայիսի 8-ին:
ԳԱԹ ԹՖ № 266 պահվում է 1890 թ. մայիսի 8-ին Քումանյանի՝
Ան. Աբովյանին հղած նամակը և դրա մեջ ինքնագիրը:
Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ V, 13:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«Ո՛Ղ, ԹՈՂ, ՍԵՐ ԻՄ, ՀՐԱՓԵՏՈՒՐ...»

(էջ 330)

Գրված է 1890 թ. հուլիսի 6-ին:
ԳԱԹ ԹՖ № 268 պահվում է բանաստեղծի՝ 1890 թ. հուլիսի 6-ին
Ան. Աբովյանին հղած նամակը և դրա մեջ ինքնագիրը:
Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ V, 18:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԱՅՍՏԵՂ ԱՀԱ ԻՆՉ ԵՆ ԱՍՈՒՄ...»

(էջ 331, 494)

Գրված է 1890 թ. հուլիսին:
ԳԱԹ ԹՖ № 270 պահվում է մեկ սեպտեմբեր-ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՈՒՀ 1, էջ 291—297: Հրատարակել է
Պ. Սիմոնյանը հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Այս գրվածքը բովանդակում
է Քիֆլիսի կոնսիստորիայում Քումանյանի պաշտոնավարության հետ
կապված տհաճ ու անհրապույր պարտականությունների նկարագրություն-
ները. հոգեկան ապրումների անմիջական արտահայտությունը: Ոտանավոր-
նամակը հիշեցնում է «Պետն ու Մուսան» պոեմը: Շատ հավանական է,
որ սա հենց այդ պոեմի սկզբնական շրջանի սեպտեմբերի մտորումներն են,
սեպտեմբերի հատվածներ, որ հետագայում հեղինակը մշակել է»: Նույն տեղում

645

նտանավորի գրութիան ժամանակի մասին ասվում է. «Ոտանավոր-նամակը գրված է Քումանյանի Քիֆլիսի հոգևոր Կոնսիստորիայում գրագրի պաշտոն վարելու շրջանում, այսինքն՝ 1890 թվականի հուլիսին, ինչպես երևում է Ա. Արովյանին 1890 թվականի օգոստոսի 27-ին գրած նամակից, որտեղ ասված է. «Քեզ վրա անցյալ ամսին մի ոտանավոր-նամակ էի գրել, բայց կորցրել էի, այս օրերս գտա, պատովել է, կարտագրեմ կուղարկեմ» (տե՛ս ՈՒՀ 1, 396: Քումանյանի նամակը տե՛ս ԵԺ V, 20—23):

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՆԱ ՄԻ ՏԿԵՏ, ԱՂՔԱՏ ՄԱՐԴ ԷՐ...»

(էջ 337, 496)

Գրութիան թվականն ստույգ հայտնի չէ: Դատելով ձևագրից ու բովանդակությունից, պետք է գրված լինի «Այստեղ ահա ինչ են ասում» ոտանավորի հետ, 1890 թ. հուլիսին:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր: Ինքնագրի թերթիկի հակառակ էջում՝ մոտավորապես նույն թեմայով կես արձակ, կես շափածո գրեթե անընթեռնելի մի շարագրանք:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լրարեր հասարակական գիտությունների», 1979, № 1, էջ 30—31:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«Օ՛, ՑԱԾ ԽՈՍՔԵՐՈՎ ԱՆԴՈՒՌՆ ԲԵՐԱՆԻ...»

(էջ 338, 496)

Գրված է 1890 թ. նոյեմբերի 1-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 272 պահվում է 1890 թ. նոյեմբերի 1-ին Քումանյանի՝

Ան. Արովյանին գրած նամակը և դրա մեջ՝ ինքնագրերը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ V, 31:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԸՆԴՈՒՆԵՐ, ԻՄ ՔՈՒՅՐ...»

(էջ 339)

Գրված է 1890 թ. դեկտեմբերի 6-ին:

ԹԸԱ պահվում է ԲՄ 1-ի Քումանյանի՝ Դարյա Գուշյանին նվիրած օրինակը, անվանաթերթի վրա «Յուր բույր Քալինկա (Դաբյա) Գուշյանին Հովհաննես Քումանյանից» ընծայականով և հաջորդ էջի վրա այս վեց տողը:

Առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը (տե՛ս Ա. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Հովհաննես Քումանյան, էջ 201—202):

Տպագրվում է ինքնագրից:

1891

«ԾՆՈՐՀԱՎՈՐ ՆՈՐ ՏԱՐԻ...»

(էջ 340)

Գրված է 1891 թ. հունվարի 1-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 274 պահվում է 1891 թ. հունվարի 1-ին Քումանյանի՝ Ան. Արովյանին հղած նամակը, որն սկսվում է այս ոտանավորով:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1938, № 13, այնուհետև ԵԺ V, 39 և ԵԺ 1, 442:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՄԱՐԾ

«Կեցցե «Մշակ» և ժողովուրդ...»

(էջ 341)

Գրված է 1892 թ. մարտի 14-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 26 պահվում է մեկ ինքնագիր, որտեղ վերնագրից հետո կան հետևյալ տողերը. «Մարտի 8-ին Քիֆլիսի թեմական պատգամավորի ընտրություն», «ետոք X-ի, Էրաժշտությունը Չուխաշյանի», Ինքնագրի տակ Տ. Փիրումյանը գրել է՝ «Միանգամայն համակարծիք եմ՝ Տ. Փիրումյանց»: Դրանից հետո Քումանյանի ձևագրով կա նաև հետևյալը՝ «Կորչի Մ. [Կորչի]—հիւար [ընկերներով] ընտրյալներով»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ VI, 21:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Ոտանավորը գրելու առիթը կաթողիկոսական ընտրությունը մասնակցելու համար Քիֆլիսի թեմի պատգամավորի ընտրությունն է՝ 1892 թ. մարտի 8-ին: Գ. Արծրունին իր կողմնակիցներով բոլորի է ենթարկել ժողովը և հեռացել: Նրա հեռանալուց հետո Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդ Մամբրե եպ. Սանասարյանը շարունակել է ժողովը: Պատգամավոր է ընտրվել «Արձագանքի» խմբագիր Արզար Հովհաննիսյանը: Ոտանավորի մեջ ակնարկվում է այս դեպքը: Հետագայում Սինոդն ընտրությունը

չեղյալ է հայտարարել և նոր ընտրություն նշանակել ապրիլի 22-ին: Այս անգամ պատգամավոր է ընտրվել Գ. Արծրունին:

13-րդ տողում հիշատակվում է քվեարկության կարգը, ըստ որի՝ հոգուտ պատգամավորի տրվում էր սպիտակ, դեմ՝ սև քվե:

«ՄԻԱՄԻՏ» ԸՆԿԵՐ, ԴՈՒ ՄԻ՝ ԶԱՐՄԱՆԱՐ...»
(էջ 342, 496)

Գրված է 1892 թ., ինչպես թվագրված է ինքնագիրը:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՈՒՂ 1, էջ 304: Ա. Ինճիկյանի հետևյալ ժանոթագրությամբ. «Գրել է 1892 թ. «Դեպի հայրենիք» անավարտ վեպի սկսվածքը պարունակող մատյանում, վեպի ֆրագմենտներին հաջորդող ազատ էջի վրա: Սևագրություն է» (ՈՒՂ 1, 397):

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԳԻՇԵՐԸ ԲԱԶՄԵՑ ԼԵՌՆԵՐԻ ՎՐԱ...»
(էջ 343)

Կատ երևույթին, սկիզբն է մեզ շհասած կամ գուցեև չգրված ոտանավորի: Որոշ նմանություն ունի «Նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի «Զարագանջ գիշերով» նկարի առջև» բանաստեղծության հետ:

Ինքնագիրը պահվում է ԹԸԱ № 10 ծոցատետրում, որի մեջ եղած նյութերը վերաբերում են 1891—1892 թթ.: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ սա ևս գրված է նույն ժամանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 35:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Ինքնագրում Թումանյանը «Թանձր մուսլը» բառերի տակ գրել է՝ «Նրա ստորտում»:

«ԵԹԵ ԳԻՏԵՆԱՍ ԻՄ ՑԱՎԸ, ՀՈԳԻՍ...»
(էջ 344, 497)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Մեզ հասած երկու ինքնագրերը պահվում են ԹԸԱ № 11 ծոցատետրում, որի նյութերը վերաբերում են 1891—1892 թթ.: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ այս բառատողը ևս գրված է նույն ժամանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 34:

Տպագրվում է Թ ինքնագրից:

«ԳԻՇԵՐԸ ՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՎԱՂՈՒՑ ՀԱՆԳՉՈՒՄ ԵՆ...»
(էջ 345, 497)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Մեզ հասած ինքնագրերից մեկը պահվում է ԹԸԱ № 10 ծոցատետրում, որի մեջ եղած նյութերը վերաբերում են 1891—1892 թթ.: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ այս բանաստեղծությունը ևս պետք է գրված լինի նույն ժամանակ:

ԳԱԹ ԹՖ № 100 ա պահվում է ևս մեկ ինքնագիր, որն, ըստ երևույթին, արտագրված է առաջինից:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 36:

Տպագրվում է Ա ինքնագրից:

«ՔԵԶ, ԳՈՎԱՍԾ ՄՈՒՍԱ, ԵՍ ՉԵՄ ԾԱՆԱԶՈՒՄ...»
(էջ 346, 498)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինքնագիրը պահվում է ԹԸԱ № 10 ծոցատետրում, որի մեջ եղած նյութերը վերաբերում են 1891—1892 թթ.: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ այս բանաստեղծությունը ևս գրված է նույն ժամանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԵՂ, 1972, № 1, էջ 154: Այստեղ հրատարակող Ա. Ինճիկյանը գրության հավանական թվագիսը համարում է 1895-ը:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1893

ՕՐ. Ն. Ա.-ԻՆ

(«Ալբոմիդ մեջ մի քանի տող...»)
(էջ 347)

Գրված է 1893 թ. հունվարի 14-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 636 (լրացուցիչ) պահվում է նույն Սողալյանի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, թվագրված՝ «93 1/14»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԵՂ, 1972, № 1, էջ 152: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը հետևյալ ժանոթագրությամբ. «Ն. Սողալյանը 90-ական թվականներին Թիֆլիսում աչքի ընկնող հայ մտավորական կանանցից է եղել, մանկավարժ, հարել է Հնչակյան կուսակցությանը, բարեկամական կապեր է ունեցել ժամանակի հայ գրողների, մասնավորապես Ղազարոս Աղայանի և Թումանյանի հետ»:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԵՍ ՎԻՇՏ ՈՒՆԵՄ ԲԵՐԱԾ ԵՐԿՐԻՑ ՀԱՅՐԵՆԻ...»
(էջ 348, 499)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
ԳԱԹ ԹՖ Ն 32 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր՝ գրված նույն թղթի վրա, ինչ «Հոսիք արտասուքս անկեղծ տխրության» բանաստեղծությունը, որը թվագրված է «21 հունիսի 93»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, թե գրված է նույն ժամանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, Ն 3, էջ 3, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 454:

Տպագրվում է ինքնագրից:
Ինքնագրում 3—4-րդ և 7—12-րդ տողերը ջնջված են:

«ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՄԻՐՏՍ ՏԵՐԵՑ...»
(էջ 349, 499)

Գրված է 1893 թ., նամակախաղի ժամանակ:
ԳԱԹ Պերճ Պոռշյանի ֆոնդ Ն 140/54 պահվում է մատիտով գրված մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «1893»: Բնագրի տակ Պերճանուշ Պոռշյանը գրել է. «Հովհաննես Թումանյանից ինձ»:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1935, Ն 4, էջ 77—78, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 453:

Տպագրվում է ինքնագրից:
Ինքնագրի 7-րդ տողում՝ «Դատարկ ձայներ գլխից վերից», որ, անշուշտ, վրիպակ է:

«ԱՅՊՊԻՍԻ ԱՉՔԵՐ ԵՍ ԴԵՆ ԶԵՄ ՏԵՍԵԼ...»
(էջ 350, 499)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ա. Ինճիկյանը ենթադրում է, թե պիտի գրված լինի 1893 թ.:
ԹԸԱ Ն 10 ծոցատետրում պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԵԶ, 1972, Ն 1, 153: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԺՈՒՀԻ, ՈՂՋ 10-Ը ՏԱՐԻ...»
(էջ 351)

Գրված է 1894 թ. հունվարի 14-ին:
ԳԱԹ ԹՖ Ն 636 (լրացուցիչ) պահվում է Ն. Սողալյանի ալբոմը և գրա մեջ ինքնագիրը՝ հետևյալ ընծայականով. «Օր. Նունե Սողալյանին՝ վարժուհու յայն տասնամյակին, 1894 թ. 14 հունվ.»:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԵԶ, 1972, Ն 1, էջ 155: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԱՅՍ ՏՈՂԵՐԸ ԳՈՒՑԵ ՏՆՁՎԵՆ...»
(էջ 353)

Գրված է 1894 թ. հունիսի 2-ին:
Հնարավոր շեղավ պարզել, թե ում է ուղղված:
ԹԸԱ Ն 4 ծոցատետրում պահվում է ինքնագիրը:
Առաջին անգամ տպագրվել է Լրարեր, 1979, Ն 1, էջ 29:
Տպագրվում է ինքնագրից:

Ո՛Ղ, Է՛Լ Ե՛ՊԵ՛Լ ՉԵՄ ԿԱՐՈՂ ԵՍ
(«ԱՆՄԻՏՈՆԵՐը մտա՞ն պարտե՞լ...»)
(էջ 354, 500)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:
Ինքնագիրը պահվում է ԹԸԱ Ն 12 ծոցատետրում, որի մեջ եղած նյութերը վերաբերում են 1893—1894 թթ.: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ այս ոտանավորը ևս գրված է նույն ժամանակ:
Առաջին անգամ տպագրվել է Լրարեր, 1979, Ն 1, էջ 35:
Տպագրվում է ինքնագրից:

ՀՈՒՅՍ
(«Մթնեց... Ինչո՞ւ ես տնայր, ըմ ընկեր...»)
(էջ 355, 501)

Գրված է 1896 թ. հունվարի 14-ին:
ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՔԾՀ, 1972, № 1, էջ 156: Հրատարակել է Ա. Ինճիրկյանը՝ այս և «Քեզ, գոված մուսա, ես չեմ ճանաչում» ոտանավորների մասին տալով հետևյալ ծանոթագրությունը. «Արտահայտում են ազգային մեծ բանաստեղծի միասնությունը հայրենիքի քաղաքական նկատագրի հետ, նրա հոգու անվեհերությունը և աննկուն հավատը տառապող ժողովրդի «գալուց օրերի»—լուսավոր ապագայի նկատմամբ (նույն տեղում, էջ 151):

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԵՐԲ ԹՈՒՅԼ ԵՔ ՏԱԼԻՍ, ՈՐ ՁԵՐ ԱԼՐՈՄՈՒՄ...»
(էջ 356)

Գրված է 1896 թ. մարտի 24-ին:

Նվիրված է Մարիամ Վարդազարյանին:

ԳԱՔ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մ. Վարդազարյանի արժույթ և դրա մեջ ինքնագիրը՝ թվագրված «96 111/24, գատիկ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 464:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԿԱՐԾԵՍ ԹԵ ՔԻՉ ԷՐ, ԻՆՉ ՈՐ ԱՐԵՑԻՆ...»
(էջ 357)

Գրված է 1896 թ.:

ԳԱՔ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մ. Վարդազարյանի արժույթ և դրա մեջ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 27:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1896 թ. մարտի 24-ին Մ. Վարդազարյանի արժույթում Քումանյանի գրած «Երբ թույլ եք տալիս, որ Ձեր արժույթում...» ոտանավորը (տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը) փոքր-ինչ վրդովել է նրա երկու մտերիմներին՝ Փ. Վարդազարյանին և Մխ. Տեր-Անդրեասյանին: Այլու՞մի երկու չի վրա նրանք առանձին-առանձին պատասխանել են բանաստեղծին: Մխ. Տեր-Անդրեասյանը գրել է. «Միայն բանաստեղծներն են, որ պատասխանատու չեն իրանց գրածների համար»: Իսկ Փ. Վարդազարյանը. «Արձակ գրողները ներքուստ համոզված են լինում և երբեմն իսկ ստիպված են լինում օրը ցերեկով խոստովանելու, որ իրանք իրանց բանաստեղծներ համարողների ա՛ռաջին մեծամասնությունը լուկ նախալներ են»: Ի պատասխան Քումանյանը գրել է այս ոտանավորը:

Երկրորդ առօրի կետերի վրա բանաստեղծն աստղանիշ է դրել, ապա ստղատակ գրել՝ «Մանթի», բայց այդպես էլ չի ծանոթագրել:

«ԸՆՑ. ԱՓՍՈՍ ԷՋԵՐ...»
(էջ 358)

Գրված է 1896 թ.:

Վերաբերում է այն «վեհերին», որ Մ. Վարդազարյանի արժույթում սկսել է Քումանյանը՝ արժույթին նյութերը արձակ թե շափածո գրելու մասին (տե՛ս «Երբ թույլ եք տալիս, որ Ձեր արժույթում» ոտանավորի ծանոթագրությունը):

ԳԱՔ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մ. Վարդազարյանի արժույթ և դրա մեջ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 28:

Տպագրվում է ինքնագրից:

6—8-րդ տողերում ակնարկում է «Հորիզոն» գրական հանդեսի հրատարակությունը: 1893 թ. հոկտեմբերին Հովհ. Քումանյանը, Փ. Վարդազարյանը և Ա. Բարխուդարյանը հիմնադրել են մի հրատարակչական ընկերություն, որը պետք է կոչվեր «Երեմիայի» և միայն խրճիթներ կամ «ժողովուրդ»: Հոկտեմբերի 26-ին, Փ. Վարդազարյանի տանը տեղի է ունեցել ընկերության անդրանիկ խմբագրական ժողովը, որը 1894 թ. լույս է ընծայել հանդեսի առաջին և միակ համարը: Նկատի ունի այս «խրճագրական ժողովը», և ոտանավորն էլ ստորագրել է «ժողովի անդամներից մեկը»:

«Ա՛Յ ԾԻՇԱՐԻՆԱԿ...»
(էջ 359, 501)

Գրված է 1896 թ., ինչպես թվագրված է ինքնագիրը:

ԹԸԱ պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՈՒՀ 2, 239—240:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1897

ԷՔՄՈՐՈՍՏ

(«Երբեմն իմ մուսան՝ լուր խելը կոցրած...»)
(էջ 361)

Գրված է 1897 թ. հունվարի 4-ին:

ԹԸԱ պահվում է Օ. Գիրգիդյանի արժույթ և դրա մեջ ինքնագիրը, վերնագրված՝ «ՅԿՏՐ», թվագրված՝ «97 1/4»:

Առաջին անգամ, «Էքսպրոմտ» վերնագրով, տպագրվել է **ԵԺ 1, 465**,
Տպագրվում է ինքնագրից:

ՄՈՏԻՍ ԽՈՍՏՈՒՄԸ

(«Դուռնակահար պոետն էրբոր...»)
(էջ 362)

Գրված է 1897 թ.:

ԳԱՔ ՓՎՖ Ն 413 պահվում է Մ. Վարդապարտյանի ալբոմը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է **ԵԺ 1, 466**:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1898

1 ՀՈՒՆՎԱՐԻ

(«Ընդրհավոր նոր տարի...»)
(էջ 363)

Գրված է 1898 թ. հունվարի 1-ին:

ԳԱՔ ՓՎՖ Ն 413 պահվում է Մ. Վարդապարտյանի ալբոմը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը, թվագրված՝ «98»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳՔ, 1938, Ն 13, այնուհետև՝ **ԵԺ 1, 469**:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՊԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՐՏՈՒՆՁԸ

(«Առաջ մեր գյուղում պաշտոնի մարդը...»)
(էջ 364, 502)

Գրված է 1898 թ. օգոստոսին, Շուլավերում, ինչպես պարզվում է հե-
ղինակի՝ Փիլիպոս Վայդապարտյանին և Արիստակես Զարգարյանին գրած
նամակներից (տե՛ս **ԵԺ V, 141—143**):

ԳԱՔ ՔՖ Ն 40 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է **ԵԺ 1, 471—473**:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Ոտանավորի ստեղծման շարժառիթների մասին Քումանյանը գրում է.
«Ներկայացման համար—կարդալու ինձանից անտիպ ոտանավոր խնդրեցին,
ես էլ այսօր մի ոտանավոր գրեցի (երգիծական) հատկապես շուլավե-
րիների այդ ներկայացման համար—«Պաշտոնու տրտունջը» (**ԵԺ V, 141**):
Ոտանավորը, սակայն, ներկայացման ժամանակ չի կարդացվել: Այդ մասին
կա Քումանյանի հետևյալ վկայությունը. «Այնպիսի մի աղմուկ, մի խռո-
վություն ընկավ, որ ներկայացման երեկոյան եթե նայեիր փողոցները,
կկարծեիր, թե մի կարևոր բան է կա. գյուղում: Միծաղելին այն էր, որ
ամբոյսը, պաշտոնիների ոտնատակած ամբոյսն աճելի խիստ էր հուզվել:
Սպառնալիքն այնպես մեծ եղավ, որ երիտասարդները պատրաստած ոտա-
նավորը հանեցին ցուցակից, վախենալով, որ ինձ հետ անախորժություն
պատահի, ինչպես նամակներով ու պատգամավորների բերանով սպառ-
նում էին» (նույն տեղում, էջ 142—143):

«ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ԱՍԼԱՆ-ԱՊԵՐ...»
(էջ 367)

Գրված է 1898 թ. դեկտեմբերի 27-ին մի բացիկի վրա, որը Քիֆիսից
Քումանյանն ուղարկել է նոր նախիջևան՝ Ղ. Աղայանին:

Ոտանավորում խոսքը Ղ. Աղայանի էջմիածնից ստանալիք նպաստի
մասին է:

Վերջին երկու տողերը գրված են որպես ծանոթություն:

ԳԱՔ Ղ. Աղայանի ֆոնդ, Ն 333 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳՔ, 1932, Ն 27, այնուհետև՝ **ԵԺ V, 145**,
ապա՝ **ԵԺ 1, 474**:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԱՅՍՈՐԻՑ ԱՀԱ ԱՆՈՒՄ ԵՄ ԵՍ ՈՒՆՏ...»
(էջ 368)

Առաջին երկու տողը գրված են 1898 թ. նոյեմբերի 26-ին, երկրորդ
երկու տողը՝ դեկտեմբերի 24-ին, վերջին բառատողը՝ դեկտեմբերի 28-ին:

ԳԱՔ ՓՎՖ Ն 413 պահվում է Մ. Վարդապարտյանի ալբոմը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, Ն 1, էջ 28:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՍԻՐԵՑԻ, ԿՈՆՈ, ՔՈ ԱՆՈՒԾ ԵՐԿՐ»

(էջ 369)

Գրված է 1898 թ.: Վահան Միրաքյանը կարդալու համար Քումանյանին է տվել իր «Լալվարի արքա պոեմի նախնական տարբերակը, որի առաջին էջում գրված է մի «նվեր» («Մեզ բաժանում են սարեր ու ձորեր, Մուսլ ու մթին, սև անդունդներով...» և այլն, ընդամենը 16 տող): Քումանյանն իր այս երկու տողը գրել է այդ էջի ձախ լուսանցքի երկարությամբ:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ Վ. Միրաքյանի ֆոնդ, № 7:

Առաջին անգամ հրատարակել է Վ. Միրաքյանը «Լալվարի արքա» 1929 թ. հրատարակության իր «Երկու խոսքում»:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Կոնո—Վ. Միրաքյանի կեղծանունը (Միր-Կոնո):

1899

«ԷԼ ԶԵՄ ԿԱՐՈՂ ԳՐԵԼ «ՁԵՌԱՑ...»

(էջ 370)

Գրված է 1899 թ. ապրիլի 18-ին:

ԳԱԹ ԹՖ № 260 պահվում է Օ. Գիրգիդյանի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, ֆվագրված՝ 18 ապրիլ (Զատիկ):

Առաջին անգամ տպագրվել է Պր, 1929, 20 փետրվարի, № 41, այնուհետև՝ նժ 1, 476:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՍԻՐԵԼԻ

«ԼՍՈՐԱ Է ՔՈ ՌՈՂԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱՄԱՆ...»

(էջ 371, 503)

Գրված է 1899 թ. սեպտեմբերի 27-ին, Փ. Վարդապարյանի մի ստանալորը կարդալուց հետո:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413 պահվում է 1899 թ. սեպտեմբերի 27-ին Փ. Վարդապարյանին հղած նամակը և դրա մեջ ինքնագիրը:

Նամակում Քումանյանը հետաքրքիր մտքեր է հայտնում թեմայի ու բանաստեղծական արվեստի հարաբերության մասին, իր դատողությունները եզրափակելով հետևյալ թևավոր արքայահայտությամբ. «Մի խոսքով միևնույն հողը, որից բրուտը կհուն է շինում, աստված՝ մարդ» (նժ V,

656

էջ 153): Նույն տեղում նա իր այս ու սրա նման ոտանավորները համարում է գրչի խաղեր. «Իհարկե, այս ոտանավորները, մեր մեջ այսպես ասենք, խաղալու համար են գրվում» (էջ 154):

Առաջին անգամ տպագրվել է նժ V, 154, այնուհետև՝ նժ 1, 477: Տպագրվում է ինքնագրից:

1890-ական թվականներ

«Օ՝ ՍԻՐՏ ԻՄ, ՍԻՐՏ ԻՄ, ՏԱԿԱՎԻՆ ՄԱՍԱՂ...»

(էջ 372)

Հատված է մեզ անհայտ մի բանաստեղծության, որը պետք է գրված լինի 1890-ական թվականներին, մինչև 1899 թ. սեպտեմբեր:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413/7 պահվում է Քումանյանի՝ 1899 թ. սեպտեմբերին Փ. Վարդապարյանին հղած նամակը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է նժ V, 162:

Տպագրվում է ինքնագրից:

(ՀԱՏՎԱԾ)

«... Ամեն բան երկրում ունի մի սահման...»

(էջ 373)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1890-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԹՖ № 260 պահվում է Օ. Գիրգիդյանի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Պր, 1929, 20 փետրվարի, № 41, այնուհետև՝ նժ 1, 516:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԻՆՁ Է ԲՈՒՅՐԸ ԾԱՂԻԿԻ»

(էջ 374)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1890-ական թվականներին:

Առաջին անգամ, որպես «Գեպի Անհունը» պոեմի սեպտի հատվածներից մեկը, տպագրվել է ՈՒՆ 2, էջ 211:

Այս տարբերակը պահվում է ԳԱԹ ԹՖ № 260, Օ. Գիրգիդյանի ալբոմում, որտեղից և տպագրվում է:

657

«Է՛Յ, ԳԻԺ ԶԱՀԵԼՆԵՐ, ՎԱՌ-ՎԱՌ ԾԱՂԻԿՆԵՐ...»

(էջ 375, 504)

Գրուելան թվականն ստույգ հայտնի չէ: Զեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1890-ական թվականներին: ԳԱԹ ԹՖ Ն 47 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր: Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԵ, էջ 115, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 486: Տպագրվում է ինքնագրից:

ԶՈՆԳՈՒՐԻՍ

(«Քո պատմածներն,—այդ ձայները տրտմության...»)

(էջ 376)

Գրուելան թվականն ստույգ հայտնի չէ: Հավանաբար գրված է 1890-ական թվականներին: ԳԱԹ ԹՖ Ն 11 (լրացուցիչ) պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է առաջին անգամ:

«ՀԱՅՈՑ ԱՊԱԲԱՆՏ ԳԸՐՈՂԸ ՆԸՍՏԱԾ...»

(էջ 377, 504)

Գտնելով ձեռագրից և բովանդակությունից, պետք է գրված լինի 1890-ական թվականների վերջերին, նույն ժամանակ, երբ Քումանյանը գրում էր «Պոետն ու Մուսան»: ԳԱԹ ԹՖ Ն 43 պահվում են երկու ինքնագիր, որոնցից մեկը նախնական գրառումն է, իսկ մյուսն արտագրված է գրանից, բայց 48—64-րդ տողերը շունի: Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 489—490: Տպագրվում է Բ ինքնագրից, 48—64-րդ տողերը՝ Ա ինքնագրից:

«ԱՅԺԸՄ ԱՀԱ ԱԶԱՏ ԵՄ ԵՍ...»

(էջ 379)

Գրված է, հավանաբար, 1890-ական թվականների վերջին՝ «Պոետն ու Մուսան» պոեմի ստեղծման շրջանում: Իր բովանդակությամբ կապվում է այդ պոեմի հետ ու, թերևս, նրա սևագիր հատվածներից մեկն է: Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 491: Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐ, ՈՐ ՊԱՏԱՀԵՑԻՐ...»

(էջ 380, 505)

Զեռագրից, և բանաստեղծության բնույթից դատելով պետք է գրված լինի 1890-ական թվականների վերջերին, երբ Քումանյանը գրում էր «Պոետն ու Մուսան»: Բանաստեղծն ազատ թարգմանել է Մարիա Կոնոպնիցկայայի «Պրոմեթեոս և Սիզիֆ» դրամատիկական երկի մի հատվածը (մեկ էջ) և այս ոտանավորի հետ նվիրել Փ. Վարդապարյանին: ԳԱԹ ԹՖ Ն 167 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր: Առաջին անգամ «Վեճ» վերնագրով տպագրվել է ԵԺ 1, 487: «Վեճ» վերնագիրը վերաբերում է ոչ թե բանաստեղծությանը, այլ Կոնոպնիցկայայից կատարած թարգմանությանը, որ մեջ ենք բերում ամբողջովին:

ՎԵՃ

[նվեր] Զ-ին
Սիզիֆն ու Պրոմեթեոսը <եթեոսը> գրույց էին անում
Սիզիֆ>
Բախտավոր է թո ցեղը.
Պրոմեթեոս>
Օ՛, ոչ, անբախտ է մեր ցեղը
Սիզիֆ>
Նա է՛լ է բարեր շարտում զեպի բարձր
Պրոմեթեոս>
Քարերից էլ վատ: Նա յուր
Մտքերն է ձգում զեպի բարձր,
Եվ այն մտքերն [ընկնում են] գլորվում են ցած:

Նա բարձր է ձգում յուր կամքը,
Ու կամքը գլորվում է ցած,
Նա բարձր է ձգում յուր հոգին,
Եվ հոգին գլորվում է ցած:

Սիւս<իՖ>

Եվ չի հոգնում:

Պրոմ<եթեսոս>

Զի հոգնում

Սիւս<իՖ>

Ուրեմն նրանք մարդիկ չեն,

Նրանք հսկաններ են,

Արձագանք...

Հսկաններ...

(Պրոմ<եթեսոս> և Սիւս<իՖ>, Կոնոպնիցկայա)

Տպագրվում է ինքնագրից:

5-րդ տողում «տրտում էջ» ասելով նկատի ունի ոչ թե իր բանաստեղծությունը, այլ թարգմանած հատվածը:

20-րդ տողը ԵԺ-ի կազմողները կարդացել են. «Թեև շատ անշուք, թեև <...> ու կարճ»:

«ԵՍ ՔՈ ԼԵԶՎՈՎ ԵՄ ՈՒԶՈՒՄ ՔԵԶ ՍԻՐԵԼ...»

(էջ 381, 506)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Բնույթով հիշեցնում է Քուսանյանի 1890-ական թվականների բանաստեղծությունները:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԹԸԱ պահվում է ուրիշի ձեռքով, ըստ երևույթին ինքնագրից, արտագրված մի օրինակ: Այստեղ առաջին երկու և մնացած տողերի միջև բաց տարածություն կա, որտեղ կարող էին տեղավորվել մի քանի տող ևս:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

ԱՆՈՒԾ ԸՆԿԵՐ

(«Անցել են օրերն այն երանելի...»)

(էջ 382)

Անավարտ է: Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ. հավանաբար գրված է 1890-ական թվականներին:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ I, 76:
Տպագրվում է ինքնագրից:

1900

«ԾՆՈՐՀԱՎՈՐ ՆՈՐ ԿԱՂԱՆԴ...»

(էջ 383, 506)

Գրված է 1900 թ. տարեմուտին:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մ. Վարդապարտյանի ավրամը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, թվագրված՝ «1900 գիշ. ժ. 1»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1935, № 4, էջ 79, «Երևանի» ԵԺ I, 493:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԵՍ ՊԱՏՎԵՐ ՈՒՆԵՄ...»

(էջ 384, 506)

Գրված է 1900 թ. ապրիլի 2-ին: «Եկավ նոր «Մուրճ» ակնարկն ավելի ուշ՝ 1901 թ. հունվարի 1-ին:

ԳԱԹ ՓՎՖ № 413 պահվում է Մ. Վարդապարտյանի ավրամը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ I, 494:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«Եկավ նոր «Մուրճ» ասելով նկատի ունի ամսագրի, այսպես կոչված, «նոր շրջանը», երբ 1900 թ. 5—6 համարից հետո հրատարակությունն անցել է Կոստանդին Կրասիլնիկյանին:

«ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐ ԾՈՒՂՈՒՐՈՎ...»

(էջ 385, 506)

Գրված է 1900 թ. Հարություն Զուղուրյանի դպրոց՝ Արուսյակի ծննդյան առթիվ:

ԳԱԹ Հարություն Զուղուրյանի ֆոնդ, № 196 պահվում է մեկ ինքնագիր, նույն էջում՝ նաև մի թերի տարբերակ:

ԹԸԱ պահվում է ինքնագրի լուսապատճենը:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Զ. Ավետիսյան, Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան, Երևան, 1973, էջ 41:
Տպագրվում է ինքնագրից:

ՀԱՆՆԵԼՈՒԿ

(«Հասպա գտեք, էն ո՞վ էիմ...»)
(էջ 386)

Գրված է 1900 թ. դեկտեմբերի 31-ի գիշերը, Մ. Վարդազարյանի ամուսնության կապակցությամբ:

ԳԱԹ ֆվճ Ն 413 պահվում է Մ. Վարդազարյանի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, որը նախ թվագրված է եղել «1901, հունվարի 1», ապա Թումանյանը փոխել է թվագրությունը գրելով՝ «1900 դեկտ. 31 ժ. 12 գիշերվա»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 497:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1901

1901-ի ՏԱՐԵՄՈՒՏԻՆ

(«Սոսքս, տեսք, որ կատարվեց...»)
(էջ 387)

Գրված է «Շնորհավոր նոր կազանդ» քառատողից ուղիղ մեկ տարի հետո՝ 1901 թ. տարեմուտին և «Սոսքս» ասելով, Թումանյանը նկատի ունի հիշատակված քառատողը:

ԳԱԹ ֆվճ Ն 413 պահվում է Մ. Վարդազարյանի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, թվագրված՝ «Գիշ. ժ. 12»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1935, Ն 4, էջ 79, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 500:

Տպագրվում է ինքնագրից:

18-րդ տողում հիշատակվող Դավիթը Մ. Վարդազարյանի ամուսինն է՝ Դավիթ Միքայելյանը:

ԱԶՆԻՎ ՏԻԿՆԱՅՔ, ՋԱՀԵԼ ՀՅՈՒՐԵՐ (էջ 388)

Գրված է 1901 թ. օգոստոսի 6-ին Ուրաղելում, Հարություն Հարությունյանի տանը, բանաստեղծի պատվին կազմակերպված խնջույքի ժամանակ, Մարիամ Տեր-Հովհաննիսյանի (հետագայում Տեր-Գրիգորյան) ալբոմում:

Ինքնագիրը մեր ձեռքին չի եղել:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1933, Ն 22 խմբագրության հետևյալ ճանթագրությամբ. «Մեր մեծ բանաստեղծի այս անտիպ էջը մեզ տրամադրեց ընկ. Ստեփան Կանայանը, որը բնագիրն ստացել է 1928 թվին Կիսլովոդսկում, Մարիամ Տեր-Հովհաննիսյանից (Տեր-Գրիգորյան): Բանաստեղծությունը գրված է Ուրաղել ամառանոցում (Ախալցխայի մոտ), հանպատրաստից, հիշյալ Մ. Տեր-Հովհաննիսյանի ալբոմում»:

Այնուհետև տպագրվել է ԵԺ 1, 502, որտեղից և արտատպվում է:

«ՀԱՅՐ ԳԱՐԵԳԻՆ, ՄԵՐ ԵՐԵՔՈՎ...»
(էջ 389)

Գրված է 1901 թ. նոյեմբերի 19-ին:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 92 պահվում է մեկ ինքնագիր, թվագրված՝ «19/XI, Թիֆլիս»:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 504—505:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Ղ. Ալիշանի մահից հետո (որը տեղի է ունեցել 1901 թ. նոյեմբերի 5-ին) Թիֆլիսի հայ հոգևորականությունը հրաժարվել է այդ առթիվ հոգեհանգիստ կատարել՝ պատճառաբանելով, թե բանաստեղծը ոչ թե գրիգորյուսավորական, այլ կաթոլիկ է եղել: Թումանյանն այս բանաստեղծությունը գրել է այդ կապակցությամբ:

Հայր Գարեգինը վարդապետ, հետագայում Կիլիկիայի կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանն է (1867—1952), որն այդ ժամանակ եղել է Թիֆլիսի թեմի առաջնորդի տեղակալ: «Մենք երեքով» ասելով Թումանյանը նկատի ունի իրեն, Շիրվանզադեին և իրավաբան ու լրագրող Գևորգ Մելիք-Ղարաբյուրյանին, որոնք հայ համայնքի կողմից պատգամավորներ են ընտրված եղել՝ թեմի առաջնորդին համոզելու, որ հոգեհանգիստ կատարվի Ղ. Ալիշանի համար:

«ԹԱՓԱՌԵԼՈՎ ԲՈՐԺՈՄ-ՊԱՐԿՈՒՄ...»

(էջ 392)

Գրված է 1902 թ. սեպտեմբերի 8-ին, Մարիամ Թումանյանին ուղղված բացիկի վրա:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Մ. Թումանյանի ֆոնդ, № 293:
Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ V. 215, այնուհետև՝ Եժ I, 506:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՄԸՆԱՍ ԲԱՐՈՎ, ՈՒՂՏ ԲԱՐԵՎԱՄ...»

(էջ 393)

Գրված է 1902 թ. նոյեմբերի 5-ին, Բորժոմում:
ԳԱԹ ՓՎՖ № 413/10 գ պահվում է Թումանյանի՝ 1902 թ. նոյեմբերի 5-ին Բորժոմից Փ. Վարդապարյանին հղած նամակը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ V, 244, այնուհետև՝ Եժ I, 507:
Տպագրվում է ինքնագրից:

Թումանյանն օգտագործել է բանահյուսական նյութը՝ հումորով ներկայացնելու համար իր այցելությունը Բորժոմի ապարանքը, որտեղ այդ օրերին եղել են թագավորական ընտանիքի անդամներ, և բանաստեղծի բարեկամ բժիշկ Ա. Զարգարյանը (Ռուստեմը) ապրել ու աշխատել է որպես բժիշկ: Թագավորական ընտանիքի անդամները շեն նկատել Թումանյանի այցը: Հենց սա էլ ակնարկվում է ոտանավոր-առակում:

«ԻՆՉ ԿԱՐՈՂ Է ՏԱԼ ՄԻ ՊՈՅՏ...»

(էջ 394)

Գրված է 1904 թ. փետրվարի 2-ին: Այս ընծայականով Թումանյանն իր 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի (ԲԹ) մի օրինակը նըվիրել է Վ. Խանդավիրյանին:

Բնագիրը մեր ձեռքին չի եղել:

Առաջին անգամ, ինչպես վկայում են կազմողները՝ «քննարկից կատար-

ված արտագրությունից» տպագրվել է Եժ I, 508, որտեղից և արտատրվում է:

«ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ՄԸՆԻԹԱՐԻՆ...»

(էջ 395)

Գրված է 1904 թ. փետրվարի 18-ին: Նվիրված է ինժեներ-տեխնոլոգ Մխիթար Տեր-Անդրեասյանին:

ԹԼԱ անձնական գրքերի ֆոնդ, № 451 պահվում է 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի (ԲԹ) մի օրինակ, որի անվանաթերթի հաշորդ էջում Թումանյանը գրել է այս ընծայականը:

Առաջին անգամ հրատարակել է Զ. Ավետյանը (տե՛ս «Գարուն» 1978, № 8, էջ 79):

Տպագրվում է ինքնագրից:

<ԷՔՍՊՐՈՍ>

(«Կարմիր դրոշմ ազատության») (էջ 396, 507)

Մեզ հասած երեք օրինակներից մեկը թվագրված է՝ «1904», երկրորդը՝ «1904 թ. հուլիս, Օշական», իսկ երրորդում (Հայկ Ալեքյանի օրինակում) թվագրության փոխարեն գրված է. «Օշականում, ազգային տոնի ժամանակ Հովհ. Թումանյանը գրել է»: Ազգային տոն ասելով այստեղ նկատի է առնված Թարգմանչաց օրը, որ տոնվել է հունիսի 19-ին (նոր տոմարով՝ հուլիսի 2-ին): Այստեղից հետևում է, որ բանաստեղծությունը գրվել և արտասանվել է 1904 թ. հունիսի 19-ին Օշականում:

1956 թ. մայիսի 14-ին Մուշեղ Աղայանի՝ Վահան Կոստանյանցին հղած նամակից (որի մեքենագիր օրինակը պահվում է ԹԼԱ) իմանում ենք, որ, ոտանավորի մի տարբերակ (ո՛չ ինքնագիր) եղել է բանաստեղծի դուստր Նվարդ Թումանյանի ձեռքին: Մուշեղը, Կիսլովոսկոյում բուժվելիս հանդիպելով Վահան Կոստանյանցին, նրանից գրի է առել մեկ այլ տարբերակ: Երևան վերադառնալով նա միմյանց հետ համեմատել է երկու տարբերակները, ապա դրանցից մի-մի մեքենագիր օրինակ ուղարկել Վ. Կոստանյանցին՝ հուսալով, թե վերջինիս արխիվում կարող է լինել նաև ինքնագիրը: Այդ մասին նա գրում է. «Ուղարկում եմ երկու վարիանտների մեքենագրված ընդօրինակումները, որպեսզի Դուք հնարավորություն ունենաք ծանոթանալու այդ երկու վարիանտների տարբերություններին: Հույս

ենք հայտնում, որ Ձեզ կհաջողվի հայտնաբերել այդ հայրենասիրական-բարձրաշունչ դրվագները Ձեր արխիվում»:

Սակայն, ըստ երևույթին, Վ. Կոստանյանցն այլևս ոչինչ չի կարողացել ավելացնել Մ. Աղայանի գրի առածին:

ԹԸԱ այս երկու տարբերակներից բացի պահվում է մի ավելի ընդարձակ տարբերակ, որ հիշողությամբ գրել ու նվարդին է ուղարկել օջականցի Հայկ Ալեքյանը:

Տպագրվում է առաջին անգամ այս վերջին տարբերակից:

1905

«ԱՆՑԱՎ ՀԻՆ ՏԱՌԻՆ, ԿԱՆՑՆԻ ԵՎ ՆՈՐԸ...»

(էջ 397)

Գրված է 1905 թ. հունվարի 1-ին: Այդ օրը Քումանյանն իր 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն (ԲԹ) նվիրել է Ղ. Աղայանին՝ «Իր անգին Ասլան ապորը—Ղ. Աղայանին» ընծայականով, գրված անվանա-բերթի վրա, իսկ հաջորդ էջում գրել այս երկու տողը:

Գիրքը պահվում է ԹԸԱ բանաստեղծի անձնական գրքերի ֆոնդ, № 449:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ 1, 512:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«Hy, господа! ԱՅՍՈՒՀԵՏԵՎ...»

(էջ 398, 507)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

Ինչպես երևում է 15-րդ տողից, գրելու ժամանակ բանաստեղծն ար-դեն ութ երեխա է ունեցել: Ութերորդ երեխան Արեգն է, որ ծնվել է 1901 թ. նոյեմբերի 27-ին: Հաջորդ՝ իններորդ զավակը Սեդան է՝ ծնված 1905 թ. հունվարի 5-ին: Այստեղից հետևում է, որ բանաստեղծությունը գրված է 1901 թ. նոյեմբերի 27-ից մինչև 1905 թ. հունվարի 5-ը ընկած ժամա-նակամիջոցում:

ԹԸԱ պահվում է երկու սևագիր-ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 32:

Տպագրվում է Բ ինքնագրից:

«ՀԵՏՆԵՐՆ ԱՌԱՄ ՊԱՏԳԱՄ ՈՒ ԹՈՒՂԹ...»

(էջ 399, 508)

Գրված է 1905 թ. ապրիլի 3-ից 15-ը, Թիֆլիսում տեղի ունե-ցած, այսպես կոչված, «Համազգային ժողովի» կապակցությամբ:

ԳԱԹ ԹՖ № 62 պահվում է մեկ ինքնագիր: Նույն տեղում՝ բանաստեղ-ծի դուստր Ն. Քումանյանի արտագրած մի օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Գե. էջ 189, այնուհետև՝ ԵԺ 1, 510—511:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Համազգային ժողովին մասնակցել են 22 հայկական կենտրոններից ժամանած մամուլի, գրականության, դպրոցների, բարեգործական և մշա-կութային ընկերությունների ներկայացուցիչ-պատգամավորներ: Նպատակը եղել է կազմել խնդրագիր հայ ժողովրդի կարիքների մասին՝ Կովկասի փոխարքա Վրոնցով-Դաշկովին և Մինիստրների խոհրդին ներկայացնելու համար (տե՛ս՝ Մշ, 1905, № 72 և № 73):

28-րդ տողում հիշատակված «Գյղանը» հին Թիֆլիսի թաղերից մեկն է Լեզլ:

«ՊԱՌՈՆՆԵՐԻ ԴԱՐԸ ԱՆՑԱՎ...»

(էջ 401, 508)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: ԹԸԱ պահվում է մեկ թերի սևագիր, որի մեջ «Նապիշխավո» տեղանվան հիշատակությունը հիմք է տալիս Լեյնադրելու, թե ի՛նչ ատիժով ու մոտավորապես Ե՛րբ է գրվել:

1905 թ. գարնանը գյուղացիական հուլումներ են տեղի ունեցել Մինգ-րեխայի, Մուխուրի, Զոգա, Նապիշխավո, Սկուրի և մի քանի այլ գյուղե-րում: Ապրիլի 1-ին գյուղացիներն սպանել են կնյազ Դադիանուն: Ոստի-կանությունը ճնշել է խոռվությունը: Այդ մասին «Революция 1905—1907 гг. в Грузии. Сборник документов» (Тбилиси, «Сахелгами», 1956) գրքի 508-րդ էջում կարդում ենք. «Ամբողջ երեք օր շարունակվում էր Մուխուրի գյուղի և նրա շրջակայքի՝ Զոգայի, Նապիշխավոյի, Սկուրիի շարդը»:

Այստեղից հետևում է, որ ոտանավորը գրված է 1905 թ. գարնանը, վերը հիշատակված դեպքերի կապակցությամբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 33:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԱՇԽԵՆԻԿԻՆ՝ ԻՐ ՀԱՅՐԻԿ...»

(էջ 403)

Գրված է 1907 թ. մարտի 15-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Աշխենի մետաքսե թաշկինակի, որի վրա Քումանյանը գրել է այս բառատողը «մանկական» ձևագրով:

Առաջին անգամ հրատարակել է Զ. Ավետյանը (տե՛ս «Փարոն», 1978, № 8, էջ 80):

Տպագրվում է ինքնագրից:

1900 - ական թվականներ

«ՈՉ ԽԱՆԴԻՍ Է ՄԱՐԵԼ...»

(էջ 404, 509)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1900-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԹՖ № 240 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ 1, 517:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ԽՈՍՏՈՎԱՆՔ

(«Ես տակավին մանկոց գիտեմ...»)

(էջ 406)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՈՒՂ 2, 238: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը հետևյալ ծանոթարտությամբ. «Գրել է հավանորեն, 900-ական թվականներին: Ինքնագիրը պահվում է բանաստեղծի ընտանիքի արխիվում. ֆոտոպատճենը՝ Թումանյանի տուն Սանդղարան, № 111» (նույն տեղում էջ 444):

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՅՈՒՈՒՆ ԱՍՏՂԵՐ, ՋԻՆՋ ԵՓԵՐՈՒՄ...»

(էջ 407)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1900-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԹՖ № 53 պահվում է մեկ ինքնագիր, որի 9—12-րդ տողերը մատիտով ջնջված են:

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ 1, 515:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԴՈՒ ԳՐՆՈՒՄ ԵՍ ԱՆԴԱՐՁ ԾԱՄՓԱՆ...»

(էջ 408, 510)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1900-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԹՖ № 55 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԵ, էջ 117, այնուհետև՝ Եժ 1, 519:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԲՈՒՈՐՆ ԼԱՆԳԵԼ ԵՆ—ՈՉ ՄԵԿԸ ՉԸԿԱՆ...»

(էջ 409)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Դատելով ոտանավորի բնույթից՝ գրված է 1900-ական թվականներին:

Ինքնագիրը մեր ձեռքին չի եղել: ԹԸԱ պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ, որից և տպագրվում է առաջին անգամ:

«ՄԵԿԸ ԲԱՐԻ, ԹԱՒԻՊՈՏ ՈՒ ԼԵՁ...»

(էջ 410)

Ըստ երևույթին հատված է մեզ շնասած (զուցե և չգրված) ոտանավորի:

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1900-ական թվականներին:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

1914

«ՀՐԱՑԱՆՆԵՐ ԵՆ ԾԱՅԹՈՒՄ ՍՐՏԻՍ ՄԵՁ...»

(էջ 411, 510)

Գրված է Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող ամիսներին: Այդ մասին վկայություն ունի ինքը՝ հեղինակը, «Ինձ համար բնավ

զարմանալի բան չկա,—գրում է նա «Կարելին և ցանկալին» հոդվածում,—
բայց թերևս ոմանք զարմանան, եթե ասեմ, որ պատերազմի նախընթաց
ամիսներին ես էնքան պարզ էի զգում պատերազմը, որ հատուկ բանաս-
տեղծություն ունեի, մինչև անգամ ուզում էի տպել «Նոր հոսանք» ամսա-
գրում, բայց ինչ-ինչ պատճառներով անհարմար գտանք: Ահա նույնիսկ
մեկի առաջին տունը, որը հիշողությանս մեջ է դեռ.

Հրացաններ ևն ճայթում սըրտիս մեջ,
Հրացաններ ևն ճայթում անդադար,
Ու լաց ևն լինում [անըստի] ու խեղճ
Որը երեխաներ անթի՛վ, անհամար...» (տե՛ս ԵԺ VI, 227—

228):

ԳԱԹ ԹՖ Ն 69 պահվում է մեկ սևագիր ինքնագիր:
Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, Ն 12, էջ 38, այնուհետև՝
ԵԺ I, 522:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԲԱՐԻ ԻՐԻԿՈՒՆ, ՎՇՏԱԿԻ ՄԱՅՐԵՐ...»
(էջ 413)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Բովանդակությունից կարելի
է ենթադրել, որ գրված է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամա-
նակ:

ԳԱԹ ԹՖ Ն 70 պահվում է մեկ սևագիր-ինքնագիր, որն անավարտ է
և բազմաթիվ ուղղումներով:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԵԺ I, 524:
Տպագրվում է ինքնագրից: Տպագրվում են ոչ բոլոր տողերը, դրանց
զգալի մասը չնշված է և անընթեռնելի:

«ՆԸՐԱՆՑ ՉԸԹԱՂԵՑԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԻ ԾԵՍՈՎ...»
(էջ 415)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Դատելով բովանդակությունից,
գրված է 1915—1916 թթ., հայկական կոտորածների ազդեցության տակ:
Ինքնագիրը մեր ձեռքին չի եղել: ԹԸԱ պահվում է մեկ մեքենագիր
օրինակ, որից և տպագրվում է առաջին անգամ:
Երբորք տողում «Նեղբու» բառի փոխարեն կա նաև՝ «կեղեքված»:

1917

ԻՄ ԱՐՓԻԿԻՆ

(«Ա՛խ, Արփի՛կ ջան, որ արփի ես...»
(էջ 416, 511)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 1-ին: Նվիրված է բանաստեղծի դուստր
Արփենիկ Քումանյանին:

ԹԸԱ պահվում է Արփենիկի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, որի վրա
Քումանյանը ուղղումներ է կատարել, նույն տեղում՝ բանաստեղծի դուստր
Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԵ, էջ 126, այնուհետև՝ ԵԺ I, 527:
Տպագրվում է ինքնագրից:

ԵՐԵՆԻ ՆՄԱՆ

(«Երեխի Ըման մըտա ես աշխարհ...»
(էջ 417, 511)

Գրված է 1917 թ. նոյեմբերի 8-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Աշխենի ալբոմը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը: Նույն տեղում՝ Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նույնմբեր» գրական հանդես, 1932, Ն 1,
էջ 3, այնուհետև՝ ԵԺ I, 528:
Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԱՓՍՈՂՍ, ՈՐ ՉԵՍ ՏԵՄՆՈՒՄ ԲԸՆԱՎ...»
(էջ 418)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 24-ին:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Անուշի ալբոմը և դրա մեջ՝
ինքնագիրը: Նույն տեղում՝ բանաստեղծի դուստր Աշխենի արտագրած մեկ
օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲԺՁ, 1972, Ն 1, էջ 160, հրատարակել
է Ա. Ինճիկյանը:

Տպագրվում է ինքնագրից:

ՅԱՑՄՈՒՄ

(«Իմ Անուշը, իմ ողջը թանկ...»)
(էջ 419, 512)

Գրված է 1917 թ. հունվարի 28-ին: Նվիրված է բանաստեղծի դուստր Անուշին՝ նրա ծննդյան տարեդարձի առթիվ:

ԹԸԱ պահվում է բանաստեղծի դուստր Անուշի ալբոմը և դրա մեջ՝ ինքնագիրը, որի վրա թումանյանը ուղղումներ է կատարել: Նույն տեղում՝ բանաստեղծի դուստր Աշխենի արտագրած մեկ օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆԺ 1, 531:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1919

«ԻՐԵՆՑ ՎԱՂԱՆՑ ԿՅԱՆՔԻ ԿԵՍԻՆ...»

(էջ 420)

Գրված է 1919 թ. մարտի 9-ին:

Այդ օրը Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության թատրոնում տեղի է ունեցել հորելյանական երեկո՝ նվիրված դերասան Հովհաննես Աբելյանի բնակական գործունեության 35-ամյակին: Թումանյանը ողջույնի խոսք է ասել, ապա հորելյարին է նվիրել «История внешней культуры» (M., 1885) գիրքն այս ընծայականով (գիրքը պահվում է ԳԱԹ, Հ. Աբելյանի ֆոնդ, № 154 VI):

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1935, № 3: Հրատարակել է Ռ. Զարյանը «Երեք փաստաթուղթ» հոդվածում:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԻՄ ԹԱՄԱՐԻԿԻՆ...»

(էջ 421)

Գրված է 1919 թ. հունիսի 19-ին:

ԹԸԱ պահվում է «Անուշ» պոեմի 1916 թ. հրատարակությունը, որի անվանաթերթի վրա է այս ընծայականը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Լրաբեր, 1979, № 1, էջ 30:

Տպագրվում է ինքնագրից:

Հեղինակի դուստր Թամարն այս ընծայականի գրության շարժառիթի մասին պատմում է, որ ինքը մի անգամ դասագրքից կրկին կարդացել է «Անուշ» պոեմի «Ամպերը դանդաղ, ուղտերի նման» տողով սկսվող հատ-

672

վածը և բարձրաձայն արտահայտել իր հիացմունքը: Բանաստեղծը ժպտալով, ասել է՝ «Աղջիկս ինձ նոր ճանաչեց» և տեղնուտեղը գրել է այս ընծայականը:

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

(«Իմ սլրտիս գարկիս էնքան զընդակներ...»)

(էջ 422)

Գրված է 1919 թ. դեկտեմբերի 2-ին:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՅՀ, 1972, № 1, էջ 161: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Թառատողը գրված է «Անուշ» պոեմի 1916 թ.: առանձին հրատարակության՝ Ծ. Մխաբյանին նվիրված օրինակի անվանաթերթի վրա: Գիրքը վերջերս նվեր է ստացել Ծ. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը»:

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ԻՆՉ ԷԼ ԲԱՇՈՒՆ...»

(էջ 423)

Գրված է 1920 թ. մարտի 15-ին:

Ինքնագիրը պահվում է ԹԸԱ սահաֆի կազմով մի ծայրատեսքում: Առաջին անգամ հրատարակել է Զ. Ավետյանը (տե՛ս «Գարուն», 1987, № 8, էջ 80):

Տպագրվում է ինքնագրից:

«ՕՂԻՆ ԵՆ ՑԸՆԴԻԵԼ ԵՐԱԶՆԵՐԸ ՄՇՈՒՇՈՏ...»

(էջ 424, 512)

Թերի է: Հավանաբար գրված է 1920 թ.:

ԹԸԱ պահվում է մեկ ինքնագիր: Նույն տեղում պահվում է նաև ոտանավորի կես շափածո, կես արձակ շարադրանքը, որի բառերի զգալի մասն անընթեռնելի է:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՅՀ, 1972, № 1, էջ 161: Հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Օղն են ցընդել երազները մշուշոտ» սևագիր անավարտ բանաստեղծությունը Թումանյանի վերջին սարինների քնարական ներշնչումներից է, ուր արտահայտություն են գտել

673

րանաստեղծի դառնաթախիծ խոհերը հայ ժողովրդի գլխին պայթած աղետաբեր փոթորիկների շուրջ՝ Սովետական կարգերի հաստատման նախօրյակին»:

Տպագրվում է ինքնագրից:

1922

ԱՐՈՒՍՅԱԿ

(«Պայծառ...»)
(էջ 425, 512)

Գրված է 1922 թ., ըստ երևույթին, հուլիս-օգոստոս ամիսներին, ինչպես թվագրել է Ե. Զարենցը (տե՛ս ԳԵ, էջ 132): Հավանաբար, այս թվագրության համար հիմք է ընդունվել բանաստեղծի հարազատների տված բանավոր տեղեկությունը: Այս թվագրությունը մեզ հիմնավոր է թվում, քանի որ 1922 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին հիվանդ բանաստեղծն իրեն համեմատաբար լավ է զգացել և հնարավորություն է ունեցել աշխատելու:

Ինքնագրերը շեն թվագրված:

ԳԱԹ ԹՖ Մ 88 պահվում են երեք սևագիր-ինքնագիր և մեկ սևագրություն, որի մեջ թեև կան մի քանի ամբողջական տողեր, սակայն թերի է, շատ մասեր շարադրված են խառնիխուռն, երբեմն նաև արձակ տողերով, անընթեռնելի: Կարելի է ենթադրել, թե դա բանաստեղծության մտահղացման առաջին, լրերի գրառումն է:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԵ, էջ 130—182, այնուհետև՝ ԾԺ I, 151—156:

Տպագրվում է Գ ինքնագրից:

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Ազդ	68
Աղնիվ տիկնայք, շահել հյուրեր	388
Ա լա՛ նազտն, Պոետին	54
«Ա՛խ, ես երանի...»	83
«Ա՛խ, երանի, թե լիներ մի հնար...»	44
«Ա՛խ, ք՛նչ լավ են սարի վերա...»	208
«Ա՛խ, ո՛րքան փարթամ կյանքը ծաղկում է...»	119
Աղբյուր	131
Աղթամարի կղզում	277
Աղոթք	25
Աղվեսը	212
Ամառային երեկո	123
Ամառվա գիշերը գյուղում	27
Ամպն ու սարը	220
«Այդ ի՛նչ սրտամաշ տխրություն է քեզ...»	45
«Այդպիսի աչքեր ես դեռ չեմ տեսել...»	350
«Այժմ ահա ազատ եմ ես...»	370
«Ա՛յ ծիծեռնակ»	359
Այն օրից	173
«Այստեղ ահա ինչ են ասում...»	331
«Այստեղ մի վսեմ խորհուրդ է ապրում...»	210
«Այս տողերը գուցե ջնջվեն...»	353
«Այսօրից ահա անում եմ ես ուխտ...»	368
Այվազովսկու նկարի առջև	139
Անդարձ ճամփորդներ	157
Անմահությանը	209
«Անցավ հին տարին, կանցնի և նորը...»	307
Անուշի ալբոմից	289
Անուշ ընկեր	382
«Աշխենիկին՝ իր հայրիկը...»	403
Աշնան վերջը	218
Սոսվոտ	240
Առավոտ	112

Աստծո սպանակիքը	195
Աստղերի հետ	99
Ավերակում	248
Ատելուս համար	135
Արագիլ	227
Արտուտիկ	237
Արուսյակ	425
Արփենիկի ալբոմից	292
Արփենիկին	291
Ափսոս...	180
«Ափսոս, որ չես տեսնում բընավ...»	418
Բայրընին	153
Բանաստեղծը ծերացել է	111
«Բարի իրիկուն, վշտալի մայրեր...»	413
Բարձրից	281
«Բալտրն հանգել են—ոչ մեկը չըկան...»	409
Գաղթականի երգը	156
Գարնան առավոտ	243
Գարնան հիշողություն	167
Գարնան հրավեր	258
Գետակը	244
«Գերեզմաններում վաղուց հանգչում են...»	345
Գերություն մեջ	285
Գիշեր	76
Գիշերային առաջին աստղի դիմաց	56
«Գիշերը բազմեց լեռների վրա...»	343
Գրադարանս	290
Գրականական «մազանդա»	171
Գուժան	228
Գուժանի երգը	26
Դարամիջի ժամին	190
Դարձյալ նրանց	58
«Դեռ անհիշելի վաղ մանկությունից...»	66
Դերասան Աղամյանի մահը	98
Դժար տարի	239
Դժոխքի հանգստ	284
«Դու գընում ես Անդարձ ճամփան»	408
«Դու քո ճամփեն գընա, քույրի՛կ...»	126

«Եթե գիտենաս իմ ցավը, հոգիս...»	344
«Եթե իմ վերջին հայացքը մնա...»	47
«Ես ասացի. «Դու ծաղկում ես...»	147
«Ես նայում եմ. իմ առջև...»	39
«Ես պատվիր ունեմ...»	384
«Ես սիրելի եմ վարդը տըծողուն...»	113
«Ես վիշտ ունեմ բերած երկրից հայրենի...»	348
«Ես ուզում եմ սեր հրգել...»	328
«Ես քո լեզվով եմ ուզում քեզ սիրել...»	381
Երագ	109
«Երանի նրբան, ով որ քընեած...»	155
«Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ...»	35
«Երբ գիշերային...»	105
«Երբ ես տխուր, հուսահատ...»	43
«Երբ խոսում էիր, պատմում էիր ինձ...»	100
«Երբ թույլ եք տալիս, որ Ձեր ալբոմում...»	356
«Երբ որ կանցնի ձմեռն սաստիկ...»	317
«Երբ տեսնում եմ, մարդ տակավին...»	93
Երգչին	71
Երգչի վրեժը	84
Երեխի նման	417
Երկար գիշերներ	164
«Երկար, երկար ման կկա...»	297
Երկու հոգի	259
«Երենկ թիթեռ ես լինի...»	184
Երկու սև ամա	151
«Զվարթ երամով դուք եկաք ինձ մտա...»	306
«Էլ չեմ կարող գրել «ձեռաց...»	370
«Է՛հ, ո՛վ գիտի, մենք ապիկար...»	241
«Է՛յ, գիժ շահելներ, վառ-վառ ժաղիկներ»	375
Экспромт	419
Էքսպրոմտ	361
<Էքսպրոմտ>	396
«Ընդունիր, իմ քույր...»	339
Ընկերիս	198
Ընտրյալը	216
«Քափառելով Բորժոմ-պարկում...»	392
«Քե հոգեկ ես հաղթահարված...»	104

«Թեպետ և բախտը մեզ շատ հարվածեց...»	264
«Թող փշե բամբին» երգի եղանակով	320
«Փամանակն անվերջ, տիեզերքն անհուն...»	215
Փպտուն աչքեր	148
Իմ Արփիկին	416
Իմ երգը	298
«Իմ Քամարիկին...»	421
«Իմ սիրելի Ասլան-Ապեր...»	367
«Ինձ մի՛ խնդրիր, ես շեմ երգի...»	115
«Ի՞նչ ես կատաղել անմեղ արարքից...»	38
«Ի՞նչ է բույրի ծաղիկի...»	374
«Ինչ էլ բաշխեն...»	423
«Ինչ կարող է տալ մի պոետ...»	394
«Ի՞նչպես սրտալի, ի՞նչպես կաթոգին...»	189
«Ինչո՞ւ ես տխուր...»	313
«Ինչո՞ւ էդպես ինձ մոռացար...»	183
Իսրայել	72
«Իրենց վաղանց կյանքի կեսին...»	420
«Իր սիրելի Մըխիթարին...»	396
«Ըստ՞ամ ես դու էլ, թե ինչ են խոսում...»	121
Լուսարացին	221
Եեղճ Աղամյան	97
«Եղճալի՛ մարդ. տոգորված...»	82
Ենոցի	232
Եոստովանություն	101
Եոստովանք	406
Էորհրդածություն	51
Էորհրդածություն հայկական հարցի վրա	261
Էորհրդավոր մեռելը	204
Էրճիթում	143
Մազումն	233
Միտը	229
Մուլլ աղջիկը	225
Կալի երգը	238
Կալի երգ (լոռեցունց)	42
«Կանցնեն օրերն, Անուշ շան...»	295

Կանանչ ախպեր	224
Կանչ	85
Կասկած	117
«Կարծես թե քիչ էր, ինչ որ արեցին...»	357
Կաքավի գովքը	214
Կաքավի ողբը	254
«Կգան, կանցնեն շատ-շատ ամիս ու տարի...»	192
Կորած ցնորքներ	185
Կորուստից հետո	94
Կոունիներ	226
Ետակ	181
Կույր աշուղը	219
«Կուրծքս երբեմն ես է գալիս և հուզվում...»	78
1901-ի տարեմուտին	387
Համերգ	70
Հայի զարմանքը	160
Հայի տրտունջը	162
Հայի ցավը	169
«Հայոց ապարատս զբոլորը նըստած...»	377
Հայոց լեռներում	206
«Հայոց վարժուհի, ողջ 10-ը տարի...»	351
Հայոց վիշտը	200
Հայ վաճառական	315
«Հայր Գարեգին, մենք երեքով...»	389
Հայրենիքիս հետ	269
Հայ ուխտավորին	140
Հանելուկ	386
«Հանկարծակի սիրտս տխրեց...»	349
Հաշտություն	132
Հարություն	154
(Հատված)	373
«Հե՛յ, ափսոս էջեր...»	358
«Հետներն առած պատգամ ու թուղթ...»	399
Հին օրհնություն	28
Հիշի՛ր...	114
Հիշողություն հայրենիքից	61
Հ. Ղ. Ալիշանի հիշատակին	193
Հոգեհանգիստ	279
«Հոգուս հատր...»	24
«Հոսի՛ր, արտասուքս անկեղծ տխրության...»	137

Հրածեղտ	96
«Հրացաններ են ձայթում սրտիս մեջ...»	411
Հույս	355
«Հուսահատությունը տիրել է կյանքին...»	95
«Զեռաց»	271
Ճախարակ	234
Ճնճղուկներ	231
«Մայրըդ էն օրն ասում էր ինձ...»	293
Մանկություն	40
Մանուկն ու շուրը	257
Մարգարե	53
Մարշ	341
Մեծ պատերազմից հետո	422
«Մեկը բարի, թախճոտ ու հեզ...»	410
1 հունվարի	363
«Մենք փառքեր ունենք թաղված հողի տակ...»	211
Մեր ազգային վիպասան Պերճ Պոռչյանցին՝ իր քառասնամյակին	178
Մեր նախորդներին	205
«Մեր սիրելի հայր ձուղորով...»	385
Մեր ուխտը	201
«Մընաս բարով, ուզտ բարեկամ...»	393
«[Միամիտ] ընկե՛ր, դու մի՛ գարմանար...»	342
Միամիտներին	59
Մի հառաչանք	149
«Մի որոնիր մի ժամանակ»	49
Մոռացված սեր	127
Մոռացված վարդեր	168
«Մութն էր երկինքը. ոչ ոք չըտեսավ...»	110
«Մութ ու խավար իմ հայրենիք...»	186
Նախերգանք	23
Նահապետի ողբը	325
Նահատակ	30
«Նա մի տղետ, աղքատ մարդ էր...»	337
Նա նստած էր...	142
Ն. Բարաթաշվիլու դամբանի վերա	136
«Ների՛ր, ո՛վ կույս, որ հուզեցի...»	41
«Նըստած եմ տրխուր, մենակ մի ժայռի...»	199

Նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի «Զորագետը գիշերով» նկարի առջև	79
Նմանություն	150
N. N.-ին	90
Նոր տարի	145
Նվարդի ալբոմից	295
Նվեր Ան. Ար.-ին	89
Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին	304
«Նորից եկան էն հավքերը...»	246
Նրան	67
«Նրանց չըթաղեցին քրիստոնեի ծեսով...»	415
«Ну, господа! այսուհետև...»	396
«Շատերի նման նա էլ խեղդվեցավ...»	50
«Շնորհավոր»	288
«Շնորհավոր նոր կաղանդ...»	383
«Շնորհավոր նոր տարի...»	340
«Շուռ է գալիս ծանր բարը...»	275
«Ո՛հ, թող, սեր իմ, հրափետուր...»	330
«Ո՛հ, խնայեցեք, մի՛ հիշեցնեք ինձ...»	60
«Ո՛հ, մեղմացնել շես կարող դուն...»	64
Ո՛չ, էլ երգել չեմ կարող ես	354
«Ոչ խանդս է մարել...»	404
«Ոչ յօրինակ այլոց»	69
Ո՛վ տարավ	152
Չարամիտներին	57
Չոնգուրիս	376
«Պանդուխտ եմ, քույրի՛կ, մանուկ օրերից...»	202
«Պանդուխտն երգեց օտար երկրում...»	48
Պաշտոնու տրտունջը	364
Պատվեր	88
Պատրանք	301
«Պարոնների դարը անցավ...»	401
Parodia	251
Պոետին	138
Ռոմանս	107
Ռուստեմին	191
Սարերում	92

Արրտիս Թագուհի	124
Արևի	371
«Արևելի՛ աշեր...»	103
«Արևելի ընկեր, շատ ոգևորվել...»	87
«Արևելի ընկեր, որ պատահեցիր...»	380
«Արևելի Զիվան, ընկերդ իմ հոգու...»	118
«Արիեցի, Կոնո, բո անուշ երգը...»	369
Արիտուսի հրաժեշտը	308
Ս. Նունևի պատկերի առաջ	302
Սոխակի վիշտը	253
Սրտիս խոստումը	362
<Վալերի Բրյուսովին>	283
Վայրելք	242
Վայր ընկնող աստղեր	175
Վատ օրեր	128
Վերջին խոսք	37
Վերջին տագնապը	268
Վերջին օրը	272
Վրաստանի համար	286
«Տաղով եկավ...»	263
Տապանագիր	81
Տարոնի առավոտը	74
Տարոնի գարունը	73
Տենչ	126
Տիեզերքի ընթերցումը	307
Տիկին Նիմֆա Գորոզեցուհու	299
«Տխուր գիշեր, տրտման գիշեր...»	174
Տպավորություններ	156
Տրամուլյան սաղմոսներից Ա	165
Տրամուլյան սաղմոսներից Բ	166
Տրտունչ	197
Րլունք	230
Ուրագ ու սղոց	223
Ուրո:	102
«Ցուլուն աստղեր, ջինջ եթերում...»	407
«Փայլուն աստղիկ երկնադիտակ...»	329
Փխոն	222

Փոքրիկ երկրագործ.	235
Քամին	236
Քաջ կիվիվը	266
«Քեզ գոված մուսա, ես շեմ ճանաչում...»	346
«Քոշաքարում ես վազել եմ...»	296
«Քրիստոս հարյավ... Ա՛խ, և այս հոծ...»	134
«Քրիստոս հարյավ հըրաշափառ...»	80
Քրիստոսն անապատում	108
«Օդն են ցընդել երազները մշուշոտ...»	424
«Օ՛, լո՛ւտ կաց, ընկե՛ր, այդ ի՞նչ ես երգում...»	125
Օջախի երգը	187
«Օ՛, սիրտ իմ, սիրտ իմ, տակավին մատաղ...»	372
Օտարության մեջ	120
Օր. Բ.-ին	116
Օր. Մ.-ին	179
Օր. Մ. Վ.-ին	129
Շրորք	313
Օր. Ն. Ս.-ին	347
Օր. Պ. Պ.-ին	250
Օր. Օ. Գ.-ի այբոմում	133
«Օ՛, ցած խոսքերով անդուռն բերանի...»	338

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	Բնագիր	տպարկերակ	ժանրթուղի
Քուրացուցան կազմից	5		
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	23		
Նախերգանք	23	544	
1881			
«Հոգու հատոր...»	24	433	545
1887			
Աղոթք	25	546	
Գուժանի երգը	26	433	547
Ամառվա դիշերը գյուղում	27	435	548
Հին օրհնություն	28	436	548
1888			
Նահատակ	30	437	549
1889			
«Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ...»	35	550	
Վերջին խոսք	37	550	
«Ի՞նչ ես կատաղել անմեղ արարքից...»	38	551	
«Ես նայում եմ. իմ առջև...»	39	551	
Մանկություն	40	551	
«Ներքի, ո՛վ կույս, որ հուզեցի...»	41	437	552
Կալի երգ (լուսնոց)	42	552	
«Երբ ես տխուր, հուսահատ...»	43	437	552
«Ա՛խ, երանի թե լիներ մի հնար...»	44	553	
1890			
«Այդ ի՞նչ սրտամաշ տխրություն է քեզ...»	45	438	
«Եթե իմ վերջին հայացքը մնա...»	47	554	
«Պանդուխտն Երգեց օտար երկրում...»	48	438	554
«Մի՛ որոնիր մի ժամանակ...»	49	554	

«Շատերի նման նա էլ խեղդվեցավ...»	50	555
Խորհրդածություն	51	555
Մարգարե	53	555
A լա՛ նազսոն. Պոետին	54	556
Գիշերային առաջին աստղի դիմաց	56	438 556
Չարամիտներին	57	557
Դարձյալ նրանց	58	439 557
Միամիտներին	59	557
«Ո՛հ, խնայեցեք, մի՛ հիշեցնեք ինձ...»	60	439 558
Հիշողություն հայրենիքից	61	441 558
«Ո՛հ, մեղմացնել շես կարող դուն...»	64	441 559
«Դեռ անհիշելի վաղ մանկությունից...»	66	559
Նրան	67	559
Ազգ	68	560
«Ոչ յօրինակ այլոց...»	69	
Համերգ	70	442
Երգչին	71	561
Իսրայել	72	561
Տարոնի գարունը	73	561
Տարոնի առավոտը	74	562
Գիշեր	76	442 562
«Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...»	78	443 562
Նկարիչ Գ. Բաշինչաղյանի «Զորագետը դիշերով» նկարի առջև	79	563
«Քրիստոս հարյավ հրաշափառ...»	80	564
Տապանագիր	81	564
1891		
«Խղճալի՛ մարդ, տոգորված...»	82	565
«Ա՛խ, ես երանի...»	83	443 565
Երգչի վրեժը	84	565
Կանչ	85	443 565
«Միրելի ընկեր, շատ ոգևորվել...»	87	566
Պատվեր	88	566
Նվեր Ան. Աբ.-ին	89	444 567
N. N.-ին	90	567
Սարերում	92	444 568
«Երբ տեսնում եմ, մարդ տակավին...»	93	568
Կորուստից հետո	94	568
«Հուսահատությունը տիրել է կյանքին...»	95	445 569
Հրածեշտ	96	569
Խեղճ Ազամյան	97	445 569
Դերասան Ազամյանի մահը	98	570

Սեր ազգային վիպասան Պերճ Պոռոյանցիին՝ իր քառասնամյակին	178	597
Օր. Մ.-ին	179	597
Ափսոս...	180	597
Կտակ	181	598
«Նրանկ թիթեռ ես լինեի...»	184	598
Կորած ցնորքներ	185	467 598
«Մութ ու խավար իմ հայրենիք...»	186	465 599

1900

Յջախի երգը	187	469 599
«Ինչու էդպես ինձ մոռացար...»	188	469 600
«Ինչպես սրտալի, ինչպես կաթոգին...»	189	470 600

1901

Դարամիջի ժամին	190	470 601
Ռուստեմին	191	601
«Կզան, կանցնեն շատ-շատ ամիս ու տարի...»	192	602
Հ. Ղ. Ալիշանի հիշատակին	193	602

1902

Աստծո սպառնալիքը	195	470 602
«Դու քո ճամփեն գրնա, բույրի՛կ...»	196	471 603
Տրտունջ	197	472 604
Ընկերիս	198	472 605
«Նըստած եմ տրխուր, մենակ մի ժայռի...»	199	605
Հայոց վիշտը	200	473 606
Մեր ուխտը	201	473 606
«Պանդուխտ եմ, բույրիկ, մանուկ օրերից...»	202	473 607
Կորհրդավոր մեռելը	204	607
Մեր նախորդներին	205	607
Հայոց լեռներում	206	474 608
«Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վըրա...»	208	474 608

1903

Անմահությանը	209	475 609
--------------	-----	---------

1904

«Այստեղ մի վսեմ խորհուրդ է ապրում...»	210	475 609
«Մենք փառքեր ունենք թաղված հողի տակ...»	211	610

1906

Աղվեսը	212	611
--------	-----	-----

1907

Կաթավի գովքը	214	475 611
«Շամանակն անվերջ, տիեզերքն անհուն...»	215	476 612
Ընտրյալը	216	476 612
Աշնան վերջը	218	613
Կույր աշուղը	219	613
Ամպն ու սարը	220	477 613
Կուսաբացին	221	614
Փխտն	222	614
Ուրագ ու սղոց	223	614
Կանանչ ախպեր	224	615
Մուլլ աղջիկը	225	615
Կռունկներ	226	615
Արագիլ	227	478 615
Գութան	228	479 616
Միտը	229	616
Ուլունք	230	617
Ճնճղուկներ	231	617
հնոցի	232	618

1908

Մագուն	233	479 619
Ճախարակ	234	618
Փոքրիկ երկրագործ	235	619
Քամին	236	619
Արտուտիկ	237	619
Կալի երգը	238	620
Դժար տարի	239	620
Առավոտ	240	621
«Է՛հ, ա՛վ. գիտի, մենք ապիկար...»	241	621

1909

Վայրէջք	242	480 621
Գարնան առավոտ	243	481 622
Գետակը	244	623
«Նորից եկան էն հավթերը...»	246	481 623
Ավերակում	248	623
Օր. Պ. Պ.-ին	250	623

	1910	
Parodia		
Յոխակի վիշտը	251	482 624
Կաթավի ողբը	253	482 624
	254	482 625
	1911	
Մանուկն ու ջուրը	257	625
Գարնան հրավեր	258	626
	1912	
Երկու հոգի	259	626
	1913	
Խորհրդածություն հայկական հարցի վրա	261	627
«Տաղով եկավ...»	263	627
«Թեպետև բախտը մեզ շատ հարվածեց...»	264	628
	1914	
Քաջ կիվիվը	266	482 628
Վերջին տազնապը	268	629
	1915	
Հայրենիքիս հետ	269	482 629
«Ձեռաց»	291	483 629
Վերջին օրը	272	630
«Շուռ է գալիս ծանրը քարը...»	275	483 630
Աղթամարի կղզում	267	631
Հոգեհանգիստ	279	483 631
Ռարձրից	281	631
	1916	
<Վալերի Բրյուսովին>	283	632
Գծաբքի հանդեպ	284	484 632
Գերության մեջ	285	484 633
Վրաստանի համար	286	634
	1917	
«Շնորհավոր...»	288	635
Անուշի ալրոմից	289	485 635
Գրադարանս	290	485 635
Արփենիկին	291	636

Արփենիկի ալրոմից	292	486 636
«Մայրըդ էն օրն ասում էր ինձ...»	293	636
Նվարդի ալրոմից	294	486 637
«Կանցնեն օրերն, Անուշ ջան...»	295	637
«Քոչաքարում ես վազել եմ...»	296	486 637
«Երկար, երկար ման եկա...»	297	638

1918

Իմ երգը	298	487 638
Տիկին Նիմֆա Գորոզեցկուն	299	487 638
Պատրանք	301	639
Ս. Նունեի պատկերի առաջ	302	487 639

1919

Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին	304	639
------------------------------	-----	-----

1920

«Ջրվարթ երամով դուք եկաք ինձ մոտ...»	306	489 640
Տիեզերքի ընթերցումը	307	490 640

1922

Սիրիուսի հրաժեշտը	308	490 641
-------------------	-----	---------

ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

1882

Օրորք	313	493 641
-------	-----	---------

1883

Հայ վաճառական	315	493 642
«Երբ որ կանցնի ձմեռն սաստիկ...»	317	642

1884

«Ինչո՞ւ ես տխուր...»	318	642
----------------------	-----	-----

1885

«Խոզ փշե քամին» երգի եղանակով	320	494 643
-------------------------------	-----	---------

1886

Նահապետի ողբը	325	494 644
---------------	-----	---------

1887

«...ես ուզում եմ սեր երգել...»	328	644
--------------------------------	-----	-----

1890			
«Փայլուն աստղիկ երկնադիտակ...»	.	.	329 645
«Ո՛հ, թող, սեր իմ, հրափետուր...»	.	.	330
«Այստեղ ահա ինչ են ասում...»	.	.	331 494 645
«...նա մի տղետ, աղքատ մարդ էր...»	.	.	337 496 646
«Օ՛, ցած խոսքերով անդուռն բերանի...»	.	.	338 496 646
«Ընդունիր, իմ քույր...»	.	.	339 646

1891			
«Շնորհավոր նոր տարի»	.	.	340 647

1892			
Մարշ	.	.	341 647
«[Միամիտ] ընկեր, դու մի՛ զարմանար...»	.	.	342 496 648
«Գիշերը բազմեց լեռների վրա...»	.	.	343 648
«Եթե գիտենաս իմ ցավը, հոգիս...»	.	.	344 497 648
«Գերեզմաններում վաղուց հանգչում են...»	.	.	345 497 649
«Քեզ, գոված մուսա, ես չեմ ճանաչում...»	.	.	346 498 649

1893			
Օր. Ն. Ս.-ին	.	.	347 649
«Ես վիշտ ունեմ բերած երկրից հայրենի...»	.	.	348 499 650
«Հանկարծակի սիրտս տխրեց...»	.	.	349 499 650
«Այդպիսի աչքեր ես դեռ չեմ տեսել...»	.	.	350 499 650

1894			
«Հայոց վարժուհի, ողջ 10-ը տարի...»	.	.	351 651
«Այս տողերը գուցե շնչվեն...»	.	.	353 651
Ո՛չ, էլ երգել չեմ կարող ես	.	.	354 500 651

1896			
Հույս	.	.	355 501 651
«Երբ թույլ եք տալիս, որ Ձեր ալքոմում...»	.	.	356 652
«Կարծեք թե քիչ էր, ինչ որ արեցին...»	.	.	357 652
«Հե՛յ, ափսոս էջեր...»	.	.	358 653
«Ա՛յ ծիծեռնակ...»	.	.	359 501 653

1897			
էքսպրոմտ	.	.	361 653
Սրտիս խոստումը	.	.	362 654

1898			
1 հունվարի	.	.	363 654
Պաշտոնու տրտունջը	.	.	364 502 654
«Իմ սիրելի Ասլան-ապեր...»	.	.	367 655
«Այսօրից ահա անում եմ ես ուխտ...»	.	.	368 655
«Սիրեցի, կոնո, քո անուշ երգը...»	.	.	369 656

1899			
«էլ չեմ կարող գրել «ձեռագ...»	.	.	370 656
Սիրելի	.	.	371 503 656

1890-ական թվականներ			
«Օ՛, սիրտ իմ, սիրտ իմ, տակավին մատաղ...»	.	.	372 657
(Հատված)	.	.	373 657
«Ի՛նչ է բույրը ծաղիկի»	.	.	374 657
«Է՛յ, գիժ շահելներ, վառ-վառ ծաղիկներ...»	.	.	375 504 658
Զոնգուրիս	.	.	376 658
«Հայոց ապարախտ գրողը նըստած...»	.	.	377 504 658
«Այժմ ահա ազատ եմ ես...»	.	.	379 659
«Սիրելի ընկեր, որ պատահեցիր...»	.	.	380 505 659
«Ես քո լեզվով եմ ուզում քեզ սիրել...»	.	.	381 506 660
Մնուշ ընկեր	.	.	382 660

1900			
«Շնորհավոր նոր կաղանդ...»	.	.	383 506 661
«Ես պատվեր ունեմ...»	.	.	384 506 661
«Մեր սիրելի հայր Ճուղուրով...»	.	.	385 506 661
Հանելուկ	.	.	386 506 662

1901			
1901-ի տարեմուտին	.	.	387 663
Ազնիվ տիկնայք, ջահել հյուրեր	.	.	388 663
«Հայր Գարեգին, մենք երեքով...»	.	.	389 663

1902			
«Թափառելով Բորժոմ-պարկում...»	.	.	392 664
«Մնաս բարով, ուզտ բարեկամ...»	.	.	393 664

1904			
«Ի՛նչ կարող է տալ մի պոետ...»	.	.	394 664
«Իր սիրելի Մխիթարին...»	.	.	395 665
<էքսպրոմտ>	.	.	396 507 665

1905			
«Անցավ հին տարին, կանցնի և նորը...»	.	.	397 666
«Hy, Господи! այսուհետև...»	.	.	398 507 666
«Հետներն առած պատգամ աւ թուղթ...»	.	.	399 508 667
«Պարոնների դարը անցավ...»	.	.	401 508 667
1907			
«Աշխենիկին՝ իր հայրիկը...»	.	.	403 667
1900-ական թվականներ			
«Ոչ խանդս է մարել...»	.	.	404 509 668
հոստովանք	.	.	406 668
Յոռուն աստղեր շինչ հիերում...»	.	.	407 668
«Դու գրնում ես անդարձ ճամփան...»	.	.	408 510 669
«Բոլորն հանգել են—ոչ մեկը չըկան...»	.	.	409 669
«Մեկը բարի, թախճոտ ու հեզ...»	.	.	410 669
1914			
«Հրացաններ են ճայթում սրտիս մեջ...»	.	.	411 510 669
1916			
«Բարի իրիկուն, վշտալի մայրեր...»	.	.	413 670
«Նըրանց չըթաղեցին քրիստոնեի ծեսով...»	.	.	415 670
1917			
Իմ Արփիկին	.	.	416 511 671
Երեխի նման	.	.	417 511 671
«Ափսո՛ս, որ չես տեսնում բընավ...»	.	.	418 671
Экспромт	.	.	419 512 672
1919			
«Իրենց վաղանց կյանքի կեսին...»	.	.	420 672
«Իմ Բամարիկին...»	.	.	421 672
Մեծ պատերազմից հետո	.	.	422 673
«Ինչ էլ բաշխեն...»	.	.	423 673
«Յոն են ցընդիլ երագները մշուշոտ...»	.	.	424 512 673
1922			
Արուսյակ	.	.	425 512 674
Տարբերակներ	.	.	433
Մանրագրություններ	.	.	519
Թումանյանի բնաբերությունը	.	.	521
Այբբենական ցանկ	.	.	675

Թումանյան Հ.

Ք 950 Երկերի լիակատար ժողովածու։ Տաս հասորով /Հովհաննես Թումանյան; (Խմբ. կոլեգիա՝ էդ. Մ. Զըրբաշյան (գլխ. խմբ.) և ուրիշ.); ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրակ. ին.-տ.—Հ. 1— .—Եր; ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988—

Հ. 1: Բանաստեղծություններ / [ընագրերը պատրաստ. և ծանոթագր. Խ. Մ. Գյուլնազարյանը, Մ. Մ. Մելիքյանը; Հատորի խմբ.՝ էդ. Մ. Զըրբաշյան]—1988.— 695 էջ, 5 թերթ նկ.

Հովհ. Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի առաջին հատորն ընդգրկում է նրա բոլոր ինքնուրույն բանաստեղծությունները, բացի քառյակներից։ Բանաստեղծությունները դասավորված են ժամանակագրական կարգով։ Սեպտի և անավարտ գործերը կազմում են առանձին բաժին։ Հատորն ունի նաև տարբերակների բաժին, ինչպես նաև ծանոթագրություններ, հրատարակության ընդհանուր առաջարան և Թումանյանի քնարերգությանը նվիրված ներածական հոդված։ Բանաստեղծությունների մի մասը տպագրվում է առաջին անգամ։

Նախատեսված է բանասերների և ընթերցող լայն շրջանների համար։

4708080200
 703(02)—88

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հրատ. խմբագիր Ա. Վ. Հովսեփյան
Նկարիչ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Ռ. Վ. Գոյուխանյան

ИВ № 1423

Հանձնված է շարվածքի 08.01.1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության
26.08.1988 թ. Չափը 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սո-
վորական»: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 37,59 մամ., տպագր. 43,5+10
նեբրդիր: Ներկ. մամուլ 37,59: Հրատ.-հաշվարկ. 23,86 մամուլ: Տպաքա-
նակ 70000 (առաջին թողարկում 50,000-60,000): Հրատ. № 7391: Պատվեր
№ 23: Գինը 30 Կ:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Типография Издательства АН Арм.ССР, 378310, г. Эчмвадзян.